

YENİ TÜRKİYE YÜZYILINDA
DİYANET

Editör
Mustafa Bakırcı

ilâhiyât

ilâhiyât

ilâhiyât

© DİYANET-SEN

© MAKGRUP MED. PRO. REK. YAY. A.Ş.

Diyanet-Sen Adına Sahibi: Ali YILDIZ

Genel Yayın Yönetmeni: Kerim ALPTEKİN

Yeni Türkiye Yüzyılında Diyanet

Editör: Mustafa BAKIRCI

ISBN: 978-625-5549-17-4

1. Baskı: Ocak 2025

Sertifika No: 44396

Mizanpaj ve Uygulama: TAVOOS

Kapak: TAVOOS

Baskı: Ayrıntı Basım Yay. ve Mat. Hiz. San.
Tic. A.Ş.

Matbaa Sertifika No: 49599

DİYANET-SEN Zübeyde Hanım Mahallesi Sebze

Bahçeleri Caddesi No: 86

Altındağ / Ankara

+90 312 230 46 86 - +90 312 231 57 22

diyanet-sen@diyanet-sen.org.tr

ilâhiyât Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No:

138/5, 06378 Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com

satis@ilahiyatyayin.com

YENİ TÜRKİYE YÜZYILINDA DİYANET

Editör: Mustafa BAKIRCI

İÇİNDEKİLER

- ▶ ÖNSÖZ 11
- ▶ “YENİ TÜRKİYE YÜZYILINDA DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÇALIŞTAYI” AÇILIŞ KONUŞMASI 15
Ali YILDIZ
- ▶ CUMHURİYET’İN TEMEL “DİNÎ” KURUMUNU BİR ASIR SONRA YENİDEN DEĞERLENDİRMEK (İMKÂNLAR VE PROBLEMLER) 23
İsmail KARA
- ▶ GÖZETİM VE İNŞA
-PARADOKSAL LAİKLİK VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI- 45
Necdet SUBAŞI

BİRİNCİ BÖLÜM
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ
KURULUŞU, YAPISI, İŞLEYİŞ VE GELİŞİM SÜREÇLERİ
[127-213]

- ▶ DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ ANAYASAL STATÜSÜNÜN GELİŞİMİ VE ÖGELERİ 129
Hasan Sayim VURAL

- ▶ DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KURUCU FİKRİYATI 153
Hicret K. TOPRAK
- ▶ DİYANETİN TOPLUMU AYDINLATMA MİSYONUNUN YENİDEN
YORUMLANMASI 171
Mehmet Talha PAŞAOĞLU
- ▶ BATILI ÜLKELERDE LAİKLİK VE LAİKLİĞİN
İSLAM DÜNYASINDA UYGULAMA PRATİĞİ OLARAK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI 195
- ▶ Aslıhan GÜL

İKİNCİ BÖLÜM
DİN, DİYANET, DİNÎ CEMAATLER VE
GÜNDELİK HAYAT
[215-268]

- ▶ DİYANETİN DİLİ: 2021-2023 YILLARINDAKİ HUTBELER
ÇERÇEVESİNDE BİR ANALİZ 217
Vejdi BİLGİN
- ▶ DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YÖNETİCİ YETİŞTİRME VE ATAMA
SÜREÇLERİ 237
Şahin GÜVEN
- ▶ DEVLET, İLAHİYAT VE CEMAATLER KARŞISINDA DİYANET 245
Mehmet Ali BÜYÜKKARA

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GELECEĞİN DÜNYASINDA
DİN, DİYANET VE YENİ UFUKLAR
[269-370]

- ▶ YENİ MEYDAN OKUMALAR KARŞISINDA
YURT DIŞI DİN HİZMETLERİNİN GELECEĞİ 271
Selim ARGUN

▶ DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞMEYE KATKI POTANSİYELİ: FIRSATLAR VE ZORLUKLAR	287
Kemal ATAMAN	
▶ DİJİTAL DÜNYADA DİNÎ KURUMLARIN GELECEĞİ: DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÖRNEĞİ	301
Mustafa Derviş DERELİ	
▶ GELECEĞİN DÜNYASINDA DİYANET, DİN GÖREVLİLERİ VE SENDİKA ÜZERİNE KISA DEĞİNİLER	331
Kerim ALPTEKİN	
▶ “YENİ TÜRKİYE YÜZYILINDA DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÇALIŞTAYI” ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME	343
Mustafa BAKIRCI	
▶ DİZİN	371

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi, 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun ile Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği ve Evkaf Umum Müdürlüğü kuruldu. 2024 yılı itibarıyla yüzüncü yılını dolduran Diyanet İşleri Başkanlığı yüz yıllık tarihi içinde, dine yakın ya da uzak, her kesimin tartışma odağında oldu. Kimi çevreler Diyanet'i, laik Cumhuriyet içinde olmaması gereken, hukuki varlığı tartışmalı, modern dünya değerleriyle çatışan bir kurum olarak görürken, kimi çevreler de dinin devlet tarafından kullanılmasına payandalık yapan, dine zarar veren bir kurum olarak değerlendirdi. Haliyle Diyanetin sahadaki en görünür elemanları olan imamlar da her daim bu tartışmaların baş aktörleri oldu. Nice filmlere, romanlara; "üfürükçü", "hurafeci", "bilim karşıtı" karakterlerle konu edildikleri gibi kimi onları rejimin yanında kimi karşısında gördü ve bu gerekçelerle arkalarında namaz kılmadı. Ne var ki toplumun çoğunluğu, her fırsatta eleştirmekten geri durmasa da Diyanet İşleri Başkanlığını, din görevlilerini bağrına bastı, onlara güvendi, iba-

detlerini huzur içinde yerine getirdi; dilinden “Allah devlete, millete zeval vermesin. Ezanlar susmasın, bayraklar inmesin.” duasını düşürmedi.

İşte kuruluşunun yüzüncü yılında, kurumun daha iyi seviyelere gelmesine yönelik taşıdığı sorumlulukla Diyanet-Sen, “Yeni Türkiye Yüzyılında Diyanet İşleri Başkanlığı Çalıştayı” ile, kurumun geleceğine dair birtakım konu başlıklarını müzakereye açmak istedi. Umarız, 22 Şubat 2024 tarihinde, Ankara’da Memur-Sen Genel Merkezinin konferans salonunda gerçekleşen ve elinizdeki eserle kamuoyuyla paylaşılan çalıştay metinleri verimli tartışmalara vesile olur.

Tebliğ sunan hocaların gönderdikleri metinler dışında kitapta üç ilave yazı daha bulunmaktadır. Bu yazılardan biri, kitabın sonunda yer alan, “‘Yeni Türkiye Yüzyılında Diyanet İşleri Başkanlığı Çalıştayı’ Üzerine Genel Bir Değerlendirme” başlığı ile bana aittir. Diğer iki yazı da benim ricam üzerine çalıştayda moderatörlük yapan Dr. Necdet Subaşı Hoca’ya ve Diyanet-Sen Genel Başkan Yardımcısı Kerim Alptekin Hoca’ya aittir. Necdet Hoca’nın, “Gözetim ve İnşa -Paradoksal Laiklik ve Diyanet İşleri Başkanlığı-” başlıklı, konunun teorik ve referans alanını da ortaya koyan kapsamlı yazısı, İsmail Kara Hoca’nın yazısından sonra yer almıştır. Kerim Hoca’nın, daha çok sahayla ilgili değerlendirmelerin yer aldığı “Geleceğin Dünyasında Diyanet, Din Görevlileri ve Sendika Üzerine Kısa Değıniler” başlıklı değerli yazısı da üçüncü bölümde değerlendirme yazımın öncesinde yer almıştır. Ricamı kırmayarak kitaba katkı sundukları için kendilerine teşekkür ederim.

Prof. Dr. Şahin Güven Hoca’nın kitapta yer alan metni, sağlık sebeplerinden dolayı çalıştay sonrasında yazı gönderemediği için bildirisinin çözümleme metni olarak yer almıştır. Bu vesileyle kendisine Allah’tan acil şifalar diliyorum. Prof. Dr. Kemal Ataman Hoca ise yazısını, bildiri sunumundaki üslubunu koruyarak göndermeyi tercih etmiştir.

Çalıştayın açılış konuşmasını Diyanet-Sen Genel Başkanı Ali Yıldız Beyefendi yaptı. Başkanın bu konuşması çözümleme metni olarak kitabın başına konulmuştur. Çalıştayın açılış konferansını, “Cumhuriyetin Temel ‘Dinî’ Kurumunu Bir Asır Sonra Yeniden Değerlendirmek (İmkânlar ve Problemler)” başlığıyla Prof. Dr. İsmail Kara Hoca verdi. Kitapta yer alan metin, diğer hocalar gibi, İsmail Kara Hoca’nın da çalıştay sonrasında kitap için gönderdiği metindir.

Moderatörlüğünü Dr. Necdet Subaşı’nın yaptığı birinci oturumun başlığı, “Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu, Yapısı, İşleyiş ve Gelişim Süreçleri” idi. İlk tebliği, “Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasal Statüsünün Gelişimi ve Ögeleri” başlığı ile Dr. Hasan Sayim Vural; ikinci tebliği, “Diyanet İşleri Başkanlığının Kurucu Fikriyatı” başlığıyla Doç. Dr. Hicret K. Toprak; üçüncü tebliği, “Diyanetin Toplumu Aydınlatma Misyonunun Yeniden Yorumlanması” başlığı ile Doç. Dr. Mehmet Talha Paşaoğlu; dördüncü tebliği ise, “Laikliğin Batılı Ülkelerin Uygulamalarında kıyası ve Laiklik Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı” başlığı ile Aslıhan Gül sundu.

Moderatörlüğünü Doç. Dr. Mustafa Bakırcı’nın yaptığı ikinci oturumun başlığı, “Din, Diyanet, Dini Cemaatler ve Gündelik Hayat” idi. Birinci tebliği, “Diyanetin Dili: 2021-2023 Hutbeleri Çerçevesinde Bir Analiz” başlığı ile Prof. Dr. Vejdi Bilgin; ikinci tebliği, “Diyanet İşleri Başkanlığı Yönetici Yetiştirme ve Atama Süreçleri” başlığı ile Prof. Dr. Şahin Güven; üçüncü tebliği ise, “İlahiyatlar ve Cemaatler Karşısında Diyanet Tarihi” başlığı ile Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara sundu.

Moderatörlüğünü Diyanet-Sen Genel Başkan Yardımcısı Kerim Alptekin’in yaptığı üçüncü oturumun başlığı ise, “Geleceğin Dünyasında Din Diyanet ve Yeni Ufuklar” idi. Birinci tebliği, “Yeni Meydan Okumalar Karşısında Yurt Dışı Din Hizmetlerinin Geleceği” başlığı ile Doç. Dr. Selim Argun; ikinci tebliği, “Diyanet İşleri Başkanlığının Toplumsal Bütünleşmeye Kat-

kı Potansiyeli: Fırsatlar ve Zorluklar” başlığı ile Prof. Dr. Kemal Ataman; üçüncü tebliği ise “Dijital Dünyada Dini Kurumların Geleceği” başlığı ile Doç. Dr. Mustafa Derviş Dereli sundu.

Başta çalıştayın yapılmasına vesile olan Diyanet-Sen, sendikanın değerli yöneticileri ve çalışanları olmak üzere, açılış konferansını veren kıymetli Prof. Dr. İsmail Kara Hoca’ya, değerli moderatörlere, tebliğ sunan kıymetli hocalara ve emeği geçen herkese teşekkür eder, çalışmanın Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili akademik yazına katkı sunmasını temenni ederim.

Aralık 2024

Editör

Doç. Dr. Mustafa Bakırcı

“YENİ TÜRKİYE YÜZYILINDA
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
ÇALIŞTAYI”
AÇILIŞ KONUŞMASI

Ali YILDIZ*

Sayın Diyanet İşleri Başkan Yardımcım, kıymetli Memur-Sen Genel Başkan Yardımcılarımız, Memur-Sen’e bağlı hizmet kollarımızın değerli temsilcileri, kıymetli ilçe müftülerimiz, programımıza davet ettiğimiz ve iştirak eden kıymetli hocalarımız, Türkiye’mizin dört bir tarafından teşrif eden kıymetli şube başkanlarımız, lider kadromuz, kıymetli hanımefendiler, beyefendiler, hepinizi saygıyla, sevgiyle selamlıyorum. Allah’ın selamı, rahmeti, bereketi, mağfireti, bütün güzellikleri üzerinize olsun inşallah.

Tabii ki, katil İsrail’in zulümlerinin gölgesinde, Gazze olaylarına odaklandığımız şu günlerde, sendikal çalışmalarımızı da teşkilat çalışmalarımızı da aksatmadan yürütmeye devam ediyoruz. Dolayısıyla Gazze programlarımız çerçevesinde Allah nasip ederse 5 Mart’ta Elazığ’da yine Filistin’e Destek Platformu adı altında programlarımızı icra edeceğiz ve bu konu-

---

* Diyanet-Sen Genel Başkanı.

daki hassasiyetlerimizi diri tutmaya, bu konudaki çalışmalarımızı yapmaya da devam edeceğiz.

Diğer taraftan bugün yine programımız çakıştı. Memur-Sen'imizin öncülüğünde dünya genelinde kurulan ILC Uluslararası Emek Örgütünün Türkiye'de bugün otuz beş ülkeden konfederasyon başkanını misafir ettiğimiz başka bir salonda genel kurul toplantısı var. Dolayısıyla ben konfederasyon genel başkanımız Sayın Ali Yalçın başkanımızın selamlarını da sizlere iletmek istiyorum.

Kıymetli hocalarım, değerli misafirlerimiz,

Sendikamız, kurulduğu 1998 yılından bugüne kurucu felsefesine ve misyonuna uygun olarak başta ücretlerin yükseltilmesi, hizmetlerde verim ve kalitenin artırılması, düşünce, fikir ve inanç özgürlüklerinin önündeki engellerin kaldırılması için çetin mücadeleler vermiştir. Neticede emeklerimizin meyvesi olarak toplam yedi toplu sözleşmede yüz yedi ana başlıkta Diyanet İşleri Başkanlığımızın kazanımı olmuştur.

Başörtüsü, kılık kıyafet serbestliği, okullarda siyer, Kur'an-ı Kerim ve temel dini bilgiler derslerinin seçmeli dersler arasına alınması, cuma izni, hac izni ve 2010 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Yasası'nın çıkarılmasıyla birlikte birçok kronikleşmiş sorunu çözüme kavuşturduk. Geçmişe doğru baktığımızda tüm bunlar başarı hikâyemizin sadece birkaç ana başlığıdır.

Bugün ise sendikacılıkta yeni bir yönetim anlayışıyla geleceğimize odaklanıyoruz. Rutin olan sendikal çalışmalarımıza tüm gayretimiz ve enerjimizle devam ederken geleceğimizi kültürel ve entelektüel anlamda inşa etmek için sivil, bağımsız ve özne bir kurumsal yapı olarak hareket ediyoruz.

Örneğin, yeni anayasa tartışmalarında olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığının konumunun da –sadece siyasi kadroların değil, kurumu tabandan tavana tüm yönleriyle bilen sendikamızın da katkı ve önerileriyle– belirlenmesi için mücadele vereceğiz. Yani önümüze konulandan, bize dayatılandan ziyade,

merkezinde bizim olduğumuz çalışmalarla kendi istediklerimizimizin bireysel, kurumsal ve toplumsal hayatta gerçekleşmesinin mücadelesini vereceğiz.

Bu alandaki çalışmalarımıza kurumun taşradan Başkanlık merkezine kadar adeta MR'ını çektiğimiz "Diyamet Çalışanlarının Sorunları ve Beklentileri" anket çalışmasıyla başladık. Raporu başta Diyanet İşleri Başkanımız kıymetli hocamız olmak üzere tüm il ve ilçe müftülerimize de takdim ettik, gönderdik.

Bugün de ülkemizin en nadide, en stratejik kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığının günümüze kadar izlediği yönetim anlayışını çok yönlü olarak değerlendirmek ve devamında her şeyin hızla dönüştüğü bir sosyolojide, kurumun, insan kaynaklarının niteliğinden önderlik ettiği din diline, yeni dinî akımlara karşı tutumundan farklı kavramların hayatımızın içine girmesine kadar nasıl bir yönetim anlayışıyla yol alması gerektiğinin cevaplarını arayacağız.

Değerli konuklar,

Bilindiği üzere modern dönemlerde bilim ve teknolojiye yaşanan hızlı gelişmeler, belki tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar insan hayatında önemli ve köklü değişimlere sebep olmuştur. Günümüz insanı, bilim ve teknoloji çağının insanıdır. Dünyada etkisini hızla hissettiren yapay zekâdaki gelişmelerle ve bilim teknolojilerinin devrimiyle birlikte, insanlığın yeni bir aşamaya girdiği görülmektedir.

Bu yeni eşikte modern paradigmlar, insanın zihin dünyasını altüst etmiş, büyük bir kafa karışıklığı meydana getirmiştir. Bu yüzden kitleleri etkileme ve yönlendirme gücünün artık geleneksel yöntemlerden ziyade iletişim aygıtlarının sınırsız imkânlarını kullanmaktan geçtiği göz ardı edilmemelidir. Tüm bunlar, yeni şartlar ekseninde dinî bilginin sağlıklı akışını, dinî temsilin hayatî önemini ve bunlara yönelik metodolojinin yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Zira dinlerin, ideolojilerin, değerlerin, kimliklerin, kültürlerin hiç olmadığı ka-

dar tehdit altında olduğu gerçekliği karşısında sorunun özüne vâkıf olmaya çalışanlar için modern dünya ile paralel okumaların, analizlerin, üretimlerin birbirini takip etmesinin gerekliliği kabul edilmesi gereken bir husustur. Bu açıdan bizler, topluma dinî rehberlik amacıyla yaptığımız çalışmalarını, din eğitimi ve öğretimini amaç, metot ve muhteva gibi birçok açıdan farklı yaklaşımlarla ele almalıyız.

Çok kıymetli hocalarım, değerli misafirlerimiz,

Bugünkü çalıştayımızda konuşacak hocalarımızdan zihinlerine ipotek koymadan yaşanan süreçleri ve olması gerekenleri dile getirmelerini bekliyoruz. Zihnimizi zorlayacak fikirleri, çığır açacak önerileri ve zülfüyâre dokunacak cümleleri duyacak olmanın heyecanını taşıyoruz. Özellikle altını çizerek ifade etmek istiyorum. Burada amacımız, bir tarafın eleştiri yaparken diğer tarafın da savunmaya geçmesi değildir. Çünkü burası ne bir mahkeme ne de bir münazara alanıdır.

Bizler hem Başkanlık hem ilahiyat fakülteleri hem de imam hatip okullarıyla birbirlerini tamamlayan büyük bir aileyiz. Bu yüzden kendi içimizde bir muhasebe, bir yüzleşme yapmak ve geleceği hep beraber inşa etmek istiyoruz. Hedefimiz, bir sivil toplum organizasyonu olarak sendika olmanın ödev ve sorumluluğu bilinciyle bilimsel çalışmalar yapmak, kurumumuzu geliştiren, siyasi alanı da yönlendirici etki alanı oluşturmaktır.

Yüz kırk bin personeliyle Diyanet İşleri Başkanlığımızın ve sayıları yüzü aşan ilahiyat fakültelerinin günümüz insanının dinî hayatına ve sorunlarına ne kadar cevap üretebildiği, ürettiği bilgilerin ne ölçüde toplumsal karşılığının olduğu gibi başlıklar üzerine hepimizin düşünmesi ve inisiyatif almasının gerekliliğine inandığımız için bu adımları atıyoruz.

Biz istiyoruz ki din görevlileri aynı zamanda topluma açılan bir kanal olarak devletin çok büyük bir imkânı olarak görülsün. Bunun için kuruma kendisini ve geleceğini inşa etme fırsatı verilmelidir. Bu bağlamda, "Özerklik mese-

lesi tartışılmalıdır." fikrini halen taşımaya ve dillendirmeye devam ediyoruz.

Biz istiyoruz ki Başkanlığımız, çalışanlarıyla birlikte hak ve adalet ilkeleriyle bütünleşmiş bir organizasyon olabilsin. Böylece aidiyet bağı güçlenmiş, motivasyonu ve heyecanı artmış bir teşkilat yapımız en aşağıdan en yukarıya kadar ihdas edilsin.

Biz istiyoruz ki para, güç, teknoloji, moda ve cinselliğin birer birer esir aldığı yeni dijital nesle, merhamet ve akıllı metodolojik yaklaşımlar ekseninde dinimizi anlatalım, onları değerlerimizle buluşturalım.

Unutmayalım ki tüm bunların yolu insan sermayesine yatırım yapmaktan, dışarıdaki dünyayı zamanında ve doğru okuyarak yeni düşünce kalıpları ile cevap üretebilecek kurumsal projeksiyonlar geliştirmekten geçer. İşte biz bugün bir irade ortaya koyarak tarihe iz bırakacak, not düşecek çalıştayımızı gerçekleştiriyoruz. Beklentimiz aynı amaçla paydaş kurumların da sorumluluk alması ve taşın altına elini koymasıdır.

Değerli konuklar,

Çalıştayımızda açılış konferansıya birlikte üç ayrı panel yapacağız. İlkönce entelektüel ve akademik dünyanın yakından bildiği, çağdaş İslam düşüncesi ve İslamcılığın Türkiye'deki serüveni alanlarında çığır açan metinlerin yazarı, imam hatip olan babasını anlattığı *Kutuz Hoca'nın Hatıraları* kitabından da bildiğimiz Prof. Dr. İsmail Kara Hoca'mızın sunumunu dinleyeceğiz. Kıymetli hocam, öncelikle hoş geldiniz, şeref verdiniz. Programımızın başında teşekkürlerinizden dolayı sizlere ve fikirlerinden çokça istifade ettiğimiz diğer bütün kıymetli konuşmacı hocalarımıza davetimizi kabul ettiklerinden dolayı teşekkürlarımız adına yürekten şükranlarımı sunuyorum.

Birinci panelimizde, entelektüel ve sosyal bilimci kişiliğiyle, sürekli üreten bir yazar olarak bildiğimiz Diyanet İşleri Başkanlığında üst düzey görevlerde bulunmuş, kuruma hem içerden hem de dışarıdan bakabilen bir isim Dr. Necdet Suba-

şı Hoca'mızın moderatörlüğünde Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşu, yapısı, işleyiş ve gelişim süreçleri ele alınacaktır. Bu bölüme dair birkaç cümle söylemek istiyorum.

Genç Cumhuriyet'in ilk yılları modern bir ulus devlet kurma ideali ile batılılaşma eksenli siyaset anlayışının baskın şekilde hissedildiği yıllar olmuştur. Dahası bu dönem alınan radikal kararlarla din ve dinî hayatın keskin laiklik uygulamalarının toplumda meydana getirdiği gerilimin en çok tartışıldığı muhataralı bir dönemdir. Dinin tamamen tasfiye edilmesi mi yoksa yeni rejime takviye olarak mı konumlandırılması esas meseledir.

Daha sonraki dönemlerde siyasete uygulanan vesayetçi, baskıcı yaklaşımın yaşanan darbelerle daha da belirgin hale gelmesi ülkemiz ve Diyanet İşleri Başkanlığı açısından hep kritik dönemler olmuştur. Laik rejim içerisinde din ve devlet ilişkilerinin konuşulduğu her zeminde toplumsal, dinî ve siyasi bir mesele olarak Diyanet İşleri Başkanlığının statüsü, devletin dinî kamu hizmeti verip veremeyeceği hep tartışılmıştır.

Bugün bu tartışmalardan uzağız. Ancak merakımızı gidermek ve doğru anlayabilmek için, kuruluşundan bugüne gelen süreçte "Diyanet İşleri Başkanlığının yeni Cumhuriyet'in kurucu idealleriyle dönem dönem örtüşen ve onlardan ayrılan söylemleri ve icraatları olmuş mudur? Toplumsal beklentiler ve resmî yükümlülükler arasındaki ilişki gerilimini nasıl yönetmiştir? Alınan radikal kararlara karşı nasıl bir kurumsal tepki, direnç ve refleks geliştirmiştir?" sorularının cevaplanması da elzemdir.

İkinci panelimizde değerli konuklar, Giresun Üniversitesinde akademisyen, sosyolog aynı zamanda din, modernleşme üzerine çalışmaları olan Doç. Dr. Mustafa Bakırcı Hoca'mız "Din, Diyanet ve Dini Cemaatler ve Gündelik Hayat" başlıklı panelin moderatörlüğünü üstleneceklerdir.

Bu panelimiz bugünkü mevcut halimizin fotoğrafı olacaktır diye düşünüyorum. Modern çağın beraberinde getirdiği varoluşsal anlamsızlık krizine karşı sunulan tebliğin içeriği ve sunum şeklinin, yani üslubun gözden geçirilmesi bizce ivedilik arz etmektedir. Özellikle de fıkıh ve tasavvuf alanında oluşmuş din dili, güncel hayatın akışında karşılığı olan bir söylem ile yenilenmelidir diye düşünülüyor. Bu minvalde hutbe ve vaazların değerlendirilmesi, Diyanet dışındaki dinî yapılanmaların alternatif olarak durdukları zemin, ürettikleri din dili ve temsililerini kıyaslayarak mevcut halin resminin çekilmesinin de gerekliliğine inanıyoruz.

Üçüncü panelimizde ise dinin geleceği, transhümanizm ve dijital dünya ile ilgili yazıları yayımlanan, yine sendikamızda çalışma arkadaşımız, yol arkadaşımız, Genel Başkan Yardımcımız Kerim Alptekin Bey'in moderatörlüğünde "Geleceğin Dünyasında Din, Diyanet ve Yeni Ufuklar" konusunu değerlendireceğiz inşallah.

Malumunuz, dijital devrimle birlikte dünya, yeni bir kültüre, yeni bir nesle uyandı. Değişkenliğin ve dinamizmin hâkim olduğu dijital çağ, yeni kuşağın sorunlarına, tatmin arayışlarına anlık karşılık bulmalarını sağladı. Yeni nesil, dinden, entelektüel, sosyal ve duygusal anlamda biraz daha uzaklaşıyor. Bunun için din adına konuşan herkesin bu gerçeklerle yüzleşmesi ve geleceğin tasarımı yapması gerekiyor. Üçüncü oturumuzda, "Yarınların dünyasında hem yurt içinde hem de yurt dışında nasıl bir Diyanet İşleri Başkanlığı olmalı?" sorusunun cevabını kıymetli hocalarımızın sunumlarından dinleyeceğiz.

Değerli hocalarım, kıymetli misafirlerimiz,

Özellikle bir ismi zikretmek istiyorum. Kendisini idareci olmasından daha çok akademik, kültürel ve entelektüel yönüyle bildiğimiz Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Selim Argun Hocamıza verdiği destekleri ve sunumunda yapacağı katkıları için şimdiden şükranlarımı sunuyorum. Kendilerinin kuru-

mumuzda hem üst düzey görevde hem de fikir üretimi açısından mutfağında bulunması kurumumuzun geleceği adına bizlere umut vaat etmektedir.

Tüm konuşmacı hocalarımız hakkında burada cümleler kurmak isterdim. Fakat özellikle her bir hocamızın doktora seviyesinde Başkanlığımızı çalıştıklarının, bu konularda en yetkin isimler olduklarının da altını özellikle çizmek istiyorum. Daha fazla uzatmama adına konuşmamı burada tamamlıyor, başta konuşmacı hocalarımız olmak üzere şube başkanlarımız, misafir hocalarımıza, davetli olarak salonumuza teşrif eden herkese ve özellikle bu programın hazırlanmasında gece gündüz emeklerini esirgemeyen, mutfağında yer alan genel merkez yönetim kurulu arkadaşlarımıza, danışmanlarımıza, ekibimize, emek harcayan herkese şükranlarımı sunuyor, hayırlara vesile olmasını diliyorum. Niyet hayır, akıbet hayır diyorum. Sağ olun, var olun.

CUMHURİYET'İN
TEMEL "DİNÎ" KURUMUNU
BİR ASIR SONRA YENİDEN
DEĞERLENDİRMEK
(İMKÂNLAR VE PROBLEMLER)

İsmail KARA*

Daha işin başında Diyanet İşleri Başkanlığının ve onun etrafındaki hemen bütün meselelerin, bir asırlık tarihi boyunca müstakil ve kendisiyle sınırlı meseleler olmadığını, Cumhuriyet idaresi ve ideolojisinin din-laiklik politikaları ve anlayışları başta olmak üzere bürokrasi, eğitim-din eğitimi, hukuk anlayışı, İslâm dünyasıyla münasebetler gibi birçok problem alanının bir parçası olarak kendine yer aradığını/yer bulduğunu hatırlatmak lazım. Kurumun problemleri ve imkânları bunların arasında oluşuyor.

Mustafa Kemal Paşa'ya danışmanlık da yapan Limancı Hamdi lakaplı Ahmet Hamdi Başar'ın 30'lu yıllardaki ifadeleri, Diyanet İşleri Başkanlığının statüsü ve itibarı dâhil olmak üzere din-laiklik ilişkilerine dair politikaların arkasındaki fikre, bu-

---

* Prof. Dr., İstanbul Zaim Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

nun Türkiye'ye taşıma kapasitesi itibarıyla zayıf seviyesine ve bugüne kadar gelen pragmatizme işaret etmesi bakımından zikre değer:

"[Hıristiyanlıkta olmasına rağmen] İslâmlıkta din ile dünyanın ayrılması yoktur. Daha doğrusu İslâmlık dünyayı esas tutar, akla dayanır; halk idaresini, ahkâmın [dinî hükümlerin] zamanla değişeceğini kabul eder; hiçbir dogmaya meydan vermemek, her şeyi akıl hududu içinde mütalaa etmek ister. İslâmlığın ilk kuruluşundaki esas bozulmuş; ayrıca bir din sınıfı [ulema ve meşayih] meydana gelmiş; onun tahakkümü ve kurduğu müesseseler cemiyeti harap etmiş; bugün din ortadan kalkmıştır.

Bizce laiklik tabirinden anlayacağımız mânâ, din ile dünyayı ayırmak değil, dinin ayrı bir sınıfında olarak doğmalaşmış esaslara bürünerek dünya işlerini tahakkümü altında bulundurmasının önüne geçmektir. Laiklik inkılap namına ne yapıyorsak, hepsini İslâm olduğumuz halde yapabiliriz. Fakat eğer, din ile dünyayı ayıracağız dersenek İslâmlıktan uzaklaşmış, dinsizlik yapmış oluruz. Hıristiyanlık dünya işlerinden uzak olarak yaşayabilir, İslâmlık ise yaşayamaz. (...)

(...) Bizde dini, cemiyetin [ve devletin] dışına atmak değil, bilâkis inkılabın emrine vererek yaşatmak lazımdır. Camileri yıkıp, terk edip onların yerine halkevleri yapmak suretiyle he-defimize varamayız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak; oraları modern halkevleri haline koymak, din sınıfını [din adamlarını, ulema ve meşayih] ortadan kaldırmak, herkesi din ve dünya namına konuşurmak [dini ferdileştirmek, otorite fikrini zayıflatarak dini 'herkes'in konuşabileceği bir alan haline getirmek] mümkündür. İslâmlık bu bakımdan en modern, en ileri bir dindir."¹

¹ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul, 1945, s. 49; Ahmet Hamdi Başar'ın *Hatıraları-Meşrutiyet Cumhuriyet ve Tekparti Dönemi*, haz. M. Koraltürk, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., 2007, I, 307-08.

Hamdi Başar her ne kadar danışman olarak siyasi pragmatizm ve tahakküm fikrini öne çıkarsa da laiklik üzerinden Hıristiyanlıkla İslâmiyet, Batı ile Doğu

Diyaret İşleri Başkanlığı bütün problemlerine rağmen Cumhuriyet ideolojisinin ve idaresinin (isterseniz Cumhuriyet devri din-laiklik ilişkileri alanına dair tecrübemizin diyelim) en başta gelen kurumlarından biri olarak müspet ve menfi taraflarıyla ciddi bir değerlendirmeyi ziyadesiyle hak ediyor. Bu değerlendirmenin aynı zamanda gelecekte yola nasıl devam edeceği(miz) yahut etmesi gerektiği arayışlarına da şu veya bu düzeyde ışık salacağı şüphe götürmez. Onun için kurumsal yapının ne olduğu-ne olmadığı ile başlamak uygun olabilir.

Kurumsal bir yapıdan, işlerliği olan bir manzumeden bahsedebilmek birbiriyle irtibatlı asgari üç unsurdan söz açmakla mümkün olabilir. Bunlar sırasıyla;

1. Kurucu fikir yahut kuruluş felsefesi,
2. Bütün kademeleriyle müesseseleşme,
3. Kurumun üslubu, kendini ifade ediş biçimleri; bunlara işaret edecek unsurların, sembollerin ete kemiğe bürünmesi, belirginleşmesi, yer(li)leşmesi.

İlk sırada olan ve alttaki süreçleri etkileyen, belirleyen kurucu fikir ve felsefe, kurumla bir ülke, bir millet, bir bilgi-kültür-anlayış-inanç dünyası ve bir insan unsuru arasındaki ilişkileri, merkez ve çevre halkalarını gözeterek tesis eden fikir, ayrıca değişen şartları ve yeni ihtiyaçları sürekli göz önünde bulundurarak kendini yenileme kapasitesine sahip düşünce mânasına geliyor.

İkinci sıradaki müesseseleşme, kurucu fikir ve felsefeye göre şekil alır. Bu sebeple müessese sadece dış yapıdan, –bugün çoğunlukla anlaşıldığı gibi– dört duvardan, içine gelişigüzel yığılmış, yerleştirilmiş eşyadan, araç gereçten, oturma-yerleşme biçimlerinden ibaret değildir; kurucu fikre göre bir mimari arayışı, bir konumlanma-duruş ve tavır alma biçimidir, aynı

---

arasında yaptığı ayrımlar doğruya yakındır ve Cumhuriyet ideolojisinin esas tercihi de bu istikamette fakat alt düzeyde olmuştur.

zamanda bir tezahür tarzıdır. Kurumun bulunduğu yer, mimarisi, sokak ve mahalleyle, şehirle, etrafındaki yapılarla münasebetleri, istikameti, malzeme kullanımı, estetiği, ışık ve gölgesi, görünüşü-dış ifadesi, sembolleri... bu ikinci maddeye dâhildir.

Bu iki madde bizi en incelenmiş alan olarak fikrin-kurumun üslubuna, ifade ve tezahür tarzlarına, diline çıkarır. Hemen her sahada önemli olan üslubun din ve diyanet alanı söz konusu olduğunda çok daha fazla ehemmiyet kesbettiğini söylemek bile fazladır.

Diyanet İşleri Başkanlığı İçin Bir Kurucu Fikir Aramak...

Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş aşamasında açıklıkla ortaya konmuş yahut sonradan iliştilenmiş-yüklenmiş bir kurucu fikri var mı sorusu cevapsız bir sorudur. Cumhuriyet ideolojisinin dinle alakalı bütün kurumların ve meselelerin mevzuatını, biraz bilerek, bir miktar da hazırlıksızlık sebebiyle muğlak ve müphem bırakmayı tercih ettiği bir vasatta zaten tasrih edilmiş bir kurucu fikir aramak beyhude bir çabaya dönüşecektir. (O kadar ki Diyanet laik bir kurum mudur yoksa dinî bir müessese midir sorusunun bile cevabı yoktur, bugün de yoktur). Bununla beraber Diyanetin müphem kurucu fikri etrafında bir anlama çabası iki noktaya yoğunlaşabilir. Bunlardan biri Diyanetin de kurulduğu 3 Mart 1924 tarihi üzerinden aranabilir.

Bu tarihte, Diyanetin kuruluş şartlarından bağımsız olarak ele alınamayacak üç önemli kanun çıkarıldı. Hilafeti ilga eden kanunlardan biri, sadece hilafetin ilgasını değil aynı zamanda devletin “dinî” kimlikten, manevi-metafizik unsurlardan bütünüyle tecridini, ayrıca Türkiye’nin İslâm dünyasıyla merkezî irtibat noktası olan on üç asırlık bir makamı ortadan kaldırıyordu.² İkinci kanun, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ise Türk eğitim

² Hilafeti ilga eden kanun çıktığı sırada, anayasadaki (Teşkilat-ı Esasiye Kanu-

sistemini "dinî" muhtevadan uzaklaştırmış ve örgün din eğitimi büyük ölçüde (1933 yılında bütünüyle), yaygın din eğitimi ise tamamen ortadan kaldırmış oluyordu. Üçüncü kanun Ankara'ya mahsus bir tecrübe olan Şer'îye ve Evkaf Vekâletini ilga eden ve din işlerinin idaresini Başbakanlık'a bağlı bir başkanlık (riyaset) derecesine indirerek Diyanet İşleri Başkanlığına devreden kanundur.

Diyaneti kuran kanunun gerekçesinde, kurucu fikre dair belli belirsiz işaretler de bulacağımız şu ifadeler yer alıyor:

"Din ve ordunun siyaset cereyanlarıyla alakadar olması birçok mehâzîri dâ'îdir [mahzurları davet eder]. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstûr-i esasî [temel bir kaide] olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilât-ı siyasiyesinde [siyasi teşkilat yapısında] zaten muhdes olan [sonradan Ankara'da ihdas edilen] Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin mevcut olması muvafık olamaz. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın [dinî-hayrî vakıfların] millete [kamuya, kamu bütçesine] intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabî bir neticedir (...)."

İlk defa ve hukuka aykırı olarak kendi tabii kaynaklarından, dinî-hayrî vakıflardan mahrum bırakılan Diyanetin müphem

---

nu'ndaki) "Türkiye devletinin dini din-i İslâm'dır" maddesi yürürlükte idi (md. 2) ve bu madde 1924'te de (16 Mart 1340) II. Meclisten hiç tartışılmadan geçen nadir maddelerden biri idi. Bk. A. Şeref Gözübüyük-Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Ankara, SBF İdari İlimler Enstitüsü Yay., 1957, s. 100-01. Bu madde 1928 yılında anayasadan çıkarılacak, 1937 gibi geç bir tarihte ise laiklik prensibi anayasaya girecektir.

1924 Anayasası'nın 26. maddesinde de Meclis "Ahkâm-ı şer'îyenin tenfizi" yani dinî hükümlerin uygulanması vazifesiyle sorumlu tutulmaktadır. 9 Nisan 1928'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan düzenleme ile 2. ve 26. maddedeki değişiklik yanında 16. ve 32. maddelerdeki milletvekilleri ve cumhurbaşkanının yemin metinlerinde yer alan "vallahi" kelimesi "Namusum üzerine söz veririm." şekline dönüştürülmüştür.

kurucu fikri bu üç zorlu ve problemlili kanunun toplamının arasında ve içinde sıkışarak teşekkül etmiştir denebilir. (Daha sonra bunlara inkılap kanunları gibi, 163. madde gibi başkaları da eklenecektir). Kanunun gerekçesinde ana unsur olarak yer alan ve mantık itibarıyla doğru gibi gözükten “din işlerinin siyasetten arındırılması” bir asırlık tarih boyunca fiilen hiç gerçekleşmemiş bir şeydir. Dinî alanın ve bu sahanın idaresinin 1924 öncesine göre daha fazla daraltıldığı, siyasi kontrol ve tahakküm altına alındığı, aşağıya çekildiği, zaman zaman siyaset tarafından istismar edildiği, katı, yer yer kaba laiklik politikaları için araçsallaştırıldığı ise rahatlıkla söylenebilir.

Diyanetin tasrih edilmeyen kurucu fikrini aramak ve yoklamak için bakılacak ikinci yer Diyanetin görev ve yetki alanlarıyla ilgili mevzuattır. 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı Kanun’un birinci maddesi bu zaviyeden tetkik edilebilir:

“Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı [hukukî işlemlere dair hükümlerin kanunlaştırılması ve uygulaması] Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup, din-i mübin-i İslâm’ın bundan mâada itikadât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri [itikat ve ibadetlere dair hükümlerinin yönetilmesi] ve müessesât-ı diniyenin [dinî kurumların] idaresi için Cumhuriyet’in makarrında [merkezinde] bir Diyanet İşleri Reisiği makamı tesis edilmiştir.”

Kanunla Diyanete yüklenen fetva, itikat ve ibadetle alakalı irşat (vaaz ve hutbelerle sınırlı eğitim-öğretim, tebliğ) ve ibadethanelerin idaresi vazifeleri, 40 yıl sonra 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”un birinci maddesi ile yeniden şöyle düzenlenmiştir:

“İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve iba-

det yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlık'a bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur."

İlk defa 1961 Anayasası ile genel idare içine alınan (anayasal bir kurum olan, md. 154) Diyanet, 1982 Anayasası'nda ise müstakil bir maddeye konu olacaktır. Bu madde kuruma hem laiklik ilkesi çerçevesinde ve doğrultusunda yer tayin edecek, vazifeler verecek hem de görevlerinin istikamet ve muhtevasını belirleyecektir. Buna, "dinî" bir kurumun yerinin laiklik üzerinden sınırlandırılması veya Diyanetin laikleştirilmesi da denebilir:

"Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." (md. 136).

Hülasa edersek dinin hukuk ve muamelat kısmını bütünüyle göz ardı eden (bir başka deyişle laik hukuk alanına çeken) mevzuat Diyanete üç görev ve yetki alanı tayin etmektedir: 1. İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek (1965 yılında Meclis'e sevk edilen kanun taslağında yer almayan ahlâk kelimesi kanun maddesine büyük mücadeleler ve münakaşalar sonunda dâhil edilebilmiştir), 2. İbadet yerlerini yönetmek, 3. Vaaz, hutbe ve kitaplarla dinî konularda toplumu aydınlatmak.

Bu üç alanda, 2010'da çıkan son teşkilat kanununun da hiçbir şekilde doldurmadığı ciddi boşluklar var. Şöyle ki: Diyanete bırakılan din işlerinin tedvîri (yönetilmesi, idaresi) ve din konusunda toplumu aydınlatmak ile Millî Eğitim Bakanlığına, (sonra yüksek kısmı üniversiteye ve YÖK'e) bırakılan din eğitimi alanlarının birbirinden tamamen koparılması Türkiye'ye mahsus garabetlerden biridir. Hem Darulfünun İlahiyat Fakültesi (1924-1933) ve imam hatip mekteplerinde (1924-1930) hem de 1949'da açılan Ankara İlahiyat Fakültesinde, 1951'de açılan imam hatip okullarında ve 1959'da açılan yüksek islâm ensti-

tülerinde, ilk, orta ve lise kademelerindeki din derslerinde verilen din eğitimi ve öğretiminin Diyanetle doğrudan hiçbir kurumsal ilişkisi olmamıştır, bugün de yoktur.

1971 yılında Anayasa Mahkemesinin verdiği Diyanetle alakalı bir kararın gerekçesinde yer alan “muğlak-net” ifadeleri zikrederek kurucu fikir kısmının bilerek ihdas edilmiş ciddi problemlerini ve boşluklarını şimdilik tamamlayabiliriz:

“Diyanet İşleri Başkanlığı, *dinî bir teşkilat değil*, Anayasa’nın 154’üncü maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış *idari bir teşkilat* durumundadır. (...) Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasa’da yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, (...) *birçok tarihî nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluluk sonucu* olduğunda kuşku yoktur. (...)

Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla *dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi* gibi nedenlere dayan[maktadır]. (...)

Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluşu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır.” (vurgular bizim).³

Bu beyandan açıkça anlıyoruz ki kurucu kadro gibi Anayasa Mahkemesi de her şeyi biliyor ve her şeyi muğlak ve müphem bırakarak Diyaneti savunmak babında yapılması gereken bütün açıklamaları iyi kurulup ayarlanmış bir dille yapıyor.

³ Esas 1970/53, Karar: 1971/76 ve 15 Haziran 1972 tarihli *Resmî Gazete*.

Kurumun Tarihî Yaşı/Tarihle İrtibatı Meselesi

Kurucu fikri tasrih edilmeyen Diyanet İşleri Başkanlığının kendi sahasında devamlılığa mı yoksa farklılaşmaya ve kopuşa mı işaret ettiği meselesi de bir asırlık konumunu tespit ve tahlil için önemli olmalıdır. Siyasi merkez Diyaneti Cumhuriyet'in yeni bir kurumu ve fikri olarak takdim eder. Fakat dindar halk nezdinde kuruma meşruluk sağlayabilmek için onu zımni olarak Şeyhülislâmlıkla bir şekilde ilişkilendirir. Cumhuriyet'in tercihlerine sadık akademisyenler, hatta ilahiyatçılar ve Diyanet mensupları da bu ilişkilendirmeyi bazen farklı gerekçelerle benimserler. Hukukçu ve tarihçi akademisyenler (bunlar arasında Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık gibi önemli zevat da vardır) Diyanetin devamlılık çizgisini ve kültürel-tarihî meşruluğunu savunabilmek için şer'î hukuk-örfî hukuk tartışmaları ve şeyhülislâmı padişahın atayıp azletmesi üzerinden Osmanlı Devleti'nin zaten "laik" bir devlet olduğunu ve din işlerinin devlete bağlı bulunduğunu, Cumhuriyet'in bunları sürdürdüğünü de müdafaa ederler.

Bu zayıf ve şekli ilişkilendirme esas itibarıyla Diyaneti ve laikliği içeriden gerekçelerle konumlandırmak ve meşrulaştırmakla alakalıdır. Halbuki Şeyhülislâmlık, halifelik-padişahlıktan sonra sadrazamlıkla neredeyse eşdeğerli, bazı bakımlardan ondan üstün olarak devletin en üst ve itibarlı makamı ve geniş yetkilerle donatılmış bir kurumudur. Yasama, yürütme ve yargı alanlarında başka herhangi bir merci ile mukayese edilemeyecek ölçüde yaygın ve etkin yetkileri, görevleri bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar eğitim (medreseler) bütünüyle ona bağlıdır. Bilgiyi kuvvetli bir mantık etrafında o aktarır ve üretir, yeniden yorumlayarak yayar, değeriyle birlikte geleceğe taşır. Adliye (yargı) ve hemen her alana uzanan vakıflar da öyledir (Modernleşme döneminde üç bakanlık; Maarif, Adliye ve Evkaf Nezaretleri Şeyhülislâmlığın bünyesinden çıkacaktır). Bugün belediye hizmetlerine dâhil olan birçok faaliyet alanı da

vakıflarla, esnaf teşkilatlarıyla irtibatlı olarak ilmiyeye mensup kadılar tarafından yönetilmekte, yürütülmektedir.

Cumhuriyet'i kuran kadronun ve akademisyenlerin yazdıkları ve söyledikleri bir tarafa bırakılırsa laiklik-Diyanet merkezli olarak Osmanlı ile Cumhuriyet, Şeyhülislâmlıkla Diyanet arasındaki büyük mesafenin tamamen farkında oldukları söylenebilir.⁴ Diyanet İşleri Başkanlığının Şeyhülislâmlığın devamı olması bir tarafa Nisan 1920-Mart 1924 yılları arasında Ankara'da faaliyet gösteren, Ankara'ya mahsus bir tecrübe olan Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin devamı olmaktan bile çok uzaktır. Buna Ankara'nın, Cumhuriyet ideolojisinin din-siyaset ilişkilerinde kendinden, erken Cumhuriyet tecrübesinden uzaklaşması da diyebiliriz. Çünkü bu vekâletin statüsü, görev ve yetkileri Şeyhülislâmlığa göre hayli sınırlı hale gelmiş olmakla beraber yine de bakanlık düzeyinde ve etkili bir kurumdur. Dinî hizmetler, dinî hayat, dinî yayınlar, medreseler, tekkeler, vakıflar konusunda geniş yetki ve görevlerle donatılmıştır. Hem Bakanlar Kurulu'nda yer alması hem de Meclis'teki Şer'îye Encümeni sayesinde hukuki düzenlemeler dâhil her konuda görüş bildirmekte, yorum ve fikirlerinin bir kısmı bağlayıcı olmak-

⁴ 3 Mart 1924 tarihinde Diyaneti kuran kanunun Mecliste görüşülmesi sırasında Biga mebusu Samih Rifat'ın söyledikleri yeni kurumun Şeyhülislâmlığa benzemeyeceğini ifade etmesi bakımından anlamlıdır: "(...) Din ile diyanet arasında fikhî bir fark vardır. *Din* kazaî, iftâ, muamelât-ı nâsa [yargıya, fetvaya ve hukukî işlemlere] dair olan her şeyi; ibadâtı, ahkâmı ve itikadâtı câmidir [ibadetleri, hukuku, yargılama ilkelerini, inançları kendi bünyesinde toplamaktadır]. Halbuki kazaya [hukuka, hukukî işlemlere, yargıya] dâhil olmayan ahkâmı, iftayı, ibadâtı, itikadâtı kendi mâna ve mefhumu altında cem eden bir tabiri-fikhî vardır ki o *diyanettir*.

Efendim, bütün kütüb-i fikhıye ve İslâmiyede '*kazaen ve diyaneten*' tabiri müstameldir. İmaret [emirlik] ve hükümet mânasını cem eden [din] kelime[sin]de iktisadiyat, ictimaiyat, inzibat, tedrisat[ın] cümlesi dâhildir. Bunların her biri [şimdi yeni sistemde] hükümetin münkasım olduğu şubâta [ayrıldığı] şubelere, dairelere] taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadât, itikadât, iftaya ait olan ahkâmdır ki Umûr-ı Diyanîye Riyasetine aittir ve *diyanet* kelimesi tamamıyla bu mânaya mevzudur." (vurgular bizim).

tadır. Bakanlar Kurulu listelerinde Şer'îye Vekili, şeyhülislâma benzer bir şekilde Meclis Başkanı/Başbakan'dan hemen sonra zikredilmektedir...

Bu statü, yetki ve sorumluluklardan, bürokratik itibardan, bütçe ve personel imkânlarından, protokolden, elbette teamül ve geleneklerden Diyanete intikal eden çok çok az bir şeydir ve söylem hariç devamlılık tarafını öne çıkarmayı mümkün kılacak evsaftan büyük ölçüde uzaktır.

Mehmet Görmez'in emekliliğini isteyerek görevden ayrılma mecburiyetinde kalması (31 Temmuz 2017) ve bunun sebepleri, Diyanetin dinî bir kurum olmaktan ziyade müdahaleye açık herhangi bir siyasi-idari üst kurum ve başkanları da sarığına-sakalına-cüppesine rağmen herhangi bir üst bürokrat ve siyasi-idari bir kişilik olduğunu bir daha gösterdi. Bu aslında 1924'ten beri böyledir fakat dindar halka böyle gösterilmemesi gerekir. Onun için mevzuatla uygulama ve dış konumlandırma arasında, bir başka şekilde söylersek gerçekte görüntü arasında mesafe bırakılmasına dikkat edilmiştir.

Siyasi merkezin bulunduğu "uygun" çözümlerden biri, Diyanetin başına ilmi, titri, tanınırlığı itibarıyla "muteber" kişileri getirmektir. Vazife başında vefat eden ilk üç başkan; Rifat Börekçi, Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Ahmet Hamdi Akseki böyledir. Çok partili hayat Diyanet teşkilatını ve başkanlarını daha da siyasileştirecek, başkanların geliş gidişleri de siyasi iniş çıkışlardan, iktidarların değişmesinden ziyadesiyle etkilenecektir. 1960 darbesinden sonra durumun daha da nezaket kesbettiği rahatlıkla söylenebilir. Başkanlardan bir kısmının aktif siyasi hayata dâhil olması da bunlardan biridir; ilk başkan Rifat Börekçi CHP Ankara teşkilatında yer almış, bazı başkanlar da görevden ayrıldıktan sonra siyasete atılmış, milletvekili olmuştur; İbrahim Elmalı, Lütfi Doğan, Dr. Lütfi Doğan, Tayyar Altıkulaç, M. Sait Yazıcıoğlu bunlar arasındadır. Çok partili hayatın kendi iç zafiyetlerini ve askerî müdahale dönemlerini dik-

kate olarak Başkanlık makamına getirilen kişilere, tarihlerine ve bazıları çok kısa olan görev sürelerine bakmak birçok şeyin kronolojik olarak takip edilebilmesini ve anlaşılmasını mümkün kılacaktır.⁵ İki eski başkanın, bugünün problemlerine de işaret eden sözlerine yer verelim:

Tayyar Altıkulaç: “Diyanette hemen her gün yaşanan ve değişmeyen sıkıntı kanunla [Diyanet İşleri] Başkan[ın]a verilmiş olan yetkilerin siyasi makam tarafından kullanılmak istenmesinden kaynaklanır. (...) Dinî otorite boşluğu kesin olarak var. Bunun önemli sebebi Diyanetin siyasi iktidar emrindeki görünümü ve bazı çevrelerce bu durumun istismar edilmesidir.”⁶

M. Sait Yazıcıoğlu: “Diyanet Türkiye’nin sancılı değil en sancılı müessesesi (...) Bunun asıl sebebi de Diyanetin konumu ile ilgili (...) Laikliğin yorumundaki sıkıntı Diyanete de yansıyor. Siyaset-Diyanet ilişkileri sağlıklı zemine oturamıyor. (...) Devlet bu konuyu sağlıklı biçimde çözebilmiş değil. (...) Siyaset ile Diyanetin ilişkileri pek hoş olmamıştır çoğu zaman.”⁷

Diyanet İşleri Başkanlığının, –kurucu fikri ve müessese mantığı açısından olmasa da– her kademedeki personeli içinde bulunan bazı fedakâr ve vazife aşığı hocalar ve kurumun yaptığı dinî tebliğ ve yaygın eğitim hizmetleri üzerinden dinî sahada kıymetli faaliyetleri ve fonksiyonları da hep olmuştur. Kurum bazen hiç beklenmedik bir şekilde, siyasi merkezin beklentilerinin tamamen aksine cesur dinî açıklamalarda bulunmuştur. Bunlardan biri de 12 Eylül darbesinden birkaç ay sonra başörtüsüyle alakalı 7 sayfalık resmî açıklamasıdır.⁸

⁵ Bunun için bk. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*, ilaveli 9. bs., İstanbul, Dergâh Yay., 2019, s. 96.

⁶ “Daha Yürekli Bir Diyanet”, *Altınoluk*, sayı: 93, Kasım 1993, s. 20, 21.

⁷ “Diyanet En Sancılı Müessese”, *ag. dergi*, s. 16, 18.

⁸ Metni için bk. İ. Kara, *age. 1*, s. 133 vd.

Vazifelerinden Biri Olarak Diyanetin Tebliğ Ettiği Din Anlayışı

Diyanetin din anlayışı ile Türkiye'deki her seviye ve fikirdeki dindarlarla, dinî gruplarla, daha geleneksel bir karakter gösteren cemaat ve tarikat yapılarıyla münasebetleri de önemli bir konudur. Muhatap kitlesinin çok büyük bir kısmı dindar halk (tabiri caizse halk Müslümanlığı) olmakla beraber kurumun ana hatları itibarıyla "kaynaklara dönüş" fikri etrafında kurulup gelişen Yeni Selefî din anlayışına sahip olduğu söylenebilir. (Bu tespit imam hatip okulları ve yüksek İslâm enstitüleri ve ilahiyat fakülteleri için de geçerlidir). Bu durum ve konum kendisi ile muhatap kitlesi arasında din anlayışları üzerinden bir boşluğa, zaman zaman karşıtıklara ve hatta husumetlere sebebiyet verecek ciddi bir mesafeye işaret etmektedir. (Din İşleri Yüksek Kurulunun fetvaları ve açıklamaları kısmen bu ana değerlendirmenin dışında kalabilmektedir).

Kurumla bazı dindar zümreler arasındaki bu mesafenin sebeplerinden biri siyasi merkezin açık veya örtük din anlayışı ve bu hat üzerinde Diyaneti konumlandırma biçimiyle alakalı olmalıdır. Başkanlığın bu istikametteki resmî vazifesi ve esas fonksiyonu; a) Halk Müslümanlığını dönüştürerek "modernleştirmek", Yeni Selefî din anlayışına yaklaştırmak, b) Özellikle çok partili hayata geçildikten sonra ortaya çıkan, din anlayışı itibarıyla Diyanete yakın olan siyasi yahut radikal İslâmcı hareketlerin devlete ve kendisine karşı muhalefetlerini törpülemek, mümkünse onları da sisteme taşımaktır. Mesafenin sebeplerinden ikincisi ise hem kuruluş sırasında hem de daha sonraki dönemlerde Diyanetin merkez teşkilatında ve müftülüklerin çoğunda Yeni Selefî din anlayışına sahip veya ona yakın hoca-bürokratların işbaşında olmasıdır. Bunların Osmanlı bakiyesi medreseliler veya ilahiyat fakültesi-yüksek İslâm enstitüsü mezunu hocalar olması arasında bu bakımdan büyük bir farklılık yoktur.

Diyanete yüklenen görev ve fonksiyonlar onu tek tip din anlayışını savunmak, elindeki araçlarla yaymak ve bunun üzerinden siyasi merkez ve aydınlar nezdinde meşruluk kazanmak, kendi kurumsal yapısını güçlendirmek arayışlarına itecektir. Bu arayışların içinde cemaat ve tarikat yapılarıyla mesafeli durmak, bazen sert sayılabilecek üslupla açık veya örtük olarak onların din anlayışlarını tenkit etmek de vardır.⁹ Buradaki tek mesele- nin Yeni Selefî ve tek tip din anlayışını tahkim etmek (dini savunmak) ve bunun üzerinden cemaat ve tarikat yapılarını tenkit etmek olmadığı açıktır, aynı zamanda siyasi merkezin diline iyice yaklaşan “aydın” (münevver) din adamı ve dinin pozitif bilimlerle, modern hayatla irtibatlandırılması vurgularına da çok taraflı olarak dikkat etmek gerekecektir.

Başkanlığın ana yaklaşımı bu olmakla beraber bu onun cemaat ve tarikat yapılarını, onların şeyhler ve hoca efendiler dâhil her kademedeki temsilcilerini din görevlisi yahut bürokrat olarak kendi çatısı altında tutmaktan alıkoymaz. Aslında cemaat ve tarikat yapılarının, dinî grupların tutum ve davranışları da benzer esneklikte veya çelişkiler taşıyan bir tarzdadır. Onlar da hem Diyanetin din anlayışına mesafeli dururlar (bu mesafe bazen/bazıları için “Diyanet imamları” arkasında namaz kılmayacak boyutlara kadar varır/dı) ama diğer taraftan Diyanet çatısı altında hevesle ve doğru bir hareket tarzı olarak yer almak ister. 12 Eylül askerî darbesinden sonra Di-

⁹ Bu konuda daha fevruatlı okumalar için bk. İsmail Kara, “Hem Muhalif Hem Muvafik: Cumhuriyet Devrinde Tarikat ve Cemaat Yapılarının Siyasetle, Siyasî Merkezle Münasebetleri”, *Tarihten Günümüze Süfi-Siyaset İlişkileri*, ed. S. Çift-T. Karakaya, İstanbul, İSAV-Ensar Neşriyat, 2020, s. 685-716. Ayrıca bk. Ahmet Hamdi Akseki, “Dini Müesseselerimiz Hakkında Bir Rapor”, (Akseki’nin bu raporu Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden 12 Aralık 1950 tarihiyle Başbakanlığa takdim edilmiş, ayrıca bir broşür olarak da basılmıştır); Hüseyin Atay, “Dinde Reform”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLII/1, 2002, s. 25; Ali Bardakoğlu, “Hurafeyi Sahih Bilgi ile Aşmak”, *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 186, Haziran 2006, s. 1 (başyazı) ve “Cemaatler Nasıl Siyaset Projesine Dönüştü?”, *Karar*, 28 Temmuz 2016.

yanetle cemaat ve tarikat, hatta Alevilik ilişkileri, tarihinde hiç olmadığı kadar sıkışmış ve alenilemiştir. Bu gelişme herhalde darbenin din politikalarıyla doğrudan alakalı olmalıdır. Fakat 15 Temmuz hâilesi bu yeni çizgiyi daha problemlili ve biçimsiz hale getirecektir.

Diyanetin camiler, Kur'an kursları, eğitim hizmetleri, vaz, hutbe ve yayın faaliyetleri üzerinden dinî hayata, dindarların ihtiyaç ve taleplerine, dinî kültüre, dinî yayıncılığa müspet katkılarının ve etkilerinin de olduğu şüphe götürmez. Ayrıca Cumhuriyet'in tek partili yıllarındaki Diyanetle çok partili hayatındaki ve bugünkü Diyanet arasında da hem teşkilat ve personel hem de faaliyet alanları ve hizmetleri bakımından hayli farklılıklar olmuş, zaman zaman iyileşme-normalleşme denebilecek gelişmeler de müşahade edilmiştir. Müslüman halkın çok büyük ölçüde –hususen sosyal medya öncesinde– Diyanete müspet bakması, onun fetvalarına, dinî yayınlarına güvenmesi kurumun bu çizgisiyle irtibatlı olmalıdır. Fakat siyasi merkez tarafından bir tarafıyla önemsenen ama faaliyet alanı ve muhatapları itibarıyla aynı zamanda şüphe duyulan, farklı yollar ve argümanlarla müdahale edilen, Müslüman halk için kontrol mekanizmasına dönüştürülen konumu onu çok taraflı olarak problemlili bir halde ve bir kıskacın içinde tutmaktadır.

Değerlendirme Notları...

Diyanet İşleri Başkanlığının mevzuatı, geçmişine, hususen kuruluş yıllarına göre bugün hayli gelişmiş ve iyileştirilmiş (veya teferruatlandırılmış) haldedir. Personeli ve maddî imkânları itibarıyla da öyle sayılır. Türkiye sınırları dışında düzenli olarak meslekî eleman istihdam eden ve nizami-daimi faaliyetlerde bulunan kurumlar arasında herhalde Dışişleri Bakanlığından sonra ilk akla gelebilecek büyük kurum odur (70'li yıllarda Almanya'daki Türk işçilerine dinî hizmet götürmek amaçlı olarak başlayan bu dış ilgi ve görev –Türkiye Diyanet Vakfının zemini-

ni de bu ilgi ve görev oluşturur– bugün diplomatik bir seviyeye yükselmiş ve Diyaneti Cumhuriyet idaresinin ona biçtiği yer açısından beklenmedik ve enteresan bir noktaya getirmiş, çıkarılmıştır). Yine de müphemlikler ve mühim soru/lar ortada, önümüzde durmaktadır: Diyanetin kurucu fikri sarih olarak var mı idi, bugün var mı? Bu fikir değişti mi/değişir mi; gelişti mi/gelişir mi? Asıl görevi ve fonksiyonu bu topraklarda kurucu bir unsur olarak vücut bulan/vücut veren İslamiyet'e ve Müslümanlığa katılmak ve onu tesahüp ederek yeni şartlarda, bugünün ihtiyaçları istikametinde hem bilgi, yorum ve kurumsallaşma açısından bir yukarıya çıkarmak hem de yaşayış itibarıyla gösterip genişletmek midir yoksa bu görevlerin yanında Cumhuriyet ideolojisinin ve siyasi merkezin talepleri doğrultusunda dinî bilgiyi ve anlayışı değiştirip dönüştürmek, modernleştirmek, sekülerleştirmek, dinî hayat üzerindeki doğrudan ve dolaylı kontrol mekanizmalarını artırmak, din üzerinden sisteme ve laikliğe meşruluk, katılım ve itaat girdileri sağlamak mıdır? Bir asra yaklaşan tarihinin ardından hâlâ uzun boylu tartışılmaya ihtiyaç gösteren ama ne hikmetse atlanıp geçilen zor sorular bunlar.

Buradan değerlendirme notlarına başlanabilir: Cumhuriyet idaresinin ve ideolojisinin Fransız tarzına benzer şekilde, din-devlet ilişkilerinin mutlak olarak birbirinden ayrılması ve din işlerinin/Diyanetin devlet çatısının dışında bırakılması istikametinde bir tercihin yapılmamış olması doğru bir düşünce ve karardır. Çünkü bu topraklarda ve Sünni İslâm dünyasında din ve devlet kültürel olarak birbirinin mütemmim cüzüdür; dinsiz (laik?) bir devletin veya devletsiz bir dinin kültürel ve toplumsal karşılığı yoktur. (Bu sebeple tek partili yılların katı ve kaba laiklik politikaları dönemlerinde, din ve Müslümanlıkla alakalı biçimsiz ve aşığılayıcı açıklamaların yapıldığı devirlerde bile hiçbir üst düzey devlet yetkilisi 'yeni Türk devletinin/Cumhuriyet'in dini yoktur' mealinde bir cümle telaffuz etmemiş, edememiştir. İrtıca'yı askerî müdahalenin ilk

veya ikinci gerekçesi olarak takdim eden darbeci generaller bile öyledir...). Bu doğru tercih doğru bir istikamette yorumlanıp yeterli ölçüde ve Türkiye'yi taşıyabilecek kapasitede ete kemiğe büründürülebildi mi sorusunun cevabı, dün ve bugün itibarıyla ne yazık ki hayırdır. Diyanetin Türkiye'yi taşıma kapasitesi –diğer üst kurumlar gibi– hâlâ çok zayıftır. Bunun en derindeki sebebi 1923-1924'lerden itibaren İslam'ın paranteze alınması ve buna uygun bir Diyanet yapısının ortaya çık(arıl)ması hadisesidir.

Diyanetin kurucu fikrinden, kurumsal kimliğinden, icraatından, din anlayışından, işleyişinden, yeterlilik kapasitesinden, tarihsizliğinden bağımsız olarak Başkanlığın, din işlerinin, dinî alanın devletin çatısı altında bırakılması yani devlette dinin birbirinden koparılmaması Türkiye'de/Türkiye için doğru ve yerinde bir tercihtir. Hem felsefi olarak hem de tarihî tecrübelerimiz itibarıyla. Fakat din ile devletin iç içe kalmasındaki felsefi ve tarihî doğruluk aşığıya, mevzuat ve icraata, pratik alana doğru inildiğinde devasa problemler, tahammülü güç biçimsizlikler, biktırıcı yetersizlikler, kötü bürokratik teamüller, ölçü tanımayan siyasi müdahaleler yumağı içine düşmekten kurumu da kişileri de kurtarmaya yetmemektedir.¹⁰

Diyanetin kurulduğu 1924 yılından beri zaman zaman düşük sesle, 1960 darbesinden sonra, biraz da Alevilikle irtibatlı

¹⁰ Diyanet İşleri eski başkanlarından Ali Bardakoğlu'nun ifadeleri, karşılığı pek olmayan, belki temenni kabilinden beyanlardır: "Cumhuriyet'in Osmanlı geleneği üzerine kurduğu önemli bir projesi olan Diyanet İşleri Başkanlığı, bürokratik işleyiş ve yapısı, sunduğu hizmetin kamu hizmeti niteliğinde olması yönüyle bir kamu kurumudur ve devlet organıdır. Toplumu din konusunda aydınlatırken kullandığı dinî bilgiyi, bilimsel metodolojiye bağlı olarak ürettiği ve laiklik gereği bu konuda yetkin ve bağımsız olduğu için bilimsel özerkliğe sahiptir. Toplumdaki din realitesinin sebebi değil sonucu olduğu, topluma din hizmeti sunarken toplumun istikrarlı dinî tecrübesini, hassasiyetlerini ve beklentilerini göz önüne aldığı ve bunları din konusundaki doğru bilgi ile dengelemeye çalıştığı için de sivil ve demokratik bir tabana sahiptir." 25 Şubat 2005 tarihinde TESEV'in Bilgi Üniversitesinde düzenlediği "Türkiye'de Din-Devlet-Toplum İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı" seminerindeki konuşmasından.

olarak daha açıkça dillendirilen, dinin/diyanetin devletin çatısı altından çıkarılarak cemaatlere (soğuk savaş sonrasında bir de topluma, sivil topluma!?) devri meselesi hep konuşulagelmıştır. Türkiye’de hukuki ve siyasi bir kavram olarak cemaat sadece gayrimüslimler için kullanılabilir. Hukuken tanınmış hiçbir Müslüman cemaat, grup yoktur. (Onun için AK Parti iktidarında gayrimüslim cemaatlerin vakıf arazileri meselesi mevzuat tashihleriyle birlikte konuşulup ciddi gayrimenkul iadeleleri yapılırken hemen aynı tarihlerde devletleştirilen, el konulan, yağmalanan, hâlâ da talan edilmekte olan, tahayyül edilemeyecek kadar çok büyük miktar ve cesametlerdeki Müslüman vakıf mallarından, hayrat arazilerinden, gayrimenkullerden, bunların gelirlerinden bugün bile kimse bahis aç-a-mamaktadır).¹¹

Anayasa Mahkemesinin “Diyanetin dinî bir teşkilat değil, idari bir teşkilat” olduğunu söylemesini ilk anda nasıl karşılamıştınız? Aynı Anayasa Mahkemesi on küsur sene sonra,

¹¹ Bir röportaj vesilesiyle Necmettin Erbakan’ın söyledikleri, ifadelerin aralarında dolaşan halet-i ruhiye dâhil olmak üzere bu meyanda zikre değer:

“*Tempo*: Diyanet İşleri Başkanı Yazıcıoğlu, Türkiye’de devletin laik olmadığını belirterek cemaatlerin serbest bırakılmasını, devletin dinden elini çekmesini teklif etti. Nasıl karşılıyorsunuz bu teklifi?

Erbakan: Devlet dinin muhtevasına karışıyor, özüne müdahale ediyor Türkiye’de. Bir vaiz çıkıp ‘Faiz dinimizde haramdır.’ dediğinde alıp hapse koyuyor. Mesele Müslümanlık hanımların örtünmesini emrediyor, devlet çıkıyor, ‘Hayır öyle değildir.’ diyor. Müslümanlıkta dinin emrini devlet mi tespit edecek yoksa dinin âlimleri mi? Laikliğe aykırı cihat burasıdır. Yani devlet hududunu bilmiyor, kendisi laikliğe aykırı hareket ediyor.

Diyanet İşlerinin tamamen müstakil olması teklifi ise devletle Diyanet teşkilatının tamamen kopuk olması neticesini getirir. Batı’da böyle yapılmış ama bunun neticesinde kilise yavaş yavaş izole oluyor, kayboluyor. Devlet millete hizmet için vardır, Diyanet teşkilatı da öyle. Biri her sahada, öteki manevi-dinî sahada hizmet ediyor. Bunlar birbiriyle yardımlaşmalıdır, zıtlaşmamalıdır, birbirini desteklemelidir. (...)

Diyanetin izole edilmesi doğru değildir ama şartı var bunun. Bugün devletin elini çekmesi daha hayırlıdır çünkü bugün [devlet] dinin özüne müdahale ediyor. (...) Ama bu [devletin elini çekmesi] ideal teklif değil. İdeal olan din ve devletin birbirleriyle yardımlaşmasıdır.”

“Erbakan Hoca’dan 163 Sonrasına Bakış: İslamcı Partinin Şansı Olmaz”, *Tempo*, sayı: 50, Aralık 1989 (haz. Şefik Kahramankaptan).

1983 yılında, bu defa Huzur Partisini kapatan kararının gerekçesinde de Diyanet İşleri Başkanlığı ile laiklik ilkesi arasındaki ilişkiyi yorumlarken ısrarla benzer açıklamalara yer verecek ve Türkiye'nin hususi şartlarına vurguda bulunarak şöyle diyecektir:

"Laikliğin dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesini oluşturan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansiyarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır. (...)

Hıristiyan ve İslâm dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve Batı ülkelerinde oluşan durumlar ve çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin laikliği, o ülke Batı medeniyetine açık olsa dahi Batı ülkelerindeki anlayış içinde benimsenmesi esasen düşünülemez ve beklenemez."¹²

Diyanetle laiklik (Türk laikliği) arasında uyum arayanlarla bu ikisi arasında mesafe yahut karşıtlık olduğunu düşünenlerin en ciddi zaafı meselenin ele alınması veya tartışılmasını kademe gözetmeden, ilke düzeyi ile uygulama düzeyini ayırmadan, Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin tabiatını hesaba katmadan yapmış olmalarıdır. Bununla irtibatlı bir diğer mesele Alevilik konusudur. Diyanetin, Alevileri (diğer inançları, mezhep ve meşrepleri de) dışladığı, onlara hizmet vermediği, bunun ise devletin tarafsızlığına, eşitlik ilkesine ve kamu mallarının kullanılmasına kurallarına uygun olmadığı dile getirilmektedir. Bu gerekçeyi savunanlar da Diyanetin resmî bir kurum olmaktan çıkarılmasını veya Alevilerin de Diyanet çatısı altında yer almasını yahut Sünnilerin kullandıkları devlet imkânlarının ben-

¹² Esas: 1983 / 2, Karar: 1983 / 2 ve 15 Ekim 1984 tarihli *Resmî Gazete*.

zerlerinin kendilerine de verilmesini ve “tanınma”yı talep etmektedir. Bilebildiğimiz kadarıyla bu durum ilk defa 1970 yılında, bir tür sol Alevi siyasi örgütlenmesi olan Birlik Partisi tarafından resmen dile getirilmiş ve bu düşünceler doğrultusunda Anayasa Mahkemesine müracaat edilerek laiklik ilkesine aykırı olduğu iddiasıyla 633 sayılı Diyanet Teşkilat Kanunu’nun iptali davası açılmış, dava Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir. (Yukarda kısmen verdiğimiz, “Diyanet İşleri Başkanlığı, *dinî bir teşkilat değil*, Anayasa’nın 154’üncü maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış *idari bir teşkilat* durumundadır (...)” cümlelerinin yer aldığı karar).¹³

Diyanetin kamu bütçesinden yararlanan bir devlet dairesi olmakla beraber sadece Sünnileri, Hanefileri temsil ettiği meselesi de en azından eksik tartışılan, yanlış konumlandırılan bir meseledir. Her şeyden önce Diyanetin bir “temsil” kurumu olmadığını hatırlatmak lazımdır. Ayrıca Diyanet kendisi için doğrudan “ayrıcılık” bir muhatap kitleyi seçme hakkı ve imkânı olan bir kurum da değildir. Camiler başta olmak üzere hizmet ve faaliyet alanları herkese, bütün mezhep ve meşreplere açıktır.¹⁴

¹³ Basına intikal eden haberlere göre HDP’nin 7 Haziran 2015 seçim bildirgesinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığının kaldırılmasıyla ilgili vaat (siyasi söylem) 1 Kasım 2015 seçim bildirgesinde de tekrarlanarak muhafaza edilmiş. Küçük bir farklılıkla: Kaldırılan Diyanetin yeri tamamen boş bırakılmıyor, zevahiri kurtarmak için muhtemelen bir tür koordinasyon, düzenleme ve müzakere merkezi gibi işleyecek “Din ve İnanç İşleri Kurulu” oluşturuluyor. Bu yolla “devletin din ve inanç alanından elini çekmesi sağlanacak, din ve inanç işleri topluma, inanç sahiplerine bırakılacak.” 2 Ekim 2015. <http://www.msn.com/tr-tr/haber/turkiye/hdp-se%3a7im-bildirgesini-a%3a7%4b1klad%4b1/ar-AAf1eqd?li=AAatXwc&ocid=iehp#page=7>

¹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş fikri, mevzuat ve icraatı, statüsü, tarihi seyri, imkânları ve problemleri konusunda daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 1*, ilaveli 9. bs., İstanbul, Dergâh Yay., 2019, s. 57-199; aynı yazar, *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı 1*, İstanbul, Dergâh Yay., 2023, s. 96-124.

Son söz: Cumhuriyet'le yaşıt bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı bütün problemlerine ve yetersizliklerine rağmen soğukkanlılıkla ve bütün yönleriyle iyi değerlendirilebilirse kıymetli bir tecrübedir. Bugün itibarıyla kalite, kendine yeterlilik, hizmetleri için gerekli bilgi ve yorum kapasitesi, entelektüel seviye, üslup zaviyesinden büyük bir kurum olmaktan daha ziyade şişmiş bir kuruma benzemektedir. Bu sebeple vazifeleri ve fonksiyonlarıyla mütenasip ve Türkiye'yi taşıma kapasitesi artırılmış bir müessese seviyesine yükseltilmesi gerekir. Bunun için kurumun en yukarısından en aşağısına kadar bütün personelinin bugünkünden daha fazla ve ciddi emek sarfetmesi, meslekî kabiliyetlerini geliştirmesi, bir üslup kazanması da lüzumludur.

GÖZETİM VE İNŞA -PARADOKSAL LAİKLIK VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI-

Necdet SUBAŞI*

Giriş

Bu çalışma, Türkiye’de laiklik ve din-devlet ilişkileri bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tarihsel ve sosyolojik rolünü incelemektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı (“*Diyanet*”), Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze din-devlet ilişkilerinin merkezinde yer alan, çok yönlü ve tartışmalı bir kurumdur. Cumhuriyet’in laiklik anlayışının somut bir yansıması olarak değerlendirilen bu kurum, saltanatın kaldırılması ve hilaletin ilgasıyla ortaya çıkan kurumsal boşluğu doldurmak amacıyla oluşturulmuştur. Diyanet, dinî hizmetlerin devlet kontrolünde sürdürülmesini üstlenirken laiklik ilkesiyle uyumlu bir dinî yönetim modeli ile de sistem içinde kendisi için imtiyazlı bir konum oluşturmaya çalışmaktadır.

Ancak Diyanetin varlığı ve işlevleri, kuruluşundan itibaren çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Genellikle de bu

---

* Dr., Din sosyoloğu.

tartışmalar, laiklik ilkesinin Türkiye’de uygulanması, din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi ve Diyanetin bu yapı içerisindeki konumu etrafında şekillenmektedir.

Çalışma, Diyanetin kuruluş amaçları, evrimi ve Türkiye’nin laik yapısıyla ilişkisini tarihsel bir perspektifle ele alırken kurumun din-devlet ilişkileri üzerindeki etkileri ve gelecekteki olası gelişimlerini de tartışmaya dâhil etmektedir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde dinin kurumsal dönüşümü yapısal düzeyde ele alınırken Şeyhülislamlık kurumunun yerini alan Diyanetin, modern Türkiye’nin laiklik anlayışı içindeki konumuna da ağırlıklı yer verilmektedir. Nihayetinde Türkiye’ye özgü laiklik tasavvurunu içeren bir kurumun toplumsal ve siyasi işlevlerini incelerken devletin din üzerindeki denetiminin pragmatik, modernleşmeci ve toplumsal uyumu önceleyen yönleri de öne çıkarılmaktadır.¹

Gelenek ve Diyanet

Modern Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığının konumunu İslam fıkhi ve siyaset düşüncesi bağlamında analiz etmek hem geleneksel kurumlarla olan süreklilik ve kopuşları hem de modern devlet yapısı içindeki özgün konumunu anlamak açısından oldukça önemlidir.

İslam fıkhi, Müslüman toplumlarda dinî, hukuki ve sosyal normların kaynağını oluşturur. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu döneminde Şeyhülislamlık makamı da hem dinî liderlik görevi hem de hukuki karar mekanizması olması açısından oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Diyanet İşleri Başkanlığı ise bu mirasın Türkiye Cumhuriyeti koşullarına adapte edilmiş bir tür modern versiyonu olarak kurulmuştur.

¹ Seyfeddin Erşahin, “Meşihat-ı İslamiye’den Diyanet Riyasetine: Ziya Gökalp’in Şeyhülislamlık Tasarısı”, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998), 333-359; Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 91-96.

İslam'ın erken dönemlerinden günümüze din-devlet ilişkilerinin kurumsallaşma serüveni, derin ve karmaşık bir tarihsel sürecin ürünüdür. Hz. Peygamber döneminde dinî ve siyasi otoritenin tek elde birleştiği bütünlük yapı, dört halife döneminde de özünü korumakla birlikte, özellikle Hz. Ömer döneminde idari kurumların sistemleştirilmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde temelleri atılan kurumsal yapı, Emevi ve Abbasi dönemlerinde ulema sınıfının görece özerk bir konuma evrilmesiyle farklı bir mecraya girmiştir.

Büyük Selçuklu ve Osmanlı tecrübesinde ulema-ümera ilişkisi zamanla daha kurumsal bir çerçeveye otururken klasik fıkıh literatüründe “velâyet-i âimme”, “imamet/hilafet teorileri”, “ehl-i hal ve'l-akd”, kadılık ve hisbe teşkilatı gibi kavram ve kurumlar üzerinden fonksiyonel bir zemin kazanmıştır. Bu teorik zemin, dinî otoritenin devletle ilişkisini belirli bir sistematik içinde düzenlemeyi hedeflemiştir.²

Bu süreçte Şii-Sünni farklılaşması, dinî kurumsallaşmanın seyrini derinden etkilemiştir. Şii gelenekte imamet teorisinin merkezî konumu, dinî otoritenin meşruiyet kaynaklarını ve kurumsal yapısını Sünni gelenekten farklılaştırmıştır. Yine Şii düşüncedeki “*masum imam*” anlayışı ve gaybet döneminde ulemanın “*velâyet-i fakih*” konumu, dinî kurumların devletle var olan ilişkisini farklı bir düzleme oturtmuştur. Özellikle Safevi İran'ında içtihat ve müctehitlik kurumunun güçlenmesi ve “*merci-i taklid*” sisteminin gelişmesi, Şii dinî otoritenin kurumsal özerkliğini pekiştirmiştir.³ Buna karşılık Sünni gelenekte ulema-devlet ilişkisi daha pragmatik bir zeminde şekillenmiş, dinî kurumların devletle bağı daha güçlü olmuştur.

² Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap, 2013).

³ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa, 2016).

Dinî kurumsallaşmada farklı yönde ortaya çıkan gelişmeler için erken dönem modernleşme süreçlerini beklemek gerekecektir. Nitekim erken dönem modernleşme deneyimlerinde dinî kurumların da dinî temsillerin de dönüşümü hep aynı gerekçelerle temellendirilmiştir.⁴ Yani giderek güç kaybını iliklerine kadar hisseden bir İmparatorluğun çareyi pragmatik nedenlerle de olsa modernlikte bulmasıdır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda batılılaşma hareketleriyle birlikte geleneksel dinî kurumlar ciddi meydan okumayla karşılaşmıştır. Bu sürecin sonucu olarak modern eğitim kurumlarının yaygınlaşması zamanla medreselerin etkinliğini azaltmış, ulema sınıfının toplumsal konumunu sarsmıştır. Benzer şekilde Mısır'da Mehmet Ali Paşa döneminde başlayan modernleşme hamleleri, El-Ezher'in geleneksel yapısını dönüştürmüş, dinî kurumların devlet kontrolü altına alınması sürecini hızlandırmıştır. Aynı şekilde Hindistan'da İngiliz sömürge yönetiminin geleneksel dinî kurumları zayıflatması, yeni tip dinî örgütlenmelerin ve reform hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Şeyhülislamlık kurumunun resmen lağvedilmesiyle birlikte dinî otoritenin modern devlet bürokrasisi içinde yeniden konumlandırılması süreci, klasik İslam siyaset düşüncesinin temel kavramlarının modern ulus-devlet paradigması içinde yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır.⁵ Modern dönemde Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşu, klasik dönemin bu zengin kurumsal mirasının modern ulus-devlet yapısı içinde yeniden yorumlanması çabasını yansıtır. Ancak bu yeni yapı, klasik dönemdeki özerk ulema sınıfından farklı olarak doğrudan devlet bürokrasisine bağlı bir kurum modeli sunmaktadır. Geleneksel yapıdaki çoğulcu fet-

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı, 1978); Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı (Ankara: TTK,1984).

⁵ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap, 2005).

va kurumu yerine merkezî ve tekçi bir fetva sisteminin benimsenmesi, şer'î hükümlerin doğrudan uygulanması yerine dinî-manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetine ağırlık verilmesi bu dönüşümün temel göstergeleri arasında yer almaktadır.

Kuşkusuz bu dönüşümün arkasında modern ulus-devlet yapısının getirdiği yeni gereksinimler, sekülerleşme sürecinin etkileri ve toplumsal değişimin yarattığı sıra dışı ihtiyaçlar yatmaktadır. Diyanet, bir yandan laiklik ilkesiyle uyumlu bir dinî kurum modeli sunarken diğer yandan da devlet kontrolünde din hizmeti anlayışını temsil etmektedir. Bu özellikli yapısıyla Diyanet, dinî otoritenin özerkliği, devlet kontrolünde din hizmetlerinin meşruiyeti ve çoğulcu dinî yorumların kurumsal temsili gibi temel tartışma alanlarını ve konularını da beraberinde getirmektedir. Özellikle küreselleşme sürecinde dinî otoritenin yeniden tanımlanmasını gerektiren etkileşimler, modern toplumun değişen ihtiyaçlarına adaptasyon ve sivil toplum-devlet-din ilişkilerinin yeniden yapılandırılması gibi hususlar, kurumun geleceğini şekillendiren temel meseleler olarak öne çıkmaktadır.

Esasen Diyanetin kuruluşu da modern devletin laiklik ilkesiyle uyumlu bir "*resmî din kurumu*" ihtiyacından doğmuştur. Kurum, geleneksel İslami eğitim ve irşat kurumlarının modern bir uyumu olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte, geleneksel kurumların özerk yapısının yerini merkezî devlet otoritesine bağlı bürokratik bir organizasyon almıştır.

Diyanetin konumu, fıkıh usulünün temel kavramları arasında yer alan içtihat ve fetva müesseselerinin işleyişi açısından da dikkat çekici bir örnek sunar. Geleneksel yapıda çeşitlilik ve yoğunluk içeren bir karaktere sahip olan fetva kurumu, Diyanet bünyesinde merkezî ve tekçi bir yapıya dönüşecektir. Bu bağlamda mesela Din İşleri Yüksek Kurulunun fetvaları, devletin resmî din yorumunu temsil eden bağlayıcı görüşler olarak fonksiyon icra etmektedir.

Diyanetin modern Türkiye'deki konumu, "*velayetü'l-amme*" (*kamu otoritesi*) kavramının modern yorumu olarak okunabilir. Bu bağlamda Diyanet, dinî hayatın düzenlenmesinde devletin yetkisini temsil ederken bu yetki klasik fıkhıdaki gibi şer'î hükümlerin doğrudan uygulanması şeklinde değil modern hukuk sistemi içinde dinî danışmanlık ve rehberlik hizmetleri şeklinde tezahür etmektedir.

Kurumun rolünü, toplamda bıraktığı izlenime ve temsil ettiği söyleme bakıldığında "*İslami aklın modernizasyonu*" şeklinde okumak da mümkündür. Çünkü Diyanet, geleneksel dinî düşünceyi modern akıl ve bilimsel düşünceyle uzlaştırma çabasında bir ara form olarak işlev görmektedir. Bu durum özellikle hutbe ve vaazların içeriğinde, fetvaların gerekçelendirilmesinde ve dinî yayınların hazırlanmasında kendini göstermektedir.

Üstlendiği rol ve misyonlar eşliğinde Diyanetin küreselleşme sürecindeki pozisyonu da dikkat çekicidir. Kurum, özellikle diaspora Türkleri için "*transnasyonal dinî otorite*" işlevi görmektedir. Bu da klasik İslam fıkhındaki teritoryal sınırları aşan yeni bir dinî otorite modelini ortaya koymaktadır. Bu durum, geleneksel fıkıh teorisindeki "*darü'l-İslam*" kavramının modern dünyada aldığı yeni formları anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Diyanetin görev alanının sürekli genişlemesi ve çeşitlenmesi, modern toplumun karmaşıklaşan sorunlarına dinî perspektiften çözümler üretme çabasını yansıtır. Bu durum, klasik fıkıhın modern hayatın getirdiği yeni meselelerle nasıl yüzleştiğini ve adapte olduğunu gösteren önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Karşılaştırmalı bir zaviyeden bakıldığında, Diyanet modeli diğer İslam ülkelerindeki din-devlet ilişkileri modelleri ve Batı'daki kilise-devlet ilişkileri deneyimiyle hem benzerlikler hem de farklılıklar gösterdiği açıkça görülebilir. Nitekim modern devlet, sekülerleşme ve kurumsallaşma teorileri bağlamında Diyanetin, geleneksel kurumların modern devlet yapısı içinde

yeniden yorumlanması ve konumlandırılmasının ilginç bir örneğini sunduğu rahatlıkla fark edilmektedir.

Dinî Durum Haritası

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, dinin ve dinî hayatın derin dönüşüm yaşadığı bir dönem olarak öne çıkar. Osmanlı İmparatorluğu'nda din, devletin ve toplumun merkezindeyken Cumhuriyet rejimi, laikleşme politikaları ile bu durumu köklü bir şekilde değiştirmiştir. Laik rejim, dini kamusal alandan uzaklaştırıp bireylerin kişisel inanç ve vicdan alanıyla sınırlandırmayı temel hedef olarak amaçlamıştır. Bu değişim, modernleşme ve batılılaşma sürecine paralel olmak koşuluyla ulus-devlet inşası ile birlikte yürütülmüştür.⁶

Niyazi Berkes, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte dinin devlet eliyle toplumsal alandan çekildiğini ve özel hayata indirgenerek modern bir toplum inşasına yönelik adımlar atıldığını öne sürer. Öyle ki Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde dinî hayat, modernleşmenin önünde engel olarak görülmüş ve derhal kontrol altına alınmıştır. Ona göre bu dönüşüm, laikliğin temel hedeflerinden biriydi ve her durumda dinin toplumsal yapıdan uzaklaştırılarak bireysel bir mesele hâline getirilme çabasını içermekteydi.⁷

Bernard Lewis, Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam temelli toplumsal düzenin yerini seküler bir ulus-devlet düzeninin almasının, Batı'da ve Osmanlı aydınları arasında uzun süredir tartışılmakta olduğunu belirtir ve bu bağlamda halifeliliğin kaldırılmasını dinî kurumların devlet işleyişinden ayrılmasının önemli bir adımı olarak görür.⁸

⁶ Dankwart A. Rustow, "Türkiye'de İslâm ve Politika (1920-1955)", *Türkiye'de İslâm ve Laiklik* (İstanbul: İnsan, 1995), 57-90.

⁷ Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik* (İstanbul: Adam, 1984) a.mlf. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*.

⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*.

Şerif Mardin, Cumhuriyet'in, dini serbest bırakmaktan çok onu denetim altında tutmayı tercih ettiğini vurgular.⁹ Bu bağlamda 1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığının devletin dini kontrol etme arzusunun bir tezahürü olarak görülmesi gerektiğine işaret eder. Aynı şekilde Erik Jan Zürcher de bu süreci yalnızca kurumsal değil aynı zamanda derin bir toplumsal dönüşüm olarak tanımlar. Ona göre Cumhuriyet'in dinî hayat üzerindeki en büyük etkisi Osmanlı'dan devralınan dinî yapının radikal reformlarla dönüştürülmesi olmuştur.¹⁰

1950'lerden itibaren çok partili hayata geçiş, dinî hayatın kamusal alana katılımını hızlandırmıştır. Demokrat Parti döneminde dine yönelik kısıtlamalar gevşetilmiş ve dinî gruplar siyaset sahnesinde daha fazla yer bulmaya başlamıştır. Gotthard Jäschke, bu dönemde Türkiye'de İslam'ın kamusal alanda yeniden görünür hâle gelmesinin, eşzamanlı olarak laik rejim ile muhafazakâr kesimler arasındaki gerilimi sürekli tetiklediğini vurgulamıştır.¹¹

Kemal Karpat'a göre Türkiye'nin modernleşme sürecini halk ile devlet arasındaki karşılıklı etkileşim bağlamında değerlendirmek gerekir. Cumhuriyet'in kuruluş döneminde dinî hayat, devletin modernleşme politikaları doğrultusunda yeniden şekillenmiş ancak halkın geniş kesimi için dinî kimlik, toplumsal aidiyetin ve kültürel sürekliliğin temel bir unsuru olarak varlığını korumaya devam etmiştir. Karpat, modernleşme sürecinin halkın dinî değerleriyle uyumlu hâle ge(tiri)lmesinin bir hayli zaman aldığını belirtirken taşranın Cumhuriyet'in seküler politikalarına karşı bir süre daha direndiğinin de altını çizmiştir.¹²

⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne Tuncay Önder (İstanbul: İletişim, 1991).

¹⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Gönen, 19. basım (İstanbul: İletişim, 2005).

¹¹ Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Bilgi, 1972).

¹² Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: İstanbul Bilgi

1980'lerden itibaren Türkiye'de dinî hayat, yeni, esaslı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Şerif Mardin, daha başından itibaren Cumhuriyet'in merkezî elitlerinin modernleşme projesiyle dinî yaşamı kamusal alandan uzaklaştırmaya çalıştığını ancak çevrenin dinî değerlerini ve toplumsal yapısını koruma çabalarının sürdüğünü savunur. Bu süreç, "merkez" ve "çevre" arasındaki toplumsal gerilimi yeniden alevlendirmiş ve 80'ler bu değişimin yeni bir dönemeci olmuştur.¹³

Özellikle 2000'li yıllardan itibaren AK Parti'nin iktidar olmasıyla birlikte din-devlet ilişkileri de farklı ve yeni bir boyut kazanmıştır. Başörtüsü yasağının kaldırılması, imam hatip okullarının yaygınlaşması ve dinî özgürlüklerin genişletilmesi gibi güçlü ve kararlı adımlar, dinî hayatın kamusal alandaki yerini yeniden şekillendirmiştir. Ancak bu süreç, laiklik savunucuları tarafından irtica tehdidi olarak algılanmaya devam etmiş ve özellikle laik toplumda yeni birtakım tedirginliklere ve teyakuz hâllerine yol açmıştır.

Bugün Türkiye'de dinî hayat, yalnızca bireysel inançlarla sınırlı kalmayıp kamusal alanda da geniş bir etki alanına sahip önemli bir olgu hâline gelmiştir.¹⁴ Jäschke'nin de belirttiği gibi¹⁵ dinî hayat kamusal alanda görünür oldukça, laiklik ile din arasındaki çatışma da derinleşmeye başlamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı da bu süreçte bir yandan devletin din üzerindeki kontrolünü sağlamaya çalışırken bir yandan da toplumsal ve kültürel değişimlere uyum sağlama çabası içerisinde varlığını sürdürmektedir.

Üniversitesi, 2004).

¹³ Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri", çev. Şeniz Gönen, *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (Bursa: Sentez, 2019), 115-147.

¹⁴ Necdet Subaşı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine -Laik Cumhuriyette Sürdürülebilir Din Politikaları-* (Ankara, 2006).

¹⁵ Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*.

İlişkiler Sarmalı: Din ve Devlet

Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve devlet ilişkisi, İslam'ın devlet yönetimindeki merkezî rolünün yanı sıra, örfi hukuk ve pragmatik yönetim uygulamalarının harmanlandığı özgün bir yapı üzerine kuruluydu. Sultan hem siyasi hem de dinî otorite olarak kabul edilirken şeriat da devletin en temel yasal kaynağını oluşturuyordu. Öyle ki bu yapı toplumun hem siyasi hem de dinî yapısını belirleyen iç içe geçmiş unsurların bileşkesi olarak görülüyor ve benimseniyordu. Bu süreçte birbirinden farklı dinî grupların varlığı kabul edilmekle birlikte, İslam'ın yüksek egemenliği tartışılmazdı ve devletin meşruiyeti de önemli ölçüde dinî/şer'î temellere dayanmaktaydı.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte modernleşme ve Batı'dan gelen reform talepleri Osmanlı Devleti'nde önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemde, devletin hukuk sistemi kısmen sekülerleştirilmeye çalışılırken dinin devlet üzerindeki etkisi de kayda değer bir şekilde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Şeriat hukuku ve geleneksel dinî otoritelerin gücü giderek zayıflamaya başlasa da dinin toplumsal hayattaki merkezî rolüne hanel gelmesine fırsat verilmiyordu. Hatta Tanzimat reformları bile devlet yapısında değişikliklerle sınırlıydı. Bu nedenle de Osmanlı'daki dinî-teokratik yapının tam anlamıyla sekülerleşmesi hiçbir zaman mümkün olmamıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün laiklik ilkesini benimsemesiyle birlikte, Osmanlı'dan miras kalan bu yapı köklü bir dönüşüme uğradı. Halifeliğin kaldırılması, anayasadan "*Devletin dini dîn-i İslam'dır.*" ibaresinin çıkarılması ve şeriatın yerini modern hukukun alması gibi öncü adımlar, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir temele oturmasını hızlandırdı.¹⁶

Ne var ki laikleşme süreci, dinin tamamen devletten ayrılması şeklinde değil devletin din üzerindeki kontrolünü artır-

¹⁶ Çetin Özek, *Devlet ve Din* (İstanbul: Ada. ty).

ması biçiminde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda 1924'te kurulan Diyanet, devletin “*dinî alan*”ı düzenleme ve denetleme işlevini üstlenen temel ve vazgeçilmez bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Yapılanmanın kapsama alanı ve istikameti zamanla din-devlet ilişkilerinin kendine özgü karakterini belirleyen önemli bir faktör haline gelmiştir.¹⁷

Bu bağlamda özellikle modern sosyal bilim literatüründe kullanılan kavramsal şemalar üzerinden kullanıldığında, Türkiye’de Diyanetin din-devlet ilişkilerindeki rolünü ve konumunu daha derinlikli ve net bir şekilde analiz etmek pekâlâ mümkündür. Bir kere her şeyden önce bu süreçte dinî alanın devletle iç içe geçtiği ve sınırlarının belirsizleştiği yeni bir yapı ortaya çıkmaktadır. Toplumsal yapılar arasındaki ilişkiler derinlemesine düşünüldüğünde, her bir alanın kendi içinde özerk olmakla birlikte diğer alanlarla da sürekli etkileşim halinde olduğu görülmektedir.¹⁸ Türkiye örneğinde de din ve devlet arasındaki ilişki, keskin bir ayırmadan ziyade, karmaşık bir etkileşim ağı içinde birbirine bağlı bir modelleme çabası olarak şekillenmektedir. Bu modelde, dinî kurumlar, maneviyatın üretilmesi, dağıtılması ve kontrolünde merkezî bir rol üstlenmekte; böylece dinî alanın özerkliğini kısıtlarken aynı zamanda onu modernleştirip meşrulaştırmaktadır. Nihayet bu kurumlar, dinî bilgi ve pratiklerin “*meşru*” tanımını yapma ve yayma yetkisini ellerinde bulundurarak dinî alanın devletle kurduğu ilişkisinin yalnızca kontrol mekanizması değil aynı zamanda karşılıklı meşruiyet üreten ve bu alanları dönüştüren bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹

¹⁷ İsmail Kara, *Resimli Cumhuriyet Kitabı. I-III* (İstanbul: Dergâh, 2023); Howard A. Reed, “Çağdaş Türk Müslümanlarının Dinî Hayatı”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik* (İstanbul: İnsan, 1995), 91-127; a.mlf., “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik* (İstanbul: İnsan, 1995), 143-164.

¹⁸ Pierre Bourdieu, *Ayırım –Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi-*, çev. Derya Fırat (İstanbul: İletişim, 2015).

¹⁹ Berna Zengin Arslan, “Beyond the Dichotomy of Secular and Religious. Tur-

Modern toplumda dinî inanç yapılarının konumunu anlamak için geliştirilmiş kavramlardan post-sekülerlik, kutsal ve manevi değerlerin kamusal alandan tamamen çekilmek yerine değişen formlarla hatta kısmen de sekülerleşerek geri döndüğünü ileri sürer. Bu bakış açısına göre, modernleşme süreci, klasik sekülerleşme teorilerinin öngördüğü gibi dinin tamamen yok olmasına yol açmamış; aksine, dinin modern toplumun değerleri ve yapıları içinde kendine yeni varlık biçimleri geliştirilmesiyle sonuçlanmıştır.²⁰ Türkiye'deki örneğinde dinî kurumlar, kendine özgü laiklik anlayışı doğrultusunda devlet kontrolünde “modernleştirilmiş” özgün bir modeli temsil eder. Bu yapıda, devletin dinî alanı düzenleme ve biçimlendirme çabası belirgindir; bu yapı aynı zamanda modern ulus-devlet içinde dinin nasıl kurumsallaşabileceğine dair özgün bir örnek sunmaktadır. Bu model, seküler ve dinî unsurların keskin bir çatışma içinde değil karşılıklı etkileşim ve uyum süreçleriyle birlikte var olabileceğini göstermektedir. Böylece, dinin modern devlet yapısı içinde tamamen dışlanmadan, fakat belirli bir dönüşümden geçerek yer alabileceği bir çerçeve ortaya çıkmaktadır.

Türkiye örneğinde dinî ve seküler alanların kesin sınırlarla ayrılmadığı, aksine karmaşık ilişkiler ağı içinde varlığını sürdürdüğü açıktır. Din ve devlet alanlarının birbirinden tamamen ayrılmasının, sanıldığı gibi doğal bir durum olmayıp modern ulus-devletin kurgusal bir yapısı olduğunu öne süren eleştiriler,²¹ Türkiye'de din ve devletin iç içe geçtiği bu özgün

---

kish Secularism, the State, and the Diyanet”, *OUP Handbook of Religion in Turkey*, ed. Caroline Tee, Fabio Vicini, Philip Dorroll (Oxford: Oxford University Press, 2024).

²⁰ Jürgen Habermas, “Post-Seküler Toplum Ne demektir?”, İstanbul Bilgi Üniversitesindeki Konuşması (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008). <https://sosyolojik.wordpress.com/2009/05/07/post-sekler-toplum-ne-demektir/>; a.mlf. *Doğalcılık ve Din Arasında -Felsefi Denemeler*, çev. Ali Nalbant (İstanbul: Yapı Kredi, 2019).

²¹ Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık -İslamiyet ve Modernlik-*, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Metis, 2016).

yapıyı anlamada önem kazanır. Diyanetin varlığı, bu etkileşimi somutlaştıran bir örnek olarak modern devletin dinî alanı düzenleme, tanımlama ve dönüştürme çabasının bir yansıması olarak görülebilir. Bu yapıda seküler devlet, dinî alanı kendi parametrelerine göre şekillendirirken aynı zamanda bu süreçte paradoksal bir şekilde kendisi de dönüşüme uğramaktadır.

Bu karşılıklı etkileşim, seküler ve dinî olanın birbirinden kategorik olarak ayrıştırılamayacak iki alan olduğunu; yine de modern devlet yapısı içinde bu iki alanın sürekli olarak yeniden tanımlanan, müzakere edilen ve birbirini dönüştüren dinamik süreçler olduklarını gösterir. Türkiye deneyimi, din ve devletin bu çok katmanlı iç içe geçmişliği üzerinden, sekülerliğin evrensel ve tekil bir model olmaktan ziyade, yerel bağlamların tarihsel ve toplumsal dinamikleriyle şekillenen özgün formlar alabileceğini kanıtlar. Dinî alan ile seküler yapının bu karmaşık ve hatta diyalektik ilişkisi, modern devletin dinle kurduğu ilişkinin basit bir denetim ve kontrol mekanizmasına indirgenemeyeceğini; bunun ötesinde karşılıklı etkileşim, uyum ve gerilimler içeren çok boyutlu bir dönüşüm süreci olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda, Türkiye'deki din-devlet ilişkilerinin istisnai biçimi, sekülerliğin farklı toplumsal formasyonlarda aldığı formların çeşitliliğini ve bu çeşitliliğin arkasındaki yapısal, kurumsal ve kültürel dinamikleri anlamak için yerlilik düzeyi yüksek bir örneklik teşkil eder.

Modern Türkiye'de Diyanetin rolünü anlamak için "*biyopolitika*" ve "*pastoral iktidar*" kavramları eşliğinde bir açıklama mümkündür.²² Bu yaklaşıma göre devlet, sadece baskı yoluyla değil aynı zamanda ideolojik aygıtlarını kullanarak da bireyleri şekillendirir ve toplumsal konsensüsü inşa eder. Diyanetin varlığı ve işleyişi, devletin dinî alanı yönetme, biçimlendirme

²² Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu -College De France Dersleri (1978-1979)*, çev. Alican Tayla (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2024).

ve denetleme kapasitesini artırmasına hizmet eder; böylece bu kurum, devletin toplum üzerindeki kontrolünü güçlendiren araç haline gelir. Bu çerçevede, Diyanet hem toplumun manevi rehberliğini üstlenen bir yapı olarak “*pastoral iktidar*” işlevini görür hem de devletin nüfus üzerindeki düzenleme ve yönlendirme yetisini genişleten bir “*biyopolitika*” aracı olarak öne çıkar.

Şeyhülislamlık

Osmanlı'nın dinî-siyasi yapısında geniş yetkilere sahip olan Şeyhülislamlık kurumunun yerini Cumhuriyet'le birlikte yetkileri ibadet hizmetleri ve din işlerinin yürütülmesiyle sınırlandırılmış modern bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî otoritenin en üst makamı olan Şeyhülislamlık, fetva verme yetkisinden yargı sisteminin işleyişine kadar geniş bir yetki alanına sahipti. Öyle ki İmparatorluk'ta bu makam hem dinî hem de hukuki yetkilerle donatılmış önemli bir kurum olarak yüzyıllarca hem İslam hukukunun uygulanmasında hem de dinî otoritenin tesis edilmesinde kritik rol oynamıştı. Bu makam, sadece dinî liderlik pozisyonu değil aynı zamanda imparatorluğun hukuki ve eğitim sistemlerinin de temel taşıydı.²³

Osmanlı devlet teşkilatında Şeyhülislamlık, padişahın mutlak otoritesini dengeleyen ve ona meşruiyet kazandıran bir yapı olarak işlev görüyordu. Bu makam, Weber'in “*geleneksel otorite*” anlayışıyla ilişkilendirilebilecek bir biçimde,²⁴ dinî ve dünyevi otoritenin kesişip birleştiği bir merkez olarak öne çıkmaktaydı. Şeyhülislamlık, yalnızca dinî bir otorite değil aynı zamanda geleneksel meşruiyetin üretildiği ve sürdürüldüğü temel bir

²³ Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*.

²⁴ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. Bahadır Akın, 8. Basım, (Ankara: Adres. 2013); a. mlf. *Ekonomi ve Toplum I-II*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı, 2018).

yapı haline gelmişti. Bu bağlamda, Osmanlı'daki Şeyhülislamlık kurumu, patrimonyal devlet yapısının bir yansıması olarak sadece geleneksel otorite unsurlarından çok karizmatik ve yasal-rasyonel otoritenin de bazı özelliklerini kendi içinde barındıran karma bir otorite biçimini temsil ediyordu.

Halife-sultan tarafından atanmasına rağmen şeyhülislamın görece özerk bir konuma sahip olması, "*kuvvetler ayrılığı*" ilkesinin Osmanlı sisteminde kendine özgü bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu özerklik, şeyhülislamın sadece devlet politikalarına dinî ve hukuki meşruiyet kazandırmasını değil aynı zamanda gerektiğinde bu politikalara karşı durabilmesini de mümkün kılıyordu. Modern devlet teorisinde güçler dengesinin önemi vurgulanırken, Osmanlı'da bu denge, Şeyhülislamlık kurumu aracılığıyla sağlanmıştı. Şeyhülislam, bir yandan padişahın otoritesini dinî olarak meşrulaştırırken, diğer yandan da bu otoritenin keyfî bir şekilde kullanılmasını sınırlayan bir denge unsuru olarak çok hassas bir rol oynuyordu. Böylece, Şeyhülislamlık makamı, dinî otoritenin devlet yönetiminde özerk bir konumda bulunarak merkezî iktidarı dengelediği bir yapı olarak ortaya çıkıyordu.

Bu kurumsal yapı, dinî otoritenin siyasi otorite karşısındaki özerk konumunun yanı sıra, Osmanlı'nın kendine özgü yönetim anlayışını da yansıtıyordu. Öte yandan Şeyhülislamlık makamı, şer'î hukukun yorumlanması ve uygulanmasında sahip olduğu meşru tekel konumu sayesinde, padişahın mutlak otoritesini "*hukuk devleti*" prensipleri çerçevesinde sınırlandırılan bir mekanizma olarak da çalışıyordu. Bu durum, modern anlamda bir kuvvetler ayrılığından farklı olmakla birlikte, iktidarın keyfî kullanımını engelleyen ve meşruiyetini dinî-hukuki temellere dayandıran sofistike bir sistem oluşturuyordu.

Şeyhülislamlık makamı, Osmanlı toplumunda dinî bilgi ve otoritenin somutlaştığı bir güç merkezi olarak önemli bir *sem-*

*bolik sermaye*²⁵ birikimine sahipti. İlimye sınıfının en üst düzey temsilcisi olarak bu makam, dinî bilginin üretilmesi, yorumlanması ve aktarılması süreçlerinde en yetkili merciydi ve bu konumu ona geniş bir toplumsal meşruiyet sağlıyordu. Özellikle fetva verme yetkisi, şeyhülislamın yalnızca dinî değil sosyal ve politik alanlarda da söz sahibi olmasını sağlıyor, ona özel bir itibar ve nüfuz kazandırıyordu. Bu makamın sahip olduğu *sembolik sermaye*, Osmanlı'nın bilgi-iktidar yapılanmasında hukuki ve dinî otoritenin birleştiği bir merkez olarak yönetimin meşruiyetini halk nezdinde pekiştiren bir fonksiyon icra ediyordu.

Şeyhülislamlık bu anlamda yalnızca bir dinî makam değil aynı zamanda da toplumun güven ve saygı duyduğu, devletin kararlarının kabul edilmesini kolaylaştıran bir otoriteydi. Devletin, Şeyhülislamlık aracılığıyla toplumsal mutabakatı inşa etme kapasitesi, bu makamın bir yandan dini temsil ederken diğer yandan siyasi düzenin meşruiyet kaynağı olarak işlev görmesiyle güçleniyordu.

Şeyhülislamlığın en önemli işlevlerinden biri onun İslam hukukunun yorumlanması ve uygulanmasındaki güçlü ve baskın otoritesi ve etkisiydi. Şeyhülislamın verdiği fetvalar sadece dinî meselelerle sınırlı kalmayıp devlet yönetimi, savaş ilanı ve vergi politikaları gibi siyasi ve ekonomik konularda da belirleyici olabiliyordu. Bu da Şeyhülislamlığın dinî-hukuki söylemin üretildiği ve dolaşıma sokulduğu yegâne bir merkez olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminin merkezî kurumu olan medreselerin yönetiminde ve müfredatının belirlenmesinde, Şeyhülislamlık makamı mutlak bir otoriteye sahipti. Yanı sıra bu makam, dinî bir otorite olmasıyla yetinilmeksizin aynı zamanda Osmanlı toplumunun düşünsel yapısını biçimlendiren bir güç

²⁵ Pierre Bourdieu, *Kültür Üretimi - Sembolik Ürünler-*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim, 2023).

merkezi olarak da işlev görmektedir; bu yönüyle o, “*kültürel hegemonya*”²⁶ kavramını bütün detaylarıyla çağrıştıran bir etki alanına sahipti. Medreseler, yalnızca dinî bilginin aktarıldığı yerler değil aynı zamanda Osmanlı toplumunun dünya görüşünü, değer yargılarını ve sosyal normlarını üreten temel mekanizmalardan biriydi.

Bu eğitim kurumlarında şekillenen bilgi sistemi, toplumun düşünce yapısını yönetici elitin görüşleri doğrultusunda düzenleyerek hem siyasi otoritenin meşruiyetini pekiştiriyor hem de toplumsal düzenin sürekliliğini sağlıyordu. Medreseler aracılığıyla üretilen ve yayılan bilgi, halkın yalnızca dinî anlayışını değil aynı zamanda genel ahlaki ve toplumsal normlarını da belirliyor; böylece yönetimin, toplum üzerinde kurduğu ideolojik kontrolü de güçlendirmiş oluyordu. Bu bağlamda Şeyhülislamlık makamı ve medrese sistemi, Osmanlı’da kültürel hegemonyanın inşa edildiği ve sürdürüldüğü başlıca araçlardan birini temsil etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda geçirdiği modernleşme süreci, “*rasyonelleşme*” ve “*otoritenin dönüşümü*” kavramlarıyla açıklanabilir. Bu dönemde Tanzimat reformlarıyla başlayan sekülerleşme hamlesi, Şeyhülislamlık makamının karizmatik ve geleneksel otoritesini sistemli bir şekilde aşındırmıştır. Weber’in “*büyükün bozulması*”²⁷ olarak tanımladığı bu süreç Osmanlı’da da dinî ve geleneksel yapıların etkisini kaybetmesiyle kendini göstermiş, kutsal olan, yavaş yavaş akılcı ve bürokratik düzenin gereklilikleri karşısında geri çekilmiştir.

Hukuk sisteminin rasyonelleşmesi ve bürokrasinin yükselişi, Şeyhülislamlığın zamanla eski manevi ve karizmatik nüfuzunu kaybetmesine neden olmuştur. Artık Şeyhülislamlık, yalnızca

²⁶ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, 7. Basım (İstanbul: Belge, 2014).

²⁷ Weber, *Ekonomi ve Toplum I-II*.

dinî bir otorite olmaktan çıkmış; giderek devletin seküler ihtiyaçlarına hizmet eden, daha bürokratik bir yapıya dönüşmüştür. Böylece geleneksel inanç ve otoriteye dayalı düzen, akılcı bir yönetim anlayışı karşısında var olan çekiciliğini yitirmiştir. Bu değişim, Osmanlı'da kutsal olanın, modern yönetim düzeyinin pragmatik gereksinimleri karşısında nasıl gerilediğini ve sıradanlaştığını açıkça ortaya koymaya yetmektedir.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Osmanlı'nın dinî kurumsal yapıları önemli ölçüde tasfiye edilse de dinin toplum üzerindeki etkisinin düzenlenmesi ve kontrol altında tutulması gerekliliği, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasına zemin hazırlamıştır. 1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, Osmanlı'daki Şeyhülislamlık kurumunun yerini alarak modern Türkiye'de İslam'ın devlet kontrolündeki temsilcisi hâline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde dinî otoritenin kurumsal dönüşümü Şeyhülislamlıktan Diyanete doğru evrilirken bu iki kurum arasındaki temel farklılık en çok da meşruiyet kaynaklarında ve kurumsal konumlanışlarında belirginlik kazanmaktadır. Osmanlı'da bizzat halife-sultan tarafından atanan ve geniş yetkilere sahip kılınan Şeyhülislamlık dinî-siyasi otoritenin bütünlük yapısını temsil ederken Cumhuriyet Dönemi'nde laik devlet yapısı içinde konumlanan ve sınırlı yetkilerle donatılan Diyanet ise modern ulus-devletin seküler karakterini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Diyaneti Şeyhülislamlığın doğrudan devamı olarak görmek yerine, farklı bir siyasal-toplumsal düzende, farklı bir kurumsal mantık ve meşruiyet zemini üzerine inşa edilmiş özgün bir yapı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Osmanlı'nın dinî-siyasi yapısında merkezî bir konuma sahip olan Şeyhülislamlık kurumu, şer'i hukukun uygulanmasından eğitime, yargıdan fetva makamına kadar uzanan geniş bir yetki alanını kontrol etmekteydi. Cumhuriyet'in ilanı ve laiklik il-

kesinin benimsenmesiyle birlikte bu yapı köklü bir dönüşüme uğradı. Artık Diyanet, yetkileri ibadet hizmetleriyle sınırlandırılmış, modern ve bürokratik bir devlet kurumu olarak yapılandırılmıştır. Bu kurumsal dönüşüm, Türkiye’de inanç-devlet ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasının ve modern yönetim sistemi içinde manevi otoritenin konumlandırılmasının önemli bir göstergesi olarak sürekli teyit edilmiştir. Bu süreç sadece bir isim değişikliği değil geleneksel yapının çağdaş devlet sistemi içinde yeniden sınırlandırılması ve dönüştürülmesinin de somut bir tezahürü olarak karşılık bulmuştur.

Ziya Gökalp Çizgisi

Geçtiğimiz yüzyılın başlarında Türk düşünce hayatına damgasını vuran Ziya Gökalp (1876-1924), özellikle Emile Durkheim’in sosyolojik perspektifinden beslenen bir düşünce sistemi geliştirmiştir.²⁸ Durkheim’in “*kolektif bilinç*” kavramını Türk toplumsal yapısına uyarlayan Gökalp, din ve milliyetçilik olgularını toplumsal bütünleşmenin temel dinamikleri olarak değerlendirmiştir.

Gökalp’in laiklik anlayışında, devlet mekanizmasının din işlerinden ayrıştırılması savunulurken, dinin toplumsal varlığını ve önemini teslim eden yeni bir yaklaşım sergilenir. Bu bakış açısı, bilahare Türkiye Cumhuriyeti’nin kararlı şekilde sahiplendiği laiklik modelinin şekillenmesinde belirleyici rol oynayacaktır. Söz konusu yaklaşım, dinî siyasi otoriteden bağımsız bir toplumsal olgu olarak konumlandırırken onun toplumsal yaşamdan bütünüyle dışlanmasına da karşı çıkarak devlet eksenli bir laiklik anlayışının kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.²⁹

²⁸ Emile Durkheim, *Dinî Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ataç, 2005).

²⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Varlık, 1968); a.mlf. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976); a.mlf. *Makaleler VI-II*, haz. Ferit Ragıp Tuncer (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981).

Türk modernleşmesinin önde gelen teorisyenlerinden biri olarak Gökalp, din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi hususunda kendi içinde yeterlilik iddiası taşıyan bir söylem bütünlüğü ortaya koymaya çalışmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşuna dair görüşlerinde de bu bütünlüğü yansıtan Gökalp, dinî hizmetlerin devlet gözetiminde yürütülmesi gerektiğini savunmuştur. Onun düşüncesinde bu yaklaşım, dinin siyasi amaçlarla istismar edilmesini önleyecek ve toplumsal birliği pekiştirecek bir mekanizma olarak tasavvur edilmiştir.

“İttihat ve Terakki Kongreleri” ve “Diyanet ve Kaza” başlıklı makalelerinde ayrıntılı biçimde ortaya koyduğu bu yaklaşım, ilerleyen dönemlerde Cumhuriyet’in kurumsal yapılarının teşekülünde önemli bir referans kaynağı olarak kabul görecektir.³⁰

Diyanet İşleri Başkanlığının ihdas süreçlerinde Gökalp’ın düşünceleri temel referans kaynağı olarak değerlendirilmiş ve ivedilikle uygulamaya konulmuştur. Gökalp’in düşünce sisteminde “*diyyani*” ve “*kazai*” işlerin ayrıştırılması merkezî bir yer tutar. Bu ayrım da “*diyyani işler*”, inanç ve ibadet gibi uhrevi/manevi alana ait dinî yükümlülükleri kapsarken bunların müftülerin uhdesine bırakılması öngörülür. “*Kazai işler*” ise dünyevi düzenleme ve yaptırımları içeren hukuki çerçeveyi ifade eder ve bunlar da hukukçuların (kadıların) yetki alanına girer. Modern toplumsal yapıda iş bölümü (*taksim-i amal*) ilkesinin her alanda geçerli olduğunu vurgulayan Gökalp, dinî meselelerde de benzer bir uzmanlaşmanın gerekliliğine işaret eder.³¹

³⁰ Gökalp, *Makaleler VIII*, 46-49, 60-71.

³¹ Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş sürecinde kurum adının “*Diyanet İşleri Riyaseti*” mi yoksa “*Umuru Diyaniye Riyaseti*” mi olacağına ilişkin Meclis müzakerelerinde Çanakkale Milletvekili Samih Rifat Bey bu düşünceleri hatırlatmıştır: “*Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulûmu hukukiye ile iştiğal etmiş olan zevatça malûmdur ki din ile diyanet arasında fikhî bir fark vardır. Din-i kazai, üftai muamelâtı nâsa dair olan her şeyi ibadati, ahkâmı ve itikadati camidir. Halbuki kazaya dâhil olmayan ahkâmı, üftayı, ibadati, itikadati kendi mâna ve mefhumu altında cemenen bir tabiri fikhî vardır ki o diyanettir... Efendim. Bütün kütübü fikhîye ve islâmîyede ‘Kazaen ve diyaneten tâbiri müstemeldir. İmarat ve hükümet mânasını cemenen kelimeye iktisadi-*

Gökalp'in perspektifinde, dinî ve hukuki yetkilerin tek bir makamda toplanması halinde halkın dinî değerlerden uzaklaşma riski doğacaktır. İfta (*fetva verme*) ve kaza (*hukuki hüküm verme*) makamlarının birleştirilmesi durumunda, dünyevi hukukun dinî alana müdahalesi kaçınılmaz hale gelecek ve bu durum dinin manevi otoritesini mütemadiyen zayıflatacaktır.

Diyanî-kazai ayrımı, özünde laikleşme sürecine zemin hazırlayan bir öneri niteliğindedir ve Osmanlı'nın modernleşme çabalarıyla uyumlu bir şekilde Cumhuriyet'e intikal etmiştir. Bu ayrım, Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı ve Adalet Bakanlığı şeklinde kurumsallaşarak hayata geçirilmiştir.

Gökalp'in temel tezi, dinî ve hukuki alanların yalnızca birbirinden ayrılması değil ayrıştırılmış bu iki yapının devlet otoritesi altında koordine edilmesidir. Bu ayrımı "*diyanet*" ve "*kaza*" kavramları üzerinden temellendiren düşünür, İslam tarihindeki müftülük ve kadılık kurumlarını emsal göstererek, söz konusu ayrımın dinin özünü uyumlu olduğunu savunmuştur. Ona göre İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin kadılık görevini reddetmesi de bu ayrımın tarihsel meşruiyeti için yeterli bir delildir.

Gökalp, Tanzimat dönemi yöneticilerinin hilafet ve saltanatı birbirinden ayırarak ve iki farklı yargı sistemi oluşturarak hem şer'i açıdan hata yaptıklarını hem de devletin modernleşmesini sekteye uğrattıklarını ileri sürer. Oysa onun önerisi, diyanet ve kaza kurumlarının ayrı bakanlıklar bünyesinde örgütlenmesi ancak her ikisinin de devlet otoritesi altında koordine edilmesidir.

---

yat, içtimaiyat, inzibat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların her biri hükümetin münkasem olduğu şuabata taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadat, itikadat, üftaye aid olan ahkâmıdır ki Umuru Diyaniye Riyasetine aittir ve (Diyanet) kelimesi tamamıyla bu mânaya mevzudur... Binaenaleyh Meclis-i Âlimiz diyanet işleri kelimesini kabul edebilir veyahut (Umuru Diniye) tâbirini kabul eder, o başkadır. Yalnız Diyanet kelimesi kâsdettiğimiz mânayı bütün şümülüyle ifade ettiğinden bunun ipkasını rica ederim." (TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, 23).

Bu düşünceler, Cumhuriyet döneminde bilhassa Diyanet İşleri Başkanlığının teşkilatlanmasında dikkate alınmış ve Türkiye'nin kendine özgü laiklik anlayışının şekillenmesinde bilhassa etkili olmuştur. Gökalp'in yaklaşımı, dinin ve modern kurumların bir arada var olabileceğini göstermesi bakımından özgün bir sentez önerisi olarak değerlendirilmiş ve kabul görmüştür.

Öte yandan Gökalp'in "*millî din*" kavramsallaştırması da yeni rejimin kimlik politikalarında önemli bir problem alanı olarak sürekli gündemde kalmıştır. "*Millî din*" kavramsallaştırmasının Gökalp'in düşünce sisteminde İslam, Türk milletinin kültürel dokusunun ayrılmaz bir parçası olarak yeniden yorumlanırken bu yorum biçimi modern ulus-devletin ihtiyaç duyduğu kolektif bilinci üretmeye yönelik bilinçli bir entelektüel çabayı yansıtır. Gökalp'in "*millî din*" anlayışı, dinî sembol ve pratikleri milliyetçi bir söylemle harmanlayarak, modern Türk ulusunu Anderson'ın "*hayali cemaat*" kavramı çerçevesinde inşa etmeye yönelik sosyolojik bir projenin parçası olarak değerlendirilebilir.³²

Bu çerçevede, "*millî din*" kavramı, zamanla ulusal birliği pekiştiren kültürel bir araç haline gelir; bireyleri ortak bir kimlik altında birleştirerek, modern ulus-devletin ihtiyaç duyduğu dayanışma ve aidiyet duygusunu besler. Gökalp'in bu yaklaşımı, İslam'ı Türk kültürünün vazgeçilmez bir bileşeni olarak konumlandırırken, dinî pratikleri milliyetçi söylemle bütünleştirerek ulusun "*hayali cemaat*" olarak yeniden inşa edilmesini sağlar. Böylece "*millî din*", modern Türkiye'nin ulusal kimlik inşasında, dinî ve milliyeti iç içe geçmiş bir toplumsal yapı olarak kurgulayan güçlü bir ideolojik çerçeve sunar.

Gökalp'in düşünceleri, dinin modernleşmesi ve toplumsal yapıya uyarlanması ekseninde şekillenmiştir. Ona göre, İslam'ın

³² Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis, 1993).

modernleştirilmesi ve Türk kültürüyle uyumlu hale getirilmesi öncelikli bir gerekliliktir. Bu bağlamda o, dinî metinlerin Türkçeye tercümesi ve ibadetlerin Türkçe ifası gibi reformcu önerilerin de öncüsü olmuştur.

Dinî eğitim konusundaki fikirleri de yenilikçi ve modern bir bakış açısını yansıtan Gökalp, bu alandaki eğitimin eleştirel düşünceye açık bir şekilde verilmesi gerektiğini savunmuş ve reform girişimlerini desteklemiştir. Bu görüşler, Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin ve laiklik anlayışının biçimlenmesinde belirleyici olmuştur.

“*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*” formülasyonu ile Gökalp hem İslam’ı hem de modernleşmeyi Türk kimliğinin asli unsurları olarak konumlandırmıştır.³³ Türk-İslam sentezi, Gökalp’in düşüncesinde, Türk milletinin ulusal kimliğini güçlendirirken İslam’ı da bu kimliğin vazgeçilmez bir parçası haline getirmektedir. Böylece Gökalp’in modernleşme yaklaşımında din, ulusal kimliği pekiştiren kurumsal bir yapı olarak ele alınmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Gökalp’in Türk-İslam sentezini kurumsal düzeyde yansıtan yapılanma olarak öne çıkar. Diyanet, laik devlet yapısı içinde İslam’ın modernleşmeyle uyumlu hale getirilmesi çabasında temel bir görev üstlenir. Gökalp’in bu sentezi, Diyanetin İslam’ı Türk milliyetçiliğiyle harmanlayarak ulusal kimliğin inşasında nasıl bir rol oynadığını açıklar niteliktedir.

Özetle Ziya Gökalp’in laiklik, dinin modernleşmesi ve millî kimlik konularındaki fikirleri, Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin teorik temellerini oluşturmuştur. Onun Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşuna ve kurumsal kimliğine dair önerileri,

³³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976).

Türkiye'nin laik devlet yapısındaki dinî düzenlemelerin günümüze değin süregelen çerçevesini belirlemede öncü olmuştur.

Temellendirme Sorunu

Diyanetin laiklik ilkesi çerçevesinde temellendirilmesi, Türkiye'nin kendine özgü laiklik anlayışının muğlak bir yansıması olarak ortaya çıkar. Bu süreç, çeşitli paradokslar ve ilişkiler yaratmış ve bunları aşmak için geliştirilen argümanlar, Türkiye'deki din-devlet ilişkilerinin sıra dışı yapısını gözler önüne sermiştir.

Türkiye'de laiklik, Batı'daki model uygulamalardan farklı olarak dinin tamamen dışlanması yerine devletin dini kontrol altında tuttuğu bir yapı olarak şekillenmiştir. Bu çerçevede, Diyanet, dinin devlet gözetiminde sürdürüldüğü özgün bir bürokratik sistem olarak kurulmuştur. Bu durum, laikliğin klasik tanımıyla çelişse de Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal koşullarından kaynaklanan bir model olarak değerlendirilmiş ve sistem gereklilikleri içinde makulleştirilmeye çalışılmıştır.

Diyanetin temellendirilmesinde en sık başvurulan argümanlardan biri kuşkusuz devlet kontrolüdür. Bu argümana göre, din işlerinin tamamen özel alana bırakılması durumunda, radikalleşme riski ve siyasal İslam'ın yükselişi gibi tehlikeler ortaya çıkabilir. Bu nedenle, devletin dini kontrol altında tutması, toplumsal düzenin korunması açısından gereklidir.

Tarafsızlık ilkesi, Diyanetin meşruiyetini destekleyen bir diğer önemli argümandır. Bu yaklaşıma göre, Diyanet tüm vatandaşlara eşit mesafede durmakta ve belirli bir mezhebî veya dinî yorumu diğerlerinden üstün tutmamaktadır. Ancak bu argüman, kurumun ağırlıklı olarak Sünni-Hanefi geleneğini merkeze alan yapısı nedeniyle sıkça eleştirilmektedir. Buradaki referans noktası hakkında, özellikle genel geçer ezberleri yerinde yoklayan sıkı ve nesnel bir analiz ne yazık ki şimdike kadar yapılmamıştır.

Din hizmetlerinin kamu hizmeti olarak görülmesi gerektiği argümanı, Diyanetin varlığını destekleyen bir diğer yaklaşımdır. Bu perspektif, din hizmetlerinin eğitim veya sağlık hizmetleri gibi temel bir kamu hizmeti olduğunu ve devlet tarafından sağlanması gerektiğini savunur.

Şaşırtıcı bir şekilde Diyanet, modernleşme sürecine rağmen dinin kamusal alandaki etkisini sürdüren ve hatta yeni formlarla güçlendiren bir tür “*geleneksel*” yapı olarak da Türkiye’de önemli bir rol oynamaktadır. Modern toplumun sekülerleşme eğilimlerine rağmen (post-seküler), dinî kurumların kamusal yaşamda görünür olmaya devam ettiği bir ortamda, Diyanet devletin resmî din anlayışını topluma aktaran bir aracı olarak konumlanmaktadır. Bu yapı, dinî değerleri yeniden yorumlayarak kamusal alanda dinin etkisini sürdürmekte ve toplumsal normları şekillendirmeye katkıda bulunmaktadır. Böylece Diyanet, dinin modern toplumdaki yerini yeniden tanımlayarak, hem toplumsal uyumu koruyan bir unsur haline gelmekte hem de paradoksal bir şekilde dinin kamusal rolünü devlet politikaları doğrultusunda dönüştüren bir kurumsal aktör olarak işlev görmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye’de İslam’ın toplumsal hafızasını koruma ve aktarma görevini modern devlet gereklilikleri içinde üstlenen bir kurum olarak kuşaklar arası dinî belleğin sürekliliğini sağlamaktadır. Hervieu-Léger’in “*bellek zinciri*”³⁴ kavramıyla ifadelendirildiği sürdürülebilir bağlamların akışı Diyanetin faaliyetleriyle dinî ritüellerin, değerlerin ve öğretilerin yeniden üretilip topluma aktarılmasıyla ilişkilendirilebilir. Hutbe ve vaazlardan dinî eğitim programlarına kadar geniş bir yelpazede etkinlik gösteren Diyanet, geçmişten gelen dinî biri-

³⁴ Danièle Hervieu-Léger, “Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, çev. Halil Aydınalp, Solmaz, *Din Sosyolojisi -Klasik ve Modern Yaklaşımlar I-*, ed. İhsan Çapcıoğlu, Bünyamin Solmaz, (Konya: Çizgi, 2006), 137-154.

kimi bugünün toplumsal yapısına devletin belirleyici diskuru eşliğinde entegre ederek toplumun dinî hafızasını canlı tutar.³⁵ Bu yönüyle Diyanet, yalnızca dinî bilgiyi aktaran bir yapı değil aynı zamanda İslam'ın toplumsal belleğini yeniden üreten ve güncel koşullara uyarlayarak koruyan bir hafıza zinciri olarak da tanımlanabilir.

Modernleşme aracı olarak Diyanet argümanı, kurumun, dinin modern yaşamla uyumlu hale getirilmesi için araç olarak görüldüğünü vurgular. Bu yaklaşıma göre, Diyanet modernleşme sürecinin bir parçası olarak dini yeniden yapılandırma ve modern toplumun ihtiyaçlarına uyarlama misyonu taşımaktadır.

Ancak bu argümanlar, Diyanetin varlığına yönelik eleştirilerin tamamen ortadan kalkması için yeterli olmamıştır. Özellikle laikliğin katı yorumunu savunan kesimler, Diyanetin varlığını laikliğe aykırı bulmaya devam etmektedir. Temsil sorunu, özellikle Alevi toplumu ve diğer inanç grupları tarafından sürekli dile getirilmekte, kurumun Sünni İslam merkezli yapısı eleştirilmektedir.³⁶

Öte yandan siyasi etkiler altındaki varlığı da Diyanetin bağımsızlığı hakkında birtakım endişelerin doğmasına neden olmuştur. Kurumun daha özerk ve siyasi etkilerden arındırılmış bir yapıya kavuşması gerektiği yönündeki öneriler gündemde olsa da bu konuda kayda değer adımların atılma ihtimali, süregelen yapının biçimi dikkate alındığında imkânsız gibi görünmektedir.³⁷

Bu tartışmalar, Diyanetin Türkiye'deki din-devlet ilişkilerinin karmaşık yapısını yansıtan bir kurum olduğunu göstermek-

³⁵ Elisabeth Özdalga, *Pulpit. Mosque and Nation*, (Edinburg: Edinburg University 2022).

³⁶ Emine Dalmış, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurumsal Varlığına ve Meşruiyetine Yönelik Eleştirel Söylemler Üzerine Analiz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

³⁷ Necdet Subaşı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine -Laik Cumhuriyette Sürdürülebilir Din Politikaları-*, Ankara, 2006.

tedir. Diyanetin rolü ve işlevleri, laiklik, din özgürlüğü, devletin tarafsızlığı, toplumsal uyum ve barış gibi birçok önemli konuyu içeren geniş bir tartışma alanı yaratmaktadır. Kurumun geleceği de hiç kuşkusuz Türkiye'nin değişen toplumsal dinamikleri ve küreselleşme süreçleri bağlamında yeniden şekillenmeye devam edecektir.

Rol ve Misyon

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi ve laiklik anlayışı çerçevesinde şekillenen Diyanet İşleri Başkanlığı, modern Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin merkezinde yer alan kompleks bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi Diyanetin resmî misyonu, “İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” şeklinde tanımlanmıştır. Ancak bu tanım, kurumun toplumsal ve siyasal alandaki rolünün çok boyutlu doğasını tam ve yeterli bir şekilde yansıtmaktan bir hayli uzaktır. Diyanet bu tanımlamadan da rol ve misyon belirleniminden de daha geniş, hatta çok boyutlu bir yoğunluğu ihata eder.

Bu bağlamda “devletin ideolojik aygıtları” kavramı,³⁸ Diyanet İşleri Başkanlığının modern Türkiye'deki konumunu ve devletle ilişkisini açıklığa kavuşturmada oldukça işlevsel katkı sunmaktadır. Bu kavrama göre devlet, egemenliğini sürdürmek için iki tür araç kullanır: *baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar*. Baskı aygıtları polis, ordu ve yargı gibi zorlayıcı mekanizmaları içerirken; ideolojik aygıtlar, eğitim sistemi, medya, kültürel kurumlar ve din gibi bireylerin düşünce ve değerlerini şekillendiren yapılardan oluşur.

³⁸ Louis Althusser, *Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki, 2010).

Bu çerçevede, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren, devletin "*resmî din anlayışı*"nı topluma aktaran, dinî pratikleri düzenleyen ve meşrulaştıran güçlü bir ideolojik aygıt olarak işlev görür. Diyanetin örneğin cami ve Kur'an kursları üzerindeki denetimi, hutbe ve vaaz içeriklerini belirleme yetkisi, dinî yayınların kontrolü ve din görevlilerinin istihdamı gibi uygulamalar, kurumun toplumu biçimlendirme gücünü açıkça ortaya koyar. Hatta bu görevler, Diyaneti yalnızca bir dinî otorite olmaktan çıkararak toplumsal düzenin devamını sağlayan ve devletin seküler yapısını pekiştiren bir ideolojik araç haline dönüştürür.

Diyanetin bu bağları daima gözetin rolü, bireylerin inanç dünyasını devletin hedefleri doğrultusunda biçimlendirme amacını içerir. Devletin sekülerliği koruma arzusuyla dine müdahale ettiği şeklinde yorumlanabilecek bu yapı, dinî söylem ve pratiklerin millî birliğe hizmet edecek şekilde yeniden kurgulanmasını sağlar. Böylece Diyanet, modern Türkiye'de toplumsal uyumu sağlama, devletin otoritesini güçlendirme ve vatandaşların devletle uyumlu bir dinî kimlik geliştirmesini destekleyen güçlü bir ideolojik aygıt olarak sorumluluk alır ve işlevini bu beklentiler ve sorumluluk bilinci içinde sürdürmeye devam eder.

Bir başka açıdan bakıldığında, Diyanetin sadece bir dinî otorite değil aynı zamanda devletin laiklik anlayışını ve modernleşme çabalarını topluma ileten bir ideolojik aygıt olarak da işlev gördüğü açıktır. Nitekim Diyanetin dinî söylem ve uygulamaları bir yandan devletin sekülerleşme ve modernleşme politikalarını meşrulaştırırken bir yandan da toplumsal mutabakatın üretilmesine ve sürdürülmesine katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda Diyanetin sonuçta sert ve sınır tanımaz ya da inceltmiş rafine stratejiler eşliğinde toplumu dönüştürme iddialarına karşı geniş kamusalın öteden beri var olan gidişatına

uyumluluk içinde bir denge ve sükûnet arayışını temsil etmeye çalıştığını hatırlatmak ve bu hakkı da teslim etmek gerekir.

Bilginin salt nesnel bir veri birikimi olmaktan ziyade, iktidar ilişkileri tarafından şekillendirilen ve bu ilişkiler içinde sürekli yeniden üretilen bir yapı olduğunu biliyoruz.³⁹ Aslında Diyanet İşleri Başkanlığının modern Türkiye'deki rolü bu ilişkisellik içinde daha net anlaşılabilir. Bu bakış açısına göre iktidar, bilgiyi kontrol ederek toplumsal yapıları şekillendirme ve bireylerin davranış kalıplarını yönlendirme gücüne sahiptir. Diyanetin dinî bilgiyi üretme, denetleme ve topluma aktarma süreçlerindeki merkezî konumu, Türkiye'de dinin kamusal alandaki yerini ve toplum üzerindeki etkisini belirleyen bir güç odağı olarak sorumluluk üstlenmesini sağlar.

Aslında Diyanet, sadece dinî bilginin doğruluğunu tespit eden yegâne bir merci değil toplumsal hayatın dinî boyutunu kapsamlı bir şekilde yönlendiren ve biçimlendiren bir otorite mekanizması olarak merkezî bir yapıdır. Öyle ki Diyanetin, dinî bilginin ne şekilde yorumlanacağına, hangi pratiklerin meşru kabul edileceğine ve kamusal alanda nasıl bir din anlayışının hâkim olacağına dair belirleyici rolü, ona geniş bir etki alanı da kazandırır. Bu durum, kurumun sahip olduğu bilgi üzerindeki denetimi aracılığıyla, lokal/yerel dinî geleneklerin, alternatif yorumların, muhalif söylemlerin ve farklı inanç pratiklerinin kamusal görünürlüğüne sınırlama ya da marjinalleştirme gücünü de beraberinde getirir.

Hatta bu çerçevede, Diyanetin etkisi yalnızca dinî bilginin içeriğini belirlemekle sınırlı kalmaz; aynı zamanda bu bilginin devletin hedefleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmasını da mümkün kılar. Dinî bilgi üzerindeki kontrol, toplumsal normların şekillendirilmesine ve bireylerin inanç pratiklerinin dev-

³⁹ Krş. Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden & Osman Akınbay (İstanbul: Ayrıntı, 2000).

letin seküler düzenine uyumlu hale getirilmesine hizmet eder. Bu bağlamda, Diyanetin dinî bilgi üzerindeki gücü, onun toplumsal yapının inşasındaki temel belirleyici olarak merkezî bir rol oynamasını sağlar.

Diyanetin devlet aygıtının ayrılmaz bir parçası olarak üstlendiği bu rol, modern toplumda dinî otoritenin işleyiş biçimini anlamayı kolaylaştırıcı bir temsil sunar. Toplumu sistematik bir biçimde şekillendirme kapasitesine sahip olan bu yapı, ulus-devlet paradigması etrafında şekillenmiş algılar eşliğinde vatandaşların düşünce ve davranışlarını belirli standartlar etrafında biçimlendirerek onları “normal” kabul edilen dinî normlara uyumlu hale getirir. Bu normalleştirme süreci, bireylerin düşünme biçimlerinden davranış kalıplarına kadar geniş bir alanda etkili olup, toplumsal yapının dinî normlar etrafında organize edilmesini sağlar.

Diyanetin ürettiği ve pekiştirerek yaygınlaştırdığı dinî bilgi repertuarı, gündelik hayatın, toplumsal yaşamın sınırlarını çizerken, bireylerin de öznelliklerini bu normlar çerçevesinde yeniden inşa etmelerine neden olur. Bu süreçte, bireylerin dinî kimlikleri ve toplumsal rollerini şekillendiren bir otorite olarak Diyanet, vatandaşların kamusal ve özel yaşamlarını belirli bir dinî çerçeveye oturtur. Böylece, dinî normlar yalnızca bireysel inanç alanında kalmaz; toplumsal düzeyde benimsenmesi gereken anonim bir standart haline getirilir.

Toplumsal gerçeklik dünyasının dinî referanslarla meşrulaştırılması, Peter Berger’in “kutsal şemsiye” kavramının içeriğiyle daha anlaşılır kılınabilir.⁴⁰ Bu bakış açısı, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığının toplumsal yapıdaki konumunu ve işlevini analiz ederken önemli ipuçlarını da beraberinde sunar. Diyanet, topluma yayılan dinî hizmetler ve sosyo-kültürel etkinlik-

⁴⁰ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye -Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları-*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet, 2015).

ler aracılığıyla, toplumun üzerinde bu “*kutsal şemsiye*” nin etkisini hissettiren koruyucu/kollayıcı bir kurum olarak öne çıkar.

Diyanetin genel geçer işleyişine ve belli başlı faaliyetlerine bakıldığında, onun olabildiğince farklı kesimlere ulaşarak dinî değerleri yaygınlaştırdığı ve böylece dinî referansların toplumsal düzenin meşruiyetini destekleyen bir çerçeve sunduğu rahatlıkla görülebilir. Böylelikle kurum, bir yandan toplumsal normları dinî temel üzerine oturtarak düzenin sürekliliğine katkı sağlarken diğer yandan da dinin kamusal alandaki yerini koruyan ve güçlendiren bir mekanizma işlevi görür. Bu bağlamda Diyanet, dinî değerlerin toplumda kök salmasını sağlayan ve böylece “*kutsal şemsiye*” yi sürekli olarak yeniden üreten bir yapı olarak karşımıza çıkar.

Diyanetin bu çok katmanlı rolü, modern Türkiye toplumunun dinî yaşantısının şekillenmesinde belirleyici bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurum, topluma sunduğu dinî rehberlik hizmetleri aracılığıyla, kolektif bilincin dinî boyutunu biçimlendirmekte ve toplumsal hayatın farklı alanlarında dinin etkisinin sürdürülmesini sağlayan kurumsal bir yapı olarak varlığını sürdürmektedir. Kuşkusuz bu durum, sadece dinî pratiklerin standardizasyonuna değil aynı zamanda toplumsal normların ve değerlerin dinî referanslar üzerinden yeniden üretilmesine de oldukça güçlü sayılabilecek bir zemin hazırlamaktadır.

Bu türden aktüel zeminlerden bakılıp hareket edildiğinde Diyanetin “*kutsal şemsiye*” yi koruma ve güçlendirme işlevi, modern toplumda dinî otoritenin kurumsal düzeydeki tezahürünün çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir. Kurum, bir yandan geleneksel dinî değerlerin muhafaza edilmesine hissedilir düzeyde çaba sarf ederken bir yandan da bu değerlerin modern toplumsal yapı içerisinde yeniden yorumlanması ve aktarılması sürecinde aracı bir rol üstlenmektedir. Bu çift yönlü işlevsellik, Diyanetin Türkiye’nin modernleşme sürecindeki kendine

özgü konumunu ve toplumsal dönüşümdeki kritik rolünün içsel mantığını yansıtmaktadır.

Toplumsal yapının karmaşık dinamikleri ve bu yapı içinde süregiden iktidar ilişkileri, “alan” ve “sermaye” kavramları⁴¹ üzerinden yorumlanmayı mümkün ve muteber kılacak elverişli bir harita sunar. Bu kavramsal çerçeve, toplumsal alanların nasıl organize olduğunu, bu alanlarda faaliyet gösteren aktörlerin hangi sermaye türlerine ve müktesebata sahip olduğunu ve iktidar mücadelelerinin hangi dinamikler etrafında şekillendiğini analiz etmeye olanak sağlayan son derece rafine sayılabilecek teorik araçlardır. Bu bakış açısıyla Türkiye’nin dinî bürokrasisinin merkezî kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığına odaklanıldığında kurumun Türkiye’deki dinî alanın en güçlü ve belirleyici aktörü olarak konumlandığını görmek pekâlâ mümkündür.

Diyanetin sahip olduğu “maddi sermaye”, devlet tarafından sağlanan finansal destekler ve kamusal kaynaklara erişimdeki ayrıcalıklı konumuyla biçimlenir. Bu güçlü maddi sermaye birikimi, Diyanete cami hizmetlerinden başka diğer dinî faaliyetlerin organizasyonuna kadar geniş bir yelpazede operasyonel kapasite kazandırır ve onu dinî taleplerin gerçekleştirilmesinde rakipsiz bir konuma taşır.⁴² Bu tür maddi sermaye, dinî alan içindeki diğer aktörler üzerinde hegemonya kurmasına ve bu alanı şekillendirmesine de imkân tanır.

Diyanetin kurumsal gücünün bir diğer boyutu ise onun malik olduğu “sembolik sermaye”dir. Bu onun toplumsal algıda meşru bir dinî otorite olarak kabul görmesiyle yakından ilişkilidir. Devletin kurumsal desteğiyle birleşen bu sembolik sermaye, Diyanete Türkiye’deki dinî bilginin üretimi, yorumlanma-

⁴¹ Pierre Bourdieu, *Kültür Üretimi - Sembolik Ürünler-*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim, 2023).

⁴² Deniz Parlak, *Laikleşme Sürecinde Camiler -Geç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e-*, (İstanbul: İletişim, 2020).

sı ve yaygınlaştırılması süreçlerinde eşsiz bir otorite alanı sağlar. Toplumsal aktörlerin meşruiyet ve tanınırlık kazandıkları kodları nasıl inşa ettiklerini anlamaya yardımcı olan bu sembolik sermaye, Diyanetin toplumsal hafızada kazandığı güven ve meşruiyet algısında somutlaşır. Halk nezdindeki bu güven ve saygı, Diyanetin toplumun dinî ihtiyaçlarını karşılayan “*resmî*” bir otorite olarak algılanmasını pekiştirir.

Bu sermaye birikimleri sayesinde Diyanet, dinî alanın kural-larını belirleyen, dinî söylemi şekillendiren ve diğer dinî yapı-ları kendi belirlediği çerçeveye uyum sağlamaya zorlayan bir merkezî güç haline gelir. Maddî ve sembolik sermayenin bu birleşimi, Diyanetin hem *resmî*-dinî kurumlar arasında hem de toplumsal düzeyde sahip olduğu nüfuzu güçlendirecek ve onun Türkiye’deki dinî alanın en baskın aktörü olmasına ola-nak tanıyacaktır.

Bu hegemonik pozisyon, Diyanetin dinî alan içerisindeki “*normal düzen*”i belirleme kapasitesini artırırken aynı zaman-da alternatif dinî yapılanmaların görünürlüğünü ve etkinliğini sınırlandırma gücünü de beraberinde getirmektedir. Diyanetin elinde bulundurduğu maddî ve sembolik sermaye birikiminin, dinî alanın diğer aktörleri üzerindeki üstünlüğünü sürdürme-sine ve güçlendirmesine nasıl hizmet ettiği bu bağlamda daha net bir şekilde görülebilir. Devlet desteğiyle tahkim edilen bu konumun, alandaki diğer bireysel veya kurumsal aktörlerin al-ternatif dinî perspektifler veya pratikler geliştirme potansiyeli-ni sınırlandırdığını/sınırlandırabileceğini, hatta bazı durumlar-da bu aktörleri marjinalleştirebileceğini de belirtmek gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluşundan bu yana üstlendi-ği geleneksel rollerinin yanı sıra, değişen toplumsal ihtiyaçla-ra cevap veren dinamik yapısı ve çok boyutlu hizmet anlayı-şıyla kendi içinde mütemediyen bir kurumsal dönüşüm ger-çekleştirmektedir. Günümüzde artık klasik dinî hizmetleri-nin çok ötesine geçerek toplumsal dönüşümün oldukça önem-

li sayılabilecek bir aktörü haline gelmiştir. Hatta kurum, sosyal devlet anlayışının bir uzantısı olarak yoksullukla mücadele, afet yönetimi, psikolojik destek ve rehabilitasyon hizmetleri gibi alanlarda bile kendine özgü dili ve söylemi olan kapsamlı projeler yürütmektedir. Özellikle Türkiye Diyanet Vakfı aracılığıyla uluslararası insani yardım çalışmalarına da katkı sunan kurum, Afrika'dan Asya'ya, Balkanlar'dan Orta Doğu'ya kadar geniş bir coğrafyada eğitim, sağlık ve sosyal yardım faaliyetleri gerçekleştirmektedir.

Kurumun sosyal hizmet yaklaşımı, maddi yardımların ötesinde, toplumsal dayanışmayı güçlendirme, sosyal adaleti tesis etme ve toplumsal bütünleşmeyi sağlama gibi daha geniş hedeflere odaklanmaktadır. Cami merkezli sosyal hizmet modeli ile mahalle düzeyinde ihtiyaç sahiplerinin tespiti ve desteklenmesi, bağımlılıkla mücadele, aile içi şiddetin önlenmesi, çocuk ve gençlerin zararlı alışkanlıklardan korunması gibi konularda din görevlileri aktif rol almaktadır.

Ayrıca Diyanet, toplumsal krizlerin yönetiminde de önemli işlevler üstlenmektedir. Özellikle deprem, sel gibi doğal afetlerde psiko-sosyal destek hizmetleri sunmakta, kriz yönetim merkezleriyle koordineli çalışarak afetzedelerin barınma ve temel ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlamaktadır. Göç ve mültecilik gibi küresel sorunlarda da aktif rol alan kurum, uyum süreçlerinin kolaylaştırılması ve toplumsal kabul mekanizmalarının güçlendirilmesi için çeşitli programları bizzat yürütmektedir.

Öte yandan da bütün bu faaliyetlerinin yanı sıra artan kurumsal kapasitesi ve genişleyen imkânlarıyla, bilgi çağının dinamiklerine uyum sağlamak amacıyla kapsamlı bir dijital dönüşüm sürecinden geçmektedir. "Ağ toplumu"⁴³ olarak tanım-

⁴³ Manuel Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi/Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür I-II*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2013).

lanan bu yeni dönemde, kurumsal meşruiyet ve etkinlik, dijital platformlardaki varlık ve etkileşim düzeyiyle doğrudan bağlantılı hale gelmiştir. Bu bağlamda Diyanet, geleneksel din hizmetlerini dijital mecralara taşıyarak, topluma daha geniş erişim sağlamayı ve özellikle genç kuşaklarla güçlü iletişim kanalları kurmayı hedeflemektedir.

Dijital dönüşüm kapsamında hayata geçirilen online fetva hizmetleri, dijital kütüphaneler, uzaktan din eğitimi programları ve canlı yayın vaazları, dinî bilgi ve hizmetlerin çok daha geniş bir toplumsal tabana ulaşmasını mümkün kılmaktadır. Diyanetin dijital dünyada giderek artan varlığı, kurumsal yapının “ağ mantığı” çerçevesinde nasıl yeniden şekillendiğini ve toplumsal etkileşimi güçlendirdiğini göstermektedir. Bu yenilikçi hamleler, Diyanetin modern toplumun dijital ihtiyaçlarına yanıt vererek hem erişilebilirliğini artırmasını hem de dinî bilgi akışını günümüz koşullarına uyumlu hale getirmesini sağlamaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, uluslararası alanda genişleyen faaliyetleriyle, artık geleneksel din hizmetleri örgütünün ötesine geçerek küresel aktör haline gelmiştir. “Küresel akışlar” kavramı çerçevesinde,⁴⁴ Diyanetin diasporadaki Türk topluluklarından Balkanlar, Orta Asya, Afrika ve Uzak Doğu’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada eğitim, kültür ve insani yardım projeleri yürüterek Türkiye’nin uluslararası gücünü temsil ettiği görülmektedir. Avrupa’dan Amerika’ya kadar uzanan bu geniş etki alanında, Diyanet hem Türk diasporasına yönelik din hizmetleri sunmakta hem de yabancı ülkelerde cami ve eğitim projeleri, din görevlileri bulundurma ve çeşitli insani yardım faaliyetleriyle Türkiye’nin kültürel ve dinî diplomasi araçlarını güçlendirmektedir. Bu çok boyutlu uluslararası angajman,

⁴⁴ Arjun Appadurai, *Küçük Sayılardan Korkmak -Öfkenin Coğrafyası Üzerine Bir Deneme-*, çev. Ferit Burak Aydar, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Timsah, 2008).

Diyanetin dünya genelinde kültürel ve ideolojik bir ağ kurarak Türkiye'nin dinî ve kültürel etkisini derinleştirdiğini gösterir.⁴⁵ Böylece Diyanet, yalnızca dinî hizmetleri yaygınlaştırmakla kalmayıp aynı zamanda Türkiye'nin küresel bağlamdaki varlığını ve etkisini artıran çok katmanlı bir diplomatik mekanizma olarak işlev görmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının dijital dönüşümden uluslararası ilişkilere, sosyal politikalardan toplumsal hizmetlere kadar uzanan çok katmanlı kurumsal yapısı da onu Türkiye'nin din-devlet ilişkilerinde ve toplumsal dokusunda merkezî bir konuma taşımıştır. Kurumun önümüzdeki dönemde üstleneceği roller ve işlevler, küresel ağ toplumunun dinamikleri, değişen toplumsal ihtiyaçlar, çoğulcu dinî yorumlar ve uluslararası etkileşimlerin yarattığı yeni parametreler eşliğinde muhtemelen evrilmeye zorlayacaktır. Bu dönüşüm süreci, Diyaneti geleneksel din hizmetleri kurumu kimliğinin ötesine taşıyarak, onu küresel ölçekte etkin bir kamu diplomasisi ve toplumsal hizmet aktörüne dönüştürmektedir.

İslamcı Eleştirelilik ve Temkin

İslamcılık, İslam dinini bireysel inanç düzleminin ötesinde, bütüncül bir toplumsal, siyasal ve hukuki sistem olarak yorumlayan kapsamlı bir düşünce ve eylem biçimidir. Bu düşünce akımının tarihsel zemini, 19. yüzyılda Batı'nın küresel yükselişi ve Müslüman toplumların karşı karşıya kaldığı medeniyet kriziyle şekillenmiştir. Namık Kemal, Cemaleddin Afgani ve Mehmet Akif gibi dönemin düşünürleri, modernleşme sürecinde İslami değerlerle uyumlu varlık bilinci inşa etmeye çalışmış, bu çabaları İslami düşüncenin modern dünya ile etkile-

⁴⁵ Günter Seufert, "The changing nature of the Turkish State Authority for Religious Affairs (ARA) and Turkish Islam in Europe", *Centre for Applied Turkey Studies*, sayı: 2. (2020).

şiminde özgün yaklaşımlarla yeni bir arayış ve temellendirmenin öncülüğünü üstlenmiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte İslamcılık, Türkiye'de uygulanan laikleşme ve modernleşme projelerine karşı güçlü bir muhalefet söylemi geliştirmiştir. Kemalist devrimlerin devlet aygıtı üzerinden dinî yapıları ve söylemleri denetim altına alma ve dini kamusal alandan tasfiye etme girişimleri karşısında İslamcılar, Kemalizm'i batıcı ve seküler bir proje olarak eleştirmişler, bu süreçte millî kimliğin İslami referanslardan arındırıldığı iddiasını savunmuşlardır.

İslamcı düşünce geleneğinde Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal varlığı ve konumu sürekli tartışılan merkezî bir problematik olarak öne çıkmıştır. İslamcı eleştirilerin ana eksenini, Diyanetin devlet kontrolündeki bürokratik yapısının İslami hayat pratiklerini ve dinî düşünceyi sınırlandırdığı, dinî formları tek tipleştirdiği ve resmî ideolojinin din yorumunu topluma dayattığı argümanları oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu eleştiriler, İslamcılarının din-devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine dair temel varsayımlarıyla ve İslam'ın özerk bir alan olarak yaşanması gerektiği düşüncesiyle doğrudan bağlantılıdır.⁴⁶

İslamcı düşünce geleneğinde Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal yapısı ve işlevleri, ideolojik, tarihsel ve toplumsal boyutlarıyla sürekli eleştirinin merkezinde yer alan bir gerilim alanı olmuştur. İslamcı çevrelerin temel itirazı, Diyanetin devlet bürokrasisinin bir parçası olarak konumlandırılmasının İslami düşünce ve pratiklerin özerk gelişimini engellediği, dinî alanı devlet kontrolüne tabi kıldığı ve resmî ideolojinin din yorumunu kurumsallaştırdığı noktasında yoğunlaşmaktadır.

Bu eleştiriler, dört temel ekseninde şekillenmektedir:

⁴⁶ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasına Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000), 29-55; a. mlf. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, (İstanbul: Dergâh, 2017).

İlk olarak kurumun laik devlet yapısı içindeki konumunun İslam'ın temel prensipleriyle çeliştiği ve dinî otoritenin bağımsızlığını zedelediği vurgulanmaktadır.

İkinci olarak Diyanetin devletin ideolojik aygıtı olarak işlev görmesi ve dinî yorumların siyasi konjonktüre göre şekillendirilmesi eleştirilmektedir.

Üçüncü olarak kurumun İslami yaşam pratiklerini standardize etme ve tektipleştirme eğilimi, dinî çoğulculuğa ve farklı yorum geleneklerine zarar verdiği gerekçesiyle sorgulanmaktadır.

Dördüncü olarak ise, Diyanetin Sünni-Hanefi geleneği merkeze alan yaklaşımının diğer mezhep ve dinî yorumları marjinalleştirdiği, böylece İslam'ın zengin düşünce mirasının devlet eliyle daraltıldığı iddia edilmektedir. İslamcı düşünce geleneğinin Diyanete yönelik temel eleştirilerinden biri olarak zikredilen ve kurumun mezhepsel çeşitliliği yeterince temsil etmediği noktasında yoğunlaşan bu tür eleştiriler kamuoyunda daha fazla ilgi görmeye başlamıştır. Bu bağlamda İslamcılar, Diyanetin Sünni-Hanefi geleneğini kurumsallaştırarak ve bu yorumu resmî din anlayışı sıfatıyla merkeze alarak, Şafilik, Caferilik gibi diğer mezhepleri ve tasavvufi yorumları kurumsal düzeyde dışladığını ileri sürmektedirler. Bu tekçi yaklaşımın, İslam düşüncesinin tarihsel süreçte geliştirdiği zengin yorum birikimini görmezden geldiği ve dinî çoğulculuğu zedelediği vurgulanmaktadır. Diyanetin bu tutumu, devletin din alanında tektipleştirici bir politika izlediği eleştirisini güçlendirmekte ve İslam'ın farklı yorum geleneklerinin kamusal alanda temsil imkânlarını sınırlandığı algısını pekiştirmektedir.

Bu çok boyutlu eleştiri, özünde din-devlet ilişkilerinin radikal bir biçimde yeniden yapılandırılması ve dinî otoritenin devletten bağımsız bir şekilde örgütlenmesi gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. İslamcı söylemde Diyanetin konumu, sadece kurumsal bir sorun olarak değil aynı zamanda modern Türkiye'de İslam'ın yaşanma biçimlerini, dinî otoritenin meş-

ruiyet kaynaklarını ve İslami düşüncenin çoğulcu yapısını sorgulayan daha geniş bir tartışmanın parçası olarak ele alınmaktadır. Bu tartışma, İslam'ın modern toplumda nasıl konumlandırılacağı, dinî kurumların özerkliği ve meşruiyeti, devletin din alanındaki düzenleyici rolünün sınırları gibi temel meseleleri de içeren kapsamlı bir din-devlet-toplum ilişkileri sorgulamasını da canlı tutmaktadır.

İslamcı düşünce geleneği, başından beri Diyanetin İslam'ı modern ulus-devletin gereksinimleri doğrultusunda yeniden yorumladığı ve dinin toplumsal-siyasal iddialarını sistematik biçimde sınırlandırdığı eleştirisini dile getirmektedir. Bu eleştirilere göre Diyanet, modernleşme söylemi altında İslam'ın temel referanslarını seküler bir çerçevede yeniden tanımlamakta böylece dinin kapsamlı bir hayat nizamı olduğu iddiasını zayıflatmaktadır. Bu süreçte kurumun, İslam'ın tarihsel birikimini, fıkhi geleneğini ve medeniyet iddiasını çağdaş yorumlarla dönüştürdüğü, dini sadece bireysel inanç ve ibadet alanıyla sınırlandırarak toplumsal ve siyasal boyutlarını göz ardı ettiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım İslamcılara göre, dinin bütüncül karakterini parçalamakta ve İslam'ın hayatın tüm alanlarını kapsayan ontolojik bütünlüğünü zedelemektedir.

İslamcı düşünce geleneği, ideal bir İslami yönetim tasavvurunda Diyanet benzeri bürokratik bir din kurumuna yer vermemektedir. Bu yaklaşıma göre İslam'ın devlet mekanizmasından tamamen bağımsız olması ve dinî hayatın özerk bir alan olarak örgütlenmesi temel bir gerekliliktir. İslamcılar, Diyanetin varlığının İslam'ı devlet aygıtına eklemleyerek onu bürokratik denetime tabi kıldığını ve bunun sonucu olarak da dinî düşünce ve pratiklerin özgün karakterini yitirdiğini savunmaktadır. Bu kurumsal yapılanmanın İslam'ın toplumsal dinamizmini zamanla zayıflattığı, ulema sınıfını devlet memurlarına dönüştürdüğü ve dinî otoritenin bağımsızlığını bütünüyle or-

tadan kaldırdığı vurgulanmaktadır.⁴⁷ İslamcılara göre bu durum, sadece dinî özgürlüklerin kısıtlanması değil aynı zamanda İslam'ın özgün toplumsal ve siyasal vizyonunun devlet eliyle sınırlandırılması anlamına gelmektedir.

İslamcı hareketlerin Diyanete yönelik eleştirel tutumu, devlet-din ilişkilerinin modern dönemdeki dönüşümüne dair daha geniş bir tartışmanın parçasıdır. Sosyal bilimsel teoriler, bu tür eleştirilerin farklı boyutlarını –hegemonya karşıtlığı, kimlik talebi, alan mücadelesi, kamusal alan tartışması ve otorite krizi– başlıklarıyla ele alınmaktadır.⁴⁸ Bu teorik perspektifler, İslamcı muhalefetin Diyanete yönelik tutumunun basit bir kurumsal eleştiriden öte, modernite ile din arasındaki karmaşık ilişkiye dair daha derin sorgulamayı içermektedir.

Bu bağlamda İslamcı hareketlerin Diyanete yönelik eleştirel tutumu, birkaç temel sosyal-bilimsel teorik çerçeve üzerinden analiz edilebilir.

“Hegemonya”⁴⁹ kavramı üzerinden bakıldığında devletin dinî alan üzerindeki kontrol çabası ve buna karşı İslamcı muhalefetin geliştirdiği karşı-hegemonik duruş özellikle dikkat çekicidir. İslamcı hareketler, Diyanet İşleri Başkanlığını devletin sivil toplum üzerindeki hegemonik aracı olarak görmekte ve dinî otoritenin her durumda devletten bağımsız olması gerektiğini savunmaktadır. Devletin, Diyanet aracılığıyla dinî söylemi çıkarları doğrultusunda yönlendirdiğini düşünen bu gruplar, kendi özel-sivil alanlarında da müstakil dinî yorumlarını ve pratiklerini öne çıkararak bir karşı-hegemonya inşa etmeye çalışır. Böylece, devlet eliyle sürdürülen resmî dinî söy-

⁴⁷ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, Ebubekir Bagader, *Modern Çağda Ulema*, çev. Osman Bayraktar (İstanbul: İz, 1991).

⁴⁸ Donetella Della Porta & Mario Diani, *Toplumsal Hareketler*, çev. Pelin Çakır (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2020).

⁴⁹ Gramsci, *Hapishane Defterleri*.

leme alternatif dinî meşruiyet ve otorite inşa etme çabasıyla sivil toplum içinde kendilerine yeni ve sürdürülebilir bir alan açmayı hedeflerler.

Öte yandan “toplumsal hareketler” kuramı ışığında bakıldığında da⁵⁰ İslamcı muhalefetin Diyanete yönelik tutumu, kimlik temelli bir muhalefet hatta bir itiraz ve direnç olarak değerlendirilebilir. Bu hareketler, modernleşme sürecinde devlet eliyle şekillendirilen dinî alanı “otantik” ve bağımsız bir yapıya kavuşturmayı amaçlamakta, Diyanetin varlığını ise bu otantiklik arayışının önünde ciddi ve esaslı bir engel olarak görmektedir. Devletin dinî alana müdahalesini, dinin doğal yapısına aykırı bir kontrol mekanizması olarak değerlendiren İslamcı hareketler, dinin devletin güdümünden kurtarılacak özgün bir toplumsal kimlik unsuru haline gelmesini savunur. Bu çerçevede Diyanet, İslamcı muhalefet açısından dinî alanın özerkliğini kısıtlayan ve kimlik arayışını baskılayan kurumsal yapı olarak ele alınır.

Diyanete yönelik İslamcı eleştiriler, dinî alanda süregelen meşruiyet mücadelesi olarak ortaya çıkar. İslamcı aktörler, dinî sermayenin üretimi ve dağıtımını üzerindeki devlet tekeline kırmaya çalışırken, daha başından itibaren alternatif bir dinî otorite ve yorum geleneği oluşturma arayışındadır. Bu aktörler için Diyanet, dinî alanın meşruiyetini tekelleştiren ve farklı dinî yorumların gelişimini sınırlayan bir kurum olarak tebarüz etmiştir. Diyanet, devletin desteğiyle dinî alan üzerinde bir tür sembolik baskı kurarak kendi belirlediği resmî söylemin dışında kalan görüşleri zayıflatmakta ve böylece devlet güdümlü dinî otoriteyi güçlendirmektedir.

Kamusal alanda İslamcı eleştiriler bu gerekçeler eşliğinde dinî söylemin devletin denetiminden çıkarılıp sivil topluma iade edilmesi yönünde güçlü bir talep barındırır. Bu eleştiriyeye

⁵⁰ Alain Touraine, *Yeni Sosyal Hareketler (Teorik Açılımlar)*, çev. Kenan Çayır (İstanbul: Kaknüs, 2016).

göre, Diyanet İşleri Başkanlığı, dinî tartışmaların özgürce yapılabileceği bağımsız bir kamusal alanın oluşumunu engelleyen bürokratik bir yapı olarak görülmektedir. İslamcı muhalefet, dinî düşünce ve pratiklerin, devlet müdahalesinden uzak, özerk bir kamusal alanda ele alınmasını savunur. Bu yaklaşımla, dinî meselelerin daha geniş bir toplumsal katılımı ve özgür bir şekilde tartışılabilmesi için bir ortam yaratılmak istenmektedir. Böylece dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin devlet eliyle değil doğrudan sivil toplumun dinamikleriyle şekillenmesi gerektiği savunulur.

İslamcı eleştirilerin odak noktasında, Diyanetin “*yasal-rasyonel otorite*” ile “*geleneksel otorite*” arasında sıkışmış konumu yer alır. Modern bürokrasinin bir uzantısı olarak Diyanetin sahip olduğu dinî otorite, İslamcı hareketler tarafından “*yapay*” ve “*gayri meşru*” olarak görülür; bu yapı, dinin doğal ve geleneksel köklerinden koparıldığı bir kurumsallaşmayı temsil eder. Bu eleştiriler, dinî otoritenin modern devlet bürokrasisi dışında, tarihsel geleneklere dayalı biçimde yeniden inşa edilmesi gerektiğini savunur ve dinin toplumsal otoritesinin, devlet güdümünden bağımsız, geleneksel formlara geri dönmesi çağrısını içerir.

Öte yandan son dönemlerde İslamcı düşünce içerisinde Diyanete yönelik yaklaşımlarda köklü bir paradigma değişiminin yaşandığı da bir gerçektir. Özellikle dinî hassasiyetleri öncelleyen siyasi geleneklerin iktidar alanına dâhil olmasıyla birlikte İslamcı çevrelerde kuruma yönelik eleştirel söylem yerini daha stratejik pozisyona bırakmıştır. Bu dönüşüm, İslamcı hareketin realiteyle kurduğu ilişkinin yeniden yapılandırılmasının çarpıcı bir sonucu ve açık bir göstergesidir. Artık İslamcı düşünürler arasında giderek iki temel eğilim belirginleşmektedir: Bir kesim, Diyanetin radikal bir şekilde dönüştürülmesi yerine kurumsal özerkliğinin artırılması ve temsil kapasitesinin genişletilmesi yönünde pragmatik bir tutum benimserken; diğer ke-

sim ise kurumu İslami kazanımların somutlaşmış hali olarak görüp ona sahip çıkmayı dinî-siyasi bir misyona dönüştürmektedir. Bu çok boyutlu yaklaşım biçimi, Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanması sürecinde İslamcı düşüncenin geçirdiği derin dönüşümü de gözler önüne sermektedir.

İslamcı düşünce geleneğinin sunduğu alternatif din-devlet ilişkileri modeli, teorik eleştiriler ve normatif öneriler düzeyiyle sınırlı kalmış, somut bir kurumsal yapıya ve işleyiş mekanizmasına dönüşmemiştir. Bu durum, İslamcı düşüncenin Diyanet özelinde pratikte karşılaştığı temel açmazlardan birini oluşturmaktadır. Bir yandan devletin din üzerindeki kontrolüne karşı çıkılırken diğer yandan dinî otoritenin nasıl örgütleneceği, mezhepsel çeşitliliğin nasıl yönetileceği ve dinî hizmetlerin nasıl koordine edileceği gibi temel sorulara henüz kapsamlı yanıtlar üretilememiştir. Bu belirsizlik, İslamcı düşüncenin modern ulus-devlet yapısı içinde din-devlet ilişkilerini yeniden tanımlama çabasının karşılaştığı teorik ve pratik zorlukları yansıtmaktadır. Diyanetin kurumsal geleceği ve Türkiye’nin toplumsal-siyasal dokusundaki konumu, bir yandan İslamcı eleştirilerin açtığı tartışma alanının genişliği diğer yandan ise bu eleştirilerin somut alternatifler üretmedeki yetersizliği bağlamında şekillenmeye ve varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Yasal Zemin ve Toplumsal Meşruiyet

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan bu yana, din ve devlet ilişkilerinin en önemli kurumsal yansımalarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı ülkenin siyasi ve toplumsal dönüşümüne paralel olarak gelişen ilginç bir tarihe sahiptir. Bu kurumun serüveni, Türkiye’nin kendine özgü modernlik ve laiklik anlayışının somut bir tezahürü olarak karşımıza çıkar.⁵¹

⁵¹ Muhammed R Feroze, “Laiklik Yanlıları ve Karşıtları”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, 41-56, 1995; a. mlf. “Laiklikte Aşırılık ve İlmiçlik”, 23-40, 1995.

Diyanet İşleri Başkanlığının temelleri, Cumhuriyet'in ilanı-ndan kısa bir süre sonra, 3 Mart 1924 tarihinde atılmıştır. O gün kabul edilen 429 sayılı “Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun”, yeni Türkiye’nin din-devlet ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olacaktır:

“BİRİNCİ MADDE - Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup din-i mübîn-i İslâm’ın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Bir Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir.”

Ali Fuat Başgil’e göre, 1924 yılında çıkarılan 429 sayılı Kanun, Türkiye’nin din ve devlet ilişkileri tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bu kanun, din ile dünya meselelerini kesin bir şekilde birbirinden ayırmıştır. Başgil, bu düzenlemeyi Türkiye’nin din ve devlet ilişkileri tarihinin doğal ve mantıklı bir sonucu olarak görse de özellikle Diyanetin tüm teşkilat ve personeliyle hükümetin emrine verilmesini eleştirmekten geri durmamaktadır. Ona göre, Diyanete kendi görev alanında özerklik tanınmaması ciddi bir eksiklikler.⁵²

Kuruluşundan sonraki ilk dönemde (1924-1950), Diyanet İşleri Başkanlığı genel idare içinde hiçbir kuşkuyla mahal bırakmayacak şekilde mütevazı bir konuma sahiptir. Görevleri arasında cami ve mescitlerin yönetimi, din görevlilerinin atanması ve denetlenmesi gibi temel işlevler bulunmaktadır. Demokrat Parti’nin iktidara geldiği 1950’li yıllarla birlikte, kurumun etki alanı genişlemeye başlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığının gerçek anlamda anayasal statü kazanması için 1960 askerî darbesini beklemek gerekmiştir. 1961 Anayasası’nın 154. maddesi, kurumu ilk kez anayasal dü-

⁵² Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, 8. Basım (İstanbul: Yağmur, 2007).

zeyde tanımış ve onu “genel idare içinde” konumlandırmaya ihtiyaç duymuştur:

“MADDE 154 - Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”

22 Haziran 1965’te kabul edilen 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun” da kurumun artık iyice yerleşecek yapısını tahkim etmiştir:

“İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.”

1980 askerî darbesini müteakiben hazırlanan 1982 Anayasası’yla Diyanet İşleri Başkanlığının konumu daha da güçlendirilmiştir. Anayasa’nın 136. maddesi, kurumun görevlerini ve çalışma prensiplerini net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“MADDE 136 - Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyâsî görüş ve düşünelerinin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”

2000’li yıllara gelindiğinde, Diyanet İşleri Başkanlığının yapısında ve görev alanında yeni birtakım değişikliklere ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. 1 Temmuz 2010 tarihinde kabul edilen 6002 sayılı Kanun, 633 sayılı Kanun’da önemli değişiklikler yaparak kurumun teşkilat yapısını genişletmiş ve özellikle de yurt dışı teşkilatını güçlendirmiştir. Bu değişikliklerle birlikte Diyanet, cami hizmetlerinden dinî yayınlara, Kur’an kurslarından hac organizasyonlarına kadar geniş bir yelpazede hizmet veren kapsamlı bir kuruma dönüşmüştür.⁵³

Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasal statüyle tahkim edilmiş kurumsal varlığı ve giderek genişleyen yetkileri toplumun

⁵³ İftar Gözaydın, *Diyanet - Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi-*, 2. Basım (İstanbul: İletişim, 2020).

farklı kesimlerinde her zaman büyük tartışmaların konusu olmuştur. Özellikle laiklik ilkesi bağlamında, devlet bünyesinde böyle bir kurumun varlığı zaman zaman yoğun eleştirileri ve polemikleri de beraberinde getirmiştir. Bazı kesimler bu durumun her hâliyle laiklik ilkesiyle çeliştiğini öne sürerken diğerleri de kurumun varlığını Türkiye'nin özgün laiklik anlayışının bir parçası olarak savunmaya devam etmiştir.

Bu yasal süreç ve anayasal meşruiyet tartışmaları, Türkiye'nin din-devlet ilişkilerindeki müphem ve muğlaklığının hâlâ sürdüğünü göstermektedir. Diyanetin kurumsal yapısı ve yasal teminat zemini, laiklik ile dinî özgürlükler arasındaki hassas dengeyi korumasına yönelik çabaların ürettiği gerilimleri içermekte ve geleceğe taşımaktadır.

Dönemlendirmeler

Diyanet İşleri Başkanlığının tarihsel süreçteki dönüşümü, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal değişimleriyle paralel bir seyir izlemiştir. Bu dönemsel analiz, kurumun Türkiye'deki din-devlet ilişkilerinin evrimini ve laiklik anlayışının zamanla nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bir önceki bölümde kısmen de olsa ifade edildiği gibi bütün bu süreçleri şematik olarak sıralamak gerekirse dönemsel gelişme ve farklılaşmaları aşağıdaki şekliyle sistematize etmek pekâlâ mümkündür.

Kuruluş Dönemi (1924-1946): Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesine uygun olarak kurulmuş ve temel görevi de din hizmetlerini organize etmek ve dini devletin denetiminde sürdürmek olarak tanımlanmıştır. Bu dönemde, yeni Cumhuriyet'in laiklik anlayışı doğrultusunda, Diyanetin rolü oldukça sınırlı tutulmuştur. "*Yasal-rasyonel otorite*" çerçevesinde ihdas edilen bu yapı, dinî otoriteyi geleneksel yapılardan alıp bürokratik düzene taşımayı amaçlayan bir girişimdir. Bu çaba, dinî alanı devletin yönetim ilkelerine entegre ederek dinin kamusal alan-

daki etkisini modern ve merkezî bir yapı aracılığıyla denetim altına alma arzusunun yansımasıdır.⁵⁴

Çok Partili Dönem (1946-1980): 1946'da çok partili sisteme geçişle birlikte din politikalarında belirgin bir yumuşama yaşanmıştır. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Diyanetin etki alanı genişlemiş, bütçesi artırılmış ve personel sayısında kayda değer bir artış olmuştur. 1961 Anayasası ile, kurumun görev ve yetkileri anayasal güvenceye kavuşturularak Diyanetin dinî alandaki etkinliği daha kalıcı bir temele oturtulmuştur. Bu dönem, dinî söylemin yeniden üretildiği ve devlet kontrolünün rıza yoluyla sağlandığı bir geçiş süreci olarak dikkat çeker. Bu süreçte Diyanet, dinî değerlerin devlet eliyle toplumsal alanda güçlendirilmesi ve bu yolla sivil toplum üzerinde bir tür karşılıklı rıza oluşturulması işlevini üstlenen yeni bir mekanizmaya dönüştürülmüştür.⁵⁵

1980 Askerî Darbesi ve Sonrası: 1980 askeri darbesi sonrasında, Diyanetin rolü "*Türk-İslam sentezi*" politikaları doğrultusunda yeniden tanımlanmıştır. Kurumun din eğitimindeki etkisi artırılmış, imam hatip liseleri yaygınlaştırılmış ve din dersleri zorunlu hale getirilmiştir. Diyanet, bir "*devlet politikası*" aracı olarak konumlandırılırken, dış politikada da daha aktif bir rol üstlenmeye başlamıştır. Bu dönem, dinî alanın devlet kontrolünde yeniden yapılandırıldığı, dinî otoritenin devletin ideolojik hedeflerine uyumlu hale getirildiği farklı bir süreci temsil eder.⁵⁶

Turgut Özal Dönemi (1983-1993): Turgut Özal'ın iktidara gelmesiyle birlikte 1980'lerin başından 90'ların ortalarına uza-

⁵⁴ Hicret K. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, 2. Basım (İstanbul: Küre, 2023).

⁵⁵ Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, (Ankara: TDV, 1995).

⁵⁶ Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, 2. Basım (İstanbul: Tezkire, 2017); Şerife Şimşek, *Din ve Kadastro -Dinî Alanın Yeniden Düzenlenmesi (1980-1983)-*, (İstanbul: Mahya, 2020).

nan liberal dönüşüm sürecinde, Diyanetin toplumsal hayattaki etkisi ve kurumsal kapasitesi önemli ölçüde artmış ve genişlemiştir. Ekonomik liberalleşmeyle paralel biçimde laiklik anlayışı da daha esnek bir yoruma kavuşurken, inanç temelli organizasyonların kamusal alandaki görünürlüğü ve etkinliği de artmıştır. Bu dönemde Diyanet, yerel sınırları aşarak uluslararası düzlemde faaliyet gösteren etkili bir kurumsal aktöre dönüşmüştür. Küreselleşmenin ivme kazandığı bu süreç, kültürel ve manevi değerlerin sınır ötesi dolaşımını hızlandırmış, kurum, etki alanını dünya çapında genişleterek yeni bir hegemonek projenin araçlarından biri haline gelmiştir.

1990'lar: Refah Partisi ve 28 Şubat Süreci: 1990'lar, laiklik ve İslamcı siyaset arasındaki gerilimin tırmandığı bir dönem olmuştur. Refah Partisinin iktidara gelmesiyle birlikte, İslam'ın sosyal ve siyasal alandaki rolünü yansıtmaya girişimleri belirginlik kazanmıştır. Ancak, 28 Şubat 1997'de gerçekleşen post-modern darbe bu süreci kesintiye uğratmış ve dinin kamusal alandaki görünürlüğüne yönelik kısıtlamalar fasılasız bir yoğunlukta sürdürülmüş ve bu ortam gündelik hayatı olabildiğince daraltmış ve sıkıştırmıştır. Bu dönem, dinî söylemlerin kamusal alanda daha fazla yer bulma çabasının ve bu çabaları bastırıcı gerilimlerin öne çıktığı bir mücadele alanı olarak dikkat çekmiştir.

AK Parti Dönemi (2002 ve Sonrası): 2002'den itibaren Diyanet İşleri Başkanlığının yetki ve etkisi önemli ölçüde genişlemiştir. Kurum, toplumsal ve siyasi hayatın merkezinde daha güçlü konuma gelerek devletin din politikalarının uygulanmasında başat rol oynamaya başlamıştır. Bu dönemde Diyanetin kamuoyundaki görünürlüğünü artırmak için Diyanet TV ve Diyanet Radyo gibi medya organları kurulmuş ve böylece kurumun daha geniş kitlelere ulaşması sağlanmıştır. Ayrıca dijital dönüşüm süreci de hız kazanmış, modern iletişim ağlarına adaptasyon çabaları yoğunlaştırılarak Diyanetin topluma daha etkin şekilde erişmesi amaçlanmıştır.

Bu dönemde Diyanetin etki alanı çeşitli açılardan genişlemiştir. Eğitim sisteminde dinî eğitim üzerindeki etkisini artırarak genç nesillere yönelik programlar geliştirilmiştir. Aynı zamanda, farklı mezheplere yönelik açılımlar yapılarak daha kapsayıcı bir yaklaşım benimsenmeye çalışılmış ve bu doğrultuda toplumun farklı kesimleriyle var olan bağlar güçlendirilmiştir. Uluslararası alanda ise Diyanet, Türkiye'nin yumuşak gücü olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Avrupa'daki Türk topluluklarına yönelik dinî hizmetlerini genişletmiş, İslam dünyasındaki diğer ülkelerle dinî iş birliği anlaşmaları yaparak Türkiye'nin dinî ve kültürel etkisini uluslararası düzeyde artırmıştır. Bu adımlar, Diyanetin yalnızca ulusal sınırlar içinde değil küresel ölçekte de etkin bir dinî aktör haline gelmesine katkıda bulunmuştur.⁵⁷

Laiklik ve Sekülerleşme

Laiklik ve sekülerleşme, modern devletlerin din-devlet ilişkilerini şekillendiren iki temel kavramdır. Türkiye örneği, bu kavramlara göre daha özel bir yaklaşım sunmakta ve Diyanet İşleri Başkanlığı, bu ilginin somutlaştığı bir kurum olarak öne çıkmaktadır.

Laiklik ve sekülerleşme, modern devletlerin din-devlet ilişkilerinin kurumsal mantığını ve tarihsel dönüşümlerini şekillendiren temel kavramsal çerçeve üretmiştir. Bu bağlamda Türkiye deneyimi söz konusu kavramların Batı-dışı toplumlarda aldığı özgül biçimleri ve geçirdiği yapısal dönüşümleri anlamak için ilginç birer örneklik sunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı ise bu özgün tecrübenin kurumsallaştığı, din-devlet ilişkilerinin geleneksel laiklik ve sekülerleşme kuramlarının ön-

⁵⁷ CerenLord, *Cumhuriyetin Doğuşundan AKP'ye Türkiye'de Din Siyaseti*, çev. Sami Oğuz (İstanbul: İletişim, 2023); Günter Seufert, "The changing nature of the Turkish State Authority for Religious Affairs (ARA) and Turkish Islam in Europe", *Centre for Applied Turkey Studies*, 2020/2.

gördüğü tek boyutlu süreçlerin ötesinde, karmaşık ve çok katmanlı bir yapıya büründüğü merkezî bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan bu tercihler, modern devlet yapısı içinde dinî otoritenin aldığı yeni formları ve devletin dinî alanı düzenleme stratejilerindeki tarihsel değişimleri derinlemesine kavramayı da mümkün kılmaktadır.

Sosyal bilimlerde hassaten de din sosyolojisinde öncü sayılan teorisyenler arasında yer alan pek çok düşünürün modernleşme ve sekülerleşme ilişkisine dair başlangıçtaki tezlerini sonradan revize etmek zorunda kalması aslında din-toplum ilişkilerinin sanıldığından çok daha karmaşık ve çok boyutlu olduğunu gösterir. Bu teorik dönüşüm, özellikle Türkiye gibi modernleşme sürecinde dinin önemli bir toplumsal aktör olmaya devam ettiği ülkelerin özgül deneyimlerini anlamayı kolaylaştırır. Özellikle “*kutsal şemsiye*” kavramsallaştırması,⁵⁸ daha önce de vurgulandığı gibi modern toplumlarda dinin meşruiyet üretme ve toplumsal düzeni koruma işlevlerini kavramak için zihin açıcı bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Diyanet, devletin bir tür kontrolü altında İslam’ı toplumsal bir düzenleyici olarak konumlandırarak dinî normları ve pratikleri devlet politikalarıyla uyumlu hale getiren, böylece toplumsal bütünleşmeyi ve siyasal meşruiyeti yeniden üreten kurumsal bir yapı olarak işlev görmektedir. Öyle ki bu durum, sonuçta modern Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin aldığı özgül biçimleri ve dinin kamusal alandaki dönüşen rollerini kavramak için elverişli örnekler sunar.

Diyanetin cuma hutbeleri, dinî bayramlardaki açıklamaları ve fetvaları, Türkiye’de dinî söylemin kamusal alandaki yerini güçlendiren temel araçlardır. Bu söylemler sadece dinî içerikli mesajlar vermekle kalmaz aynı zamanda toplumsal refahı ve dayanışmayı destekleyen yaklaşımları da güçlendirir.

⁵⁸ Berger, *Kutsal Şemsiye -Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları-*.

İktidar ve bilgi üretimi arasındaki yapısal ilişkiye odaklanan teorik yaklaşımların da sıkça gösterdiği gibi,⁵⁹ modern devletin bilgi üretimi ve kontrolü üzerindeki hegemonik konumu, onun din alanındaki tezahürlerini incelemeyi gerekli kılar. Bu bağlamda Diyanet, devletin dinî bilgi üzerindeki kurumsal kontrolünü ve meşruiyet üretimini somutlaştıran bir örneklik sunmaktadır. Kurumun kamuoyuyla paylaştığı fetvalar, yayınlar ve eğitim materyalleri, “makbul” ve “muteber” dinî bilginin tanımlanma, standardizasyon ve toplumsal dolaşım süreçlerindeki merkezî pozisyonunu daha fazla görünür kılar. Bu durum, bilgi-iktidar ilişkilerinin modern devlet yapısı içerisinde aldığı özgül biçimlerin ve dinî otoritenin kurumsal dönüşümünün sistematik bir analizini gerektirir.

Aslında çağdaş antropolojik çalışmaların modern sekülerlik anlayışına yönelttiği kapsamlı eleştiriler, seküler ve dinî alanların keskin sınırlarla ayrıştırılmayacağını, aksine bu alanların diyalektik bir ilişki içinde sürekli birbirini yeniden üreten ve dönüştüren yapısal dinamiklere sahip olduğunu gösterir.⁶⁰ Bu durum, Diyanetin kurumsal konumunu, modern ulus-devletin seküler yapılanması içinde dinî otoritenin aldığı özgül biçimleri ve tarihsel dönüşümleri kavramada güçlü bir çözümleme biçimi olarak öne çıkarır. Kurumun yapısal pozisyonu ve çok boyutlu işlevleri, dinî normların, pratiklerin ve söylemlerin devletin hegemonik çıkarları doğrultusunda sistematik biçimde yeniden üretildiği, dönüştürüldüğü ve meşrulaştırıldığı kurumsal bir modeli somutlaştırmıştır. Bu yapılanma aynı zamanda seküler-dinî ikiliğinin modern toplumlardaki karmaşık ve çelişkili görünümelerini de açığa çıkararak din-devlet ilişkilerinin geleneksel kavramsallaştırmalarını aşan yeni bir analiz çerçevesini zorunlu kılmaktadır.

⁵⁹ Örn. Foucault, *Özne ve İktidar*.

⁶⁰ Krş. Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık -İslamiyet ve Modernlik-*.

Öte yandan toplumsal alanların özerkliği ve farklı sermaye biçimlerinin işleyiş mantığı üzerine geliştirilen kimi sosyolojik yaklaşımlar da Diyanetin Türkiye'deki dinî alandaki hegemonik konumunu analiz etmek için zengin bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda kurumun devasa teşkilat yapısı, ekonomik kaynakları ve resmî statüsünden kaynaklanan meşruiyeti, dinî alan içindeki tahakküm ilişkilerinin yeniden üretiminde kritik rol oynayan birikimin çoklu boyutlarını müzakereye açmaktadır. Diyanetin sahip olduğu bu çok katmanlı kurumsal sermaye, dinî söylemin üretimi ve dolaşımı üzerindeki baskın kontrolünü güçlendirirken aynı zamanda diğer dinî aktörlerin alan içindeki konumlarını ve hareket kapasitelerini de yapısal olarak sınırlandıran yeni bir tahakküm mekanizması olarak işlev görmektedir.

Modern toplumlarda dinin kamusal görünürlüğü'nün artışına ve dönüşen rollerine odaklanan sosyolojik analizler,⁶¹ Diyanetin Türkiye'de İslam'ı kamusal alanda yeniden tanımlama ve konumlandırma pratiklerini anlama fikriyatı için açıklayıcı modeller üretmektedir. Bu analitik çerçeve ve modeller, dinin çağdaş toplumlarda beklenenin aksine geri çekilmek yerine, kurumsal yapılar ve söylemsel stratejiler aracılığıyla kendini sürekli yeniden ürettiğini ve dönüştürdüğünü gösterir. Öyle ki Diyanetin kamusal alandaki artan görünürlüğü ve etkinliği, modern devlet yapısı içinde dinî otoritenin aldığı özgül biçimleri somutlaştırır. Bu durum, klasik modernleşme kuramlarının öne sürdüğü gibi dinin basitçe gerileyeceği ya da yok olacağı tezinin aksine din ve modernitenin birbirini dönüştürerek var olmaya devam ettiğini, aralarındaki ilişkinin sanıldığından çok daha karmaşık ve çok boyutlu olduğunu ortaya koymaktadır.

⁶¹ José Casanova, *Modern Dünyada Kamusal Dinler*, çev. Mehmet Murat Şahin (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2014).

Türkiye'nin modernleşme deneyiminde dinin geçirdiği kurumsal ve toplumsal değişimleri ve Diyanetin bu süreçteki kritik rolünü anlamak için tarihsel dönüşümleri çok katmanlı okumaya tabi tutmak gerekir. Modern dönemde inanç koşullarının ve dinsel biçimlerinin geçirdiği yapısal dönüşümleri çözümleneyen belli başlı sekülerlik analizleri,⁶² bu dönüşümün kurumsal mantığını ve toplumsal dinamiklerini kavramak için derinlikli bir düşünsel zemin sunar. Bu analitik yaklaşımlar, sekülerleşmeyi dinin basit bir gerilemesi ya da yok oluşu olarak değil inanç koşullarının ve dinsel formlarının köklü bir dönüşüm geçirerek yeniden yapılanması olarak kavramsallaştırır. Bu zaviyeden bakıldığında Diyanet, modern Türkiye'de dinî inancın yeni varoluş biçimlerini, meşruiyet zeminlerini ve kurumsal yapılarını şekillendiren merkezî bir aktör olarak karşımıza çıkar. Kurum, bir yandan modern devlet aygıtının seküler rasyonalitesi içinde işlevselleşirken, diğer yandan da dinî otoritenin yeni biçimlerini üreten ve dinin kamusal görünürlüğünü sistematik biçimde düzenleyen özgün bir kurumsal model inşa eder. Bu durum, pek çok eleştirel yaklaşım tarafından Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin aldığı özgül biçimleri ve modernleşme sürecinin yarattığı kurumsal dönüşümleri anlamak için bir örnek model olarak teşhir edilmektedir.

Modern toplumlarda sivil dinin ulusal kimlik inşası ve toplumsal bütünleşmedeki işlevsel rolüne odaklanan sosyolojik çözümler, Diyanetin Türkiye örneğinde gerçekleştirdiği kurumsal dönüşümü ve genişleyen faaliyet alanını anlamlandırmak için bize kapsamlı yeni birtakım problem alanları sunmaktadır. Sivil din kavramının içeriksel analizi yeni Türkiye'de dinin konumu değerlendirilirken kimi müphem noktaların deşifre edilebilmesi için emsalsiz katkı sunmaktadır. Kuşkusuz bu sorular modern ulus-devletlerde sivil dinin, kolektif kimliğin

⁶² Charles Taylor, *Seküler Çağ*, çev. Dost Körpe (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014).

ve toplumsal dayanışmanın üretimindeki kurucu rolünü merkeze alacaktır. Diyanetin günümüzde küresel ölçekte etkinlikler düzenleyen, çeşitli medya organlarına sahip olan, akademik araştırmalar ve yayınlar yapan çok boyutlu bir kurumsal yapıya evrilmesi, sivil din olgusunun Türkiye bağlamında aldığı özgül biçimi ve dinî değerlerin ulusal kimlikle sistematik biçimde bütünleştirilmesi sürecini yansıtmaktadır.⁶³ Bu dönüşüm aynı zamanda modern Türkiye’de dinî otoritenin geçirdiği yapısal değişimleri, devletin dinî alanı düzenleme stratejilerindeki tarihsel dönüşümleri ve sivil dinin hegemonik bir proje olarak inşa edilme sürecini de derinlemesine kavramayı mümkün kılmaktadır.

Türkiye’nin laiklik modeli, dinin bireysel özgürlükler çerçevesinde yaşanmasını sağlarken dinî faaliyetlerin toplumsal düzeni bozmaması için gerekli düzenlemeleri yapmayı da hedeflemiştir. Bu sebeple din, Türkiye’de kamusal alandan tamamen dışlanmamış, aksine devletin gözetiminde düzenlenerek kamusal alanın bir parçası hâline gelmiştir.

Gelecekte Türkiye’nin değişen toplumsal dinamikleri, artan dinî çeşitlilik ve küreselleşme süreçleri çerçevesinde bu modelin sıkı bir değişime ve dönüşüme uğraması kuvvetle muhtemeldir. Diyanetin rolü ve işlevleri de Türkiye’deki laiklik anlayışının değişen yorumlarına bağlı olarak herhalde yeniden şekillenebilir.

Dinî Dinamikler: Çok Katmanlı Bir Sosyo-kültürel Yapı

Türkiye’de dinî hayat, Diyanet İşleri Başkanlığının resmî-dinî otorite olarak varlığının ötesinde, karmaşık ve çok kat-

⁶³ Robert N. Bellah, “Din ile Sosyal Bilim Arasında”, çev. ve ed. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor- 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, (İstanbul: Timaş, 2014), 161-188; Robert N. Bellah, “Toplumun ve Kültürün Ritüel Kökleri”, çev. Hüsamettin Arslan, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (İstanbul: Paradigma, 2014), 45-64; Kemal Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*, 2. Basım (Bursa: Sentez, 2020).

manlı bir yapı sergiler. “*Dinî hayat*” kavramı, sosyolojik düzlemde salt ibadet pratiklerine veya ritüellerine ek olarak dinin toplumsal yapıdaki çok boyutlu tezahürlerini, gündelik yaşam pratiklerine nüfuz etme biçimlerini, kolektif kimliklerin inşasındaki kurucu rolünü ve kurumsal düzlemdeki örgütlenme biçimlerini kapsayan bütüncül bir analiz kategorisi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴ Bu kavramsallaştırma, bir yandan bireylerin inanç sistemleriyle kurdukları öznel ilişkileri ve anlam dünyalarını diğer yandan da toplumsal normların, değerlerin ve pratiklerin dinî referanslarla nasıl meşrulaştırıldığını ve yeniden üretildiğini anlamamızı sağlar. Özellikle moderniteyle birlikte geleneksel yapıların çözüldüğü, toplumsal ilişkilerin ve kurumsal formların sürekli bir akışkanlık ve dönüşüm içinde yeniden şekillendiği tarihsel süreçte,⁶⁵ dinî hayatın aldığı yeni biçimler ve dinî otoritenin geçirdiği yapısal dönüşümler, klasik modernleşme kuramlarının öngördüğü tek boyutlu süreçlerin ötesinde, karmaşık ve çok katmanlı bir okumayı gerektirir. Bu bağlamda Türkiye deneyimi, dinî hayatın modern toplumsal formasyonlar içinde aldığı özgül biçimleri ve geçirdiği kurumsal dönüşümleri anlamak için verimli bir laboratuvar özelliği taşımaktadır.

Öte yandan dinî bilginin toplumsal inşası ve kurumsal dolayımı süreçlerinin analizinde fenomenolojik sosyolojinin sunduğu kavramsal çerçeve de⁶⁶ Diyanetin modern Türkiye’deki özgül konumunu anlamamıza birtakım pencereler açarak destek olabilir. Bu teorik perspektiften bakıldığında dinî bilginin üretimi, meşrulaştırılması ve toplumsal yapıya nüfuz etmesi üç temel aşamada gerçekleşir: İlk olarak Diyanet, din

⁶⁴ Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, 2. Basım (İstanbul: İz, 2018).

⁶⁵ Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. Sinan Okan Çavuş, 2. Basım (İstanbul: Can, 2017).

⁶⁶ Peter L. Berger, & Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası -Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi-*, çev. Vefa Saygın Ögütte (İstanbul: Paradigma, 2008).

alanındaki söylemleri yayınlar, vaazlar, hutbeler ve fetvalar aracılığıyla sistematik biçimde dışsallaştırır; ardından bu söylemler kurumun sahip olduğu kapsamlı teşkilat ağı, güçlü ekonomik kaynakları ve devletin sağladığı hukuki-bürokratik meşruiyet zemini üzerinden nesnelleşir; son olarak da yaygın ve örgün din eğitimi faaliyetleri, çeşitli medya organları ve akademik yayınlar vasıtasıyla toplumsal yapıya derinlemesine içselleştirilir.

Bu çok katmanlı süreç, bir yandan modern Türkiye’de dinî otoritenin aldığı özgül kurumsal yapı, biçim ve formlarıyla devletin dinî alanı düzenleme stratejilerindeki tarihsel dönüşümleri görünür kılarken diğer taraftan da bilgi-iktidar ilişkilerinin karmaşık dokusunu ortaya serer. Söz konusu dönüşüm sürecinde Diyanetin kurumsal kapasitesi, dinî bilginin üretimi ve dolaşımında merkezî bir role sahiptir. Bu rol, özellikle modern devletin seküler karakteri ile dinî kurumların geleneksel otoritesi arasındaki gerilimli ilişkiyi yönetme stratejilerinde belirginleşir. Kurum, bir yandan dinî bilgiyi modern toplumsal koşullara uyarlama işlevini üstlenirken diğer yandan da bu bilginin toplumsal meşruiyetini sağlama ve koruma görevini yerine getirir. Bu bağlamda Diyanetin faaliyetleri sadece dinî bilginin aktarımı değil aynı zamanda bu bilginin modern toplumsal yapı içerisinde yeniden üretimi ve dönüşümü süreçlerini de kapsamaktadır. Sonuçta bu durum, kurumun dinî otorite ile modern devlet aygıtı arasında kurduğu köprü işlevinin önemini vurgular ve toplumsal değişim süreçlerindeki kritik rolünü belirginleştirir.

Türkiye’nin dinî ekosistemi, sosyolojik ve tarihsel katmanların kompleks etkileşimiyle şekillenen çok boyutlu bir yapıyı temsil etmektedir. Bu sistem, resmî kurumsal yapıları aşarak enformel dinî organizasyonların toplumsal dokudaki derin izdüşümleriyle ancak karakterize olabilmektedir.

Türkiye özelinde, geleneksel, karizmatik ve rasyonel-bürokratik meşruiyet formlarının⁶⁷ simbiyotik ilişkisini hemen her alanda görmek mümkündür. Bu bağlamda, dinî grup, cemaat ve toplulukların sosyal sermaye üretimi ve kültürel alandaki konumlanışları, birbirine geçişli bir yapıya sahiptir. Özellikle büyük şehirlerde, çeşitli dinî formasyonların eşzamanlı varlığı bu durumu daha belirgin hale getirir. Bu coğrafyada kurumsal dinî yapılar, geleneksel tarikatlar ve tasavvufi oluşumlar, modern eğitim kurumlarıyla aynı hizada, kentsel dokunun ayrılmaz parçaları olarak varlık gösterir. Bu durum, toplumun kahir ekseriyetinin Müslüman oluşuyla ve İslam'ın geniş kabul gören bir meşruiyet kaynağı olmasının etkisiyle ilgilidir. İslam'ın tartışmasız her zaman baskın olan bu belirleyici gücü, toplumsal alana etki etmek isteyen her türlü dinî yapının dikkate almak zorunda olduğu bir referans noktası oluşturmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla geçmişte olduğundan pek çok açıdan farklı olarak dinî, kültürel ve ekonomik sermayelerin sürekli etkileşim halinde olduğu dinamik bir mücadele sahası ortaya çıkmaktadır. Bu interaktif alan, modernite ile geleneksel yapıların bir tür diyalektiğini yansıtmakta ve toplumsal değişimin katalizörü olarak işlev görmektedir. Sonuçta bu komplike yapı, sivil toplum örgütlerinin, vakıfların ve eğitim kurumlarının çok katmanlı etkileşimiyle giderek zenginleşmekte, toplumsal dönüşümün, dinî ve kültürel üretimin merkezî dinamiklerinden birini oluşturmaktadır.

Modern devlet ve iktidar yapılanması çerçevesinde Diyanetin toplumsal konumunu ele almak devletin dinî alandaki müdahalelerini ve toplumu bu alanda yönlendirme biçimlerini anlamak açısından bir hayli önemlidir. Öteden beri toplumun gelenek ile modernlik arasında kendine has bir dengesi yaka-

⁶⁷ Weber, *Bürokrasi ve Otorite.*; a. mlf. *Ekonomi ve Toplum I-II*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarn, 2018).

lama arayışı içinde olduğu Türkiye’de, dinin hangi kurumsal, ideolojik veya paradigmatik müdahalelere açık olduğu sorusu, Diyanetin rolü ve misyonuyla doğrudan bağlantılıdır. Bu rolü ve misyonu derinlemesine kavrayabilmek için “*pastoral iktidar*” ve “*biyopolitika*” kavramlarının ürettiği toplumsal ve siyasal içerimlere bakmak gerekir.⁶⁸

Bilindiği gibi pastoral iktidar, temelde bir “*çoban-sürü*” metaforuna dayanarak toplumun rehberlik ihtiyacını karşılayan geleneksel bir yapı olarak tanımlanır; bireylerin ve toplulukların yönlendirilmesi, korunması ve ihtiyaçlarının gözetilmesi bu iktidar anlayışının merkezinde yer alır. Orta Çağ Hıristiyan geleneğiyle birlikte gelişen bu metafor, çobanın yalnızca sürünün güvenliğinden sorumlu olmasını değil aynı zamanda onu bir amaca yönlendiren, ihtiyaçlarını gören ve ahlaki bir düzen içinde tutan bir rehber olmasını da ifade eder. Çoban, sürüsünü belli bir ahlaki ve ideolojik çerçevede bir arada tutarak, onları doğru yola sevk eden otoritenin temsili bir figürüdür.

Bu metafor çerçevesinde pastoral iktidar, yalnızca bireysel yönlendirme değil yanı sıra toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizma olarak da işlev görür. Çoban, sürünün her bir bireyini gözetirken aynı zamanda sürünün bütününe karşı da sorumluluk taşır; böylece hem bireysel hem de kolektif refahın gözetildiği bir yönetim tarzı ortaya çıkar. Bu anlamda pastoral iktidar, salt bir otorite olmanın ötesinde yönettiği topluluğun ihtiyaçlarına duyarlı, onlara yol gösteren, onları muhafaza eden üst bir rehberlik görevi de üstlenir. Modern devlet yapısında ise bu tür bir iktidar, devletin toplumsal rehberliği ve bireylerin günlük yaşamına müdahalesi yoluyla kendini dönüştürür.

Bu iktidar biçimi, bireylerin yalnızca dinî pratiklerini değil ayrıca toplumsal ahlak formlarını, kültürel değerlerini ve sosyal sorumluluklarını da şekillendirmeyi amaçlar. Pastoral ikti-

⁶⁸ Foucault, *Özne ve İktidar*.

darın belki de en temel işlevi, toplumun tüm üyelerinin belirli bir ahlaki, kültürel ve ideolojik doğrultuda gelişmesini sağlamaktır. Çoban-sürü ilişkisi, bu iktidar biçiminde devletin ya da dinî kurumların yalnızca yöneticiler değil aynı zamanda yol göstericiler ve koruyucular olarak da konumlanmasını ifade eder.

Aynı şekilde “*biyopolitika*” kavramı da Diyanetin işlevlerini daha geniş bir zaviyeden ele alma konusunda oldukça kışkırtıcı sayılabilecek soruların gündeme getirilmesini sağlamaktadır. Biyopolitika, modern devletin nüfusu düzenleme, optimize etme ve yönetme pratiklerini kapsayan bir kavram olarak bireylerin bedensel, ahlaki ve toplumsal hayatlarının denetimini mümkün kılmaktadır.⁶⁹ Diyanet, kendisine tahsis edilmiş ve rili “*alan*” çerçevesinde devletin biyopolitik aygıtının kritik bir parçası haline gelerek toplumun farklı katmanlarında bireylerin yaşamlarını dinî bir hassasiyet içinde şekillendirme gücünü üstlenir. Bu hayati görev, dinî hayatın akışı noktasında kuruma bağlayıcı bir yetki ve sorumluluk yüklemektedir.

Diyanetin üstlendiği biyopolitik işlev, bilhassa aile yapısının korunması, doğum kontrolü, toplumsal cinsiyet rolleri, helal gıda sertifikasyonu ve organ bağışı gibi çeşitli biyoetik meselelerde fetva ve görüşler sunmasını gerekli kılmaktadır. Bu meseleler, zamanla bireylerin bedensel, sosyal ve ahlaki yaşantısına dair belirleyici normlar getirerek toplumu belirli bir ahlaki çerçevede tutmayı hedefleyen biyopolitik bir stratejiye dönüşür. Bu stratejilerin etkisi altında biçimlenen vatandaş tipolojisi, devletin arzu ettiği “*ideal*” vatandaş inşasına katkı sunar. Böylece Diyanet, bireylerin bedensel ve sosyal yaşamlarına yönelik yönlendirmeleriyle, toplumu ve nüfusu yönetme yetkisini dinî bir meşruiyet zeminine dayandırmış olur.

Benzer şekilde Diyanetin disiplinler pratikleri de cami mimarisinin epistemolojik ve ontolojik düzenlemelerinden iba-

⁶⁹ Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu -College De France Dersleri (1978-1979)-*.

det vakitlerinin sistematik organizasyonuna, bedensel ve ruhsal arınma çabasını yansıtan abdest ve namazdan din görevlisi yetiştirme sistemlerinin kurumsal yapılanmasına kadar geniş bir spektrumda tezahür eder. Vaaz ve hutbeler yoluyla toplumsal yaşamı dinî normlar temelinde disipline eden bu kurum, modern devletin teolojik alandaki gözetim mekanizmalarının güçlü bir uzantısı olarak görev yapar. Çok katmanlı gözetim ve disiplin süreçleri, bireylerin gündelik yaşamlarını dinî normlar etrafında şekillendirmelerine zemin hazırlayarak normatif bir düzen yaratır. Gerçekte birer dinî görev ve sorumluluk izharı olarak değerlendirilebilecek ibadetlerin bile süreç içinde devletin standardize etmeye yöneldiği bir disiplin alanının tezahürüne dönüşmesi ilginçtir.

Modern sosyal bilimler literatürü, oldukça iddialı bir şekilde İslam'ın devlet, toplum ve iktidar bileşenleri arasındaki karmaşık ilişkiselliğini bu kavramsal şebeke aracılığıyla vuzuha kavuşturulabileceğini ima eder. Ancak kabul etmek gerekir ki İslam ve Türkiye özelinde modern kavramsal çözümlemelerin tatminkâr bir açıklama üretmeleri her zaman mümkün değildir. İslam'ın toplumun tüm hücrelerine nüfuz eden dinamik varlığı ve devletin İslam'ı ve hayatı dönüştürme potansiyelini kullanma azmi, yeni çözümleme araçlarını ve metodolojik yaklaşımları devreye sokmayı zorunlu kılmaktadır. Bu metodolojik yenileme ihtiyacı, yalnızca akademik bir gereklilik değil aynı zamanda toplumsal gerçekliğin çok katmanlı yapısını anlama çabasının da bir sonucudur. Aksi takdirde araştırmacılar, toplumsal dinamiklerin karmaşık doğasını göz ardı ederek devlet ve toplumu sürekli devam eden çatışmacı bir ilişki içinde konumlandıran indirgemeci yaklaşımlara mahkûm olacak, bu da sosyal bilimlerin açıklayıcı gücünü ve analitik kapasitesini ciddi ölçüde sınırlandıracaktır.⁷⁰

⁷⁰ Kenneth Allan, *Çağdaş Sosyal ve Sosyolojik Teori -Toplumsal Dünyaları Görünür*

İktidar mekanizmalarının var olduğu hemen her toplumsal alanda kaçınılmaz olarak birtakım itiraz, muhalefet ve direniş pratikleri de ortaya çıkar. Bu bağlamda, Diyanetin resmî dinî söylemi karşısında alternatif dinî yorumların, farklı mezhepsel yaklaşımların, çeşitli inanç gruplarının taleplerinin ve seküler kesimlerin itirazlarının belirmesi, bir başka açıdan da dinî alanın kendine has dinamik yapısını gözler önüne serer. Bu direnç noktaları, kurumun hegemonik pozisyonunu sürekli müzakereye açarken sivil toplum kuruluşlarının eleştirileri ve farklı toplumsal kesimlerin talepleri de kurumun söylem ve pratiklerini yeniden düşünmeye ve dönüştürmeye zorlar. Modern Türk devletinin pastoral ve biyopolitik iktidar teknikleriyle yer yer eşleşen uygulamalarıyla Diyanetin bu konumu, Türkiye’de laiklik ilkesinin kendine has yorumunu, modern devlet yapısı içinde dinin kurumsallaşma biçimini ve toplumsal düzenin dinî boyutunun nasıl yönetildiğini anlamamızı sağlar. Bu çoklu pozisyon ve rol, modern Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin karmaşık doğasını ve dinî alanın devlet eliyle düzenlenmesinin incelikli mekanizmalarını açığa çıkarırken aynı zamanda da toplumsal yapının dinamik ve çok katmanlı karakterini yansıtmaktadır.

Aslına bakılırsa iktidar yapılarının çok katmanlı karakteri, özellikle dinî eğitim alanında kompleks bir görünüm arz eder. Diyanete bağlı Kur’an kursları ve yaz okullarının resmî eğitim faaliyetlerinin yanı sıra çeşitli “sivil” dinî grupların sahiplendikleri medreseleri, özel eğitim kurumları ve vakıf üniversiteleri, dinî eğitimin farklı formlarını ve epistemolojik referans dünyalarını temsil etmektedir. Bu çoğul yapı, bilgi-iktidar ilişkisinin dinî alandaki karşılıklarını ve tezahürlerini açığa çıkarırken her bir kurumsal yapının kendi dinî yorum ve metodolojisini yeni nesillere aktarma çabası da dinî bilginin üretimi ve

aktarımında ilginç bir çeşitlilik yaratmakta ancak bu durum aynı zamanda epistemolojik ve ontolojik gerilimlerin de kaynağını oluşturmaktadır.

Diyanetin bu iç içe geçmiş girift yapılar içerisindeki konumu, özellikle 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından yeni bir boyut kazanarak kurumsal otoritesini diğer tüm cemaatlerin üzerine çıkararak pekiştirmeyi hedeflemiştir. Kurum, bir taraftan dinî alanın resmî temsilcisi olarak düzenleyici ve normatif rolünü sürdürürken diğer taraftan da dinî gruplar üzerindeki denetim mekanizmalarını güçlendirmiştir. Bu bağlamda cami dışı dinî toplantıların kontrolü, sivil toplum kuruluşlarının dinî faaliyetlerinin izlenmesi ve medya üzerinden yapılan dinî yayınların denetimi gibi alanlarda Diyanetin hegemonik pozisyonu daha da belirginleşmiştir. Bu çok boyutlu denetim mekanizmaları, modern devletin pastoral iktidar teknikleri ile kültürel hegemonya araçlarını birleştiren sofistike bir yönetim stratejisini yansıtmaktadır. Böylece Diyanet dinî bilginin üretimi ve dolaşımında merkezî bir konuma yerleşirken toplumsal yapının farklı katmanlarında ortaya çıkan alternatif dinî söylem ve pratikleri düzenleme, denetleme ve gerektiğinde dönüştürme kapasitesini de artırmayı hedeflemektedir.

Bütün bunlarla birlikte özellikle son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığının gayri resmî dinî yapılarla geliştirdiği etkileşim biçimi, kurumun stratejik esneklik ve uyum sağlama kapasitesini sergilemesi açısından oldukça önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda kurum, informel yapıların marjinalize edilmesi veya görmezden gelinmesi yerine, kontrollü bir tanıma ve iş birliği stratejisi izlemekte ve böylece daha kapsayıcı bir yaklaşım benimsemektedir. Söz konusu stratejik yaklaşım, en çok da mahalle camilerinde kadın Kur'an gruplarına yer tahsis edilmesi, gençlik kolları tarafından organize edilen etkinliklere kurumsal ve lojistik destek sağlanması, yerel dinî toplulukların faaliyetlerine rehberlik edilmesi gibi somut uy-

gulamalarda kendini göstermektedir. Bu yaklaşım, kayıt dışı dinî yapıların özerkliklerini belirli bir ölçüde muhafaza ederken aynı zamanda da bu yapıları kurumsal denetim mekanizmalarının etki alanına çekmeyi hedefleyen çok boyutlu bir yönetim stratejisi olarak değerlendirilebilir. Böylece modern-seküler devletin dinî alanı düzenleme biçiminde yaşanan dönüşüm, mahalle ve sokak ölçeğinde somut karşılıklar bulmakta, kurumsal otorite ile yerel dinî pratikler arasındaki karmaşık ilişki ağı daha görünür hale gelmektedir.

Dinî alanın ekonomik boyutu, sermaye biçimlerinin çok yönlü dönüşümünü gözleme imkânı sunan çok özel bir deneyim alanıdır. Bu bağlamda dinî sermayenin ekonomik sermayeye dönüşüm süreci, kendini farklı düzeylerde göstermektedir. Bir tarafta Diyanetin devlet bütçesinden aldığı kayda değer pay ve yönettiği vakıf ve kurumlar yer alırken diğer tarafta da dinî grupların ekonomik faaliyetleri geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Küresel ekonomik sistem perspektif temelli yayınevleri, özel okullar, vakıf üniversiteleri, televizyon kanalları ve holding yapılanmaları gibi kurumsal oluşumlar, dinî grupların ekonomik gücünü ve etki alanını somutlaştıran örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çok katmanlı ekonomik ağ, dinî grupların toplumsal etkisini güçlendirirken aynı zamanda siyasi otorite ile kurdukları ilişkilerin mahiyetini de belirlemektedir. Böylece dinî alan, salt manevi bir faaliyet sahası olmaktan çıkarak, ekonomik ve siyasi dinamiklerin iç içe geçtiği karmaşık bir ilişkiler ağının merkezine yerleşmekte, bu durum da modern toplumda dinin konumunu ve işlevini yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır.

Modern metropollerde dinî grupların gündelik hayatla kurdukları ilişki biçimleri, “*akışkan modernite*”⁷¹ sürecinin karakteri

⁷¹ Zygmunt Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. Sinan Okan Çavuş, 2. Basım (İstanbul: Can, 2017).

teristik özelliklerini yansıtacak şekilde yeni birtakım formlarla temayüz etmektedir. Kentsel deneyimin dönüşen yapısı içerisinde, lüks sitelerde hizmet veren “butik mescitler”, alışveriş merkezlerindeki modern tasarımlı ibadet mekânları ve dijital platformlarda sunulan “online tasavvuf dersleri”, geleneksel dinî sembol, temsil ve uygulamaların çağdaş formlarla nasıl iç içe geçtiğini gözler önüne sermektedir. Bu dönüşüm süreci salt mekânsal değişimi değil aynı zamanda dinî yorum ve pratiklerin modernite ile kurduğu karşılıklı ilişkiyi de yansıtmaktadır. Böylece kentsel mekân içerisinde ibadetler ve dinî söylem ve pratikler, bir yandan geleneksel özlerini korumaya çalışırken diğer yandan da modern yaşamın gereklilikleriyle uyumlu yeni ifade biçimleri geliştirmektedir. Bu farklılaşmalar dinî hayatın kentsel dokudaki görünürlüğünün aldığı yeni biçimleri anlamak açısından önemli ipuçları sunmakta ve kentleşme sürecinin dinî pratikler üzerindeki dönüştürücü etkisini belirgin kılmaktadır.

Bununla birlikte, “küresel akışlar” teorisi bağlamında⁷² bu çok sesli yapı içinde de birtakım gerilimler ve rekabet alanları gözlemlenmektedir. Aynı şekilde “sosyal sistemler teorisi” perspektifinden⁷³ farklı dinî gruplar arasındaki teolojik tartışmalar, kaynak ve etki alanı mücadeleleri, genç kuşaklar üzerindeki nüfuz çekişmeleri, bu yapının dinamik ve bazen çatışmalı doğasını göstermektedir. Diyanet, bu gerilimli alanda hem hakem hem de düzenleyici rolünü üstlenmeye çalışmaktadır. “Dinî hareketler tipolojisi”,⁷⁴ bu yapıların sınıflandırılması ve anlaşılmasını kolaylaştırıcı soru ve cevaplar üretir. Diyanet, devletin kontro-

⁷² Arjun Appadurai, *Küçük Sayılardan Korkmak -Öfkenin Coğrafyası Üzerine Bir Deneme-*, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Timsah, 2008).

⁷³ Betül Can, “Epistemolojik ve Metodolojik Bağlamda Niklas Luhmann’ın Sistem Teorisi ve Ana Argümanları”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, cilt: 10, 32/387 - 413 (Eylül 2022).

⁷⁴ Roy Wallis, *The Elementary Forms of the New Religious Life* (Londra: Routledge, 1984).

lû dışındaki dinî grupları bu tipoloji üzerinden değerlendirirken, toplumsal gerilimlerini yönetmeye çalışır.

Modern toplumun çoklu risk ve belirsizliklerle örülü yapısı içerisinde,⁷⁵ genç kuşakların dinle ve dinî alanla kurdukları ilişki biçimi özgün bir karakter kazanmaktadır. Değişen dinamikleri içerisinde, özellikle genç kuşakların dinî yapılarla kurdukları ilişki biçimi dikkat çekici bir dönüşüm sergilemektedir. Z kuşağı olarak adlandırılan yeni nesil, geleneksel dinî kurumlarla mesafeli bir ilişki geliştirirken kendi özgün dinî yorumlarını ve pratiklerini daha farklı referans kümelerinden beslenerek şekillendirme eğilimindedir. Bu süreçte gençler, bir yandan küresel risklere ve belirsizliklere karşı manevi bir arayış içindeyken diğer yandan da moderniteyle uyumlu yeni dindarlık biçimleri oluşturmaktadır.

Bu bağlamda gençlerin, verili dinî zemini yeniden yorumlayarak dönüştürme potansiyelleri, modern toplumun karmaşık ve dinamik yapısı içinde manevi arayışlarının kazandığı yeni formları gözler önüne sermektedir. Yeni nesil, geleneksel dinî yapıların sunduğu normatif sınırları aşarak küresel meselelere görece daha fazla duyarlılık gösteren, teknolojik ilerlemeleri olabildiğince içselleştiren ve karar verirken bireysel tercihlerinin ağırlığını öne çıkaran özgün yeni bir dinî perspektif geliştirmektedir. Bu dönüşüm, modernitenin dayattığı sorunlara karşı daha açık hassasiyet taşımakla kalmayıp aynı zamanda çözüm arayışında da daha evrensel boyutlara nüfuz eden dinamik bir yönelimi de barındırmaktadır. Böylelikle, gençlerin geliştirdiği bu yeni dinî anlayış, küresel etik normlarla kesişen manevi çerçeve oluşturmakta ve çağdaş dünyada giderek artan bireyselleşme eğilimiyle de birebir örtüşmektedir. Bu duyarlılık, modern toplumların ortaya koyduğu çok boyutlu ve kat-

⁷⁵ Ulrich Beck, *Risk Toplumu -Başka Bir Modernliği Doğru-*, çev. Kazım Özdoğan (İstanbul: İthaki, 2019).

manlı sorunların çözümlenmesi bağlamında daha kapsayıcı ve bütüncül çaba olarak değerlendirilmektedir. Bu dönüşüm süreci dinî alanın dinamik karakterini gösterirken, toplumsal değişim süreçlerinin dinî pratikler üzerindeki dönüştürücü etkisini de belirgin kılmaktadır. Özellikle pandemi sonrası dönemde hızlanan dijitalleşme, gençlerin dinî bilgiye erişim ve bu bilgiyi yorumlama biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmiş, geleneksel dinî otoritelerin tek yönlü bilgi aktarımı yerine, interaktif ve katılımcı bir dini öğrenme ve paylaşma kültürünün gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Yanı sıra yeni dinî duyarlılık biçimleri sadece bireysel manevi arayışı değil aynı zamanda kolektif bilinç ve eylem potansiyelini de içermektedir. Gençler, dinî değerleri sosyal adalet, ekolojik denge ve küresel dayanışma gibi evrensel ilkelerle yer yer birleştirerek, modern dünyanın sorunlarına karşı alternatif bir bakış açısı ve mücadele stratejisi geliştirmektedir. Bu durum, dinî alanın dinamik ve dönüştürücü potansiyelini gösterirken, genç kuşakların toplumsal değişim süreçlerindeki aktif rolünü de ortaya koymaktadır.

Verili alanın dışına taşarak kendine yeni manevi mecra ve melceler arayan gençlerden ayrı olarak en az onlar kadar yüksek motivasyonlu bir sekülerleşme eğiliminden de söz etmek gerekir. Mevcut dinî durum, resmî ve gayri resmî söylemlerle birlikte iribatını koparmış yeni nesil bir gidişat da dikkat çekici bir sosyolojiyi harekete geçirmektedir. Burada söz konusu gerçekliğin ürettiği “*din yorgunluğu*” kavramı da sorunun kapsam alanının derinliği ve genişliği hakkında bilgi vermektedir.⁷⁶

⁷⁶ Necdet Subaşı, “Din Yorgunluğu” ya da Gündelik Popüler Kültürün Tükettiği “İslami” Yorumlar”, *Gelenek ve Modernite Arasında İslam Yorumları*, 6-7 Mayıs 2016 (Konya: İSAV, 2016), 223-229; a. mlf. “Din Yorgunluğu”, *Teklif*, sayı: 11 (Eylül 2023), 128-136.

Senaryo: Diyanetsiz Bir Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsallaşmış dinî yapısının varsayımsal bir dönüşümü, ilk etapta idari bir reorganizasyon olarak algılanabilse de sosyolojik perspektiften incelendiğinde çok katmanlı toplumsal değişimlere gebe bir fenomen olarak karşımıza çıkacağı kesindir. Modernleşme sürecindeki toplumların kurumsal idari yapılarını, otorite ve meşruiyetlerini inceleyen sosyolojik paradigmlar ışığında,⁷⁷ böyle bir dönüşümün yasal-rasyonel otorite yapısından geleneksel ve karizmatik otorite formlarına doğru bir kayma yaratması kuvvetle muhtemeldir. Toplumsal düzende böylesi bir yapısal dönüşüm, dinî alanın çeşitli toplumsal aktörler arasında bölünmesine ve bu aktörler arasında muhtemel çatışma ilişkilerinin gelişmesine zemin hazırlayabilir. Fenomenolojik sosyoloji perspektifinden değerlendirildiğinde ise,⁷⁸ toplumsal gerçekliğin inşa süreçlerinin dinî boyutunun daha heterojen ve muhtemelen daha çatışmacı bir karaktere bürünebileceğini öngörmek pekâlâ mümkündür. Bu bağlamda, kurumsal dinî otoritenin yokluğunda, dinî gerçekliğin sosyal inşasının çoğulcu ve potansiyel olarak çelişkili formlar alması kaçınılmaz görünmektedir.

Mevcut durumda yüz binden fazla çalışanı, doksan bin ibadethanenin yönetimini üstlenen ve milyonlarca vatandaşa doğrudan hizmet sunan kapsamlı bir kurumsal yapının ortadan kalkması ilk etapta göze çarpan somut değişim olacaktır. Fakat asıl dikkat çekici sonuçlar, bu kurumsal boşluğun tetikleyeceği toplumsal, kültürel ve siyasal dinamiklerin etkilerinde kendini gösterecektir. Aslında bu durum basit bir kurumsal dönüşümün ötesinde, verili toplumsal bütünlüğü tesis eden temel mekanizmalardan birinin köklü değişimini işaret etmektedir.

⁷⁷ Weber, *Bürokrasi ve Otorite*.

⁷⁸ Örn. Peter L Berger & Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası -Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi-*, çev. Vefa Saygın Ögütte (İstanbul: Paradigma, 2008).

Modern sosyolojinin dine attığı fonksiyonlar aracılığıyla da sık sık vurgulandığı gibi “*din kurumu*” toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve kolektif bilinci şekillendiren merkezî bir işlev görmektedir.⁷⁹ Merkezî dinî otoritenin ortadan kalkması durumunda, bu bütünleştirici fonksiyonun zayıflaması ve toplumsal gerilimin artarak derinleşmesi öngörülebilir bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Söz konusu yapısal dönüşümde özellikle ibadet mekânlarının organizasyonu meselesi, sosyal sistemler arasındaki yerleşik dengelerin köklü değişimine işaret etmektedir. Bu değişim, siyasi arenada yeni güç dağılımlarının şekillenmesine, toplumsal dokuda derin dönüşümlere ve kültürel zeminde yeni çatışma alanlarının belirmesine neden olabilecek gerilimleri tetikleme kudretine sahiptir.

Merkezî bir yapı tarafından koordine edilen dinî personel atamaları (imam, müftü, vaiz, Kur’an öğreticisi, vs.), ibadethanelerin bakımı ve dinî hizmetlerin standartlaştırılması gibi konular, farklı dinî ve kültürel sermaye biçimlerine sahip aktörlerin rekabet sahasına dönüşme potansiyeli taşımaktadır. Cemaat, tarikat ve diğer dinî oluşumların modern devlet organizasyonunda sahada nasıl konuşlanacaklarını kestirmek bir hayli güçtür. Dinî bilginin üretimi ve dağıtımı üzerindeki merkezî otoritenin ortadan kalkması, alternatif dinî otoritelerin güç kazanmasına ve dinî yorumların çeşitlenmesine zemin hazırlayabilir. Bu da sonuçta tanzim edilmiş “*din disiplini*”nin ve “*manevi istikrar*”ın buharlaşmasına neden olacaktır.

Bu bağlamda söz konusu dönüşüm sürecinde bazı ibadethanelerin özerk yönetim yapılarına evrilmesi, bazılarının ise çeşitli dinî grupların etki alanına girmesi kuvvetle muhtemeldir. Özellikle tarihî ibadethanelerin turistik ve dinî işlevleri arasındaki dengenin bu süreçte nasıl kurulacağı, kırsal yerleşim-

⁷⁹ Durkheim, *Dinî Hayatın İkel Biçimleri*.

lerdeki ibadethanelerin ekonomik sürdürülebilirliği gibi pratik meseleler, çözüm bekleyen sorunlar olarak ortaya çıkacaktır. Bu süreç bir yandan dinî bilginin popüler anlamda demokratikleşmesini sağlarken diğer yandan da denetimsiz dinî yorumların yaygınlaşması riskini ve teolojik anarşiyi beraberinde getirecektir.

Öte yandan dinî eğitim müfredatının ve uygulama pratiklerinin merkezî kontrolden çıkması, dinî bilgi aktarımının farklı toplumsal gruplar arasında dağılmasına yol açacaktır. Kurumsal dinî otoritenin yokluğunda ortaya çıkması muhtemel boşluğun en çok da yurtdışındaki Türk diasporası üzerinde beklenmedik etkiler yaratması kuvvetle muhtemeldir. Dinî rehberlik ve örgütlenme desteğinin azalması, öteden beri üzerine titrenilen ulusal kimlik algısının zayıflamasına ve alternatif dinî yapılanmaların güçlenmesine fırsat verecektir. Bu durum yurt dışındaki Türk toplumunun farklı dinî grupların etkisine açık hale gelmesine ve kültürel kimliğin hasar ve erozyonuna zemin hazırlayacaktır.

Kuşkusuz dinî eğitim ve bilgi üretimi alanında oluşacak kurumsal boşluklar, kritik birtakım sonuçların hayat bulmasına vesile olacaktır. Mevcut hegemonik dengenin bozulması durumunda, Kur'an kursları, yaz okulları ve hafızlık eğitimi gibi hizmetler, farklı toplumsal projelerin mücadele alanına dönüşebilir. Bu süreçte dinî bilginin meşruiyet çerçevesi parçalanabilir ve çoklu meşruiyet sistemleri ortaya çıkabilir. "*Hakikat tekeli*"nin resmî dinî yapılanmanın dışına taşması bütün bu süreçler için yeterli ve düzeyli entelektüel hazırlığı olmayan kitleler için gerçek bir kargaşanın habercisi olabilir.

Aynı şekilde yine merkezî fetva kurumunun ortadan kalkmasıyla birlikte, dinî söylemin laik, rasyonel ve pragmatik temellendirmelerinde ve toplumsal meşruiyet kaynaklarında radikal dönüşüm hatta entelektüel parçalanma yaşanması kaçınılmaz gibidir. Bu olası değişim, özellikle dijital ekosistemin sun-

duğu platformlarla birlikte, dinî otoritenin geleneksel tekil yapısının parçalanmasına ve heterojen bir otorite çokluğunun ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Böylesi bir süreçte –gerçi kısmen de olsa artık çoktandır tanıklık edilebilen kimi uygulamalar eşliğinde– sanal mecralarda çeşitli dinî otoritelerin türemesi ve bu temsillerin ürettiği dinî yorumların kontrolsüz şekilde yaygınlaşması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bu durum, dinî bilginin üretimi ve dolaşımında da köklü bir dönüşüme işaret etmektedir. Kurumsal dinî otorite yapılarının boşluğunda, dijital mecralarda çoğalan fetva kaynakları ve sanal dinî referans merkezleri ortaya çıkacaktır. Bu yapısal dönüşüm süreci, dinî bilginin toplumsal meşruiyet temellerinin ve hakikati doğrulama mekanizmalarının yeniden şekillenmesini gerektirecek radikal bir değişime işaret etmektedir.

Böylesi bir yapısal dönüşüm sürecinde, merkezî otoritenin denetiminden geçen dinî literatürün yerini kontrolsüz ve farklı ideolojik perspektifleri barındıran yayınların alması öngörülebilir. Özellikle dinî metin tercüme ve tefsir çalışmalarında kurumsal ölçütlerin ortadan kalkması, farklılaşan ve çoğu zaman çatışan yorumların yaygınlaşmasına zemin hazırlayacaktır.

Bu değişimin uzantıları düşünüldüğünde, sağlık kurumları, ceza infaz merkezleri, yaşlı bakım tesisleri ve benzeri sosyal hizmet kurumlarındaki manevi danışmanlık hizmetlerinin kurumsal işleyişinde de temel değişimler gözlemlenebilir. Söz konusu hizmetlerin ya tamamen sonlanması ya da farklı dinî grupların inisiyatifine bırakılması durumu, bilhassa dezavantajlı kesimlerin dinî ve manevi gereksinimlerinin karşılanmasında sistematik aksaklıklar doğuracaktır.

Bu kaos senaryolarına rağmen olaylara ve potansiyel gelişmelere daha farklı hatta karşı perspektiflerden bakmak da pekâlâ mümkündür. Diyanet kurumunun varlığını değerlendirdiğimizde, Türkiye’de dinî alanın devlet otoritesince modern, bürokratik ve mutlakiyetçi bir yaklaşımla düzenlenişinin ku-

rumsal bir tezahürü olduğunu kabul etmek gerekir. Dinî hizmetlerin devlet eliyle şekillendirilmesi bir yandan toplumsal istikrarı sağlamaya hizmet ederken bir yandan da dinî düşüncenin ve manevi hayatın doğal gelişimini sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda, Diyanetin yokluğunda ortaya çıkabilecek durumu yalnızca “kaos” olarak değerlendirmek yerine, dinî alanın özerkleşmesi ve çoğullaşması için yeni bir fırsat olarak da görmek daha makul olacaktır.

Din-devlet ilişkilerinin kurumsal düzlemde yeniden düşünülmesi, salt bir yapısal dönüşümden öte, toplumsal dinamiklerin yeniden tanımlanması sürecini de beraberinde getirecektir. Bu bağlamda Diyanetin mevcut konumu, modern devletin dinî alanı düzenleme refleksinin ötesinde, toplumsal gerçeğin çok boyutlu doğasını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla kurumsal dönüşüm tartışmalarını “kaos-düzen” ikiliği üzerinden değil çoğulcu bir toplumsal yapının imkânları üzerinden okumak gerekmektedir.

Dinî bilgi üretimi ve paylaşımının devlet tekelinden çıkması, toplumsal aktörlerin kendi özgün dinî yorumlarını geliştirme potansiyelini taşımaktadır. Bu durum, başlangıçta belirsizlik olarak algılansa da uzun vadede dinî düşüncenin zenginleşmesine ve derinleşmesine katkı sağlayabilir. Özellikle sivil toplum dinamiklerinin güçlenmesi, dinî alanın farklı bir zeminde yeniden yapılanmasına imkân tanıyabilir.

Türkiye’nin modernleşme tecrübesi içinde şekillenen din-devlet ilişkilerinin yeniden düşünülmesi aynı zamanda toplumsal aktörlerin özerklik alanlarının genişlemesi anlamına da gelebilir. Bu sürecin yönetişimi, tek merkezli bir yapıdan çok merkezli bir yapıya geçişin sancularını minimize edecek mekanizmaların geliştirilmesini gerektirir. Böylece dinî çoğulculuk, toplumsal istikrarı tehdit eden değil besleyen güçlü bir dinamik haline gelebilir.

“Teolojik anarşi” ve “din disiplininin buharlaşması” gibi olası tehditler, aslında modern ulus-devletin tekçi din anlayışının dışına çıkılmasına yönelik derin kaygıları ve endişeleri yansıtır. Oysa dinî çoğulculuk ve sivil toplum temelli dinî örgütlenmelerin toplum nezdinde daha meşru ve işlevsel olabileceğini düşünmek de mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, dinî otoritenin merkezden çevreye yayılması ve tek bir resmî din yorumu yerine farklı dinî anlayışların gelişimine imkân tanınması, modern zamanların bu hiç denenmemiş alan zenginliğine yeni bir soluk getirebilir. Ancak, bu çeşitlilik potansiyeli her zaman bir kaos olarak algılanmaktan kurtulamamaktadır.

Gelecek Üzerine Kestirimler

Diyanet İşleri Başkanlığının gelecekteki konumu, Türkiye'nin iç dinamikleri ile küresel eğilimlerin kesişiminde şekillenecek çok boyutlu bir dönüşüm sürecini işaret etmektedir. Bu dönüşümün en kritik alanlarından biri özellikle dijital çağın gereklilikleriyle kurumsal yapının uyumlulaştırılması olacaktır. Örneğin, yapay zekâ destekli fetva sistemleri, geleneksel din âlimlerinin rolünü yeniden şekillendirme potansiyeline sahiptir. Öyle ki bu uygulamalar yalnızca hizmet sunum biçimlerini değil dinî otoritenin ontolojik temellerini de dönüştürme potansiyeli taşımaktadır.

Z ve Alfa kuşaklarının değişen epistemolojik yönelimleri ve dinî algı biçimleri, kurumun karşı karşıya olduğu bir diğer temel meydan okuma biçimidir. Sosyal adalet, toplumsal cinsiyet eşitliği ve sahil bilgiye erişim gibi çağdaş meseleler karşısında yeni dinî yorumlar talep eden bu nesiller, geleneksel anlatıların sorgulanmasını ve yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. “Eko-camiler”, “dijital vaaz platformları” ve “interaktif dinî eğitim programları” gibi projeler, kurumsal yapının bu paradigmatik dönüşüme adaptasyon çabasının somut örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Anlaşılan o ki Diyanetin sosyal hizmet alanındaki işlevinin derinleşmesi ve çeşitlenmesi öngörülmektedir. Hastanelerde ve ceza infaz kurumlarında hâlihazırda sunulan manevi danışmanlık hizmetlerinin, ruh sağlığı merkezleri, rehabilitasyon kurumları ve yaşlı bakım merkezlerine kadar genişletilmesi beklenebilir. Özellikle toplumsal travmalar, doğal afetler ve kriz dönemlerinde Diyanetin psiko-sosyal destek kapasitesinin güçlendirilmesi, toplumsal dayanışmanın tesisi açısından kritik önem arz etmektedir.

Bu çok boyutlu dönüşüm sürecinde birtakım riskler de söz konusudur. Geleneksel cemaat yapısının zayıflaması, dinî otoritenin meşruiyet kaynaklarının sorgulanması ve kuşaklar arası dinî anlayış farklarının derinleşmesi, kurumun adaptasyon sürecini zorlaştırabilir. Özellikle teknolojik dönüşümün beraberinde getirdiği etik meseleler ve toplumsal dinamiklerin karmaşıklaşması, kurumun geleneksel değerler ile modern gereksinimler arasında makul bir denge kurmasını güçleştirebilir.⁸⁰

Neticede Diyanet İşleri Başkanlığının geleceği, teknolojik yenilikler, toplumsal değişimler ve küresel dinamiklerin kesişiminde şekillenecektir. Bu çok katmanlı dönüşümü yönetme, geleneksel değerlerle modern talepler arasında denge kurma ve toplumun farklı kesimlerinin beklentilerine yanıt verme kapasitesi, kurumun başarısında belirleyici olacaktır. Bu süreçte Diyanet, salt dinî hizmetler sunan kurum olmaktan öte toplumsal dönüşümün aktif bir öznesi olarak konumunu güçlendirebilir. Ancak bu dönüşümün başarısı, yenilikçi yaklaşım-

---

⁸⁰ Daniell Bell, "Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği", çev. ve ed. Ali Köse, *Kutsalın Dönüşü*, (İstanbul: Timaş, 2014), 229-242; Robert N. Bellah, "Din ile Sosyal Bilim Arasında", çev. ve ed. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor- 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, (İstanbul: Timaş, 2014), 161-188; Grace Davie, *Modern Avrupa'da Din*, çev. Akif Demirci (İstanbul: Küre, 2005); DİB. *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması*, haz. Necdet Subaşı (Ankara: DİB, 2014).

lar ile geleneksel değerlere bağlılık arasında kurulacak dengeye bağlı olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığının gelecekteki konumu, sadece teknolojik dönüşümler ve yerel dinamiklerle değil küresel ölçekte yaşanan dinî söylem çeşitlenmesi ve radikal yorumların yarattığı gerilimlerle de şekillenmektedir. Özellikle sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte marjinal dinî yorumların görünürlük kazanması, geleneksel dinî otoritelerin meşruiyet zeminini sarsmakta ve yeni tip dinî radikalizmlerin yeşermesine zemin hazırlamaktadır.

Modern dünyada yükselen seküler hümanizm, yeni ateizm, transhümanizm gibi düşünce akımları ile post-truth çağının getirdiği epistemolojik belirsizlikler, dinî kurumları yeni yanıtlar üretmeye zorlamaktadır. Diyanetin bu bağlamda karşı karşıya olduğu temel meydan okuma, bir yandan geleneksel İslami düşüncenin temel parametrelerini korurken, diğer yandan bu yeni entelektüel akımlarla anlamlı diyalog kurabilmektir. Bu durum, kurumun teolojik söylem üretme kapasitesinin güçlendirilmesini ve interdisipliner yaklaşımla dinî düşüncenin yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır.⁸¹

Küresel ölçekte derinleşen mezhepsel gerilimler, radikalleşme eğilimleri ve dinî motivasyonlu çatışmalar, Diyanetin uluslararası alandaki rolünü daha da kritik hale getirmektedir. Kurumun, bir yandan İslam dünyasındaki mezhebî kutuplaşmaları yumuşatma ve radikalleşmeyle mücadele ederken, diğer yan-

⁸¹ 2014 yılında geniş bir katılım üzerinden gerçekleştirilen “*Dinî Hayat Araştırması*”, toplumda din alanındaki farklılaşmaların yönünü yansıtmaya açısından oldukça ilginçtir (Bkz. DİB, 2014). Bu ve benzer araştırmaların ortaya koyduğu verilerin küresel ölçekte gerçekleştirilen başka diğer dindarlık araştırmalarıyla karşıt bir şekilde keşif yönleri ise Türkiye bağlamında derinlikli okumaları kışkırtacak düzeyde oldukça manidar anlamlar üretmektedir (Kırs. Riaz Has-san, *Müslüman Zihinler*, çev. Ergin Çenebaşı (İstanbul: Doğan Kitap, 2010); Besir Atalay & Ömer Demir & diğerleri, *Türkiye’de Kimlikler: Din*, (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Vakfı, 2024).

dan modern dünyanın ürettiği yeni varoluşsal sorulara tatmin edici yanıtlar geliştirmesi beklenmektedir. Bu çerçevede, klasik kelam ve fıkıh literatürünün çağdaş meseleler ışığında yeniden yorumlanması, İslami düşüncenin çağdaş felsefi akımlarla diyalogunun güçlendirilmesi ve dinî söylemin rasyonel-eleştirel bir zeminde yeniden inşası önem kazanmaktadır.

Bu dinamik ve çatışmalı süreçte, Diyanetin geleneksel İslami düşünce ile modern paradigmaları uzlaştırma çabası, kurumun geleceğini belirleyen en kritik faktörlerden biri olacaktır. Aşırı dinî yorumların yükselişi ve post-modern düşüncenin getirdiği görecelilik, kurumun hem teolojik hem de sosyolojik düzlemde daha sofistike yanıtlar üretmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, dinî düşüncenin akademik düzeyde yeniden ele alınması ve çağdaş toplumsal gerçeklikle uyumlu bir teolojik dilin geliştirilmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Sonuç

Din-devlet ilişkilerinin kurumsal bir formu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı deneyimi, modern sosyal teorilerin din ve modernite ilişkisine dair klasik varsayımlarını yeniden düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. Özellikle sekülerleşme teorilerinin öngördüğü din-devlet ayrışması tezinin, Türkiye örneğinde bambaşka bir istikamette seyrettiği görülmektedir. Bu durum, modernleşme süreçlerinin tek biçimli olmadığını ve yerel dinamiklerin de kendine has kurumsal formlar üretebileceğini göstermektedir.

Diyanetin varlığı ve işleyişi, modern devletin dinî alanı düzenleme stratejilerinin sanıldığından çok daha karmaşık olduğunu ortaya koymaktadır. Kurum üzerinden yürütülen tartışmalar, laikliğin evrensel ve tekil bir model olmaktan ziyade, farklı toplumsal formasyonlarda özgün biçimler alabileceğini göstermektedir. Bu tespit, Batı merkezli modernleşme teorilerinin sınırlılıklarını açığa çıkarırken farklı ve çoğul modernliklerin mümkün olduğu fikrini de güçlendirmektedir.

Diyanetin paradoksal konumu, modern toplumlarda dinî otoritenin geçirdiği dönüşümü anlamamız için özgün bir laboratuvar sunmaktadır. Geleneksel dinî otoritenin modern bürokrasi içinde yeniden yapılandırılması süreci, Weber'in otorite tipolojisinin öngörmediği melez formların ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Bu durum, klasik otorite teorilerinin günümüz toplumlarındaki karmaşık güç ilişkilerini açıklamada zaman zaman yetersiz kalabileceğine işaret etmektedir.

Kurumun toplumsal meşruiyeti ve işlevleri üzerine yürütülen tartışmalar, bilgi-iktidar ilişkilerinin dinî alandaki ilginç tezahürlerini görünür kılmaktadır. Diyanet örneği, dinî bilginin üretimi ve dolaşımının modern devlet aygıtı içinde nasıl düzenlendiğini ve bu sürecin toplumsal rızanın inşasında nasıl işlevselleştirildiğini göstermektedir. Bu analiz, Foucault'nun bilgi-iktidar teorisinin dinî alanda da açıklayıcı bir çerçeve sunabileceğini ortaya koymaktadır.

Post-seküler toplum tartışmaları bağlamında değerlendirildiğinde, Diyanetin varlığı klasik sekülerleşme teorilerinin öngördüğü din-modernite karşıtlığının pekâlâ aşılabileceğini göstermektedir. Dinin modern kurumsal yapılar içinde yeniden üretilmesi ve toplumsal yaşamda etkin bir rol oynamaya devam etmesi, sekülerleşmenin tek yönlü bir süreç olmadığını ortaya koymaktadır.

Çağdaş toplumsal hareketler teorisi perspektifinden bakıldığında, Diyanete yönelik İslamcı eleştiriler, dinî otoritenin meşruiyet kaynaklarının modern toplumlarda nasıl müzakere edildiğini göstermektedir. Bu durum, dinî alanın devlet kontrolünden bağımsızlaşma talepleri ile toplumsal düzenin sürdürülmesi ihtiyacı arasındaki gerilimin nasıl yönetileceği sorusunu gündeme getirmektedir.

Teknolojik dönüşüm ve küreselleşme süreçlerinin dinî alan üzerindeki etkisi, Diyaneti yeni meydan okumalarla karşı karşıya bırakmaktadır. Özellikle Z kuşağının değişen dinî algısı

ve dijital platformların yaygınlaşması, geleneksel dinî otorite biçimlerinin sürdürülebilirliğini sorgulatmaktadır. Bu durum, dinî kurumların modern toplumlardaki rolü ve işlevlerinin yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır.

Kabul etmek gerekir ki Diyanet İşleri Başkanlığının varlığı modern bir tasarım ve uygulamanın esaslı bir parçası olduğu ölçüde onu değerlendirmeye yönelik akademik ve entelektüel çabalar da sonuçta aynı kalıplardan beslenen açıklayıcı teorilere mahkûm olmaktadır. Kuşkusuz burada yapılması gereken kurumu kendi iç örgüsü ve ürettiği yapılar üzerinden ele alırken onu İslam geleneğindeki karşılıklarına odaklanarak çözümlenmektedir. Bu da örneğin kurumun sosyolojisine odaklanıldığında mevcut durum analizini din sosyolojisinden çok dinî sosyolojik araştırmaların bir konusu olarak ele almayı zorunlu kılacaktır.

Nihayetinde Diyanet deneyimi, din-devlet ilişkilerinin modern toplumlarda aldığı biçimlerin, mevcut teorik çerçevelerin öngördüğünden çok daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Bu kompleks yapı, sosyal bilimlerin din-modernite ilişkisini açıklamada yeni kavramsal araçlara ve analitik perspektiflere ihtiyaç duyduğuna işaret etmektedir.

Kaynakça

- Allan, Kenneth. *Çağdaş Sosyal ve Sosyolojik Teori -Toplumsal Dünyaları Görünür Kılmak-*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi. 2020.
- Althusser, Louis. *Devletin İdeolojik Aygıtları*. çev. Alp Tümertekin, İstanbul: İthaki. 2010.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis. 1993.
- Appadurai, Arjun. *Küçük Sayılardan Korkmak -Öfkenin Coğrafyası Üzerine Bir Deneme-*. çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Timsah. 2008.
- Arslan, Berna Zengin. "Beyond the Dichotomy of Secular and Religious. Turkish Secularism, the State, and the Diyanet". *OUP Handbook of Religion in Turkey*, Ed. Caroline Tee, Fabio Vicini, Philip Dorroll, Oxford: Oxford University Press. 2024.

- Asad, Talal. *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık -İslamiyet ve Modernlik-* çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Metis. 2016.
- Atalay, Beşir & Demir, Ömer & diğ. *Türkiye’de Kimlikler: Din*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Vakfı. 2024.
- Bağader, Ebubekir. *Modern Çağda Ulema*. çev. Osman Bayraktar. İstanbul: İz. 1991.
- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. 8. basım, İstanbul: Yağmur. 2007.
- Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. çev. Sinan Okan Çavuş. 2. basım, İstanbul: Can. 2017.
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu -Başka Bir Modernliği Doğru-*. çev. Kazım Özdoğan. İstanbul: İthaki. 2019.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları*. Bülent Üçpınar, İstanbul: Kitap. 2013.
- Bell, Daniell. “Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği”. çev. ve ed. Ali Köse. *Kutsalın Dönüşü*. 229-242. İstanbul: Timaş. 2014.
- Bellah, Robert N. “Din ile Sosyal Bilim Arasında”. çev. ve ed. Ali Köse. *Sekülerizm Sorgulanıyor- 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, 161-188. İstanbul: Timaş. 2014.
- Bellah, Robert. N. “Toplumun ve Kültürün Ritüel Kökleri”. çev. Hüsamettin Arslan. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. 45-64. İstanbul: Paradigma. 2014.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye -Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları-*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet. 2015.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası -Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi-*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma. 2008.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam. 1984.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı.1978.
- Bourdieu, Pierre. *Ayrım -Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi-*. çev. Derya Fırat. İstanbul: İletişim. 2015.
- Bourdieu, Pierre. *Kültür Üretimi -Sembolik Ürünler-*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim. 2023.
- Can, Betül. “Epistemolojik ve Metodolojik Bağlamda Niklas Luhmann’ın Sistem Teorisi ve Ana Argümanları”. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 10, 32/387 - 413 (Eylül 2022).

- Casanova, José. *Modern Dünyada Kamusal Dinler*. çev. Mehmet Murat Şahin. Sakarya: Sakarya Üniversitesi. 2014.
- Castells, Manuel. *Ağ Toplumunun Yükselişi/Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür I-II*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi. 2013.
- Cuf, C. & Sharrock, W. & Francis, W. *Sosyolojik Perspektifler*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say. 2013.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa. 2016.
- Dalmış, Emine. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurumsal Varlığına ve Meşruiyetine Yönelik Eleştirel Söylemler Üzerine Analiz*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2022.
- Davie, Grace. *Modern Avrupa'da Din*. çev. Akif Demirci. İstanbul: Küre. 2005.
- DİB. *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması*. haz. Necdet Subaşı. Ankara: DİB. 2014.
- Durkheim, Emile. *Dinî Hayatın İlk Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç. 2005.
- Erşahin, Seyfeddin. "Meşihat-ı İslamiye'den Diyanet Riyasetine: Ziya Gökalp'in Şeyhülislamlık Tasarısı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 333-359, 1998.
- Feroze, Muhammed R. "Laiklik Yanlıları ve Karşıtları". *Türkiye'de İslam ve Laiklik*. 41-56. 1995.
- Feroze, Muhammed R. "Laiklikte Aşırılık ve İlimlilik". *Türkiye'de İslam ve Laiklik*. 23-40. 1995.
- Foucault, Michel. *Biyopolitikanın Doğuşu -College De France Dersleri (1978-1979)-*. çev. Alican Tayla. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi. 2024.
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden ve Osman Akınbay. İstanbul: Ayrıntı. 2000.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler VIII*. haz. Ferit Ragıp Tuncer. Ankara: Kültür Bakanlığı. 1981.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık. 1968.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Kültür Bakanlığı. 1976.

- Gözaydın, İhtar. *Diyanet -Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi-*. 2. basım, İstanbul: İletişim. 2020.
- Gramsci, Antonio. *Hapishane Defterleri*. çev. Adnan Cemgil, 7. basım, İstanbul: Belge. 2014.
- Habermas, Jürgen (2008). "Post-Seküler Toplum Ne demektir?". İstanbul Bilgi Üniversitesi'ndeki Konuşması, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi. <https://sosyolojik.wordpress.com/2009/05/07/post-sekler-toplum-ne-demektir/>
- Habermas, Jürgen. *Doğalcılık ve Din Arasında Felsefi Denemeler*. çev. Ali Nalbant. İstanbul: Yapı Kredi. 2019.
- Hassan, Riaz. *Müslüman Zihinler*. çev. Ergin Çenebaşı. İstanbul: Doğan Kitap. 2010.
- Hervieu-Léger, Danièle. "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler". çev. Halil Aydınalp. Solmaz, *Din Sosyolojisi -Klasik ve Modern Yaklaşımlar I-*. ed. İhsan Çapcıoğlu, Bünyamin Solmaz. Konya: Çizgi. 137-154. 2006.
- İpşirli, Mehmet. "Şeyhülislâm". *İslâm Ansiklopedisi*. 91-96. İstanbul: TDV. 2010.
- Jäschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslâmlık*. çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Bilgi. 1972.
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasına Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 29-55. 2000.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh. 2017.
- Kara, İsmail. *Resimli Cumhuriyet Kitabı I-III*. İstanbul: Dergâh. 2023.
- Karpat, Kemal. *İslâm'ın Siyasallaşması*. çev. Şiar Yalçın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi. 2004.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK. 1984.
- Lord, Ceren. *Cumhuriyetin Doğuşundan AKP'ye Türkiye'de Din Siyaseti*. çev. Sami Oğuz, İstanbul: İletişim. 2023.
- Mardin, Şerif. "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri". çev. Şeniz Gönen. *Türk Siyasal Hayatı: Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, 115-147. Bursa: Sentez. 2019.

- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder. İstanbul: İletişim. 1991.
- Özdalga, Elisabeth. *Pulpit. Mosque and Nation*. Edinburg: Edinburg University. 2022.
- Özek, Çetin. *Devlet ve Din*. İstanbul: Ada. ty.
- Parlak, Deniz. *Laikleşme Sürecinde Camiler -Geç Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e-*. İstanbul: İletişim. 2020.
- Porta, Donetella Della & Diani, Mario. *Toplumsal Hareketler*. çev. Pelin Çakır. İstanbul: Türkiye İş Bankası. 2020.
- Reed, Howard A. “Çağdaş Türk Müslümanlarının Dinî Hayatı”. *Türkiye’de İslam ve Laiklik*. 91-127. İstanbul: İnsan. 1995.
- Reed, Howard A. “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”. *Türkiye’de İslam ve Laiklik*. 143-164. İstanbul: İnsan. 1995.
- Rustow, Dankwart A. “Türkiye’de İslâm ve Politika (1920-1955)”. *Türkiye’de İslâm ve Laiklik*. 57-90. İstanbul: İnsan. 1995.
- Seufert, Günter. “The changing nature of the Turkish State Authority for Religious Affairs (ARA) and Turkish Islam in Europe”. *Centre for Applied Turkey Studies*. Sayı: 2. 2020.
- Sitembölükbaşı, Şaban. *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*. Ankara: TDV. 1995.
- Subaşı, Necdet. “Din Yorgunluğu” ya da Gündelik Popüler Kültürün Tükettiği “İslami” Yorumlar”. *Gelenek ve Modernite Arasında İslam Yorumları*. 6-7 Mayıs 2016. 223-229. Konya: İSAV. 2016.
- Subaşı, Necdet. “Din Yorgunluğu”. *Teklif*. Sayı: 11 (Eylül). 128-136. 2023.
- Subaşı, Necdet. *Ara Dönem Din Politikaları*. 2. basım. İstanbul: Tezkiye. 2017.
- Subaşı, Necdet. *Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine -Laik Cumhuriyette Sürdürülebilir Din Politikaları-*. Ankara. 2006.
- Subaşı, Necdet. *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. 2. basım. İstanbul: İz. 2018.
- Şimşek, Şerife. *Din ve Kadastro -Dinî Alanın Yeniden Düzenlenmesi (1980-1983)-*. İstanbul: Mahya. 2020.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası. 2014.
- TBMM. *Zabıt Ceridesi*. Cilt: 7. Devre 2/1, 23. 1340.
- Toprak, Hicret K. *Mihrap Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*. 2. Basım. İstanbul: Küre. 2023.

- Touraine, Alain. *Yeni Sosyal Hareketler (Teorik Açılımlar)*. çev. Kenan Çayır. İstanbul: Kaknüs. 2016.
- Wallis, Roy. *The Elementary Forms of the New Religious Life*. Londra: Routledge. 1984.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. Bahadır Akın. 8.b. Ankara: Adres. 2013.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum I-II*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarı. 2018.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap. 2005.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Gönen. 19. Basım. İstanbul: İletişim. 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KURULUŞU, YAPISI, İŞLEYİŞ VE GELİŞİM SÜREÇLERİ

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ ANAYASAL STATÜSÜNÜN GELİŞİMİ VE ÖGELERİ

Hasan Sayim VURAL*

Giriş

Cumhuriyet'in birinci yılından bu yana din ve ahlak alanında özel kanununda gösterilen belirli kamu hizmetlerini yürütmekle görevli idare olan Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki kuruluşunun bugünkü temelleri Anayasa'nın 136. maddesinde düzenlenmektedir. Tek bir cümleden oluşan bu düzenlemede "(g)enel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı(nın)" "özel kanununda gösterilen görevleri" hangi ilkeler çerçevesinde yerine getireceği belirtilmektedir. Bu düzenlemede çerçevesi çizilen anayasal statü, tarihsel olarak bir yüzyıl içinde ve üç aşamada ulaşılan gelişimin sonucudur ve beş temel kural ya da normatif öge içermektedir. Bu ögelerin gelişimi ve irtibatları üzerinden normatif çerçevenin incelenmesiyle bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığının anayasal statüsünün içeriği tarihsel gelişimi içinde ele alınmaktadır.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Diyanet İşleri Başkanlığının Hukuki Statüsünün Üç Aşamalı Gelişimi

Birinci yüzyılını henüz geride bırakmış bulunan Diyanet İşleri Başkanlığının tarihî gelişimi, yaşıt olduğu Cumhuriyet'in tarihiyle ve bilhassa millîleşmenin ve laikleşmenin tarihiyle¹ iç içedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye Devleti'nin Osmanlı Devleti'nden tevarüs ettiği dinî kamu hizmetleri kurumunun millî devletin laikleşmesi² sürecinde geçirdiği dönüşüm bağlamında ortaya çıkmış ve kurumlaşmıştır.³ Bu çalışmada konu anayasal statünün gelişimi ve öğeleri yönüyle sınırlı olarak ele alınacaktır.

Bu çalışmada, başından beri genel idare içinde yer almış, Başkanlık biçiminde örgütlenmiş ve özel kanununda gösterilen görevleri çerçevesinde kamu hizmeti yürüten bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet'le yaşıt anayasal bir kurum olarak ele alınacak ve statüsünün gelişimini incelemek amacıyla anayasa hukuku bakışına başvurulacaktır. Bugünkü anayasal statüyü oluşturan kuralların açıklanması amacıyla bu kuralların tarihî gelişimi, anayasa koyucunun ve anayasa yaparısının yorumu üzerinde durulacaktır.

¹ Bu tarihin ilk evresiyle ilgili klasik bir başvuru için bkz. Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1955). Yazarın aynı konuda daha yakın tarihli bir yayını için bkz. Bülent Daver, "Türkiye'de Laiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 4/11 (Mart 1988), 297-310.

² Türkiye'de laikleşmenin İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e gelişimi hakkında klasik bir başvuru için bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1963). Türkiye'de laiklik ve İslam meselesine ilişkin asırlık tartışmanın tartışıldığı kapsamlı bir çalışma için bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde bir Mesele olarak İslam*, Cilt 1 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008) ve İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde bir Mesele olarak İslam*, Cilt 2 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016).

³ Diyanet İşleri Başkanlığının idare ve siyasi toplum içindeki konumunun ve işlevinin gelişimini kamu hukuku açısından ele alan bir çalışma için bkz. İftar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009). Cumhuriyet devrinde laikleşme ve Müslümanlaşma olgularına dikkat çeken bir tartışma için bkz. Hasan S. Vural, *Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2013).

Cumhuriyet'in birinci yılından bu yana din ve ahlak alanında özel kanununda gösterilen belirli kamu hizmetlerini yürütmekle görevli idare olan Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki kuruluşunun temellerinin gelişimine bakıldığında ise üç farklı aşama ayırt edilebilmektedir: İlk aşama Diyanet İşleri Reisliği adıyla 1924 yılındaki ilk kuruluş ile başlamaktadır. Bu aşama boyunca Diyanet İşleri Başkanlığının statüsü ve görevi kandan doğmaktadır. Bunun üzerine anayasal statü ve görevin eklendiği ikinci aşama ise 1960 askerî darbesiyle açılan yeniden kuruluş döneminde⁴ gerçekleşmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı ilk defa 1961 Anayasası'nda kendi adını taşıyan bir başlık altında müstakil bir maddede düzenlenmiştir. Bu maddede "özel kanunu" lafzıyla işaret edilen kuruluş kanunu ise 1965 yılında çıkarılmıştır. İkinci aşamada getirilmiş olan anayasal statü ve görevin korunduğu ve yeni ögeler eklenmek suretiyle geliştirildiği üçüncü aşama da ikincisine benzer şekilde bir yeniden kuruluş döneminin eseri olan 1982 Anayasası ile başlamıştır ve devam etmektedir.⁵

⁴ Bunu bir yeniden kuruluş olarak nitelememizin sebebi, anayasal yönetimin askerî darbeye kesilmesi ve ardından asli kurucu iktidar tasarrufları kapsamında yeni anayasa yapılarak anayasal yönetime yeniden geçilmiş olmasıdır. Bu nesnel durumun yanı sıra öznal boyutta da Millî Birlik Komitesi çevresinde yeniden kuruluş bilincinin olduğu gözlenmektedir; bu anlamda "İkinci Cumhuriyet" ifadesi de hatta bu kesimlerce zaman zaman kullanılmıştır. Türk siyasal tarihini çalışın bazı önde gelen araştırmacılar da bu terimi bilimsel bir nitelendirme olarak kullanmışlardır; kamu yönetimi ve siyaset bilimi alanında Metin Heper, kamu hukuku alanında Lütfi Duran gibi. Bu yazarlar, aynı nesnel sebepten dolayı, Millî Güvenlik Konseyi tarafından gerçekleştirilen 1980 askerî darbesiyle başlayan ara rejimin ardından geçilen yeni anayasal yönetime de "Üçüncü Cumhuriyet" demektedirler; örneğin bkz. Lütfi Duran, "Türkiye'de Anayasa Yargısının İşlevi ve Konumu", *Anayasa Yargısı* 1/1, (1984), 57-87; veya bkz. Metin Heper - Ahmet Evin (ed.), *Politics in the Third Republic* (Boulder, CO: Westview Press, 1994). Bu nitelendirme Türkiye incelemelerinde bulunan bazı yabancı yazarlarca da benimsenmiştir. Örneğin bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2018); veya bkz. Clement H. Dodd, "The Turkish Republic", *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, ed. Metin Heper - Sabri Sayarı (NY: Routledge, 2012), 56-68.

⁵ 1960 ve 1980 askerî darbelerinin getirdiği ara yönetimlerce benimsenen siyaset-

İlk aşamadaki gelişim (1924-60), Türkiye Devleti'nin kuruluş döneminde hayata geçirilen inkılabın içinde şekillenmiştir. Diyanet İşleri Reisliği, Cumhuriyet'in birinci yılı içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hilafetin kaldırılması⁶ başta olmak üzere resmî dini İslam olan Cumhuriyet'in laikleşmesinde en önemli adımların atıldığı 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 429 sayılı Kanun'la⁷ kurulmuştur. 429 sayılı Kanun, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâletini kaldırmış ve onun İslam din hizmetlerinin yürütülmesine ilişkin bir kısım görevlerini yürütmek üzere Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği kurmuştur. Mülga Vekâletin vakıflara ilişkin görevleri Başvekâlet bünyesinde genel müdürlük olarak örgütlenmiş; eğitime ilişkin görevleri ise Maarif Vekâletine aynı gün kabul edilen 430 sayılı Kanun⁸ hükümleri ile aktarılmıştır. 429 sayılı Kanun'la Diyanet İşleri Re-

---

ler doğal olarak anayasa kurallarının içeriğini de belirleyici etkiye bulunmuştur. Bu dönemlerin din siyasetini ele alan bir çalışma için bkz. Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları* (İstanbul: Küre Yayınları, 2005).

⁶ Hilâfetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun, *Resmî Gazete* 63 (6 Mart 1924), Kanun No. 430.

⁷ Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun, *Resmî Gazete* 63 (6 Mart 1924), Kanun No. 429.

"Madde 1- Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelât-ı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup; Din-i Mübin-i İslâm'ın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında bir (Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir.

Madde 2- Şeriyeye ve Evkaf Vekâleti mülğadır.

Madde 3- Diyanet İşleri Reisi, Başvekilin inhası üzerine Reiscumhur tarafından nasbolunur.

Madde 4- Diyanet İşleri Reisliği, Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5- Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde bilcümle cevami ve mesacid-i şerifenin ve tekaya ve zevayanın idaresine; imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6- Müftülerin mercii, Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7- Evkaf umuru, milletin hakikî menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir."

⁸ Tevhid-i Tedrisat Kanunu, *Resmî Gazete* 63 (6 Mart 1924), Kanun No. 430.

isliğine verilen görev kapsamında müesseselerin ve görevlilerin yönetimiyle itikat ve ibadet alanlarına ilişkin İslam din hizmetlerinin kamu hizmeti olarak sağlanması benimsenmiştir. Diyanet İşleri Reisliğinin Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun 1935 yılında çıkarılmış,⁹ bu kanunda değişiklik yapan 1950 tarihli Kanun'la yapılan Türkçeleştirme ile "Diyanet İşleri Başkanlığı" ismi benimsenmiştir.¹⁰

Gelişiminin ilk aşamasında Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluş ve görevleri kanunla gösterilen bir idaredir ve bu dönemde yürürlükte bulunan anayasada (1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda) doğrudan düzenleme konusu olmamıştır. İkinci aşamada (1961-80) ise bunlara ek olarak anayasal statü ve görev getiren bir gelişme gerçekleşmiştir. 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "Çeşitli Hükümler" başlıklı dördüncü kısmında Diyanet İşleri Başkanlığı başlığını taşıyan 154. maddesi,⁶ Başkanlığın genel idare içinde yer alacağı ve özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceği yolundaki yerleşik ilkeyi ifade eden tek bir kısa cümleden oluşan özlü bir düzenleme yer almaktadır: "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir."¹¹ Bu doğrultuda 1965 tarihli 633 sayılı Kuruluş Kanunu¹² çıkarılarak Başkanlığın kuruluş ve görevlerine ilişkin yasal çerçeve yenilenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının gelişimi-

⁹ Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 3035 (22 Haziran 1935), Kanun No. 2800.

¹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun, *Resmî Gazete* 7469 (29 Mart 1950), Kanun No. 5634.

¹¹ Maddenin gerekçesi: "Dinî inanç ve kanaat hürriyetini, temel hak ve hürriyetler arasında ilan eden, ibadet ve dinî törenlerin serbestisini teminat altına alan Anayasa'da sosyal bir müessese olarak dinin taşıdığı önem bakımından, Diyanet İşleri Başkanlığının bugüne kadar olduğu gibi genel idare içinde yer alması tabii ve zaruri görülmüştür. (...)"

¹² Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 12038 (2 Temmuz 1965), Kanun No. 633.

nin bu aşamasında, merkez teşkilatının yeni ögeler kazandığı; özellikle ibadet yerlerinde görev yapan din hizmetleri görevlilerinin dâhil edilmesiyle taşra teşkilatının genişlediği; yasal görev alanının toplumu dinî ve ahlaki konularda aydınlatmak gibi geniş açılımlı yeni ögelerle takviye edildiği bir gelişme gözlenmektedir. 1961 sonrası, Türk kamu hukukunun demokratik hukuk devleti başta olmak üzere yeni benimsenen anayasal ilkelere yönelik gelişim gösterdiği ve genel olarak idarenin teşkilat ve görevlerinin bu çerçevede yeniden ele alındığı bir değişim ve yenileşme dönemidir.¹³ Anayasal statü ile belirginleşen Diyanet İşleri Başkanlığının gelişimindeki ikinci aşama işte bu genel kurumsal bağlamda gerçekleşmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki temelinin gelişimindeki üçüncü aşamaya ise 1961 Anayasası'nın baştan sona gözden geçirilmesini esas alan bir çalışmayla, Kurucu Meclis tarafından hazırlanan ve 1982 yılında halkoyuyla kabul edilen 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'yla geçilmiştir. Üçüncü aşamayı belirleyen anayasal gelişme, ikincisine benzer şekilde, bir askerî darbeden doğan kurucu iktidarın eserdir. 12 Eylül 1980 askerî müdahalesini gerçekleştirerek asli kuruculuk iktidarını elde eden, yasama ve yürütme yetkilerini üstlenen Millî Güvenlik Konseyinin çıkardığı 29 Haziran 1981 tarihli ve 2485 sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun'la kurularak 1 Aralık 1983'e kadar yasama yetkisi kullanılan ve Anayasa ve siyasi partiler yasaları başta olmak üzere yüzlerce yasa yapan Kurucu Meclis, iki kanatlı yapıydı. Millî Güvenlik Konseyi ile onun Danışma Meclisinden oluşmakta ve anayasa yapım çalışmalarında önce alt kanattaki Danışma Meclisinde kabul edilen düzenlemeye Millî Güvenlik Kurulunca son şekli verilerek kabul edilmekteydi.¹⁴ Kurucu

¹³ Cem Eroğul, *Anatüzeğe Giriş* (Ankara: İmaj, 2004), 283-95.

¹⁴ Yavuz Sabuncu, *Anayasaya Giriş* (Ankara: İmaj, 2012), 3-10.

Meclisin çalışmalarında, Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda, ilkin 1961 Anayasası'nda getirilen düzenlemenin korunduğu ve çalışmaların sonraki aşamalarında yeni ögeler eklemek suretiyle geliştirildiği görülmektedir. Yeni ögeler, Danışma Meclisi Anayasa Komisyonunca hazırlanan taslak çalışmada bulunmazken, ilk defa Danışma Meclisince Genel Kurul aşamasında getirilmiş ve daha sonra bunlara Millî Güvenlik Konseyince önemli düzeltmeler yapılarak son şekli verilmiştir.

Anayasal Statününün Temel Ögeleri: Konum, Görev, Doğrultu, Tutum, Amaç

1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda *Cumhuriyetin Temel Organları* başlıklı kısımda *Yürütme* başlıklı bölümde *İdare* başlığı altında, anayasal düzeyde özel olarak düzenlenen kurumların sonuncusu olarak, *Diyanet İşleri Başkanlığı* başlığını taşıyan 136. maddede düzenlendiği şekilde:

“Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”

Anayasanın ilgili 136. maddesinin lafzı kısa, düzenlemesi çerçeve niteliktedir. Burada yer alan kurallar Diyanet İşleri Başkanlığının anayasal kuruluşuna ilişkin olarak beş temel unsur getirmektedir: *konum, görev, doğrultu, tutum, amaç*. Bu kurallar, Diyanet İşleri Başkanlığının konumunu “genel idare içinde”, görevini “özel kanununda gösterilen görevler”, doğrultusunu “laiklik”, tutumunu “siyaset dışılık”, amacını “milletçe bütünleşme ve dayanışma” olarak belirlemektedir.

Beş temel ögenin gelişimi, aşağıdaki tabloda, üç tarihsel aşama esas alınarak gösterilmektedir. Konum ögesinde kuruluştan itibaren devamlılık mevcuttur; 1961'den itibaren bu husus “genel idare içinde yer al(ma)” biçiminde anayasal kuralla perçinlenmiştir. Benzer şekilde kuruluştan itibaren devamlılık

gözlenen ikinci öge görev ögesidir. Başkanlığın görevi kanunla gösterildiği şekilde İslam din hizmetlerini yürütmektir. Bu hizmetlerin kapsamı zamanla yeni alt başlıkların katılmasıyla genişlemiştir. Ancak bu husus anayasa değil kanun düzeyinde düzenleme konusu olmaktadır; gerek 1961 gerekse 1982 Anayasalarında görev ögesi “Özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” ifadesiyle yer bulmuştur.

TABLO 1: BEŞ TEMEL ÖGENİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ					
	KONUM	GÖREV	DOĞRULTU	TUTUM	AMAÇ
1924 –429 sayılı Kanun	Başvekâlete bağlı	İslam din hizmetleri			
1961 TCA	Genel idare içinde	Özel kanununda gösterilen			
1982 TCA	Genel idare içinde	Özel kanununda gösterilen	Laiklik ilkesi	Siyaset dışılık	Milletçe bütünleş- me ve da- yanışma

Anayasal çerçevenin üç yeni ögesi olan doğrultu, tutum ve amaç ögeleri ise ilk olarak 1982 Anayasası düzenlemesiyle getirilmiştir. Ancak bu, Diyanet İşleri Başkanlığının tarihsel misyonuna yabancı yeni ögeler ekleyen değil; kuruluştan itibaren devamlılık gösteren bazı yerleşik ilkeleri anayasa kuralı biçiminde belirginleştiren bir tasarruftur. Nitekim laiklik ilkesi Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşuyla iç içe gelişen bir inkılabın neticesidir ve Başkanlığın doğrultusunu en iyi ifade etmeye uygun kavramdır. Tutum açısından bakıldığında siyaset dışılık, Diyanet İşleri Başkanlığının da içinde yer aldığı genel idarenin bütününe şamil bir ilke olarak öteden beri yerleşiktir; burada, Baş-

kanlık personelini diğer devlet memurlarından daha sıkı surette düzenleyerek onların siyasi ifade özgürlüğüne katı sınırlar çizilen 633 sayılı Kanun'un "Siyasetle İlgilenme" başlıklı 25. maddesi 1965 tarihlidir.¹⁵ Milletçe bütünleşme ve dayanışma amacı da bunlara benzer şekilde, Başkanlığın sosyal ve siyasi farklılıklarla birlikte millî bütünlük meselesindeki tarihsel rolünün ifadesidir. Elbette bütün bu ögeler, Kurucu Meclisin anayasa yapımındaki temel etmenlerden olan depolitizasyon yönelimiyle ve millî bütünlüğün güçlendirilmesi arayışlarıyla tam örtüşmektedir.

Bu çalışmada beş temel normatif öge olarak ifade edilen anayasa kurallarının anlamının incelemesinde, anayasa koyucunun madde gerekçesinde ifade edilen yoruma bakıldığında, ilk olarak, madde gerekçesinin 1982 tarihli olduğu gerçeğine dikkat çekmek uygun olacaktır. Anayasa, halkoyunda kabul edildiği 1982 yılından sonra on dokuz defa değişiklik görmüş olsa da bunları hiçbirinde 136. maddesine dokunulmamıştır. Bunda Anayasa'nın ilk defa kabulünden altı ay kadar sonra Kurucu Meclis tarafından çıkarılan 2820 sayılı Kanun'la siyasi partilere yönelik olarak getirilen yasağın¹⁶ da etkili olduğu düşü-

¹⁵ "... görevine son verilir." Devlet Memurları Kanunu'nda getirilen sınırlara ek olarak bu madde ile Diyanet İşleri Başkanlığı personeline özel olarak getirilen kesin yasaklama, siyasi partilerden birini övme veya yerme fiiline ilişkindir ve görevine son verme yaptırımıyla desteklenmiştir. 25. madde, çoğu maddesinde defalarca değişiklik yapılmış olan 633 sayılı Kanun'un bugüne dek hiç dokunulmamış olan ender maddeleri arasındadır.

¹⁶ Siyasi Partiler Kanunu, *Resmî Gazete* 18027 (24 Nisan 1983), Kanun No. 2820, Md. 89: "Siyasi partiler, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmek durumunda olan Diyanet İşleri Başkanlığının, genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasa'nun 136'ncı maddesi hükmüne aykırı amaç güdemezler."

Anayasa Mahkemesi, ilk olarak, Özgürlük ve Demokrasi Partisi hakkında açılan kapatma davasında bu partinin programında yer alan devletin din işlerini tamamen cemaatlere bırakacağı yolundaki ifadelerden hareketle bu kuralı uygulayarak söz konusu program hükümlerini temelli kapatma sebebi saymıştır. Bkz. Anayasa Mahkemesi (AYM) K.1993/2, (23 Kasım 1993). Ancak daha sonra Demokratik Barış Hareketi Partisi hakkındaki kapatma davasında bu hükmü uygulaması ge-

nülebilir. Bu sebeple 136. madde, değiştirilmesi şeklen diğer Anayasa maddelerinden farklı bir usul gerektirmediği halde, kanunla getirilmiş olan siyasi yasaktan doğan bu güçlük nedeniyle, Anayasa'nın diğer maddelerine kıyasla fazladan bir katılık niteliği göstermektedir. Şu hâlde Başkanlığın anayasal konumunu belirleyen kurallar Türk hukukunun en katı kuralları arasındadır. Elbette katılık kalıcılığa hizmet etmekle birlikte onun mutlak teminatı sayılamaz; ancak 136. madde düzenlemesi kalıcı da olabilmiştir. Darbe yönetiminin ardından anayasal yönetime geçişle birlikte temsili siyaset düzleminde gelişen anayasal değişim dalgalarına (1987-2017) bağışık kalan bu kısa ve özlü düzenleme, Kurucu Meclis tarafından konulduğu gibi hiç değiştirilmeden korunmuştur. Bu nedenle, Kurucu Meclisin norm koyma işleminin aşamalarına yakından bakmakta fayda vardır.

---

rektiğinde Mahkeme, marjinal oyçokluğuyla verdiği kararında, Anayasa'nın 69. maddesinde tüketici biçimde sayılmış olan kapatma sebeplerine kanunla yenilerinin eklenemeyeceği yorumundan hareketle, Anayasa'ya aykırı bulunduğu Siyasi Partiler Kanunu Madde 89'un uygulanamayacağı sonucuna vararak kuralı ihmal yoluna gitmiştir. Bkz. Anayasa Mahkemesi AYM, K.1997/3 (22 Mayıs 1997). İhmal, Anayasa Mahkemesi pratiğinde yerleşik bir usul değildir. Çoğunluk oyuna katılan bazı üyelerin görüşüne göre ise davada Siyasi Partiler Kanunu hükümlerinin değil Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ilgili hükümlerinin uygulanması gereklidir. Yine çoğunluk oyuna katılan bazı üyeler, Millî Güvenlik Konseyi rejimi döneminde çıkarılmış olan Kanun'un anayasa yargısına bağışıklığını aşmayı sağlayacak birtakım teknik çözümlerden hareketle ilgili madde hükümlerinin anayasaya uygunluğunu denetlemeyi ve sonuç olarak maddeyi iptal etmeyi önermektedir. Bu şekilde ayrı ayrı yazılmış gerekçeler haricinde çoğunluk oyuna ait ortak bir gerekçe bulunmamaktadır. Bundan dolayı karar metninin kompozisyonu da alışılmışın dışındadır. Kararın bütün bu sıra dışı özellikleri ve karşı oyları da dikkate alındığında, içtihatındaki yeri ve geleceği konusunda haklı tereddütler olabilir. Kararın karşı oylarında ise Madde 89'un Anayasa'ya aykırı olmadığı kabul edilmekte ve Diyanet İşleri Başkanlığının laikliğin anayasal kuruluşundaki yeri vurgulanmaktadır. Bu kararın içtihatı bir dönüm noktası olduğu yolunda bir değerlendirme için bkz. Yusuf Şevki Hakyemez, "Anayasa Mahkemesi'nin Demokratik Barış Hareketi Partisi Kararı Üzerine Düşünceler", *Amme İdaresi Dergisi* 34/4 (Şubat 2001), 49-69. Son olarak belirtmeliyiz ki, Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesi halen yürürlüktedir. Anayasa Mahkemesince iptal edilmiş veya kanun koyucu tarafından herhangi bir değişiklikle yapılmış değildir.

TABLO 2: Diyanet İşleri Başkanlığı Başlığını Taşıyan Maddenin Kurucu Mecliste Yapım Aşamalarındaki Gelişimi							
Madde No/ Yeri		Maddenin İçeriği					
		Konum	Görev	Doğrultu	Tutum	Amaç	Başkanın atanma usulü
<i>Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Tasarısı</i>	Madde 169/Çeşitli Hükümler	Genel idare içinde	Özel kanununda gösterilen				
<i>Danışma Meclisinin Kabul Ettiği Metin</i>	Madde 190/Çeşitli Hükümler	Genel idare içinde	Özel kanununda gösterilen	İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri	Bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak	Milletçe dayanışma ve bütünleşme	Bakanlar Kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanı başkanıca atanır.
<i>Millî Güvenlik Konseyinin Kabul Ettiği Metin</i>	Madde 136/Devletin Temel Organları-Yürütme	Genel idare içinde	Özel kanununda gösterilen	Laiklik ilkesi	Bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak	Milletçe dayanışma ve bütünleşme	

Yukarıdaki tablo 1982 Anayasası'nı hazırlayan Kurucu Meclisin çalışmalarında Diyanet İşleri Başkanlığına ilişkin düzenlemenin gelişim aşamalarını takip etmeyi kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır. Burada görülebileceği gibi, Kurucu Meclisin çalışmalarında Diyanet İşleri Başkanlığına ilişkin hükümler ilk olarak Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu tasarısında 169. madde başlığıyla yer almıştır. Tek bir cümleden oluşan bu ilk düzenleme 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 154. maddesi düzenlemesinin aynısıdır. Açıklaması, Danışma Meclisinin Anayasa Komisyonunca hazırlanan (169.) madde gerekçesinde¹⁷ Cumhuriyet'le yaşıt olan kurumun anayasal statüsünün olduğu gibi devamının uygun olacağı şeklinde ifade edilmiştir. Hazırlık çalışmalarına bakıldığında, konuya ilişkin 1961 Anayasası düzenlemesi aynen tekrar edilerek mevcudun muhafazasıyla yetinilmesine karşı ilk itirazın bir Anayasa Komisyonu üyesinin komisyon raporuna yazdığı muhalefet şerhinde yer aldığı görülür.¹⁸ Nitekim Danışma Meclisi Genel Kurulundaki görüşmeler esnasında verilen önergelerle geliştirilerek 190. madde¹⁹ olarak kabul edilen düzenleme de mevcudun muhafazası-

¹⁷ Danışma Meclisinin madde gerekçesi:

"Cumhuriyet'in hemen başlangıcından itibaren genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığının yine aynı statüye bağlı kalması yerinde görülmüştür."

¹⁸ Anayasa Komisyonu Üyesi Prof. Dr. Feyzi Feyzioğlu'nun 169. maddeye ilişkin muhalefet şerhi:

"Anayasal bir kuruluş olarak genel idare içinde yer aldığı belirtilen (Diyanet İşleri Başkanlığı)nun bir tek cümle içinde 'özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.' demekle yetinilmesi bu kuruluşun Türk toplumdaki önemli yerinin ve rolünün gereğince idrak edilmediği izlenimini vermektedir. Laikliğin dinsizlik olmadığı, din ile dünya işlerinin birbirine karıştırılmaması ve dinin politikaya alet ettirilmemesi anlamını taşıdığı gerçekleri, Türk toplumunda Müslümanlığın en aydın din adamlarının elinde öğretilmesi, anlatılması ve Devletin bu alandaki gözetim ve denetiminin etkin biçimde yürütülmesi lüzumunu ortadan kaldıramaz. Bu itibarla Diyanet İşleri Başkanlığının bu temel görevlerinin madde metninde açıkça belirtilmesi yerinde olacaktır."

¹⁹ Danışma Meclisinin kabul ettiği metin Madde 190:

"Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında ve üs-

nın yanında *doğrultu, tutum ve amaç* belirten üç yeni öge ile takviye edilerek geliştirilmesi niteliğindedir: “İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda” (I) “bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak” (II) ve “milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek” (III).²⁰ Buna ek olarak, kurumun anayasal önemine işaret eden diğer bir önerge- nin kabulüyle, Diyanet İşleri Başkanının atanma usulüne ilişkin yeni bir kural getirilmiştir.

Bu düzenleme, Millî Güvenlik Konseyi aşamasında bazı önemli düzeltmeler yapılarak ve anayasa başlıklar sistematığı içindeki yeri yeniden belirlenip yeniden numaralandırılarak 136. madde olarak kabul edilmiştir. Danışma Meclisinin kabul ettiği sistemattikte 1961 geleneğini izleyerek Anayasa'nın “Çeşitli Hükümler” başlıklı kısmında yer verilen madde,²¹ Millî Güvenlik Konseyince “Cumhuriyetin Temel Organları” başlıklı kısmında yer alan “Yürütme” bölümünün sonuna taşınmıştır. Madde düzenlemesinde Başkanın atanması usulüne ilişkin kuralların yer aldığı ikinci fıkra tamamen çıkarılmıştır. Danışma Meclisince getirilen amaç ögesini aynen kabul eden Millî

---

tünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.

Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca atanır.”

²⁰ Bu ögeler, çok yakın ifadelerle ve ilk defa, Anayasa Komisyonu Üyesi Prof. Dr. Feyzi Feyzioğlu tarafından madde üzerine birinci görüşmeler sırasında kürsüden dile getirilmiştir.

²¹ *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, Cilt 10, Birleşim 156, s. 828: “NURETTİN ÂYANOĞLU — Sayın Başkanım, müsaade ederseniz redaksiyon bakımından bir maruzatım olacak.

BAŞKAN — Buyurun Sayın Âyanoğlu.

NURETTİN ÂYANOĞLU — Sayın Başkanım, Diyanet İşleri Başkanlığı, daha evvelki devrede idare içinde yer almıştır; burada son hükümlere konulmuştur. Sayın Komisyon bunu çeşitli hükümlerden evvele almayı düşünür mü?

BAŞKAN — Evet efendim. Sayın Aldıkaçtı...

ANAYASA KOMİSYONU BAŞKANI ORHAN ALDIKAÇTI — Efendim yeni düzenlemede bunu inkılap kanunlarıyla beraber düzenlemeyi uygun gördük efendim.”

Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisince “İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri” olarak kabul edilen doğrultu düzenlemesini “laiklik ilkesi” olarak düzeltmiştir.²² Danışma Meclisince “bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak” biçiminde ifade edilmiş olan tutum ögesinde ise “üstünde” sözcüğünü çıkararak Millî Güvenlik Konseyi, Diyanet İşleri Başkanlığının “bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında” kalmasını yeterli görmüştür. Bütün bu düzeltmeler Millî Güvenlik Konseyinin madde gerekçesinde²³ “redaksiyon” olarak açıklanmakla yetinilmiştir.

Anayasa Mahkemesinin 136. Maddeye İlişkin Yorumu

136. maddede konulan kuralların Anayasa Mahkemesince yorumunu izleyebilmek için, Mahkemenin anayasaya uygunluk denetiminde bu kuralları ölçü norm olarak kullandığı sınırlı sayıdaki davaya bakmak gerekmektedir. Kararlarda istikrarlı şekilde atıf yapılan yorumu bugünden geriye doğru izlemek amacıyla bakıldığında, yakın zamanda Anayasa Mahkemesi, başka kanunların yanı sıra 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun hükümlerinde değişiklikler yapan 703 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile ilgili iptal davasında Anayasa’nın 136. maddesini görev yönünden

²² Bu düzenlemeye ilişkin olarak “laiklik esasları doğrultusunda” şeklinde bir ifade ilk defa Danışma Meclisinde madde üzerindeki birinci defa görüşmeler sırasında Danışma Meclisi Üyesi Bekir TUNAY tarafından verilen ancak reddedilen bir önergede geçmektedir. Bu önerge aleyhinde olarak dile getirilen görüş, bir bütün olarak idarenin laiklik ilkesi doğrultusunda görev yapması genel bir esas iken aynı hükmü Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik olarak tekrar sevk etmenin uygun olmayacağı yönündedir.

²³ Millî Güvenlik Konseyinin madde gerekçesi: “Danışma Meclisince kabul edilen 190’ıncı madde redaksiyona tabi tutulmuş ve Diyanet İşleri Başkanının Cumhurbaşkanınca atanacağına ilişkin ikinci fıkraya madde metninden çıkarılarak 136’ncı madde olarak düzenlenmiştir.” Konseyin görüşme tutanaklarından anlaşıldığı üzere, metnin Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonunda geliştirilen son hali, Millî Güvenlik Konseyi tarafından aynen kabul edilmiştir.

yorumlama imkânı bulmuştur.²⁴ Burada Anayasa Mahkemesi, 6/12/2018 tarihli ve K.2018/109 sayılı kararında ortaya koyduğu içtihadı²⁵ atıfla “Anayasa’nın 136. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığının özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceğinin ifade edilmesi, özel kanunu dışında başka bir düzenlemeyle Diyanet İşleri Başkanlığına görev verilmesine engel değildir.” şeklindeki yorumunu sürdürmüştür.

Anayasa Mahkemesi, zikredilen 6/12/2018 tarihli ve K.2018/109 sayılı kararında incelediği iptal istemine konu 5490 sayılı Kanun hükümleriyle il ve ilçe müftülüklerine evlendirme memurluğu yetkisi ve görevi verilmesinde 136. madde yönünden anayasaya aykırılık bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Mahkeme, bu kararında, Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki niteliği konusunda yerleşik içtihadına atıfla, “(...) Diyanet İşleri Başkanlığı, dinî bir teşkilat değil Anayasa’nın 136. maddesinde ifade edildiği gibi genel idare içinde yer almış bir kamu kuruluşudur. Başkanlık bünyesinde görev yapan personel de kamu görevlisi olup 14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurla-

²⁴ Anayasa Mahkemesi (AYM) K.2023/212 (7 Aralık 2023), § 694. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişle ilgili kanunlaştırmaların yapılmaması olmasından doğan acil gereksinim sebebiyle çıkarılan son derece geniş kapsamlı kanun hükmünde kararnamelerden biri olan 703 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 141. maddesi ile 633 sayılı Kanun’da yapılan değişikliklerden 45 tanesinin iptali istemi bulunan bu davada Anayasa Mahkemesi bu istemlerden 10 tanesini reddetmiş, kalanlar hakkında verilen iptal kararlarının 23 tanesinde on iki ay süreyle yürürlük erteleme vermiştir. Ancak incelemenin merkezinde Anayasa’nın 136. maddesi değil, mülga 91. maddesi bulunmaktadır; yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığına özel kanunun dışında bir düzenlemeyle görev verilebilmesi incelemesinde yukarıda alıntılanan 136. madde yorumuna yer vermiştir.

²⁵ Anayasa Mahkemesi (AYM) K.2018/109 (6 Aralık 2018), § 29. “Anayasa’nın 136. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığının özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceğinin ifade edilmesi, özel kanunu dışında başka bir kanunla Diyanet İşleri Başkanlığına görev verilmesine engel değildir. Dolayısıyla 5490 sayılı Kanun’la il ve ilçe müftülüklerine evlendirme memurluğu yetkisi ve görevi verilmesinin Anayasa’nın 136. maddesini ihlal eden bir yönü bulunmamaktadır.”

rı Kanunu'na tabidir.”²⁶ şeklindeki yorumunu tekrarlamıştır. Mahkeme bu kararında aynı zamanda eşitlik ilkesi ışığında değerlendirmelerde de bulunmuştur ve Diyanet İşleri Başkanlığının statüsünün bu ilke muvacehesindeki görünümünü şu şekilde yorumlamıştır:

“Toplumu oluşturan bireylerin din ve vicdan özgürlüğü alanındaki yaygın ve müşterek ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştıran tedbir ve uygulamalar eşitlik ilkesine aykırı olarak görülemez. Bu bağlamda toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan İslam dinine mensup bireylerin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş ve Başkanlığa anayasal bir statü tanınmıştır.”²⁷

2017 tarihli bir başka kararında Anayasa Mahkemesi, itiraz başvurusu üzerine 633 sayılı Kanun’un “Siyasetle İlgilenme” başlıklı 25. maddesinin iptali istemini incelemiş, bu madde hükümleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin siyasi ifade özgürlüğüne getirilen fazladan sınırlamanın ve yaptırımın, Başkanlığın Anayasa’nın 136. maddesinde belirtildiği şekilde “bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında” kalması amacını sağlamaya yönelik *elverişli, gerekli ve orantılı* bir sınırlama olduğu sonucuna ulaşarak, iptal istemini reddetmiştir.²⁸

²⁶ Anayasa Mahkemesi (AYM) K.2018/109 (6 Aralık 2018), § 21.

²⁷ AYM, K.2018/109, § 31.

Anayasa Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadına atıfla, çoğunluk dininin mensuplarına farklı muamelenin nesnel ve gerekli olduğu takdirde eşitlik ilkesine aykırı sayılamayacağını kabul etmektedir.

“(…) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) de objektif ve gerekli olduğu takdirde çoğunluk dininin mensuplarına farklı muamelenin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne aykırılık teşkil etmeyeceğini kabul etmektedir. Mahkemenin Büyük Dairesi, *Lautsi/İtalya* davasında Hıristiyanlığın sembollerinden olan çarmıha gerilmiş İsa figürünün sınıflarda asılı olmasının çoğunluk dini olan Hıristiyanlığın okul ortamında baskın bir görünürlüğe sahip olması anlamına geldiğini kabul etmiştir. Ancak Mahkeme bu durumun tek başına çoğunluk ilkelere uzaklaşma ve ideoloji aşılama anlamına gelmediği sonucuna ulaşmıştır.” Bkz. AYM, K.2018/109 (6 Aralık 2018), § 32.

²⁸ Anayasa Mahkemesi (AYM) K.2017/171 (13 Aralık 2017). Kararın karşı oylarında ise sınırlamanın yasak yönünden kanuni amaca yönelik olmakla birlikte

Anayasa Mahkemesinin laiklik ilkesine ilişkin içtihadında değişim²⁹ görülmekle birlikte; Mahkemenin özel olarak Diyanet İşleri Başkanlığını düzenleyen anayasa kurallarına ilişkin yorumunda bir değişim değil istikrar bulunduğunu gözlemek mümkündür. İlk olarak Mahkemenin 1961 Anayasası'nın ilgili 154. maddesini de ölçü norm olarak kullandığı 1971 tarihli bir kararında³⁰ temellenmekte olan bu istikrarlı yorum, Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasa'da kurulan statüsünü Türkiye'de laik devletin esaslı bir unsuru kabul etmektedir. 1961 Anayasası düzenlemesini bir ileri aşamaya taşıyan 1982 Anayasası'nın 136. madde düzenlemesinin laiklik ilkesine bir doğrultu kurallı olarak atıfta bulunması da bu yorumu pekiştirici olmuştur. Anayasa Mahkemesinin Diyanet İşleri Başkanlığı başlığını taşıyan 136. maddeye ilişkin yorumu 1961 Anayasası'nın aynı başlığı taşıyan 154. maddesine ilişkin 1971 tarihli kararında orta-

---

yaptırım yönünden elverişli de olsa gerekli ve orantılı olmadığı ileri sürülmektedir. Ayrıca usul yönünden bir değerlendirme yapılmakta ve kuralın hak arama hürriyetini sınırlayıcı etkisine değinilmektedir.

²⁹ Anayasa Mahkemesi (AYM), K.2012/128, (20 Eylül 2012). Mahkemenin laikliğin katı ve özgürlükçü olmak üzere iki farklı yorumunun bulunduğu tespitinde bulunarak özgürlükçü yorumu benimsediği bu karar genel olarak laiklik içtihadında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir; bu konuda örneğin bkz. Selçuk Abdullah Evliyaoğlu, "Geçmişten Günümüze Türk Anayasa Mahkemesinin Cumhuriyetin Laik Devlet Niteliğine İlişkin Yorumu", *Anayasa Yargısı* 40/1 (2023), 105-157. Mahkeme, bu kararında, laikliğin özgürlükçü yorumunu şu şekilde açıklamıştır: "Laikliğin tarihsel gelişimi incelendiğinde, din olgusuna yönelik yaklaşım farklılıklarına bağlı olarak, kavramın iki farklı yorumu ve uygulamasının bulunduğu görülmektedir. Bunlardan, katı laiklik anlayışına göre din, bireyin sadece vicdanında yer bulan, bunun dışına çıkarak toplumsal ve kamusal alana kesinlikle yansımaması gereken bir olgudur. (...) Laikliğin daha esnek ya da özgürlükçü yorumu ise dinin bireysel boyutunun yanında aynı zamanda toplumsal bir olgu olduğu tespitinden yola çıkmaktadır. Bu laiklik anlayışı, dini sadece bireyin iç dünyasına hapsedmemekte, onu bireysel ve kolektif kimliğin önemli bir unsuru olarak görmekte, toplumsal görünürlüğüne imkân tanımaktadır. Laik bir siyasal sistemde, dinî konulardaki bireysel tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzı devletin müdahalesi dışında, ancak koruması altındadır. Bu anlamda laiklik ilkesi din ve vicdan özgürlüğünün güvencesidir."

³⁰ Anayasa Mahkemesi (AYM), K.1971/76, (21 Ekim 1971).

ya konulan bu hattı takip etmekte olduğundan, aşağıda bu karara değinmekte fayda vardır.

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda değişiklik yaparak memurların hizmet sınıfları arasında Din Hizmetleri Sınıfına yer veren kanun hükümlerinin Cumhuriyet'in laik niteliğine aykırılığı sebebiyle iptali istenen davaya ilişkin kararının³¹ gerekçesinde Anayasa Mahkemesi, Cumhuriyet'in Anayasa'da belirtilen laik niteliğinin anlamını Diyanet İşleri Başkanlığının anayasal statüsünü dikkate alarak tartışmıştır. Anayasa'nın aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığına yer vermiş olması karşısında Mahkeme, sistematik yorum yöntemine giderek, Anayasa'da benimsenen laiklik anlayışının herhalde diyanet işlerinin genel idare içinde örgütlenmesini esas aldığını tespit etmiştir. Bu tür bir örgütlenmenin laiklik ile kavramsal bir karşıtlık içinde görüldüğü gerçeğini teslim eden Mahkeme, esas itibarıyla dört temel ilke ile açıkladığı laikliğin bu çerçevede içinde kalan farklı kavrayışlara müsait olduğunu ve farklı toplumlarda farklı biçimlerde kurumlaştığını hatırlatmıştır. Devlet-kilise ayrılığı bu biçimlerden biridir ve özellikle Hıristiyan kiliselerinin örgütlenme biçimlerinin etkisiyle gelişmiştir. Daha farklı bir tarihî mirasla baş başa olan bir toplumda ise laiklik farklı bir biçimde kurumlaşabilir; Türk Diyanet İşleri Başkanlığı bunun bir örneğidir. Mahkemeye göre, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda kabul edilen laiklik ilkesi: Özellikle; a) Dinin devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme, b) Dinin, bireylerin manevi hayatına ilişkin olan dinî inanç bölümü de aralarında ayırım gözetilmeksizin, sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini Anayasa inancası altına alma, c) Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin

³¹ AYM, K.1971/76.

kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama, ç) Devlete, kamu düzenini ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dinî hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanıma niteliklerinden oluşmuş bir ilkedir.”³²

Anayasa Mahkemesi kararlarında izlenebilen yerleşik yoruma göre Diyanet İşleri Başkanlığı Türk laikleşmesinin bir kurumudur; laik Cumhuriyet’in İslam diyanet işleri alanında görevli idaresidir. Anayasa’da belirlenen Cumhuriyet’in laik niteliği “toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan İslam dinine mensup bireylerin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı kurul(masını)” da içermektedir.³³ Bu laiklik anlayışı örgütsel ayrılığı şart saymaz ve devletin din alanında idare örgütlemesini yadsımaz; ancak devlet işlerinde dinin etkili olmasını yadsır³⁴ ve “kutsal din duygularının devlet işlerine ve politikaya (...) karıştırıl(masını)” kesinlikle yasaklar.³⁵ Öte yandan, “Toplumunu oluşturan bireylerin din ve vicdan özgürlüğü alanındaki yaygın ve müşterek ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştıran tedbir ve uygulamalar eşitlik ilkesine aykırı olarak görülemez.”³⁶

Son olarak değinmek gerekir ki, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özel kanununda gösterilen İslam din hizmetlerini yürütmek görevini Anayasa'nın 136. maddesinde belirtildiği gibi laiklik ilkesi doğrultusunda yerine getirecek olması, bir çelişki gibi görünmektedir.³⁷ Din hizmetlerini laik idare eliyle laiklik ilke-

³² AYM, K.1971/76.

³³ AYM, K.2018/109, § 31.

³⁴ AYM, K.1971/76.

³⁵ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *Başlangıç*.

³⁶ AYM, K.2018/109, § 31.

³⁷ Bu husustaki asırlık tartışma ve gelişmeleri ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde bir Mesele olarak İslam*, Cilt 1 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008) ve İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde bir Mesele olarak İslam*, Cilt 2 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idare ve siyasi toplum içindeki konumunun ve işlevinin gelişimini kamu hukuku açısından ele alan bir çalışma için bkz. İftar Gözaydın, *Diyanet: Türki-*

si doğrultusunda yürütmek, bu laiklik anlayışının görünüşteki çelişkisidir. Bununla birlikte, laiklik ilkesi tarihsel gerçekliğe atıfla Türkiye’de anayasacılığın yerleşik bir ilkesi olarak ele alındığında, Diyanet İşleri Başkanlığının en başından itibaren bunun önemli bir parçası olduğu görülmektedir.³⁸ Bu bakımdan Diyanet İşleri Başkanlığını, Türkiye’de laiklik ilkesinin ilginç bir istisnası değil, kuruluşu iç içe geçmiş köklü bir ögesi olarak görmek mümkündür.

Resmî bir kurum olmakla birlikte, yürüttüğü görevlerin konusu dolayısıyla, toplumsal ilişkilerde Diyanet İşleri Başkanlığının ve görevlilerinin dinî veya manevi konularda otorite olarak kabul edilmesi doğaldır. Ayrıca, Başkanlık ve görevlilerince kamu hizmeti olarak yürütülen din hizmetlerinin gerekleri arasında dinî gerekliliklerin yerine getirilmesi de doğal olarak daima yer almaktadır. Bu şartlar altında bu görevi laiklik ilkesi doğrultusunda yerine getirmenin anlamı ne olabilir? Dinî gereklilikleri karşılaması gereken bir hizmetin yürütülmesini içeren bir görevin laiklik ilkesi doğrultusunda yerine getirilmesinin uygun hatta mümkün olup olmadığı tartışılabilir. Bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasa’nın 136. maddesinde belirlenen statüsünde yer verilen doğrultu kuralının anlamı, onun ne olduğuna ve ne olmadığına bakılarak açıklığa kavuşturulabilir: bağılıları bulunan bir cemaat ya da bir kilise örgütü gibi dinî bir örgütlenme değil, toplumdaki dinî otoritesi kanunla verilen görevinden doğan idari bir örgütlenme.

ye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009). Anayasal statünün getirilmesinden önceki dönemdeki tartışma için örneğin bkz. Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik*, 80-89.

³⁸ Yavuz Sabuncu, *Anayasaya Giriş* (Ankara: İmge, 2012), 141. Bu noktaya eleştirel bir açıdan işaret eden İsmail Kara, Diyanet İşleri Başkanlığının konum ve işlevini sorguladığı çalışmasının sonucunda, dini devletin emrine verme düşüncesinin Cumhuriyet devri siyaset ve din ilişkilerinin değişmez kuralı mı olduğu sorusuna ulaşmaktadır; bkz. İsmail Kara, “Din ile Devlet Arasına Sıkışmış bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (Şubat 2000), 55.

Nitekim Anayasa Mahkemesi içtihadında da bu husus yerleşik ve belirgindir: “Diyamet İşleri Başkanlığı, dinî bir teşkilat değil(dir).”³⁹ Yukarıdaki başlıkta değinildiği gibi maddenin Kurucu Meclis zeminindeki gelişiminde ilk defa “İslam dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda” ifadesiyle yer bulan doğrultu kuralının daha sonra “laiklik ilkesi doğrultusunda” şeklinde kabul edilmesi de bu sebeptedir.

Sonuç

Diyamet İşleri Başkanlığının statüsü ve işlevi bir asırlık bir tecrübe içerisinde gelişerek kurumlaşmıştır. İlk olarak Diyamet İşleri Reisliği adıyla 1924 yılında kanunla Başvekâlete bağlı bir idare olarak kurulan Diyamet İşleri Başkanlığı, Türkiye Devleti’nin Osmanlı Devleti’nden tevarüs ettiği dinî kamu hizmetleri kurumunun millî devletin laikleşmesi sürecinde geçirdiği dönüşüm bağlamında gelişmiştir. Cumhuriyet’in kuruluşunun temellerinin yeniden ele alındığı anayasa yapımı dönemlerinde ise Diyamet İşleri Başkanlığının statüsü de anayasal düzeyde ele alınarak düzenlenmiş ve yeni öğelerle perçinlenmiştir.

Geride kalan birinci yüzyıl boyunca Diyamet İşleri Başkanlığı daima genel idare içinde yer almıştır; kuruluşu ve görevleri kanunla gösterilmiştir. Hukuki statüsünün kaynağı ise 1961’den itibaren anayasadır. Anayasal statünün gelişimindeki son evre, 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 136. maddesinde yer alan düzenlemedir. Bu düzenleme, önceki anayasanın kurallarını devam ettirmiş ve onlara yenilerini eklemiştir. Ancak bu eklenen kurallara yeni diyebilmemizin sebebi ilk defa anayasal düzeyde açıkça konulmuş olmalarıdır; mamafih, şeklen yeni olan bu kuralların tamamı özü itibarıyla öteden beri yerleşiktir: “Genel idare içinde yer alan Diyamet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin

³⁹ AYM, K.2018/109, § 21.

dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” Bu özlü çerçeve düzenlemede yer alan kurallar Diyanet İşleri Başkanlığının anayasal kuruluşuna ilişkin olarak beş temel unsur getirmektedir: *konum, görev, doğrultu, tutum, amaç*. Bu kurallar, Diyanet İşleri Başkanlığının konumunu “genel idare içinde”; görevini “özel kanununda gösterilen görevler”; doğrultusunu “laiklik”; tutumunu “bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kal(ma)”; amacını ise “milletçe bütünleşme ve dayanışma” olarak belirlemektedir.

Önemle belirtilmelidir ki, 136. maddede getirilen düzenleme, çoğu maddesinde birçok kez değişiklik yapılmış olan Anayasa’nın hiç değiştirilmemiş olan ender maddeleri arasındadır. Bu kalıcılığın sebebi, millet hayatında bu düzenlemenin yaygın bir fikir birliğine isabetle karşılık gelmesi veya değişiklik yönünde yeterli fikir birliğine halen ulaşılmamış olması olabilir. Bu noktada söz edilmesi gereken özel bir etken, Siyasi Partiler Kanunu’nun 89. maddesiyle siyasi partilere bu hususta getirilen ve temelli kapatma yaptırımıyla desteklenen yasaklamadır. Demokratik düzende türev kurucu iktidarlarca anayasanın değiştirilmesinde siyasi partilerin anahtar role sahip bulunduğu dikkate alınarak, onlara yasaklanmış olan bu amacı başka yoldan gerçekleştirmenin fiilen imkânsız görünmesi karşısında, 136. madde ile belirlenmiş olan statünün, değiştirilmesi Anayasa’da yasaklanmamakla birlikte kanunla engellendiği için, fazlasıyla katı olduğu sonucuna varılabilir.

Kaynakça

A. Hukuk Kaynakları

Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun (Kanun No. 429). *Resmî Gazete* 63 (6.3.1924). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/63T.pdf>

Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Kanun No. 430). *Resmî Gazete* 63 (6.3.1924). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/63T.pdf>

Hilâfetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Me-maliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun (Kanun No. 430). *Resmî Gazete* 63 (6.3.1924). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/63T.pdf>

Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun (Kanun No. 2800). *Resmî Gazete* 3035 (22.6.1935). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3035.pdf>

Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sa-yılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanun'a Ek Kanun (Kanun No. 5634). *Resmî Gazete* 7469 (29.3.1950). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7469.pdf>

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (Ka-nun No. 633). *Resmî Gazete* 12038 (2.7.1965). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12038.pdf>. Deği-şiklikler işlenmiş güncel metin: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.

Siyasi Partiler Kanunu (Kanun No. 2820). *Resmî Gazete* 18027 (24.4.1983). Erişim 13 Eylül 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf> Değişiklikler işlenmiş güncel metin: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2820&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi.

Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi.

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.1971/76. (21 Ekim 1971).

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.1993/2. (23 Kasım 1993).

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.1997/3. (22 Mayıs 1997).

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.2012/128. (20 Eylül 2012).

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.2017/171. (13 Aralık 2017).

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.2018/109. (6 Aralık 2018).

AYM, Anayasa Mahkemesi. K.2023/212. (7 Temmuz 2023).

B. Telif Eserler

- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. New York: Routledge, 1963.
- Daver, Bülent. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1955.
- Daver, Bülent. "Türkiye'de Laiklik". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 4/11 (Mart 1988), 297-310.
- Dodd, Clement H. "The Turkish Republic". *The Routledge Handbook of Modern Turkey*. ed. Metin Heper - Sabri Sayarı. 53-63. NY: Routledge, 2012.
- Duran, Lütfi. "Türkiye'de Anayasa Yargısının İşlevi ve Konumu". *Anayasa Yargısı* 1/1 (1984), 57-87.
- Eroğul, Cem. *Anatüzeeye Giriş*. Ankara: İmaj Yayınevi, 8. basım, 2004.
- Evliyaoglu, Selçuk Abdullah. "Geçmişten Günümüze Türk Anayasa Mahkemesinin Cumhuriyetin Laik Devlet Niteliğine İlişkin Yorumu". *Anayasa Yargısı* 40/1 (2023), 105-157.
- Gözaydın, İftar. *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. basım, 2020.
- Hakyemez, Yusuf Şevki. "Anayasa Mahkemesi'nin Demokratik Barış Hareketi Partisi Kararı Üzerine Düşünceler". *Amme İdaresi Dergisi* Cilt 34 Sayı 4 Aralık 2001. s. 49-69.
- Heper, Metin – Evin, Ahmet (ed). *Politics in the Third Republic*. Boulder, CO: Westview Press, 1994.
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasına Sıkışmış bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (Şubat 2000), 29-55.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesinde bir Mesele olarak İslam*. Cilt 1. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiyesinde bir Mesele olarak İslam*. Cilt 2. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Sabuncu, Yavuz. *Anayasaya Giriş*. Ankara: İmge, 15. basım, 2012.
- Subaşı, Necdet. *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
- Vural, Hasan S. *Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2013.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KURUCU FİKRİYATI

Hicret K. TOPRAK*

Giriş

Devlet ve din arasındaki ilişkinin belirleyici parametreleri nelerdir? Siyasal önceliklerin Batı eksenli dünya düzeninden yana tayin edildiği bir sistemde dinin bütünüyle devre dışı bırakılması mümkün müdür? Din bir şekilde sistem içinde tanınacaksa onun sınırları nasıl tayin edilmelidir? Bütün bu sorular Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin fikrî arka planında en azından batılılaşma süreciyle başlatabileceğimiz huzursuzluklardan besleniyordu. Tarihsel öncüllerini Coğrafi Keşiflere kadar götürebileceğimiz yeni dünya düzeni, felsefi olarak Tanrı merkezli bir varlık tasavvurundan insan merkezli bir tasavvura geçişi temsil ediyordu. İnsanlık tarihini tek bir doğrusal düzlemin parçaları olarak ele alan ilk sosyologlar Batı dışı toplumları batılı toplumların "dün"ü olarak resmediyor, böylece bütün dünya aynı tarihsel izleği takip eden bir yapı olarak

---

* Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD.

kurgulanıyordu. Batı'nın öncülüğünde kurulacak bu yeni dünya düzeninde dinlerin yerini "ulus" fikrinin ve pozitivist yönelimlerin alması bekleniyordu. Toplumsal kurumların da yeniden ele alındığı ve bir düzenleme fikri çerçevesinde yapılandırıldığı bu süreçte Batı dışı toplumlar kendilerini parçası olmadıkları bir dünyanın yeni soru ve sorunlarıyla baş başa buldular. Bu soruların başında dinin geleneksel işlevlerinin yerini hangi yapı ya da kurumların alacağı geliyordu.

Din alanı söz konusu olduğunda kilise ve onun Orta Çağ boyunca ürettiği baskı ortamı dinlerin geneline teşmil edilmiş, bu sayede bütün dinler pejoratif bir zeminde "ilerleme" fikrinin karşısında konumlandırılmıştı. Durağanlığın ve değişime karşı direncin sembolü olarak "geri" kalmışlığın sorumluluğu dinlere yükleniyor, dolayısıyla "insanın kendi kaderini eline aldığı" yeni dünyada dinlerin bir yeri olmayacağı öngörülmüyordu. Bir düzenleme fikri çerçevesinde toplumun yeni baştan inşa edilebileceği inancı, Batı'dan bütün dünyaya yayılan "modernleşme" fikrinin ana dinamiği olarak yüceltiliyordu.

Bürokrat ve aydın çevrelerin öncülük ettiği Osmanlı batılılaşması henüz öncelikleri konusunda bir mutabakat zemini bulunmayan eklektik bir karaktere sahipti. Gerilemenin önüne geçmek için bir taraftan siyasal ve askerî kurumların dönüşümü için köklü adımlar atılırken, öbür taraftan toplumsal yapı ve kurumların bütünüyle Batılılaştırılması, Osmanlı kimliği açısından bir tehdit olarak görülüyordu. Batıcı, Türkçü ve İslamcı eğilimlerin ortak gündemi yeni bir toplumsallığın inşasında kurucu unsurun ne olacağı meselesiydi. Batılılaşmanın bütüncül bir perspektifle ele alınmasını bir kurtuluş olarak gören aydınlar yeni bir siyasal ve hukuki yapının oluşturulmasını, eğitim sisteminin Batı tarzı okullaşmayla yeniden yapılandırılmasını savunuyor, kültürel gecikmişliğin telafisi için giyim kuşamdan adab-ı muaşerete topyekûn bir dönüşümü arzuluyordu. Geleneksel dünyanın birikimi artık kullanım de-

ğeri olmayan geçersiz bir bakiye olarak takbih edilirken, geleceğin ancak yeni dünyaya dâhil olmakla kurulabileceği inancı batıcı aydınların ortak muhayyilesini yansıtıyordu. Ancak onlar için bile din ortak bir aidiyetin kurucu unsuru olarak gözden çıkarılması mümkün olmayan bir referans çerçevesiydi. Örneğin batılılaşma fikrinin öncülerinden Abdullah Cevdet, Ernest Renan'ın İslam dünyasına kurtuluş reçetesi olarak sunduğu "Kur'an'ı kapa, kadınları aç." teklifine karşı "Kur'an'ı da kadınları da aç." diyerek büsbütün İslamsızlaşmak yerine bir tür İslam reformunu savunuyordu. Aynı şekilde Türkçülüğün öncülerinden Ziya Gökalp'in "*Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak*" formülü telifçi batılılaşma fikrinin en yüksek temsilcilerinden birisiydi. İslamcı düşünürler dinin özüne dönmeyi, dolayısıyla geleneksel tortularından arındırılmış İslam'ı savunurken, Batı'nın üstünlüğü fikrini dolaylı olarak kabul ediyor, böylece geleneksel birikimin yeni dünyada devre dışı bırakılmasına bir şekilde meşruiyet kazandırıyorlardı.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci (1919-1923) bu eklektik düşünce yapısını yansıtıyordu. Hilafet ve saltanatın kurtarılması sloganıyla yürütülen Millî Mücadele, Ankara Hükümetinin "cihat" çağrısıyla bütünleşmiş, Anadolu hareketi en çok da dinî gerekçelerle toplumsal meşruiyet kazanmıştı. "Halife-padişah" esirdi, dolayısıyla "makam-ı hilafetin ve saltanatın kurtarılması," ancak Anadolu'dan yükselecek halk hareketiyle mümkündü. Millî Mücadele boyunca başta bizzat Mustafa Kemal olmak üzere harekete öncülük edenler dinî argümanlara başvurmakta bir beis görmediler.

Geçiş döneminin siyasi aktörleri, söylemlerinde bütün Osmanlı tebaasını dinî kimlik altında birleştiren Osmanlı geleneğine sadık kaldılar. 23 Nisan 1920'de büyük bir dinî merasimle açılan Birinci Büyük Millet Meclisinin ilk vekilleri "makam-ı hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas (kurtuluş) ve istiklalinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi" yeminiy-

le görevlerine başladılar. İlk Meclisin mebuslarının hatırı sayılır bir kısmı da Anadolu hareketine öncülük eden din adamlarıydı. 7 Şubat 1923'te Balıkesir Camii'nde irat ettiği ünlü hutbesinde Mustafa Kemal, Cumhuriyet'in kuruluşuna yaklaşıırken İslam'ı "son ve ekmel" din, Kanun-ı Esasi'yi ise "Kur'an-ı Azimüşşan'daki nüsus" olarak gösteriyordu. Aynı hutbede camilerin meşveret için yapıldığını, dolayısıyla "halkın anlamayacağı bir lisanda" okunan hutbeleri eleştiriyor ve camilerde bundan böyle "icabat-ı zamana muvafık" (zamanın ihtiyaçlarına uygun) Türkçe hutbe okunmasını istiyordu. Anadolu sahında yeni bir cephe olarak örgütlenen Millî Mücadele hareketinde meşrulaştırıcı bir işlev üstlenen İslam, böylelikle yeni hükümetin söylem gücünü artıran bir enstrüman olarak devrede tutuluyordu. Yeni hükümetin icra vekilleri heyetinin ilk sırasında yer alan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, dinî ve uhrevî işlerin makamı olmanın yanı sıra daha önce Evkaf Nezaretine bağlı bulunan vakıfların idaresini de üstlenmişti. Siyasi temsili bir hayli yüksek olan bu Vekâlet, henüz varlığını sürdüren medreselerin, tekkelerin ve vakıfların idaresini üstlenmesi bakımından geniş bir etki alanına sahip bulunuyordu.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, yeni devletin din kurumlarıyla ilişkileri açısından yeni tartışmaları beraberinde getirdi. Laik bir rejimin önündeki en büyük engel "hilafet" kurumuymdu ve 1 Kasım 1922'de saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılmasından sonra hilafet ancak 16 ay varlığını sürdürebilecekti. 29 Ekim 1923'te Fransız muhabiri Maurice Pernot'ya verdiği bir demeçte Mustafa Kemal "hilafet" in gerçekte dinde yeri olmadığını, ancak tarih içinde hükümdarların güçlerini kullanarak onu kendilerine mal ettiklerini ifade ediyordu. Öte yandan Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin varlığı ve statüsü rejimin henüz adı konulmamış olan laik niteliği açısından sorunlu görülüyor, öte yandan eğitim ve hukuk alanlarının batılı tarzda yapılandırılmasına yönelik fikirler olgunlaşıyordu. Şer'îye ve Ev-

kaf Vekâletinin 25 Şubat 1924 tarihli bütçe müzakerelerinde İzmir Vekili Şükrü [Saracoğlu] din ve siyaseti birbirine karıştırmama iddiasıyla kurulan yeni hükümet içinde Vekâletin varlığını açık bir çelişki olarak gösteriyordu:

“Siyasetle dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağıriyoruz ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz. Kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet sandalyesine oturtuyoruz... Kavillerimizde ve fiillerimizde ahenkdar olalım, samimi olalım. Şer’iye Vekâletinin mevkii bence çok muhteremdir. O kadar muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu Vekâlette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu Vekâletten ayırmak, onu siyaset oyuncuğu olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu Meclisin vazifesidir (bravo sesleri). Beyefendiler! Bu müessese çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla bu memleketin mukadderatında, dini inkılabatında birçok iyilikler yapabilecek bir müessesedir. Nasıl istersiniz böyle bir müessese, Maliye Vekâletinin falan hatasından dolayı yuvarlanan kabine ile beraber yuvarlansın, nasıl istersiniz ki Hariciye Vekâletinin yaptığı herhangi bir hatadan naşi araya araya bulup mevkie isad ettiğimiz bir adam o kabine ile beraber yuvarlansın?”¹

Kısa bir süre sonra 1 Mart 1924’te Büyük Millet Meclisinin 2. yasama yılı açılışında konuşan Mustafa Kemal “Diyânet-i İslamiyye”yi her türlü menfaat ve ihtirasların sahnesi olan siyasetten bir an önce “tenzih ve i’la” etmenin zaruret haline geldiğini söyledi. 3 Mart 1924 günü ise Türkiye’nin laik niteliğini ortaya çıkaran kanunlar art arda kabul edildi. Bunlar (1) “Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair” 429 sayılı Kanun, (2) 430 sayılı “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ve 431 sayılı “Hilafetin İlğasına ve Hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun”du.

¹ TBMM ZC, Devre 2, c. 6, s. 334.

Bu kanunların en önemlisi kuşkusuz hilafetin kaldırılmasıydı. Kanunla yeni kurulan devletin İslam dünyasıyla bağları kopartılarak Osmanlı devlet geleneğinin dinî karakterini meydana getiren “din ü devlet” anlayışı terk ediliyordu. Her ne kadar kanunda hilafetin hükümet ve Cumhuriyet’in mana ve mefhumuna içkin olduğu vurgulanmış ve bir süre sonra kabul edilen 20 Nisan 1924 tarihli kanunda devletin dininin “İslam” olduğu ve Meclisin de “ahkâm-ı şer’iyenin tenfizi ile” sorumlu bulunduğu hükümleri tekrarlınsa da bu iki madde 1928 yılında Anayasa’dan çıkartılacak, 5 Şubat 1937 tarihinde de laiklik ilkesi Anayasa’da yerini alacaktı. Laikliğin anayasaya aşamalı olarak girmesi rejime karşı dinî muhalefeti önlemeye yönelik bir stratejiydi. Mustafa Kemal 1927 yılında irat ettiği *Nutuk*’ta bu stratejiyi şu sözleriyle açıkladı:

“Cumhuriyetin ilanından sonra da, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapılırken, laik hükümet tabirinden dinsizlik manası çıkarmaya mütemayil ve vesileci olanlara fırsat vermemek maksadiyle ikinci maddesini bî manâ kılan bir tabirin ithaline müsamaha olunmuştur. Kanununun gerek 2’nci, gerek 26’ncı maddelerinde zaid görünen ve yeni Türkiye devletinin ve idare-i Cumhuriyetimizin asrî karakteriyle kabili telif olmayan tabirat inkılap ve Cumhuriyet’in o zaman için beis görmediği tavizlerdir.”²

Kanunun görüşüldüğü gün Adliye Vekili Seyyid Bey’in hilafetin dinî ve siyasi olarak işlevlerini yitirdiği, yeni hükümetin ise hilafet kurumunu zımnen karşıladığı yolundaki konuşması Mecliste büyük heyecan uyandırdı. Böylece hilafetin ilgasına ve başlangıçta bir “İslam devleti” ve “Cumhuriyet” rejiminin kurulmasına fıkhi bir temel oluşturuluyor, ayrıca hilafetin ilgasına karşı gelişebilecek olası dinî muhalefetin de önü kesilmiş oluyordu. Ertesi gün gazetelere konuşan İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi [Ülgener] reis-i cumhurun ve Heyet-i Vekile-

² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-I* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1934), 80.

nin verdiği kararlara tabi olmak gerektiğini söyleyerek bundan böyle hutbelerde halife yerine hükümete dua edilmesini istedi.

3 Mart 1924 günü kabul edilen diğer bir kanun da 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ydu ve bu kanun devrimlerle hedeflenen zihniyet dönüşümünün en önemli etaplarından biriydi. Kanunla daha önce Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ve çeşitli özel vakıflara bağlı bulunan bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devredildi. Kanunda medreselerin kapatılmasına ilişkin bir hüküm bulunmamasına rağmen bir süre sonra Maarif Vekâleti 479 ilmiye medresesini kapattı. Aslında kanunla "yüksek diniyyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir ilahiyat fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de ayrı mektepler küşat edilmesi" de hükme bağlanmıştı. Bu doğrultuda Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi bakiyesini devralan ilk imam hatip mektepleri 1924 yılından itibaren 29 yerde açıldı ve sayıları birkaç yıl içinde 34'e kadar yükseldi. Ancak yeni düzenlemeler neticesinde artık imamlık ve hatipliğin bir meslek olarak öğrencilere istikbal vaat ettiği söylenemezdi. Ortaokul seviyesinde açılan imam hatip mekteplerinin lise seviyesinde devamı ve karşılığı yoktu. Dolayısıyla bu okullardan mezun olan öğrenciler ilahiyat fakültesi de dâhil olmak üzere üniversitelere kabul edilmiyordu. Üstelik istihdam olanakları zaten oldukça kısıtlı olan din görevlisi kadroları memuriyet statüsünden de çıkarılmış bulunuyordu.

İmam hatip mektepleri öğrencisizlik gerekçesiyle 1927-1933 yılları arasında peyderpey kapatılırken, ilahiyat fakültesi de 1933 üniversite reformu sırasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlı İslam Araştırmaları Tetkik Enstitüsüne dönüştürüldü. Öte yandan başlangıçta ilkokullarda haftada iki saat yer alan din dersleri 1927'de ortaokul, 1929-1931 arasında ise ilkokulların ve öğretmen okulları müfredatının dışında bırakıldı. Azınlık okullarını da kapsayan bu uygulamanın tek istisna-

sı köy okullarında bir saat verilen din dersleriydi. Kur'an-ı Kerim ve hafızlık eğitimi verilen Kur'an kurslarına gelince, bunlar da 1932 yılından itibaren yalnızca 17 yerde açılmıştı. 1933 yılına gelindiğinde Diyanet İşleri Reisliğine bağlanan sınırlı sayıdaki bu Kur'an kursları dışında din eğitimi ihtiyacını karşılayan resmî ya da sivil hiçbir kurum kalmadı.

Eğitimin geleneksel ulemanın elinden alınarak laik bir temelde yeniden yapılandırılmasından sonra 1928 yılında Latin harflerinin kabulüyle başlatılan Türk dil devrimi kapsamında eski harfli kitapların kullanılması yasaklanırken, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik adımlar da atıldı. Bu kapsamda hayata geçirilen Türkçe hutbe ve Türkçe ezan uygulamalarının yanı sıra Türkçe namaz denemeleri de kayıtlarda yerini aldı. Nitekim dönemin Başvekili İsmet İnönü de yıllar sonra Türk dil devriminin aynı zamanda yeni nesillere geçmişin kapılarını kapatmak, Arap-İslam dünyasıyla bağlarını kopartmak ve dinin etkisini zayıflatmak amacına matuf olduğunu söyleyecekti.

Vekâletten Reisliğe: Dini Alanın Yeniden Tanımlanması

Geçiş dönemi kurumlarından birisi olan Şer'îye ve Evkaf Vekâletini kaldırarak onun yerine Başvekâlete bağlı olarak Diyanet İşleri Reisliğini ihdas eden 429 sayılı Kanun, 3 Mart 1924 kanunlarından bir diğeri idi ve bu kanun dinin yeni rejim içindeki kurumsal yapılanmasının sınırlarını gösteriyordu. Kanunla, "muamelat-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri' ve infazı" o günden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisine tevdi edilirken, "din-i mübin-i İslâm'ın bundan mâ'adâ i'tikâdât ve ibadâta da'ir bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi" Diyanet İşleri Reisliğinin uhdesine teslim ediliyordu. Böylece dinin "muamelat-ı nâs" denilen toplumsal ilişkiler alanı ile "itikat ve ibadet" alanı birbirinden ayrılmış, Diyanet İşleri Reisliğinin rejim içindeki varlığı da yalnızca "itikat ve ibadet" alanıyla sınırlandırılmıştı:

“Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelat-ı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslam’ın bundan maada i’tikâdât ve ibâdâta dâir bütün ahkâm ve mesâlihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet’in makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir.”³

Cumhuriyet’in diğer bütün kurumları gibi Diyanet İşleri Reisliği de rejimin varlığını tahkim edecek bir bileşen olarak tasavvur edilmişti. Kuruma yüklenen misyon, Cumhuriyet’in kurucu fikriyatına eklenerek laiklik anlayışının toplumsal meşruiyet kazanması ve “asrın şartlarına muvafık”, “millî” bir din anlayışının inşa edilmesiydi. Dine yönelik bu pragmatik siyasetin arka planı iktisat müşaviri Ahmet Hamdi Başar’ın şu sözlerinde açık bir şekilde görülmüyordu:

“Bizde dinî, cemiyetin dışına atmak değil, bilakis inkılabın emrine vererek yaşatmak lazımdır. Camileri yıkıp, terk edip onların yerine halkevleri yapmak suretiyle maksadımızda asla muvaffak olamayacağız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak; oraları modern halkevleri yerine koymak, din sınıfını ortadan kaldırmak; herkesi din ve dünya namına konuşurtmak mümkündür.”⁴

Başar’ın yeni rejimde dini “inkılabın emrine vererek” yaşatma önerisi tek partili yıllarda dinî reform ataklarının çözümlenmesi açısından oldukça aydınlatıcıydı. Yeni rejimde din adamlarının konumu her şeyden önce ciddi bir statü kargaşası ve itibar kaybını yansıtıyordu. Millî Mücadele döneminde Anadolu hareketinin toplumsal meşruiyetini sağlama konusunda ulemaya yüklenen yüksek misyona rağmen Cumhuriyet’in ilanından sonra yeni kuşakların yetiştirilmesi, “eski” olandan ve

³ “429 Sayılı Şer’iye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun”, *Resmî Gazete*, 63, 6 Mart 1340 [1924].

⁴ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye* (Ankara: AİTİA, 1981), 43.

onu temsil eden değerlerden olabildiğince uzaklaşma koşuluna bağlanmıştı. Cumhuriyet'in kurucu kadroları kapsamlı bir reform programı ve hafızaya esaslı bir müdahaleyle toplumun yeni baştan kurulabileceğini öngörüyorlardı. Başta dil devrimi olmak üzere dinî alanın iç içe geçtiği oldukça geniş bir alanda toplumsal muhayyilenin kısa bir zamanda dönüştürülmesi, – en azından modernleşme hedefine ket vurmuyacak bir uyum göstermesi– hedefleniyordu. Ne var ki Diyanet İşleri Reisliğinin dinî reformların toplum katında meşrulaştırılmasında ve rejimin önceliklerini yansıtan bir dinselliğin verili dinî bakiyeyle telif edilmesinde kurucu kadroların beklentilerini karşılayabildiğini söylemek zordu. Aksine Diyanet İşleri Reisliği kadroları geleneksel dinî bakiyenin devamı olarak görülüyor ve çoğunlukla yetersiz ve zayıf bir temsiliyetle ilişkilendiriliyordu. Ehli-yetsiz kişilerin “hoca” sıfatıyla “halkı cehalete sürükledikleri”ne dair yakınmalar sık sık Meclise taşınıyor; özellikle imam, hatip ve diğer cami görevlilerinin eğitim durumları ve çalışma koşullarına yönelik eleştiriler, din adamlarının yeni devlet içindeki statüleri konusunda kargaşa yaşandığını ortaya koyuyordu.⁵ Yine de pek çok vekil toplum katında karşılığı oldukça yüksek olan din görevlilerini halka ve onun ruh dünyasına kolaylıkla erişebilme ve cemaatlerini yönlendirebilme kabiliyetleri açısından önemli birer aktör olarak görüyordu:

“Efendiler, istediğiniz kadar âlim olun, fazıl olun bir köye gidiniz. Malıyanın, sıtmanın netayici budur, şudur diye istediğiniz kadar söyleyin. Kapıdan çıkarsınız yahut kapıdan çıkmaya hacet yok. İmam Efendi bir defa çeneyi açtı mı kâfidir. Sözüünüz hiç oldu.”⁶
“Memleketimizin laekal yüzde seksenini köylü teşkil ediyor. Hepimizin de itiraf etmemiz lazım gelir ki her köyün başı, sarıklı bir hocadır. Oraya siz gidersiniz dil dökersiniz. Doktor gider, dil dö-

⁵ Örneğin bk. TBMM ZC, Devre 2, 14/213.

⁶ Denizli vekili Mazhar Müfit [Kansu], TBMM ZC, Devre 2, 14/216.

ker, jandarma gider, kırbaç gösterir. Tahsildar gider, tahsil torbasını gösterir. Hiçbirinin ehemmiyeti yoktur. Orada köy imamının söylediği, nass-ı katidir. Her şeyi yapar.”⁷

18 Mart 1924 tarihli Köy Kanunu’na göre imamların köy derneklerinin seçimi ve müftünün onayı ile atanması karara bağlanmıştı. Bu gelişmeyle köy imamları derneklerin bir çalışanı konumuna indirilmişti. Karesi Vekili Vehbi [Bolak], ayrıca çoğunluğu genel kültür ve okuma yazma bilmeyen köy imamlarının geçmişte sahip oldukları toplumsal itibara nazaran içine düştükleri bu yeni durumu şu sözlerle eleştiriyordu:

“Halbuki köy imamları, tetkik edilecek olursa birçok yerlerde, belki yüzde yetmiş okumayı zor bilir. Bu mahzuru izale için Köy Kanunu’na bir madde koyduk. Hâlbuki şimdiki köy imamları köyün hizmetkâridirlar... “Muhtar geldi mi, “İmam! Şuradan kahve pişir!” der “Git misafir gelmiş atını dolaştır!” der. Köy hayatını bilenler bunun tafsilatını da bilirler.”⁸

Halk katında süregelen nüfuzları ve geniş etki alanları sebebiyle rejimin toplumsal meşruiyet kazanmasında “kendilerinden yararlanılacağı” öngörülse de söz konusu kadrolar politik muhayyileyi besleyecek bir temsil ve söylemi ortaya koymakta zaman zaman açık bir direnç gösterirken, zaman zaman da örtük bir muhalefetle rejimin din politikalarına mesafeli durdular. Örneğin Türkçe ibadet denemeleri konusunda hutbenin Türkçeleştirilmesine destek verdikleri halde, Türkçe namaz denemeleri söz konusu olduğunda açık bir direnç göstermelerine rağmen, ezan konusunda ise daha dolaylı ve örtük bir muhalefet sergilediler. Ulema bakiyesi bu kişiler, bir taraftan toplum katında geleneksel rollerinin devamı olarak hayatın hemen her alanına ilişkin ağırlıklarını koyarken, öte yandan yeni rejimin “asrî” bir toplum için öngör-

⁷ Karesi vekili Mehmet Vehbi [Bolak], TBMM ZC, Devre 2, 14/214.

⁸ TBMM ZC, Devre 2, 14/214.

düğü gereklilikler konusunda, “halkı irşad etmekle” görevli kılınmışlardı. Kurtuluş mücadelesinden Millet Meclisinin teşekkülüne kadar yeni devletin kuruluşunda da önemli roller üstlenmiş olan Diyanet İşleri Reisliğinin önde gelen kadroları, kendilerine yüklenen yeni misyona uyum sağlamaya çalışırken hem toplumsal gerçeklikleri hem de devletin taleplerini hesaba katmak durumunda kaldılar.

Devletin egemenliğinin her şeyin önünde ve üzerinde olduğu tarihsel tecrübeye 19. ve 20. yüzyıl boyunca çoğalarak eklemelenen “yok olma ve tarih sahnesinden silinme” kaygısı, kurucu kadrolar açısından işleyişi nasıl olursa olsun “devletin bekası” için zorluklara ve sıkıntılara göğüs germeyi zorunluluk olarak ortaya çıkarmıştı. Devletin bekasının gerekliliğine duyulan inanç, savaş yıllarında hezimet ve yok oluş kaygılarının ürettiği bir zeminde hayatiyet kazandı. Bu düşüncenin tarihsel kökleri, her şeyden önce “devlet” merkezli Osmanlı siyaset geleneğine dayanıyordu. Bu geleneksel tecrübenin son iki yüzyılında yaşanan gelişmeler, ulus devletlerin oluşma sürecinde “güvenlik” odaklı bir siyasetle bütünleşmişti. Özellikle millî bağımsızlık sürecinde devletin bekası meselesi, milletin varlığının/bekasının ve birliğinin ön şartı olarak gerçeklik kazandı. Bu düşünce biçimi, aynı zamanda “devletsizliğin milleti de ortadan kaldıracığı” fikrinden besleniyordu. Beka düşüncesini işlevsel kılan bir diğer etken de Sünni siyaset geleneğinde dini yaşamın temel koşullarından birisi olarak “devlet”in varlığına atfedilen otoriteydi. Toplumsal karşılığı bakımından “devlet” kavramı –hilafetin kaldırılışına kadar– dini yaşamın öncelikli koşulu olarak görünüyordu. Hilafet kaldırıldığında ise “devlet,” “vatan” ve “millet” kavramlarına yüklenen anlamlar ciddi değişime uğramış, bu süreç özellikle İslamcı geleneğin mensupları açısından bir farklılaşma ve çeşitlenmeyi beraberinde getirmişti. Ancak hilafetin kaldırılması ve bunu izleyen laik reformlarla dinî hayatı kısıtlamaya yöneldiğinde bile

devlet, din ve toplum arasına koymaya çalıştığı açık mesafeye rağmen, toplum nezdindeki “manevi” otoritesini görece korumaya devam edecekti.

Öte yandan geçiş döneminin dinamikleri açısından din, geleneksel fonksiyonlarıyla ciddi işlev görmeye devam ediyor, devlet eliyle gerçekleştirilen herhangi bir icraatın toplumsal meşruiyetinin sağlanmasında güçlü bir referans kaynağı olarak hayatietini sürdürüyordu. Bu süreçte toplumsal yapı ve normları dikkate almayan bir söylemin her şeyden önce ciddi bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya geleceği açıktı. Hızlı ve kalıcı toplumsal dönüşümü hedefleyen kurucu kadroların toplumsal meşruiyetin sağlanması için her şeyden önce bu toplumsal muhayyileyi gündemlerine almaları, bu çerçevede toplumun dışına düşmedikleri konusunda genel bir güvence vermeleri gerekiyordu.

Kamusal hayatın laik bir düzende yeniden kurgulanması toplum katında ciddi sarsıntılar meydana getirirken, Diyanet İşleri Reisliği din politikalarının çoğunlukla dışında tutuluyordu. Ona yüklenen görev daha çok toplumsal muhalefeti yumuşatacak tutum sergilemesiydi. Bu çerçevede örneğin devrimin ve değişimin en sembolik temsillerinden Şapka Kanunu etrafındaki tartışmalar, Diyanetin ‘yeni’yi ve ‘modern’i nasıl niteliğini göstermesi bakımından bir hayli önemliydi ki henüz kanun çıkarılmadan önce Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi’nin şapkanın dindeki yeriyle ilgili açıklaması bunun tipik bir örneğini sergiliyordu:

“Dinin ve Müslümanlığım belli bir şekl-i mahsusu yoktur. Bunu amir bir ayet-i celile veya bir hadis-i şerif der-hatır etmiyorum. Bilhassa peygamberimiz bizi dünya işlerinde serbest bırakmıştır. Bir insanın sefaheti ve ahlaksızlığı temsil etmemek suretiyle ihtiyacı ve zevkini tatmin edecek bir tarz-ı telebüs etmesinden daha mübeccel bir hakkı olabilir mi? Teşebbüh kasdı olmamak şartıyla

kadın ve erkek her ferd-i Müslim başına ve sırtına dilediği libasıiktisa edebilir. Bunda hiçbir mahzur-ı dini yoktur.”⁹

Türkçe hutbe ve Türkçe ezan uygulamalarına da destek veren Rifat Börekçi Türkçe namaz konusunda ise daha farklı bir tutum sergilemiş, Türkçeye tercüme edilmiş meallerin Kur’an-ı Kerim’in yerini tutmadığını, onlarla kılınan namazların sahih olmadığını açıklamıştı. Börekçi bu açıklamayı 19 Mart 1926’da Göztepe Camii İmamı Cemaleddin Efendi’nin Türkçe namaz kıldırmasından sonra basında geniş yankı bulan tartışmalar üzerine yapmış, bir süre sonra da bu kişi görevden uzaklaştırılmıştı. Görevden alınma gerekçesi olarak Kur’an-ı Kerim’in tercümesiyle namaz kılınamayacağını “bi’l-icma farz” olduğu ve herhangi bir dile tercümesinin aslının yerine geçmeyeceği tekrarlanırken, söz konusu imamın bu girişimi “fitne” ve “ihtilaf” sebebi olarak gösteriliyordu.¹⁰

Mer’i hukuk özellikle fetva müessesesinin yetki alanını ciddi anlamda daraltmıştı. Laik hukuk sistemi içinde geleneksel dinî argümanların artık bir geçerliliği bulunmuyordu. Medeni Kanun’un kabulüyle “fetva” konusu dinî meseleler sadece ibadet alanıyla sınırlandırılrsa da toplum katındaki dönüşüm hiç kolay olmadı. Kanundan önceki hadiselerin hukuki hükümleri, hangi kanun geçerliyse ona tabi kabul edilmiş; birden fazla evlilikler, miras meseleleri gibi bazı hususlar kazanılmış hak ve durum olarak kayıt altına alınmıştı. Böylece din görevlileri –sınırlı düzeyde de olsa– hukuki bazı meselelerde fetva mercii olmaya bir müddet devam ettiler. Nihayetinde erken dönem kadroların bir taraftan rejimin taleplerini, bir taraftan dinî ge-

⁹ *Cumhuriyet*, (6 Temmuz 1925), 2.

¹⁰ *HMKD*, 23.3.1926 tarih ve 743 no’lu karar. Ahmet Hamdi Akseki’nin, bu kararı gerekçelendirmek üzere kaleme aldığı şerh daha sonra *Sebilürreşad*’da yayımlandı. Bkz. “Namazda Kur’an Okumak Meselesi”, *SR*, II (1949), 34/134-5; 36/165-7; 37/180-1; 38/197-8; 39/215-6; 40/229-30; 41/244; 42/263-4; 44/390-2. Cemaleddin Efendi 23 Mart tarihli kararla görevinden alındığı halde durum basına birkaç hafta sonra intikal etti. Bkz. *Milliyet*, 14 Nisan 1926.

reklilikleri, öbür taraftan da toplumsal maslahatı gözeterek karşıladıkları, hukuki konularla açıkça çelişen hususlarda dengeleyici bir tutum sergilemeye çalıştıkları söylenebilir. Kuşkusuz burada kişisel çabalar da oldukça belirleyici olmaktadır ve örneğin Ahmet Hamdi Akseki, Ömer Nasuhi Bilmen ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır gibi Osmanlı bakiyesi ulemanın çabaları geleneksel dinî müktesebatın korunup sürdürülmesinde oldukça etkili olmuştur.

Sonuç yerine

Diyanet İşleri Başkanlığının pozisyonu, kuruluşundan itibaren devlet ve toplum arasında bir sıkışmanın ve yer yer de uzlaşma arayışının izlerini taşıyordu. İlk kadroları Osmanlı ulema sınıfının seçkin üyelerinden oluşturulan Diyanet İşleri Reisliği, oldukça sınırlandırılmış görev ve yetki alanına rağmen kuruluş yıllarından itibaren kritik roller üstlenmişti. Diyanet İşleri Reisliği kadroları erken dönemden itibaren rejimin beklentileriyle dinin yerleşik sabite ve formlarını toplumsal talepleri de karşılayacak bir vasatta buluşturma konusunda bir hayli zorlandılar. Bu zorlukların başında pozitivist düşünce dünyasından beslenen arınamacı refleksler ve rejimin “beka”sını sağlamayı önceleyen kaygıları sebebiyle kurucu kadroların çoğu kez toplumsal gerçekliği ihmal eden siyaseti rejimin öncelikleri arasına yerleştirmiş olmaları geliyordu. Yeni kuşaklara geçmişin kapılarını büsbütün kapatmayı müreffeh bir geleceğe yürümenin zorunlu koşulu olarak benimseyen bu kadrolar katı ve baskıcı bir laiklik anlayışıyla erken dönem din politikalarına yön vermişlerdi. Böylece geleneksel dinî kurumlar ortadan kaldırılarak dinin kamusal görünürlüğü bütün yönleriyle kontrol ve denetim altına alınmak istenmiş; bu durum da tek parti rejimine yönelik sessiz bir toplumsal muhalefetin giderek görünürlük kazanmasına yol açmıştır. Dinî alanın olabildiğince sınırlandır-

ması ve fakat aynı zamanda onun aracılığıyla devrim ve reformlara toplumsal bir meşruiyet sağlama stratejisi, dinî kurumsallaşmanın Türkiye'ye özgü sayılabilecek paradoksal yapısını ortaya çıkarmaktaydı.

Dinî ve laik kodlar arasında bir taraftan toplumsal beklentileri öbür taraftan da devletin taleplerini karşılama beklenen dinî kurumsallaşmanın kurucu aktörlerin laiklik eksenli sıkı tecrit politikalarının gölgesinde sınırları olabildiğince daraltılmış bir dinselliği ayakta tutmaya çalışmış olduklarını söylemek mümkündür.

İlerleyen yıllarda devletin öncelikleri ve toplumun beklentileri arasında bazen uzlaştırıcı bazen de dönüştürücü işlevler üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığı, rejim içindeki varlığını tahkim etmeyi başaracaktır. Bunda kuşkusuz din hizmetleri söz konusu olduğunda toplumsal taleplerin devlet eliyle karşılanmasına yönelik kurucu hafızanın önemli rolü bulunmaktadır. Bu sayede dinî hayatın kontrol ve denetiminin yanı sıra İslam'ın Sünni/Hanefi yorumuna dayanan bir ortodoksinin korunup sürdürülmesine yönelik refleksler de devlet katında Diyanet İşleri Başkanlığının varlığını tartışılmaz kılan bir statüye eriş-tirmiştir. Ne var ki onun statüsü aynı zamanda devletin müdahale ve kontrolüne açık bir vasatta değerlendirilmesine ancak izin verebilecektir. Özellikle askerî idarenin yönetime el koyduğu ara dönemler, Diyanet İşleri Başkanlığının devletin ideolojik düzeyde organik bir parçası olduğu yolundaki söylemlere meşruiyet sağlayacaktır. Kuşkusuz dinin araçsal bir düzlemde kullanıma elverişli boyutu, onu yöneticilerin topluma yön verirken tasarladıkları vizyonu aktarma konusunda öncelikli referans noktası olarak her zaman öne çıkarmıştır. Bu çerçevede 1960 askerî müdahalesinden başlayarak ara dönem din politikaları "biri 'laik' ve 'mutedil' diğeri ise 'gerici' iki tür İslam'ı birbirinden ayırıştıran" siyaset geleneğinin kökleşmesine fırsat verecektir.

Kaynakça ve İleri Okumalar

- Akın, Rıdvan. *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Akseki, Ahmet Hamdi. "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-III". *Sebilürreşad* V/104, 1951.
- [Atatürk], Mustafa Kemal. *Nutuk-I*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Başar, Ahmet Hamdi. *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*. Atatürk İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1981.
- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1982.
- Bein, Amid. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişiminin Failleri Geleneğin Muhafızları*. İstanbul: Kitap Yayınları, 2012.
- CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*. Ankara: Ulus Basımevi, 1948.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. C. V, İstanbul: Eser Yayınları, 1977.
- Gözaydın, İştâr. *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Hanioğlu Şükrü. *Atatürk: Entelektüel Biyografi*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2023.
- Jäschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Ankara: Bilgi Yayınları, 1972.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Subaşı, Necdet. *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
- Toprak, Hicret K. *Mihrap, Minber ve Devlet Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

DİYANETİN TOPLUMU AYDINLATMA MİSYONUNUN YENİDEN YORUMLANMASI

Mehmet Talha PAŞAOĞLU*

Giriş

Din işlerinin idaresi, Cumhuriyet tarihi boyunca aktif siyasetin konusu olup siyasi işlevini muhtelif kurumsal çatı ve düzenlemeler altında sürdürmüştür. Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık dört ay sonra 3 Mart 1924'te TBMM gündemine getirilip 6 Mart 1924'te yürürlüğe giren üç önemli yasa vardır. Bu yasaların ilki, 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'dur. Adından anlaşıldığı üzere Kanun, Şer'îye ve Evkaf Vekâletini kaldırmış ve din işleriyle ilgili düzenleme yapma yetkisini Meclise ve hükümete bırakmıştır. Daha da önemlisi İslami inanç ve ibadetlere ilişkin tüm idari işleri yürütmek için Ankara'da bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmasına karar verilmiştir. İkinci yasa 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. Üçüncü yasa ise, 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun'dur; bu yasa-

---

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

ların birlikte çıkarılması anlamlıdır. Şerif Mardin, çıkarılan bu yasaların bütüncül etkisini Osmanlı Devlet geleneğindeki ilmiye sınıfının ortadan kaldırılması, böylece laikleşmenin sağlanması olarak açıklar.¹ İşlevsel olarak ilmiye sınıfının bir parçası olma özelliğini taşıdığını iddia edebilecek tek merci, ona göre, Diyanet İşleri Reisliğinde çalışan bürokratlar olabilir. Ancak bu bürokratların da idare işlevi ve kısıtlı yetki ile sınırlandırılmış olması ulemanın fiilen ilgası anlamı taşımıştır. Ulemadan sonra tarikatlar da yasal statüleri ortadan kaldırılıp toplumsal hayatta otorite olma imkânından alıkonulmuştur. Din ve devlet ilişkisinin sınırları yeniden çizilirken dinin siyasete etki etme potansiyelinin önüne geçilmekle kalmamış, aynı zamanda dinin toplumsal nüfuzunu besleyip canlandırabilecek bütün kurumsal momentler de ortadan kaldırılmıştır.

1924'te kurulan Diyanet İşleri Reisliğinin ilk başkanı Börekçizade Mehmet Rifat 5 Mart 1941'de vefat edene kadar bu görevde kalmıştır. Kendisinden sonra Ocak 1942'den Nisan 1947'ye kadar bu görevi üstlenen Mehmet Şerafettin Yalıtıkaya'nın dönemi de dâhil olmak üzere bu yaklaşık çeyrek asırlık yönetimi, TBMM'deki tek parti Cumhuriyet Halk Fırkasının iktidarı boyunca yürütülen din politikaları ve yasal düzenlemeler eklenmesinde okumak yanlış olmaz. Söz konusu din politikaları kurumların başındaki yöneticilerin görevde kaldığı süreler ile ölçülemez, ne var ki Diyanet İşleri reislerinin görev süreleri ve değişim tarihleri, bize devletin din politikasının süreklilik taşıdığı kadar esneme emaresi gösterdiği momentleri açıklayacak ipuçlarını verebilir. Bu çerçevede, Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığına kadarki (1949) CHP hükümetlerinin din politikasında ortak bir perspektif izlediği söylenebilir.

¹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 122.

Diyamet İşleri Reisliği ve onun üstlendiği siyasi-toplumsal roller bağlamında din-siyaset ilişkisinde bir değişimden, ancak Şerafettin Yaltkaya'nın vefatından sonra (23 Nisan 1947) bahsedilebilir. Yirmi gün sonra reisliğe atanan Ahmet Hamdi Akseki, din-siyaset ilişkisindeki liberal açılımların başlatıcısı olarak anılabilir. Akseki, 12 Mayıs 1947'de müftülöklere gönderdiği görev başlama tebligatında görevini "halkımızın din ihtiyaçlarını tatmin ve eksiklerini ikmal" diye özetlerken reisliğin idare işlevini hatırlatmakta, ancak aynı zamanda, Türkiye'nin ve dönemin toplumsal sorunlarına kayıtsız kalmadığının altını çizmektedir: "Memlekette salgın hastalıklar ile yapılan mücadelelere iştirak etmek bütün meslekdaşlarım için bir vecibe olduğu gibi en büyük hastalık olan ahlaksızlığın her çeşidi ile en güzel bir şekilde (...) mücadele etmek de başlıca vazifelerdendir."² Böylece, ilk defa Diyanet İşleri Reisliği, kendine idare işlevinin ve devletin din politikası çerçevesinde ona çizdiği dar alanın biraz ötesine geçip toplumsal bir rol kesp etmiştir.

27 Mayıs Darbesi'nden 22 Haziran 1965'te yasalaşan 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a kadar Başkanlığın idare işlevinin yeni açılımlarla sürdürülmesi, elbette 1950-1960 arası DP dönemi kadar sorunsuz olmamıştır. On yıllık DP iktidarında, hiyerarşik bütünlük ve kararlı siyasi irade sayesinde din işleriyle ilgili kararların hızla alınıp uygulanması mümkün olsa da darbe sonrası için ayırmasını söylemek zordur. 1960-1965 arasında sıkça değişen hükümetlere ve çoklu siyasi aktörlere bağlı olan din politikaları, çok sayıda tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Başkanlığın kendi izleğini çizerek kurumsallığını tamamlayabilmesi ancak devletin din politikasına olan bağlılığını koruduğu ölçüde mümkün olacaktı. Bu açıdan din-siyaset ilişkisi kurumun

² Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazı İşleri, 598.

kimliğini yasal düzenlemelerle olgunlaştırması sürecine paralel olarak, değişken ve kaygan bir zeminden sabit, istikrarlı, durağan bir yapıya doğru evrilecektir. Söz konusu durağanlığın, en azından kurum özelinde, 1980'ler ve sonrasında yakalanabildiği görülecektir.

Din Politikaları İçre Bir Dönemlendirme

Diyanet bugün kamusal kaynakların önemli bir kısmının ayrıldığı bir kurum olarak kamu politikası tartışmaları içinde kayda değer bir yer kaplıyor. Kamu politikası kavramının C. Joachim Friedrich'in editörlüğünü yaptığı kült eser *Public Policy*'den (1940) beri kamu yönetimi-siyaset ayrımı üzerine yürütülen tartışmaların temelini işaret ettiği söylenebilir. Friedrich, iktidarın kendisi ile yönetimi arasında varsayılan ayrımın mutlak olmadığını vurgulamıştı ve kamu politikasının sürekliliği olan, uygulandığı anda forma dönüşen bir olgu olduğunu iddia etmişti.³ Yani siyaset ve yönetim, her ne kadar ilki yapımda ve ikincisi uygulamada baskın olsa da her daim birlikte ve sürekli rol oynar. Bugün kamu yönetimi kamu çıkarına ilişkin eylemlerle bağdaştırılırken, siyaset, daha çok aktörlerin iktidar kazanımı ve kaybıyla ilişkilendiriliyor. Oysa böyle pür-i pak bir ayrımın olmadığını, kamu çıkarı adına yapılan politikaların gündelik siyasetle iç içe geliştiğini bilmekteyiz. Benzer şekilde siyasetin verili bir durumda neyin yapılması/ yapılmaması gerektiği hakkında alınan kararlara bağlı olduğu düşünüldüğünde, karar alıcıların başat önemini göz ardı edemeyiz. Genel ve özel çerçevede hem karar alıcıların hem de toplumsal/yapısal dinamiklerin belirleyiciliğini ortaya koyan bu yaklaşım, kamu politikasını hükümetlerin hayata geçirmeyi ve geçirmemeyi tercih ettikleri eylemler nispetinde tanımla-

³ C. J. Friedrich - Edward S. Mason, *Public Policy* (Cambridge: Harvard University Press, 1940), 3-25.

yan Thomas Dye'in⁴ aksine bir kamu politikası olarak inceleyebilecek olan din politikasının siyasi iktidarlarla sınırlı görülemeyeceğine işaret eder.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren din politikaları hiçbir zaman karar alıcılardan bağımsız olmayıp belki toplumsal anlam yükünün ağırlığı sebebiyle de hiçbir dönemde karar alıcıların inisiyatifleriyle sınırlı kalmamıştır. 2003'ten 2010'a kadar Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yürüten Prof. Dr. Ali Bardakoğlu kurumun Cumhuriyet tarihi boyunca üstlendiği üç işlev olduğundan bahsetmiştir. Bu işlevler Başkanlığın giderek daha siyasi bir rol üstlendiğine işaret eder: 1. dönemde (1924-1965) Başkanlığın görevi sadece idaridir; 2. dönemde (1965-1982) görevi halkı dinî konularda daha çok bilgilendirir; 3. dönemde (1982-2004) toplumsal dayanışma ve bütünleşmeyi sağlamıştır.⁵ Ali Bardakoğlu'nun dönemlendirmesi, Diyanet İşlerinin kurumsal tarihi ve resmî yayınları ile devletin din politikası çerçevesinde ona biçtiği siyasi işlevin ifade bulduğu belgeler göz önüne alındığında şu şekilde yorumlanıp genişletilebilir:

1. dönem (1924-1950): İdare işlevi, din politikasına uygun olarak kısıtlı yetki.

2. dönem (1950-1965): İdare işlevi, din politikasında değişimler ve açılımlar.

3. dönem (1965-1982): Halkı aydınlatma işlevi ve söylemin siyasallaşması.

4. dönem (1982-2003): Toplumsal bütünleşme işlevi, kurumlaşmanın tamamlanması.

5. dönem (2003-2024): Toplumsal bütünleşme işlevi, millî birlik söyleminin taşıyıcılığı.

⁴ Thomas R. Dye, *Understanding Public Policy* (New Jersey: Pearson Education, 2013), 3.

⁵ Ali Bardakoğlu, "Cumhuriyet'in 80.Yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Paneli", *Diyanet Aylık Dergi Haber Bülteni* (Nisan, 2004)160/1-4.

Diyanet İşleri Başkanlığına Tek Parti Dönemi'nde (1923-1946) tanınan idare işlevi ve kısıtlı yetki ilk kez 1947'de Cumhuriyet Halk Fırkası (CHP) kurultayında sorgulanmıştı. Ancak bu sorgulama, bir özelleştirme ihtiyacından ziyade, komünizmle mücadelede bir araç olabileceğinin keşfedilmesiyle ilgilidir. Kurultayda CHP vekillerinin kuruma verilen önemi artırmaya ilişkin vurgularıyla başlayan tartışmalar,⁶ bir ay sonra Şemsettin Günaltay'ın başvekil olduğu hükümette (Ocak 1949-Mayıs 1950) bir geçiş dönemine girilmesini sağlamıştı. Demokrat Parti (DP) iktidarında Diyanetin dinî yerlerin idaresine ilişkin görevinin esnetilip toplumsal bir aktör olmaya başlamasını sağlayan adımlar bu sayede atılabilmişti.

Akseki'den 1980'lere Diyanet

DP'liler 14 Mayıs seçimleri ile iktidara gelmeden üç yıl önce, Ahmet Hamdi Akseki, yeni Diyanet İşleri Başkanı olarak yayımladığı göreve başlama tebligatında kurumun görevini salgın hastalıklar ile mücadelede ve "ahlaksızlığın her çeşidi ile en güzel şekilde mücadele" olarak özetlemiştir.⁷ Bu tebligat Diyanetin sadece din işlerinin ve dinî müesseselerin idaresi görevi ile sınırlı kalmayacağını gösteriyordu. Bu bağlamda 1965 tarihli 633 sayılı ilk kapsamlı teşkilat yasasında Diyanet İşleri için öngörülen "dinî konularda toplumu aydınlatma" görevinin "dinî konular" ile sınırlı kalmadığı ve kurumun tarihi boyunca yeniden yorumlanarak "aydınlatma misyonuna" dönüştüğü iddiasındayım.

CHP iktidarının son döneminde (1946-1950) benimsenen din siyasetine benzer olarak DP yetkilileri de Diyanetin güçlendirilmesini komünizm ile mücadelenin bir parçası olarak görü-

⁶ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 43.

⁷ *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi*, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Yazı İşleri, 598.

yordu. Kurumun, anti-komünizm söylemi bağlamında, doğrudan veya dolaylı olarak görevli addedildiği görülür. 1950’de Akseki, üç yıllık başkan olarak, yabancı ve “kökü dışarıda” fikirlerle mücadelede Diyanetin yalnızca dinî değil millî bir vazifesi olduğunu vurgulayıp kurumun bugüne yansıyan bir kurucu fikriyatı olduğunu akla getirir. Akseki’nin o açıklamaları, DP döneminde toplumsallaşan bir söylemin DP sonrasında süreceğinin habercisidir. 1927’de Türkçeleştirilen ilk hutbelerden itibaren milliyetçi ve vatanperver mesajlar, günümüze kadar, Başkanlığın 1960’lardan 1990’lara iki haftada bir çıkan Diyanet Gazetesi ve 1991’den bugüne aylık mecmua olarak yayın hayatını sürdüren *Diyanet Dergisi*’de görünür olmuştur.

1960 Darbesi ile aslında Akseki’nin vefatından sonra (1951’de) Diyanet İşleri Başkanı olan E. Sabri Hayırlıoğlu’nun dönemi sahiplenilmemiş, hatta kurumun DP dönemindeki iş ve aktörleri 27 Mayıs İhtilali’nin ruhuna aykırı görülmüş olsa da –ki üst düzey bürokratların önemli bir kısmı “devrim karşıtı” oldukları gerekçesiyle tasfiye edilmişti– Diyanete verilen önem azalmamıştır. Başka bir deyişle, Tek Parti Dönemi’nin ilk yıllarında bakanlıktan genel müdürlük seviyesine indirgenen din işlerinin sorumluluğu, 1960 Darbesi ile yeniden tenzil-i makam ile yüz yüze bırakılmamıştır; aksine Diyanet İşlerine tanınan bütçe ve önem giderek artırılmıştır. Kurumun toplumsal etki potansiyeline duyulan ihtiyaç, 1961’de yapımına başlanan ancak 1965’te yasalaşan 633 sayılı Teşkilat Kanunu’nda açık edilmiştir. Dönemin Diyanet İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy, söz konusu yasayı şöyle açıklamıştır: “Yeni kanunun temel esprisi, müspet ve modern ilimle mücehhez ve aynı zamanda din bilgisi tam olan görevlileri camia içinde çoğaltmak(tır).” Buradan, 1965’te Suat Hayri Ürgüplü’nün başbakanlığı sırasında bakanlık yapmış olan Cumhuriyetçi Köylü Millet Partili (CKMP) Altınsoy’un din görevlilerini cahil ve-

ya en azından modern ilimlerle donatılması gereken insanlar olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Başkanlığın kurumsallaşma serüveninin aslında giderek özerk bir yapıya neden olması beklenirken, tam tersine, denetleyici ve sınırlandırıcı bir kimlik kazandığı görülür. Kurumun kendi izleğini çizerek kurumsallığını tamamlayabilmesi ancak devletin din politikasına olan bağlılığını koruduğu ölçüde mümkün olacaktır. Bu açıdan Diyanetin kurumsal kimliği değişken ve kaygan bir zeminden sabit ve durağan bir yapıya doğru evrilecektir. Bu durağanlığın 1980 sonrasında yavaş yavaş yakalanabildiği görülecektir.

Diyanetin "Toplumunu Aydınlatma" İşlevi

1980 sonrasında Başkanlığın yönetiminde söz sahibi isimlerin siyasi iktidar değişikliklerine rağmen uzun süre görevde kalmaları, kurumun kendine özgü bir karaktere sahip, değişken ve istikrarsız siyasi dönemlerden etkilenemeyebilen bir özne haline gelmeye başladığının göstergesidir. 1980 öncesinde kurumsallığın inşa edilememiş olması kurumun toplumsal dinamiklerin belirleyiciliği altında politize olması ile açıklanabilir. Bu politizasyon, AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-1971 döneminden 1970'li yılların sonuna kadar giderek daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

20 Temmuz 1965'te Devlet Bakanı Altınsoy, "Din adamlarının siyasetten uzak tutulması için gayret göstereceğiz." diyerek 633 sayılı Yasa'nın 25. maddesindeki siyaset yasağının altını çizer. 10 Ekim seçimlerine yaklaşık üç ay kala yaptığı açıklamayla yeni yasanın uygulanışı hakkında bilgi vermek üzere müftüleri Ankara'ya çağырdıkları, "siyasete alete olmamaları için bütün gayreti gösterecekleri" vurgusu yapar.⁸ Aslında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı çalışan din adamlarının siyasi iktidarın et-

⁸ *Milliyet*, "Minarelerdeki hoparlörler kaldırılmayacak", (20 Temmuz 1965), 3.

kisi altında kalıp ona yönelik olumlu/olumsuz beyanlarda bulunmaları DP döneminde başlamıştır. Sabık devrin yetiştirdiği ya da atadığı kadroların yeni rejim aleyhtarı olmalarından endişe eden 1960-1965 arası hükümetler Diyanet İşleri başkanlarını sık sık değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu yıllarda kurum içinde birçok bürokrat “irticacı” ve/veya bir cemaate mensup oldukları gerekçesiyle görevden alınır ya da istifa ettirilir. 1965 tarihli 633 sayılı Yasa, dinî konularda halkı aydınlatma görevini Diyanete tanırken, adeta sadece dinî konularda değil hemen her konuda “aydınlatma” misyonunu kuruma tanımış gibidir. Temsilciler Meclisinden bütün partilerin desteğiyle, oydaşma ile geçip yasalaşan 633 sayılı düzenleme, kurumun sonraki yıllarda muhtelif koalisyon hükümetleri tarafından siyasi araç haline getirilmesine engel olamaz. 1965-1980 arasında kurumun politize olması bağlamında gitgide sağ-sol çatışmasında taraf haline getirilmesi, süreli yayınlarında ve hutbelerde sol siyaseti karşısına alıp bölücülüğün ve kardeş kavgasının sorumlusu ilan edilmesiyle sonuçlanır. Diyanet, elbette sol söylemin partilerce temsilini kendisine hedef edinmemiştir ancak kurumda üst düzey görevler edinmiş olan *Diyanet Gazetesi* yazarları, anarşist, sosyalist/sol olarak adlandırdıkları literatürü sıklıkla bu yönde itham etmişlerdir. 70’ler boyunca özellikle emekli asker Ahmet Okutan’ın başkan yardımcısı olduğu yıllarda, *Diyanet Gazetesi*, dinî bir yayın olmaktan uzaklaşıp adeta bir harp okulu bülteni halini alır. Militarist söylemi, sık sık ilk sayfadan paylaşılan savaş uçakları, tank ve asker görselleri ile desteklenmiş başyazılarla sürekli hale getirir.⁹

⁹ Ahmet Okutan’ın Cumhuriyet Bayramı’nı, millî birlik ve kardeşliği, 23 Nisan’ı işleyen yazılarının yanı sıra 1961’de Alpaslan Türkeş’in kurduğu Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanan *Türk Kültürü Dergisi*’nden alınan yazılar da bu dönemde sıklıkla yayımlanır. Bu yazılarda, devletin din işlerinin idaresini yürütürken, halkı aydınlatma görevi de atfettiği kuruma milliyetçi ve militarist kodlarla yeni bir güncelleme yüklediği söylenebilir.

Diyamet İşleri Başkanlığının halkı aydınlatmada yalnızca dinî konularla sınırlı kalmadığının bir başka örneği de Milliyetçi Cephe hükümetleri ile CHP hükümetleri arasındaki geçişlerde kurumun içinde bulunduğu konumları söz sahasını genişletme adına kullanabilmesidir. Dr. Lütfi Doğan'ın kurumun başında olduğu yılların ardından CHP'den milletvekili seçilip Diyanet İşlerinden sorumlu devlet bakanlığı görevini üstlenmesi gibi adası Lütfi Doğan, muhafazakâr-sağ siyasetin benimsediği başkanlardan biri olmuştur. İki dönemde de kurum, çatışmalı konularda sözünü sakınmaz. Örneğin, bir CHP vekilinin Başkana silah çekmesi sansasyonel bir şekilde medyaya yansır. 1979 yılının Mart ayının sonunda gerçekleşen bu olay sonrası dönemin başbakanı Ecevit, "Milletvekillerinin silah kullanmalarını doğru bulmam." diyerek mesafeli bir tepki verirken, Başkanlık o hafta yayımladığı cuma hutbesinde tartışmayı başka bir boyuta taşır: "Dinimizin en yüksek makamına yapılan bu saygısızlık, materyalist çarpık eğitimin sonucudur."¹⁰ Burada, kurumun siyasallaşmasının doğurduğu büyük ve çarpık ilişkiler ve muhataplıklar gün yüzüne çıkarken, aynı zamanda kurumsallaşmaya ilişkin önemli bir veri saklıdır: Başkanlık, siyasi otoriteden bağımsız hatta onun hilafında hareket edebilmiş, olayın yatıştırılması yönündeki çabalara karşın konuyu camilerde hutbelere taşıyarak toplumsal bir mesaja dönüştürmüştür. Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra, dönemin başbakanı Demirel kurumla ilgili devlet bakanlığını kaldırır ve kurumla kendisinin bizzat ilgileneceğini söyler.¹¹ Ne var ki, 12 Eylül Darbesi sonrası yapılan ilk bakanlar kurulunda Mehmet Özgüneş, vakıflar ve diyanet işlerinden sorumlu devlet bakanı olarak görevlendirilir. Bu yıllarda Tayyar Altıkulaç'ın kurumun başkan-

¹⁰ *Milliyet*, "Ecevit: Milletvekillerinin silah kullanmalarını doğru bulmam", (31 Mart 1979), 9.

¹¹ *Milliyet*, "Kelleci'nin istifasıyla boşalan diyanet işleriyle ilgili Devlet Bakanlığı kaldırıldı", (16 Mayıs 1980), 1.

da kalmış olması, kurumsallaşmanın tamamlanışı ile ilgili bir diğer işaret olarak göze çarpar. Dr. Lütfi Doğan'ın yardımcılığı görevinden sonra onun bakanlığı döneminde kurumun başkanlığına getirilen Altıkulaç, 1978'den 1986'ya kadar çeşitli hükümetler ve ara dönem darbe yönetimleri sırasında makamda kalmaya devam eder. Hem CHP hem de AP hükümetleri ile çalışan Altıkulaç, en çok sorunu Milliyetçi Cephe hükümetlerinde Necmettin Erbakan ile yaşadıklarını ifade ederken, Kenan Evren liderliğindeki askerî yönetimi ise, 'en sorunsuz dönem' olarak tasvir eder.

Bu bağlamda 1980'lere gelindiğinde kurumun İsmail Kara'nın söz ettiği ortak dil ve üslubun hâkim kılınp kurumsallaşmanın bir ölçüde tamamlandığı söylenebilir. Söz konusu üslubun öteden beri milliyetçi-vatanperver söylemi norm kılıp tekrar ederek kurumun baki kimliği haline getirdiği görülmektedir. 633 sayılı Yasa yürürlüğe girdikten sonra kısa zaman içinde –belki 15 yıllık çalkantılı döneme rağmen– didaktik ve pedagojik bir unsur olan “dinî konularda toplumu aydınlatma” misyonu, genel olarak toplumu aydınlatma işlevine dönüşmüştür.

21. Yüzyıla Tevarüs Eden “Anayasal Görev”

1980-1982 sonrası, Diyanetin millî birlik ve beraberliği amaç edinme misyonunu anayasal bir görev olarak üstlenmesinden hemen sonra, Diyanet Vakfının edindiği roller de kurumsallaşma serüvenine yeni bir boyut katmıştır. Diyanet Vakfı aracılığıyla adeta Diyanetin özerklik imkânı ve potansiyeli test edilmiştir. 1990'lar boyunca Diyanetin kendi faaliyet alanı dışında kalan pek çok şirketle Vakıf dolaylı olarak toplumsal alanda özerk hareket edebilme kabiliyetini geliştirmiştir. Söz konusu özerklik imkânı, 633 sayılı Yasa'da öngörülen ancak 1990'lara kadar hayata geçirilemeyen bir istişare mekanizması olan din şuralarının sonuç raporlarında da dile getirilmiştir. Fakat hiç-

bir zaman, kurumun özerk bir yapıya kavuşturulması, hükümetlerin gündemi haline gelmemiştir.

2002 yılında Diyanet Vakfı Senedi'nde önemli değişiklikler yapıldığı görülür. Vakfın idari yapısında yapılan bu değişiklikler ile yönetim kademesi genişlemiştir. Böylece karar alma mekanizmasının daha geniş katımlı olmasının sağlandığı anlaşılmaktadır. 1996'da yalnızca "toplumun her kesimine ulaşmak" değil, "onları İslam'ın ana kaynaklarından hareketle dini bilgiyle, düşünceyle, kültür ve sanatla buluşturmak, toplumsal sorunlar karşısında bilgi, söylem ve proje üretmek" amacıyla vakfın çatısı altında kurulan Kadın Kolları 2011'de yeniden yapılandırılıp Kadın Aile ve Gençlik Merkezi adıyla dezavantajlı gruplara yönelik projeler geliştirilmiştir. Burada "toplumsal sorunlar karşısında bilgi, söylem ve proje üretme" hedefinin apolitik olmadığı söylenebilir. Zira Başkanlığın kurumsal yapısına dâhil veya destek olan bütün ayakları gibi Vakfın çatısı altındaki bu yapı da milliyetçi söylemi kurucu bir unsur olarak taşır: "Türk-İslam kültürünün dinî, millî ve tarihî değerlerinin öğretilmesi ve buna benzer sosyal ve kültürel amaçlı çalışmaların gerçekleştirilmesini sağlamak..."¹² Bu bağlamda Vakıf, uluslararası imam hatip liseleri ile 100'ü aşkın ülkeden binlerce öğrenciye ev sahipliği yaparak Başkanlığın misyon ve vizyonunu aktarma imkânı bulmaktadır. İmam hatip liselerinde oluşturulan mehter takımları, Türk tarihi ve İslam kardeşliği temalarıyla donatılmış etkinlikler, kurumun millî birlik söylemine katkı yapmaktadır.¹³

2003 sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetlerinde Diyaneti "özerk olmayan bir özne" olarak okumak mümkündür. Kurumun bu dönemde, zaman içinde, çeşitli konjonktür

¹² Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Aile ve Gençlik Merkezi (TDV KAGEM), "Hakkımızda", (Erişim 2 Nisan 2024).

¹³ Bu paragraftaki bilgiler için Bkz. Kadir Sev, "Türkiye Diyanet Vakfı'nın Yurt Dışı Hizmetleri", *Sol Haber*, (21 Eylül 2024).

ve bağlamların etkisiyle kendine ait bir hareket alanı ve söylem inşa edebildiği görülür. Diyanet, bunu kimi zaman siyasi aktörlerin yapmak istedikleri hamlelere, açıkça ya da örtülü bir biçimde destek olma ya da direnme yoluyla başarabilmiştir.

Nil Mutluer, Adalet ve Kalkınma Partisinin Diyanet İşleri Başkanlığı hakkındaki tutumunun zaman içinde geliştiğini vurgularken kuruma 2002 seçimleri sonrasında mesafeli duran iktidar partisinin 2010'dan sonra büyük bir ağırlık verdiğini ve onu din-devlet ilişkisinde yeni bir anlayışın yanı sıra toplumsal kurumlar arasındaki ilişkilerin yeniden dizaynının da ana aktörü haline getirdiğini belirtir.¹⁴ Bu anlamda Başkanlığın aslında 2002'den beri sivil toplum içindeki ağırlığının giderek arttığı, bununla birlikte giderek siyasi iktidarın bir parçası haline geldiği söylenebilir.

Diyanet Dergisi, Başkanlığın dinî temsil kurumu değil idari bir kurum olduğunu hatta sadece *istihdam kurumu* yani din hizmeti ile ilgili personeli temin etmekten ve yönetmekten sorumlu olduğunu savunur fakat aynı zamanda onun “dinî alanın özgürleştirilmesine katkı” sağlayacağı umulmuştur; söz konusu katkı için yeni anayasa çalışmalarında kurumun “özerk bir statüye kavuşması” gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵ Bu bağlamda kurumun “kamu bünyesi içinde yer alması” çelişkili görülmemiş, bu doğrultuda varlığının laiklik ilkesiyle çelişmediği savı da resmî olarak savunulmaya devam etmiştir.¹⁶ 1. Din Şurası'ndan beri yüksek sesle dile getirilen özerklik vurgusu, Başkanlık için devletten bütünüyle bağımsız bir yapıyı değil hükümetin ya da devletin mali ve idari denetiminden aza-

¹⁴ Nil Mutluer, “Diyanet’s Role in Building the ‘Yeni (New) Milli’ in the AK PARTİ Era”, 3.

¹⁵ Kemaleddin Taş, “Devlet ve Toplum Arasındaki Köprü: Diyanet”, *Diyanet Aylık Dergi*, 279 (Mart 2014), 57.

¹⁶ İhsan Çapcıoğlu, “İslam’da Kurumsallaşma, Diyanet Algısı ve Temsil Tartışmaları”, *Diyanet Aylık Dergi* 279, (Mart 2014), 71.

de bir konumu imlemektedir. Bu anlamda kurumun açık açık ifade edilmese de kamu tüzel kişiliği formülüne sıcak bakabileceği görülmektedir. İsmail Kara, *Diyanet Aylık Dergi*'de kendisiyle yapılan söyleşide bu adlandırmayı kullanmadan, "Diyanetin özerkleştirilmesi" tartışmasının teknik bir mesele olup tartışılabilirliğini açıklarken, mevcut bürokratik statünün kurumu siyasi bir konuma zorladığını, oysa onun ilmî ve ahlaki konumunun öne çıkması gerektiğini savunur.¹⁷ Başkanlığı halkın en güvendiği kurum olarak nitelendiren *Diyanet Aylık Dergi* yine de mevcut teşkilat yapısının beklentileri karşılama zorlandığını yazar. Böylece aslında toplumun değil kurumun bir aktör olarak devletteki muhataplarından beklediği düzenlemeler olduğu anlaşılıyor. Kurumun artık "yersiz, faydasız ve yıpratıcı" polemiklere konu edilmemesi istenirken şu ifadeler kullanılır: "Ülkemiz ve halkımız adına önemli hizmetleri deruhte eden Başkanlık bir eldeki altıncı parmak gibi görülmemeli hani aslında hoş bir görüntü vermediği; ama kesilip atılmasının da acı vereceği düşünülen bir uzuv olarak telakki edilmesi... bu anlayışa son verilmesi din hizmetlerinin geleceği açısından zaruri gözükmektedir."¹⁸

Dergi'nin 2000'li yıllarda her sayısında "din-düşünce-yorum" ve "din ve sosyal hayat" bölümleri yer alır. Bu metinlerde tıpkı önceki dönemlerde *Diyanet Gazetesi*'nde çıkan hutbeler gibi dinî-toplumsal konuların yanı sıra "millî meseleler" de işlenir. İlk örneğin "Atatürk", "Türkiye Cumhuriyeti" ve "Din Eğitimi" başlıklı bir yazı içeriyorsa, aynı sayıda ikincisi, "Birlik ve Dirliğimizin Teminatı Camiler ve Din Görevlileri" başlığını taşıyan bir yazı ile temsil edilir. Birbiriyle bağlantılı argümanlar taşıyan bu bölümler, millî birlik ve beraberlik olgusunu ana

¹⁷ Kamil Büyüker, "Prof. Dr. İsmail Kara ile Diyanet Üzerine Söyleşi", *Diyanet Aylık Dergi* 279 (Mart 2014), 76.

¹⁸ Mehmet Bulut, "Başkanlığın 86 Yılı", *Diyanet Aylık Dergi* 231 (Mart 2010), 45.

amil olarak sahiplenir. Millî bayramlar ve destanlar başta olmak üzere belirli günlerde ve haftalarda *Dergi*'nin "tarih" köşesindeki anlatılar Başkanlığın 1. döneminden beri süregelen resmî söylemin devamıdır. Bu anlatılarda, millî birlik ve beraberliği perçinlemek adına, abartılı tasvirlerle ve savaş sahnelerine yer verilirken elbette bütün anlatıların harcı olan din, milletin asli unsuru olarak resmedilmiştir. Başkanlığın bütün yayınlarında olduğu gibi Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde çıkardığı süreli yayınlarda da "millet" kavramının içi İslam çatısı altında bütünleşmiş yekpare bir cemiyet anlayışı ile doldurulmuştur.¹⁹

Kurumun Dış Politika ile Uyumu

Kurumun Avrupa Birliği (AB) sürecinde kendini toplumsal barışa katkı yapabilecek bir aktör olarak gösterip öne çıkardığı görülür. Örneğin Bardakoğlu bir yazısında ırkçılık, sömürgecilik ve ayrımcılık gibi temel insan hakkı ihlallerinin "tüm canlıların haklarını hiçe sayan ve gelecek nesillerin haklarını da ipotek altına alan bir istikamette ilerlemekte" olduğu fikrindedir.²⁰ İnsan haklarının bu yorumunun yanı sıra, fıkıh ve Hz. Peygamber'in sünnetinden verilen örnekler, AB ile uyum süreci çerçevesindeki sentez politikalarının yansıması gibidir. "İnsan dokunulmaz olmazsa hayatını sürdüremez. Özgür olmazsa insanca yaşayamaz, mülkiyet hakkına saygı gösterilmezse aklıktan ölebilir." gibi çıkarımlarla kurumun yayınları²¹ liberalizmin temel varsayımlarını kabul etmenin yanı sıra, temel hak ihlallerinin dinî sorumluluğu olduğunu²² açıkladığı yazılarla

¹⁹ Ragıp Akyavaş, "Ölüm İndirmede Gökler", *Diyaret Aylık Dergi* 171 (Mart 2005), 54-56.

²⁰ Ali Bardakoğlu, "İslâm ve İnsan Hakları", *Diyaret Aylık Dergi* 206 (Şubat 2008), 3.

²¹ Recep Şentürk, "İslâm'da İnsan Hakları ve Dokunulmazlık", *Diyaret Aylık Dergi* 206 (Şubat 2008), 4-9.

²² Ülfet Görgülü, "Temel Haklar ve Hak İhlalinin Dinî Sorumluluğu", *Diyaret Aylık Dergi* 206 (Şubat 2008), 10-14.

da bireyselliği öne çıkarır ve özel hayatın gizliliği, masumiyet karinesi ve yasalar önünde eşitlik gibi ilkeleri Müslümanların gündemine kazandırır.

Bu bağlamda dindarlığın anlamları kurumun yayınlarında Kur'an ve Sünnet eksenli yaşamının yanı sıra empati, medenilik, inisiyatif alma, akli ve bilgiyi kullanma gibi özellikler ile çerçeveslendirilir. "Dindarlığımızı Güzelleştirelim" başlıklı 217. sayıda *Diyanet Dergisi* bütün bu hasletleri tek tek ele alıp öven bir yaklaşımla din ve dindarlık kavramlarının anlaşılma biçimlerini genişletmeye yönelir. Böylece bu iki kavramın etki alanı da genişletilmiş olur. Daha sonraki yıllarda din istismarı ve FETÖ ile mücadelenin ana hatlarını oluşturacak olan başkasının güdümünde yaşama, kendi aklıyla hareket edememe, birilerinin fetvaları ile sorumluluktan kurtulmaya çalışma gibi eğilimlerin ve olguların "dindar birey" olmanın önündeki engeller olarak tasvir edildiği görülür. Dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Şevki Aydın'ın cümleleri bu anlamda kayda değer örneklik teşkil eder:

"Kalıplanmış kişi bireyselleşemediğinden dolayı, etkilere karşı edilgendir, kullanılmaya açıktır. İnisiyatif kullanamaz; başkalarının güdümünde yaşar. Kendisini kalıplayanlardan daha etkili telkinde bulunan biri karşısına çıktığında rahatlıkla onun etki alanına girebilir; onun yönettiği, dolayısıyla kullanıldığı nesneye dönüşebilir. Hangi rüzgârın önüne düşüverirse, kendini onun yönetimine bırakır. Böyle biri, kendi dindarlığını oluşturamaz; kendisine ezberletilen dindarlık anlayışının kalıbına girerir."²³

Bununla birlikte, Türkiye'de modernleşme tecrübesinin ve aydınlara etkisinin analiz edildiği yazılar²⁴ belirli bir "dindar

²³ Şevki Aydın, "Kendi Dindarlığını Oluşturma ve Bireysel Yetkinlik", *Diyanet Aylık Dergi* 217 (Ocak 2009), 22.

²⁴ Bkz. Mehmet Bayraktar, "Aydınlanmanın ve Pozitivizmin İslam'a Bakışımıza Etkisi", *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Mart 2009), 4-6; Hatice K. Arpağuş, "Toplum-

aydın” tipini norm haline getirmiştir. Bu bağlamda millî ve manevi değerlere bağlılığın aydın karakterinin olmazsa olmaz bir değer olarak şekillendireceği varsayılmıştır. Söz konusu kabülün en açık ifadesi, “bize göre bir aydının taşıması gereken vasıflar” olarak özetlenen şu maddelerde ete kemiğe büründürülür:

“Millî, manevi değerlere bağlı ve bu değerlerle barışık (olmak), kavgalı olmamak; toplumsal sorumluluk sahibi olmak; geçmişin birikimine sahip, güncelin farkında (olmak); geleceğe dair projeksiyon ve vizyonu bulunmak; içinde bulunduğu toplumu küçümsemek ve tepeden bakmak yerine o toplumun yükselmesi ve seviye kazanması için çalışmak, (ayrıca) kendisini yaşadığı toplumdan soyutlayıp müstağni saymamak; ilmî ve fikrî bağınazlıkları olmamak; maddi-manevi değerlerin farkında olup bunları yerinde ve iyi bir şekilde değerlendirebilme kabiliyeti ve kapasitesinde olmak; ilmî ve irfan ehli, hikmet aşığı ve arayıcısı olmak...”²⁵

Görüldüğü gibi, millî ve manevi değerlerle doğrudan ilgisi bulunmayan ve millî birlik-beraberlik yanlısı belirgin bir tutumu olmayan entelektüeller, Diyanetin “Türk aydını” tanımlamasının dışında bırakılmıştır. Toplumda hâkim değerlere yabancı olan ya da mesafeli durmayı tercih eden herhangi bir yazarın ya da düşünürün kurum tarafından “makbul” bulunmacağı izlenimi verilmiştir.

Bu çerçevede kurumun 5. dönemindeki yayınları kayda değerdir. 2003-2017 arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi tarafından basılan eserlerin listesi belli zamanlarda toplumsal ve siyasi konuların daha çok işlendiğini, millî birlik ve beraberliğe katkı yapma amacı/işlevi taşıyan çalışmaların öne çıkarıldığını gösterir: *Türkiye'nin Avrupa Birliğine Girişinin Din Boyutu*

sal Bir Figür Olarak Aydın Kimliği”, *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Mart 2009), 7-9; Naci Bostancı, “Aydınlar ve Din İlişkisinin Tarihi Üzerine”, *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Mart 2009), 10-13.

²⁵ Hatice K. Arpağuş, “Toplumsal Bir Figür Olarak Aydın Kimliği”, 8.

(Sempozyum, 2003); *Muhteşem Süleyman* (Cemal Anadol, 2003); *Yavuz Sultan Selim* (Orhan Dündar, 2004); *Bir Büyük ve Köprülü Mehmet Paşa* (Ali Kafalı, 2005); *Din ve Vicdan Özgürlüğü* (İsmail Karagöz, 2006); *Doğumunun 125. Yılı Anısına Din Bilim Atatürk* (Mehmet Bulut, 2007); *İnsan Hakları* (Burhan Erkuş, 2008); *Din, Anarşi ve Terör* (Yaşar Yiğit, 2008); *Çanakkale Unutulmasın* (Sezgin Çevik, 2009); *Din ve Sosyal Hayat* (Fikret Karaman, 2010); *40 Hadiste Komşuluk Arkadaşlık ve Dostluk* (Mehmet Demir, 2011); *Komşuluk* (yazar ismi yok, 2011); *Medeniyetin Başladığı Yer Cami* (yazar ismi yok, 2012); *Şehir ve İnsan* (yazar ismi yok, 2012); *40 Hadiste Aile* (Huriye Martı, 2012); *40 Ayette Aile* (Huriye Martı, 2012); *Dini Değerler: Büyüklere Saygı* (Mehmet Zeki Aydın, 2013); *Dini Değerler: Yardım Severlik* (M. Zeki Aydın, 2013); *40 Ayette Yardımlaşma ve Dayanışma* (yazar ismi yok, 2014); *40 Hadiste Yardımlaşma ve Dayanışma* (yazar ismi yok, 2014); *Kimse-sizlerin Kimsesi Olmak* (yazar ismi yok, 2014); *İslamofobi Endüstri* (Nathan Leon, 2015); *Bir Milletın Yeniden Dirilişı: Çanakkale* (Komisyon, 2015); *Şiddet* (Ramazan Altıntaş, 2016); *Terör ve Zararları* (Adnan Bülent Baloğlu, 2016); *İrkçılık* (Adnan Bülent Baloğlu, 2016); *Din İstismarı ve Tedhiş Hareketi DEAŞ* (Komisyon, 2017); *Din İstismarı Hareketi FETÖ/PDY* (Komisyon, 2017); *Gazilerin Dilinden 15 Temmuz* (Komisyon, 2017).

Görüldüğü gibi bu dönemde her dönem yayımlanan dinî eserlerin dışında toplumsal konjonktüre, duyulan ihtiyaca, din-siyaset ilişkisinin dayattığı gündemlere ilişkin eserlerin Başkanlığın yayınevi tarafından belirli dönemlerde daha yoğun olarak basıldığı; bununla birlikte, her dönem olduğu gibi millî birlik ve bütünlük vurgusu taşıyan eserlerin, millî tarih şuurunu aşıl原因 çalışmaların basılmaya devam ettiği belirtilmelidir. Bu bağlamda örneğin 2010-2015 arası yalnızca sosyal hayatta İslam'ın rolünü vurgulayan eserler sıklıkla basılırken, 2017 yılında 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi'nin yıkıcı etkileri göz önünde tutularak Fetullahçı Terör Örgütü'ne (FETÖ) karşı millî bilinci

ayakta tutmaya yönelik çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Yalnızca FETÖ değil “Irak-Şam İslam Devleti” (İŞİD) isimli terör örgütünün Ortadoğu coğrafyasında yol açtığı felaketlerin İslam algısına zarar verdiği görülerek, şiddet, terör ve din istismarı temalı eserlerin 2016-2017 yıllarında artırıldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Dini Yayınlar Genel Müdürlüğüne bağlı Radyo ve Televizyon Daire Başkanlığının Türkiye Diyanet Vakfı ile yürüttüğü Diyanet Televizyonu ve Diyanet Radyosu projeleri, kurumsal kimliğin ve tanıtımın etkin bir şekilde yapılması, halka kolayca ulaşılması ve bu sayede 1982 Anayasası’nda ve teşkilat yasasında kurum için öngörülen işlevlerin gerçekleştirilmesi adına önemli çalışmalarır. TDV Mütevelli Heyeti’nin 10 Temmuz 2012 tarihli ve 1430/23 sayılı Kararı ile, 2012-2018 arasında, Diyanet TV ve Diyanet Radyo ile ilgili işler ve işlemler TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi tarafından yürütülmüştür. Bu bağlamda Vakfın, Başkanlık ile organik bağının devam ettiği görülür. Diyanet TV’nin öncelikle TRT ile iş birliği yapılarak kurulan “TRT Diyanet” kanalı aracılığıyla yayın hayatına başladığı, RTÜK’ten yayın lisansını aldıktan sonra “Diyanet TV” adıyla yayınına devam ettiği, Eylül 2018 itibarıyla yeni logosu ile “sahih dinî bilgiyi milletimize ulaştırma adına” hizmet ettiği belirtilmektedir.²⁶ Diyanet Radyo ise 80 ilde ve 10 ilçede yayın yapmakta olup KKTC, Türkî Cumhuriyetler ve Balkanlar’da da yayın yapmayı planlamaktadır. Radyonun özellikle “genel ahlaki ve toplumsal duyarlılığı dikkate alma”²⁷ ilkesi kurumun yayın politikası ile uyumlu görünür; bununla birlikte 1982 Anayasası’nda öngörülen bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında kalma vurgusu, Radyo ilkelerine aynen alınıp toplumun bütün kesimlerinin kucaklanacağı iddiasında bulunulmuştur.²⁸

²⁶ Diyanet TV, “Diyanet TV Tanıtım Gecesi Bu Akşam”, (30 Nisan 2024).

²⁷ Diyanet Radyo, “Kurumsal”, (1 Mayıs 2024).

²⁸ Diyanet Radyo, “Kurumsal”.

Sonuç

Son olarak, 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi sırasında ve sonrasında kurumun oynadığı siyasi ve toplumsal rol kayda değerdir. Halkın darbecilere karşı direnmesinde camilerden yükselen selalar ve meydanlara çıkma çağrıları ile, öte yandan, Türkiye'nin dört bir yanında FETÖ ve darbe karşıtı hutbeler, raporlar ve etkinlikler ile Başkanlığın millî birlik ve beraberlik söyleminin uygulanmasında öncü olduğu görülür. Darbe girişimi sonrası "güvenilir bir rehberlik sunulması için Din İşleri Yüksek Kurulunun çalışmalarına ilmî ve fikrî bakımdan destek olacak bir genişletilmiş istişare heyeti oluşturulacağı" vurgulanır.²⁹ Böylece, Başkanlığın *tanınmış* otoritesine katılımı genişleterek istişare mekanizmasını kurumsallaştırma yoluna gideceği izlenimi verilir. Din şuraları istişare işlevini yerine getirmekle birlikte, büyük somut çıktılar üretememiş, kurumsallaşmış bir yapı inşa edememiştir. 15 Temmuz ve sonrasında dinî ve kamusal alandaki gücünü bir kez daha kanıtlayan kurumun otoritesinin özerk olmayan özne olarak *tanındığı* görülür. "Kuşkusuz otorite ancak tanındığı ölçüde vardır." diyen Kojève'in de vurguladığı gibi, "Otorite ve otoritenin tanınması aynı şeydir (...ve) onun tanınması ona duyulan inanç vasıtasıyla gerçekleşir."³⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı halk nazarında dinî otorite olarak tanınmamış ve varlığı doksan yıllık bir meşruiyete dayanmamış olsaydı, kurumsal varlığından söz edemedik. Onu kurumsal bir aktör kılan halk nazarındaki otoritesi olmuştur ve bu otorite, 15 Temmuz'da uygulanma alanı bulan millî birlik ve beraberlik söyleminde vücut bulmuştur. Böylece Diyanet, yalnızca 1982 Anayasası'nda ona tanınan milletçe dayanışma ve bütünleşme anlayışını sahaya yansıtmamış, ay-

²⁹ *Dini İstismar Hareketi FETÖ/PDY Olağanüstü Din Şûrası Kararları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016), 74.

³⁰ Alexandre Kojève, *Otorite Kavramı* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007), 42.

nı zamanda kamusal alandaki tek resmî-dinî otorite olduğunu hatırlatırken aydınlatma misyonunu yeniden yorumlamıştır.

Sonuç olarak, Diyanet İşleri, siyaset ile yönetimin her daim birlikte rol oynadıkları gerçeğini bize hatırlatır. Kamu yönetiminin kamu çıkarına ilişkin eylemler ile bağdaştırılması, siyasetin aktörlerin iktidar kazanımı ve kaybıyla ilişkilendirilmesi karşısında Diyanet İşleri örneği böyle bir ayrımın mümkün olmadığını ve kamu çıkarı adına ortaya konulan söylemlerin siyasetle iç içe olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde siyasetin verili bir durumda neyin yapılması ve yapılmaması gerektiği hakkında alınan kararlara bağlı olduğu düşünüldüğünde, karar alıcıların başat önemini göz ardı etmemekle birlikte, Türkiye’de din politikalarının siyasi/bürokratik aktörler ve kamu politikalarının hükümet eylemleriyle sınırlı görülemeyeceği açıktır. Bu anlamda kuruma ilişkin yeni çalışmalarda Türkiye’de din politikaları, kamu politikası analizi ile irdelenebilir. Bu çerçevede kamu politikasını hükümetlerin sınırlı eylemleri ile değil devletin hareket alanı ile izahı³¹ Türkiye’deki kamu politikalarını da hem devletin hem de onun hiyerarşik yapısına katılmış kurumların birer aktör olarak analizi ile açığa çıkarabilir. Başkanlığın 633 sayılı Yasa’da tanınan toplumu aydınlatma görevi ile, 1982 Anayasası’ndaki milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi esas alma misyonunu birleştirdiği belirtilmelidir. Yasal düzenlemelerin kendisine verdiği yetkiye dayanarak, toplumsal olarak giderek güçlenen konumunu, dinî yorum ve pratik alanlarında tek otorite olma yönünde kullanan kurumun, bu çerçevede “din istismarı” söylemini son dönemde ilk dönemi anıştırır şekilde daha sık kullandığı ve millî birlik-beraberlik söylemini din istismarına karşı mücadele ile birleştirdiği görülür. 1980 sonrasında kurumsallaşmasını tamamlama yoluna girmiş olan; 2000’li ve 2010’lu yıllar boyunca edindiği roller sayesinde

³¹ James Anderson, *Public Policy Making: An Introduction*, 5.

bugün millî birlik söyleminin taşıyıcısı haline gelen Başkanlık, yenilenen konumu ile hem Türkiye'nin dış politikasına katkı yapmıştır, hem de millî güvenlik siyasetinin temeli olan FETÖ ile mücadelede, anayasal görevini ifa etme perspektifiyle kamusal alanda etkin ve öncü bir rol oynamıştır. Kamusal alandaki otoritesini yayın politikasındaki süreklilik sayesinde kolektif aklın otoritesi ile birleştirmeye girişmiş olan kurum 5. dönemde (2003-2024) büyük ölçüde siyasi otorite ile bütünleşmiştir.

Kaynaklar

- Akyavaş, Ragıp. "Ölüm İndirmede Gökler", *Diyanet Aylık Dergi* 171 (Mart 2005), 54-56.
- Arpaguş, Hatice. "Toplumsal Bir Figür Olarak Aydın Kimliği". *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Mart 2009), 7-9.
- Aydın, Şevki. "Kendi Dindarlığını Oluşturma ve Bireysel Yetkinlik". *Diyanet Aylık Dergi* 217 (Ocak 2009), 20-23.
- Bardakoğlu, Ali. "Cumhuriyet'in 80.Yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Paneli", *Diyanet Aylık Dergi Haber Bülteni* 160 (Nisan 2004), 1-4.
- Bardakoğlu, Ali. "İslâm ve İnsan Hakları". *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Şubat 2008), 3.
- Bulut, Mehmet. "Başkanlığın 86 Yılı". *Diyanet Aylık Dergi* 231 (Mart 2010), 41-45.
- Büyüker, Kamil. "Prof. Dr. İsmail Kara ile Diyanet Üzerine Söyleşi". *Diyanet Aylık Dergi* 279 (Mart 2014), 76.
- Çapcıoğlu, İhsan. "İslam'da Kurumsallaşma, Diyanet Algısı ve Temsil Tartışmaları". *Diyanet Aylık Dergi* 279 (Mart 2014), 71.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi. *Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı Yazı İşleri Müdürlüğü*, 598, 12 Mayıs 1947.
- Dini İstismar Hareketi FETÖ/PDY Olağanüstü Din Şurası Kararları*. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Diyanet Radyo. "Kurumsal". 1 Mayıs 2024. <http://www.diyane-trad-vo.com/kurumsal>

- Diyanet TV. "Diyanet TV Tanıtım Gecesi Bu Akşam". 30 Nisan 2024. www.diyamet.tv/diyamet-tv-tanitim-gecesi-bu-aksam
- Dye, Thomas R. *Understanding Public Policy*. New Jersey: Pearson Education, 2013.
- Friedrich, C. J. - Mason, Edward S. *Public Policy*. Cambridge: Harvard University Press, 1940.
- Görgülü, Ülfet. "Temel Haklar ve Hak İhlalinin Dinî Sorumluluğu". *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Şubat 2008), 10-14.
- Kara, İsmail, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000) 29-55.
- Kojéve, Alexandre. *Otorite Kavramı*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Milliyet*. "Din adamları kontrolsüz". (25 Haziran 1965), 3.
- Milliyet*. "Minarelerdeki hoparlörler kaldırılmayacak". (20 Temmuz 1965), 3.
- Milliyet*. "Ecevit: Milletvekillerinin silah kullanmalarını doğru bulmam". (31 Mart 1979), 9.
- Milliyet*. "Kelleci'nin istifasıyla boşalan diyanet işleriyle ilgili Devlet Bakanlığı kaldırıldı". (16 Mayıs 1980), 1.
- Mutluer, Nil, "Diyanet's Role in Building the 'Yeni (New) Millî' in the AK PARTİ Era". *European Journal of Turkish Studies* 27 (2018), 1-24.
- Sev, Kadir. "Türkiye Diyanet Vakfı'nın Yurt Dışı Hizmetleri". *Sol Haber*. Erişim 21 Eylül 2024. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/kadir-sev/turkiye-diyamet-vakfinin-yurt-disi-hizmetleri-153121>
- Şentürk, Recep. "İslam'da İnsan Hakları ve Dokunulmazlık". *Diyanet Aylık Dergi* 206 (Şubat 2008), 4-9.
- Taş, Kemaleddin, "Devlet ve Toplum Arasındaki Köprü: Diyanet". *Diyanet Aylık Dergi* 279 (Mart 2014). 57.
- TDV KAGEM, Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Aile ve Gençlik Merkezi. "Hakkımızda", Erişim 2 Nisan 2024. <http://www.tdvkagem.org.tr/Sayfa/Detay/kurumsal-hakkimizda-tdv-kagem-hakkinda-12220181365>.

BATILI ÜLKELERDE LAİKLİK VE LAİKLİĞİN İSLAM DÜNYASINDA UYGULAMA PRATİĞİ OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Aslıhan GÜL*

Giriş

Bu çalışmada konuyu temellendirmek üzere kısaca laikliğin ortaya çıkışına değinilecek akabinde laikliğin tek tip olmadığı ele alınarak laiklik pratiği açılanmaya çalışılacaktır. Sonrasında ise çalışmanın odak noktası olan Diyanet İşleri Başkanlığının laiklik bağlamında İslam dünyasındaki işleyişi ve ortaya koyduğu model analiz edilecektir.

Laiklik “batılı dünya” tecrübesinin ürettiği bir kavram olarak tarih sahnesine çıktığı günden beri hiç şüphesiz modern dönemin en dikkat çeken kavramları arasında yer almıştır. Kavram, çok geniş bir alanda ele alınmayı gerektiren bir yoğunluk taşıyor ve buna dair geniş bir literatür de mevcuttur. Ancak en yaygın ve kabul gören tanımıyla laikliği, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak özetlemek mümkündür. Din ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemek laikliğin en büyük iddiası ve konusudur. Bu bağlamda laikliğin batılı ülkelerde uygulama

---

* Din Sosyolojisi Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi.

ve işlenme pratiği aslında bu ülkelerin kendileri için seçtiği referansların da göstergesidir. Laiklik hayat bulduğu coğrafyayı da aşarak dünya düzenini etkileyen bir tecrübe olmakta gecikmemiştir. Bu yönetim ilkesini tercih eden ülkelerden biri de Türkiye'dir. Öte yandan bu ilkenin bir pratik olarak en belirli sembol kuruluşlarından biri de Türkiye örneğinde ele alacağımız Diyanet İşleri Başkanlığıdır.

Laikliğin Ortaya Çıkışı

Kavramsal olarak laiklik, dünyevi ve ruhani alanın ayrılması fikrine dayanmaktadır. Ancak her şeyden önce o, siyasi bir kavramdır ve Orta Çağ Hıristiyanlığının bölünmesinin ardından Batı modernitesinin öncü bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Uzun ve kanlı siyasi-dinî gerilim, kavga ve savaşların damgasını vurduğu 16. yüzyıldan itibaren Avrupa toplumlarında yavaş yavaş kendinden söz edilmeye başlanmıştır. O dönemde kurucu devlet muhayyilesi, Protestan reformunun ardından ortaya çıkan dinî çoğulculuğu barışçıl bir şekilde yönetme gayesi gütmüştür. Bu amaç doğrultusunda düşünce üreten pek çok yazarın hukuki-siyasi düşünceleri aracılığıyla da laiklik yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır.¹

Aslında laiklik fikrinin ortaya çıkışı 1648 Vestfalya Antlaşmaları akabinde ulus-devletlerin inşa süreciyle paralellik gösterir. Bu antlaşmalar, Otuz Yıl Savaşları'nı sonlandırırken, bütünüyle yeni sayılabilecek bir ulusal egemenlik kavramının tanımlanmasına da yardımcı olmuştur. Buna göre, yönetim merkezîleşmeye başlarken din faktörü de başat ve belirleyici bir unsur olma rolünü hızla kaybetmek zorunda kalacaktır.² Antlaşmalarla beraber Katolik kilisenin egemenliği de kırıla-

¹ Jean Baubérot, *Laïcité 1905-2005, Entre passion et raison*, (Paris: Seuil, 2004).

² Jean-Marie Le Gall, "Olivier Christin. La paix de religion: l'autonomisation de la raison politique au XVIe siècle", *Histoire, économie et société*, n°2 (1998), 319-321.

cak ve Katoliklikle beraber Lutherci ve Kalvinist mezhepler de yasal ve meşru olarak tanınacaktır. Böylece dinî alan, onu öz-
gürce yönetme hakkına sahip olan egemen devletin bir ayrıcalığı haline gelecektir. Öyle ki, ülkelerin ve ülkeler arası ilişkilerin bu kademeli laikleşmesi, Vatikan'ın büyük hoşnutsuzluğuna rağmen, sonuçta diplomatik ilişkilerde dinî buyruklardan kurtulmalarını mümkün kılmıştır.³

Almanya ve İngiltere gibi Protestan ülkelerde prensler genellikle bağımsız ulusal kiliselerin başına geçerek tüm dinî ayrıcalıkları kendi siyasi güçlerine tabi kılmışlardır. Fransa gibi Katolik ülkelerde ise teorik olarak hâlâ kilisenin başı olan papanın ruhani egemenliğine tabi olan hükümdarlar, kraliyet ilkelere uygun olarak kendi topraklarındaki Katolik ibadetinin yönetimini ve organizasyonunu yavaş yavaş devralmışlardır.⁴

Bu bağlamda hukuk alanında da bir laikleşme süreci başlamış, birtakım siyasi ve medeni kurallar, dinî nitelikteki kurallardan tedricen ayrılmıştır. Bu ilkeler modern ulus devletlerin geri dönüşü olmayan bir şekilde laikleşmesini sağlamıştır. Amerikan ve Fransız devrimlerinden doğan siyasi ilkeler, dinî azınlıklara yönelik geleneksel sivil hoşgörünün yerine bir devletin tebaasına veya vatandaşlarına tanınan din özgürlüğü ilkesini getirmiştir. Bu da herkes için eşit ve her bireyin kendi dinî kimliğinden bağımsız gerçek vatandaşlığın kurumsal olarak tanınmasına yol açmıştır. Modern devlet ile din arasındaki bu kaçınılmaz kopuş bazı ülkelerde ani bir şekilde gerçekleşirken bazı ülkelerde ise bu süreç kademeli bir şekilde işlemiştir. İlk durumda, devletin siyasi mücadeleye dâhil olarak Katolik Kilisesi'nden bağımsızlığını elde etmesi, bir laikleşme sürecine işaret etmektedir. Bu durumda laiklik, medeni kanunlar aracılığıyla

³ Henry Kissinger, *Diplomatie*, çev. Pierre-Emmanuel Dauzat (Paris: Editions Fayard, 1996).

⁴ Jean Picq, *Une histoire de l'Etat en Europe. Pouvoir, justice et droit du Moyen Âge à nos jours*, (y.y.: Presses de Sciences Po, 2009), 209-229.

lığıyla otoriter bir şekilde tesis edilmiştir zira devlet, bu süreci tek taraflı olarak başlatmış ve din kurumuyla ilişkisini kendi inisiyatifiyle kesmiştir. Bu çerçeveye sadık kalınarak nüfus kaydı, hukuk, sağlık ve eğitim gibi devlet sistemleri oluşturulmuş ve medeni-dinî kanunlar arasında net bir ayrıma gidilmiştir. İkinci grup ülkelerde ise daha çok bir sekülerleşme sürecinden söz etmek mümkündür çünkü din, devlet ile aynı zamanda kademeli olarak sekülerleşmiştir⁵ yani dinin kendisi de bir dönüşüm geçirip dünyevileşme göstermiş ve bazı kaideleri yumuşamıştır. Dinin toplumdaki rolünün azalması ve bireyselleşmesiyle birlikte, dinî kurallar ve uygulamalar da modern yaşam tarzına uyum sağlamak için esnekleşip daha az katı hale gelmiştir. Bu durumda devletler laikliği empoze etmek durumunda kalmamıştır.

Laiklik ilkesi ve uygulamaları, devlet tarafından garanti altına alınmış ve içeriği yıllar içinde farklı alanlarda ve farklı oranlarda netleştirilerek ve zenginleştirilerek güçlendirilmiştir. Irksal veya dinsel ayrımcılığın sona erdirilmesini, köleliğin kaldırılmasını, laik bir nüfus sicilinin oluşturulmasını, medeni nikâh ve boşanmanın yürürlüğe girmesini, kadınların oy kullanma hakkı da dâhil olmak üzere tüm vatandaşlar için medeni ve siyasi eşitliğin tanınmasını, eğitimin devlet tarafından gerçekleştirilmesini, herkes için geçerli tek bir adalet sistemini ve sağlık hizmetlerinin devlet tarafından organize edilmesini bunlara örnek olarak göstermek mümkündür.⁶

Din ve devletin birbirinden ayrılması, dinden bağımsız bir vatandaşlık fikrinin oluşması ve bireylere tanınan özgürlükler ve haklar bağlamında yeni bir tanımın yapılması modern dünyanın birçok ülkesini şaşırtıcı bir şekilde etkileyerek şekil-

⁵ Valentine Zuber, "La laïcité française, une exception historique, des principes partagés", *Revue du Droit des Religions*, N°7 (2019), 193-205.

⁶ Zuber, "La laïcité française, une exception historique, des principes partagés", 193-205.

lendirmiştir. Laiklik tecrübesinin en başat öğeleri arasında yer alan bu değişim ve tanımlamalar bir ilke olarak bugün dünyanın pek çok ülkesinde paylaşılan ortak bir tecrübedir. Bu tecrübenin özellikle kendilerini demokratik ilan eden ve toplumda dinsel ve inançsal çoğulculuğun sınırsız ifadesini kabul eden anayasal devletlerde daha tutkuyla sahiplenildiği söylenebilir.⁷

Laiklik Tek Tip Değildir

Laiklik sadece bir Fransız icadı ve ona özgü bir model olarak görülse de bazılarına göre evrensel bir gerçekliktir. Örneğin, aralarında Jean Baubérot'un da bulunduğu, 30 ülkeden 250 araştırmacının 2005 yılında imzaladığı evrensel beyanname, laikliğin hiçbir kültür, ülke veya kıtanın özellikli bir ayrıcalığı olmadığı, terim olarak kullanılmamış olsa da farklı bölgelerde var olduğu belirtilmiştir. Buna göre laiklik, üç ilkenin birleş(tiril)mesiyle meydana gelmiştir: vicdan özgürlüğü, din-den bağımsız özerk bir devlet ve dinî aidiyetten bağımsız vatandaşlık hakkı.⁸

Valentine Zuber, bir devletin laik niteliğinin, onun sosyodinsel örgütlenmesi ya da siyasi biçiminden ziyade, hukukun üstünlüğünü oluşturan bir dizi kritere uygunluğu ile ancak ölçülebileceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, devletin tarafsızlığı ilkesi, dinî doktrinlerin gelişimine veya içeriğine herhangi bir şekilde müdahaleyi ve aynı zamanda kiliselerin yani dinlerin iç örgütlenmesine karışılmasını yasaklar. Ayrıca, ona göre devletin tarafsızlığı, herkesin din ve inanç özgürlüğüne saygısını garanti altına almalı ve dinî aidiyetleri ne olursa olsun tüm bireylerin hukuk önünde eşitliğini sağlaması gerekir. Ayrıca, dev-

⁷ Zuber, "La laïcité française, une exception historique, des principes partagés", 193-205.

⁸ Jean Baubérot v.d., "Déclaration universelle sur la laïcité au XXIe siècle", *Le Monde*, 09 Aralık 2005.

letin laiklik ilkesi, siyasi organların ve kararların dinî normlardan bağımsız olarak uygulanmasını zorunlu kılar.⁹

Laiklik, zaman ve mekân açısından çok biçimli ve çok boyutlu bir kavramdır. Bu durum, bitmek bilmeyen pek çok sayıda tartışmayı kısmen açıklamaktadır. Laiklik tek bir kalıba sığdırılmaz, farklı zamanlarda ve bölgelerde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle “laiklik”ten tek bir kavram olarak bahsetmek yerine, farklı tarihsel ve kültürel bağlamlarda ortaya çıkan çeşitli “laiklik” anlayışlarının olduğunu kabul etmek daha doğrudur. Yani sadece farklı tarihsel laikleşme/sekülerleşme süreçlerinin sonucu olan çeşitli ve bağlamsallaştırılmış laiklik biçimleri vardır. O halde, laiklik bir sonuç değil, süreçtir; sürekli değişmekte ve siyasi hükümetler tarafından alınan kararların rengine bağlı olarak da yorumlanmaktadır.¹⁰ Bu anlamda, belli başlı teorisyenler laikliği kendi içinde bütüncül ve tam bir sistem olarak tanımlamaktan çok farklı ülkelerdeki farklı uygulamalar olarak tanımlamaya daha yatkındırlar.

Isambert’e göre ise laiklik, uygulandığı coğrafyaya göre daha pratik, daha hukuki veya daha kültürel bir niteliğe bürünebilir. Ona göre en büyük tehlike, laikliği uygulama iddiasında olan yerlerde Fransız tipi laikliğin prototip olarak alınmasıdır. Bu durum başta Müslüman ülkeler olmak üzere Anglosakson ülkeler için de farklı sorunlar meydana getirebilir.¹¹

Laikliğin vatanı olarak kabul edilen Fransa’da, tüm teorisyenlerin laik bir rejimin amacının özgürlük ve eşitlik sağlamak olduğu noktasında fikir birliğinde olduğunu belirtmek gerekir. Laik rejim, vicdan özgürlüğü ve vatandaşların eşitliğini savunan bir rejim olmasında herkes hemfikirdir. Buna göre vicdan özgürlüğü, inanma veya inanmama özgürlüğü olarak tanım-

⁹ Zuber, “La laïcité française, une exception historique, des principes partagés”.

¹⁰ Zuber, “La laïcité française, une exception historique, des principes partagés”.

¹¹ François-André Isambert, “Religion et Politique. Discussions internationales”, *Archives de sciences sociales des religions*, 49-1, 77-81, s. 81.

lanmış, vatandaşların eşitliği de onların dinî aidiyetleri sebebiyle dışlanmamalarını garantilemek olarak tanımlanmıştır. Herkes, kamusal alanda eşit şekilde benimsediği değer ve inançları sergileyebilmelidir. Ancak bu ortak ilkeleri barındıracak laik rejimi oluşturma ve ona erişim yöntemi, konunun teorisyenlerini iki farklı fraksiyona bölmüştür. İlgili teorisyenler, bu amacı gerçekleştirmek için kullanılan araçlar noktasında dışlayıcı ve kapsayıcı olarak nitelenebilecek iki farklı gruba ayrılmışlardır. Dışlayıcı ekole mensup olanlara göre din ile siyaset işlerinin birbirinden ayrılması kiliselerin devlet ile ayrılması anlamını taşımaktadır. Burada kilise, tüm dinlerin kurumsal ağırlık ve formunu temsil etmektedir. Bu teorisyenler için din ve siyaseti ayırmak, dini devletten tamamen ayırmakla ancak mümkün görünmektedir. Devlet hiçbir dini tanımadığı gibi aynı zamanda onların hiçbirini de finanse etmemelidir. Bu, laik bir rejimin esas unsurları arasında yer alır. Kapsayıcı ekol düşünürlerine göre ise din ve siyasetin birbirinden ayrılması, kilise ile devletin birbirinden ayrılması şeklinde olabileceği gibi başka formlarda da gerçekleşebilmektedir. Örneğin “iş birliği rejimi” denilen bazı modellerde, din ve siyaset birbirinden ayrılır ve bu ayırım da sonuçta laik bir rejim anlamına gelir.¹² Geçmişte Fransa, dini ve siyaseti birbirinden ayırmak için kilise ve devlet işlerini ayırma yoluna gitmiştir. Ne var ki bu da alternatifler arasındaki bir modeldir, ancak tek ayırım modeli bu değildir. Fransa, bu modeli, geçmişte benimsemiş olabilir ancak zamanla bu model bile gelişmiş, asli formunu koruyamamış ondan bir hayli uzaklaşmıştır. Dolayısıyla din ile siyaseti birbirinden ayırmayı tek bir modele indirgemek ve sadece bunu uygulayan ülkelerin laik olduğunu iddia etmek tartışmalıdır.¹³ Anayasasında

¹² Philippe Portier, *L'État et les religions en France. Une sociologie historique de la laïcité*, (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2016).

¹³ Baubérot, *Laïcité 1905-2005*.

laik ibaresi geçmediği halde, vicdan özgürlüğü ve vatandaşların eşitliği gibi laikliğin temel ilkelerini savunan ve uygulayan ülkelerin de bir şekilde laik bir yönetime sahip olduğu savunulabilir ve söylenebilir. Avrupa'nın pek çok modern devletini de bu duruma örnek olarak göstermek mümkündür. Bu ülkeler, din ve devlet işlerinin ayrılmasının farklı birer versiyonlarıdır. Buna binaen laiklik normatif bir model ve hukukun üstünlüğünün temel bir bileşeni şeklinde görülebilir. Tıpkı laikliğin Avrupa'da devlet ile din arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine yönelik çok çeşitli yolları kapsaması gibi aynı zamanda dinî olan ve olmayan alanlar arasında birbirini dışlamayan bir ayrımı göstermesine de işaret etmektedir.

Din ile devlet arasındaki ilişki konusunda Almanya'da uygulanan "konkordato" sistemini hatırlamak yerinde olacaktır. Devlet, eyalet yasaları gereği belirlenen koşullar altında tanınmış din mensuplarından kilise vergisi adı altında bir vergi almakta ve yine bu mensuplarının ihtiyaçlarını gidermek üzere tahsis etmektedir. Yine bu ülkede Hıristiyanların resmî tatil günleri kanunla korunmuştur. Yanı sıra din eğitimi, ilk ve orta dereceli devlet okullarında müfredatın ayrılmaz bir parçasıdır. Katoliklerin çoğunlukta olduğu birçok bölgede, sınıfların veya adliye binalarının duvarlarını genellikle haçlar süslemektedir. Bu durum laiklik ihlali olarak görülmemektedir.¹⁴

16. yüzyılda papalıkla olan tüm hayati bağlarını koparan Büyük Britanya'da ise Anglikan Kilisesi özelinde vuku bulan fiilî tecrübe oldukça ilginçtir. Bu tarihten sonra artık dinî otoriteye sahip olan papa değil, anayasal hükümdar olmuştur. Anglikan Kilisesi önemli ölçüde dolaylı kamu finansmanı almaya başlamıştır. Bundan önce papanın belirlediği piskoposlar artık başbakan ve hükümdarın ortak kararıyla atanmaya başlamıştır.

¹⁴ Cemal Karakas, "Laïcité turque peut-elle être un modèle?", *Politique Étrangère*, N°3, (2007).

Hatta dinî bir konumu olan piskoposlar Lordlar Kamarasında bile oturtulmuş ve devlet erkinden sayılmışlardır.¹⁵

Teorik olarak Fransa'nın din ve devlet işlerini tamamen ayırdığı ve inançlar arasında tam bir eşitliği sağladığı iddia edilse de pratikte Fransız laikliği de kendi içinde oldukça çeşitlilik göstermektedir. Deniz aşırı eski ve yeni "bağımlı" topraklarıyla değerlendirildiğinde Fransa'nın din-devlet işleri konusunda farklı uygulamaları barındırdığı görülmektedir. Fransa'nın kuzey doğusunda bulunan Alsace-Moselle bölgesinde tanınan dinler sistemlerinin bulunması bu çeşitliliğe ve farklı uygulamalarına örnektir. Aynı şekilde Güney Amerika'da bulunan Guyana'da Katoliklik, Hint Okyanusu'nda bulunan Mayotte'da ise İslam, devlet dini olarak kabul edilmiştir. Yani Fransa'nın bu iki bölgesi, şaşırtıcı bir şekilde birer devlet dinine sahiptir. Bunların dışında olan ve büyük ölçüde hâkim olan "ayrılık sistemi"¹⁶ yürürlükte.¹⁷ Laiklik gereği Fransa, devlet okullarında Alsace-Moselle bölgesi hariç din dersini kaldırmıştır. Avrupa ülkeleri arasında sadece Macaristan ve Çek Cumhuriyeti bu duruma benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Diğer ülkelerde muafiyet olanağıyla birlikte eğitim ya dinseldir (Almanya, Slovakya, Avusturya, Yunanistan, Portekiz, İrlanda, Yunanistan, İtalya...) ya da varlığını felsefi bir seçenikle takdim eder (Rusya, Belçika...) veya dindışıdır (Hollanda, Danimarka, Slovenya, Birleşik Krallık, İsveç vb.). Fransa'nın, özel okullara maddi destek imkânı sunması bile laikliğin tek tip olmadığını açık kanıttır ki bu uygulama, Katolikliğin merkezi İtalya'da bile söz konusu değildir.¹⁸

¹⁵ Karakas, "La laïcité turque peut-elle être un modèle?"

¹⁶ Dini bireysel ve özel alana ait olarak gören devletin, ona hukuk çerçevesinde tam özgürlük tanıdığı bir sistem (Larousse Encyclopédie).

¹⁷ Jean Baubérot, *Dünyada laiklik*, çev. Ertuğrul Cenk Gürçan, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 114.

¹⁸ Baubérot *Dünyada laiklik*, 115.

Laikliğin İslam Dünyasında Uygulama Pratiği Olarak Türkiye Örneğinde Diyanet İşleri Başkanlığı

Laikliğin tek tip olmadığı veya farklı coğrafyalarda farklı tecrübeler ortaya koyduğu vakidir. Bu noktada din ve devlet ilişkisi modelleri arasında laik bir ülke olduğu anayasal olarak belirlenmiş bir ülke olarak Türkiye Cumhuriyeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı tecrübesi nevi şahsına münhasır bir örneklik teşkil etmektedir.¹⁹

Türkiye'nin din ve devlet arasındaki ilişkilerin tarihsel gelişimi ve özellikle de yeni bir devlet olarak kuruluş süreci, kendine özgü laiklik anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu laikleşme süreci nevezuhur bir vakıa değil bir mayalanma sürecinin sonucudur. Bu sürecin ön belirtilerinin Osmanlı döneminde başladığı, pozitif bilim ve yeni dünya düzeninin neredeyse tüm dünyayı etkisi altına aldığı bir zaman diliminde Osmanlı'nın da bundan beri kalmasının mümkün olmadığını bilhassa belirtmek gerekir. Fakat laikliğin ete kemiğe bürünmesi, Cumhuriyet'in kurulması ile ancak mümkün olabilmıştır.

10 Nisan 1928 tarihinde devletin bütün dinlere eşit mesafede olmasını sağlamak adına, 1924 Anayasası'nda yer alan "Devletin dini İslam'dır." ibaresinin kaldırılmasını laikliğin Cumhuriyet tarihindeki apaçık zuhuru saymak mümkün olduğu gibi aynı zamanda onu laikleşme yolunda ilk adım olarak kabul etmek de mümkündür. Bilindiği üzere laikliğin anayasal bir hüviyet kazanarak devlet ve din işlerinin tam ayrımı, *Resmî Gazete*'nin 13 Şubat 1937 tarihinde yayımlanan sayısıyla resmîyet kazanmıştır.²⁰ Bu olay, laikliğin İslam coğrafyasında benimsenmesi açısından bir dönüm noktası olarak görülebilir. Hıristiyan dünyanın ve Hıristiyanlığın hâkim olduğu coğrafyanın

¹⁹ Benjamin Bruce, *La Présidence des affaires religieuses (Diyanet): au carrefour de l'islam, de l'action étatique et de la politique étrangère turque. Observatoire de recherche interdisciplinaire sur la Turquie contemporaine (Obtic)*, N°2, (2012), 3.

²⁰ *Resmî Gazete*, 13 Şubat 1937.

teolojik ve sosyolojik bir tezahürü olan laikliğin bazı batılı ülkelerin anayasalarında ilke olarak bulunmadığı bir durumda İslam dünyasının son hâkimi ve temsilcisi olan Osmanlı bakiyesi bir devlette bu denli kesin ve net olarak kabulü asla sıradan bir olay değildir. Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik anlayışının tartışmalı doğasını²¹ ve özgünlüğünü en iyi yansıtan kurum, hiç şüphesiz Diyanet İşleri Başkanlığıdır.²²

İslam'da, Hıristiyanlıktaki gibi bir ruhban sınıfının bulunmaması, dinî pratiklerin (cami hizmetleri, hac organizasyonu, namaz vakitlerinin belirlenmesi gibi) yerine getirilmesini bir kamu hizmeti ihtiyacı haline getirir. Bu durum, devletin bu hizmetlere müdahale etmesini meşrulaştıran temel unsurlardan biridir. Halkın genellikle kamu hizmetini, ortak bir ihtiyacı karşılamak amacıyla yürütülen bir faaliyet olarak algıladığı göz önüne alındığında, devletin din işlerine müdahalesi, çoğunlukla laiklik ilkeleriyle çelişen bir durum olarak algılanmayabilir.²³ Ayrıca nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede, İslam dininin gereklerinin karşılanmasına yönelik hizmetlerin ve bu bağlamda halkın günlük ihtiyaçlarının karşılanması için idari bir kurumun oluşturulması elbette “kamu hizmeti” kategorisinde değerlendirilebilir. Türkiye bağlamında Diyanet İşlerinin varlığı, siyasi, kültürel, dinî ve entelektüel bağlam ve sorulardan bağımsız olarak tartışmak zordur.

Dinin bir devlet kurumu “altında” ve “himayesinde” organize edilmesi aynı zamanda dinî söylemin bir otorite tarafından kontrolü anlamına da gelmektedir. Bu durum beklenti ve

²¹ Necdet Subaşı, *Sosyoloji Günlükleri* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), s. 149-151; ayrıca bkz. 161-165.

²² Hicret K. Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet. Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı* (İstanbul: Köre Yayınları, 2019), 97.

²³ İftar B. Gözaydın, “Religion, politique et politique de la religion en Turquie”, *La Présidence des affaires religieuses (Diyanet): au carrefour de l’islam, de l’action étatique et de la politique étrangère turque. Observatoire de recherche interdisciplinaire sur la Turquie contemporaine (Obtic)*, N°2, (2012), 4-8, 7.

politikanın şekillendirdiği dinî söylem eleştirilerini de beraberinde getirmektedir. Bu hususu dezavantaj olarak görmek mümkün olduğu gibi aslında pek çok avantaj barındıran yeni bir imkân olarak da değerlendirmek mümkündür. Düzen, güvenlik ve toplumsal işleyiş göz önüne alındığında, dinin kurumsal bir statüde temsili, kamu hayatı için zorunlu olan düzen ve güvenliği sağlama imkânını sunmasının yanı sıra aynı zamanda şiddet, kaos ve düzenin bozulmasının önüne geçme fırsatını da sunmaktadır. Ayrıca toplum, cami ve eğitim merkezleri aracılığıyla aynı dinî eğitim ve söylemin muhatabı kılınarak olası aşırı radikal yorumların ve İslam'ın geleneksel normu dışında sayılan sapkın dinî söylem ve pratiklerin olumsuz etkilerinden de muhafaza edilmektedir. Bununla birlikte, en çok da dine ilişkin bazı ritüel ve uygulamaların daha organize biçimde gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin hac ve umre gibi ibadetler, nüfusunun çoğunun Müslüman olduğu ülkelerde zorunlu olarak devlet kontrolünü ve organizesini gerektirmektedir; bu gereklilik, karmaşaları ve olası tehlikeleri önlemekte oldukça önemlidir. Ayrıca namaz ibadeti için başta abdest almak üzere pek çok şeye ihtiyaç duyulur (mescit, cami, vaaz, dinî tören, ibadet vakitlerinin tayin ve belirlenmesi). Bu örnekler bile bir organizasyonun gerekliliğine fazlasıyla işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, Müslüman toplum için son derece önemli olan helal gıda konusunda da saygın bir akreditasyon kontrolünün ve takibinin yapılmasını yine bahsi geçen gereklilikler arasında saymak mümkündür. Bir diğer örnek ise dinî bayramlar başta olmak üzere önemli gün ve gecelerin tespiti-dir. Bu önemli zamanların tayini yine kargaşayı önlemekte ve toplumu ortak coşku etrafında toplamakta, toplumsal dayanışmayı ve sosyalleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Dinin kurumsal temsilinin bir diğer avantajı ise devletin din konusunda müzakere edebileceği bir muhatabının bulunmasıdır. Mensuplarının gündelik hayatını düzenleyen, bazı ritüelleri toplumsal

boyutları aşan İslam gibi bir dinin daha kolay uygulanması ve sosyal düzenin korunması için devlet ile karşılıklı iletişimde olması açık bir avantajdır.

Esasen bu nokta, yani bir muhatabın olması diğer bahsi geçen avantajların hepsini de kapsayacak derecede önemli bir husustur. Zira din ve devlet işlerini radikal bir şekilde ayırma yolunu seçen Fransa, İslam dini ve Müslümanlar konusunda ülkede “resmî” bir muhatabın olmaması problemini yaşamakta ve bunu çözüme kavuşturmak için de bizzat devlet teşviikiyle bir dernek oluşturma gereği duymaktadır. 2003 yılında Nicolas Sarkozy tarafından kurulan Conseil français du culte musulman (CFCM) yani Fransa İslam Konseyi, hükümet ile Fransa’daki Müslümanlar arasında diyalog organı olma rolünü devralmayı amaçlamıştır.²⁴ Fransa İslam Konseyi, 1901 tarihli yasa ile yönetilen, İçişleri Bakanlığının himayesi altında bulunan, görevi ise din uygulamalarda hükümet organlarıyla Fransa’daki Müslümanlar arasındaki ilişkileri kurmak ve Müslümanları temsil etmek olan bir Fransız derneğidir.²⁵ Ancak konseyi oluşturan sekiz ulusal federasyon arasındaki çok sayıda iç anlaşmazlığın bir sonucu olarak, örgüt zamanla felç olmuş ve giderek işlevsiz kalmıştır. Hükümet artık Fransa İslam Konseyini muhatap olarak tanımadığını belirterek onu alelade bir dernek statüsüne indirmiştir.²⁶ Esasen bu derneğin görevine son verilmesi, hükümetin “konsolosluk İslam’ı” olarak bilinen yabancı ülkelerin etkisine son verme arzusuyla açıklanmaktadır. Bu tecrübe neticesinde konu kapanmamış ve devlet arayışlarına devam etmiştir. Bu saikle devlet ile İslam dini arasındaki diya-

²⁴ Sarah Belouezzane, “Pour Emmanuel Macron, la difficile quête d’un interlocuteur représentatif de l’islam de France”, *Le Monde*, 16 Şubat 2023.

²⁵ Jack Goody, *L’Islam en Europe. Histoire, échanges, conflits*, çev. Isabelle Taudière, (Paris: La Découverte, 2004), 108.

²⁶ Belouezzane, “Pour Emmanuel Macron, la difficile quête d’un interlocuteur représentatif de l’islam de France”.

log yöntemlerinin yenilenmesi ihtiyacı için içişleri bakanı, daha esnek bir formatla oluşturulmuş olan “Forum de l’Islam de France”un (FORIF) kurulmasına karar vermiştir. 5 Şubat 2022 tarihinde kurulmuş olan FORIF ile imamların statüsü ve eğitimi, manevi danışmanlık, Müslüman karşıtı eylemler ve “ayrılıkçılık yasınının” (loi sur le séparatisme/24 Ağustos 2021) uygulanmasıyla ilgili konularda daha stratejik ve pragmatik bir yaklaşımla hareket etmeyi amaçlamıştır.²⁷

Dolayısıyla, her ne kadar modern ve laik bir ülkenin temsili olan Fransa gibi bir devlet, din ve devlet işlerinin tamamen ayrılmasına yönelik bir söylem lanse etse de pratikte dini muhatap almak durumunda kalmıştır. Üstelik Müslümanların sayısı bakımından Fransa’da İslam’ın ikinci din olduğu gerçeği göz önüne alındığında, Fransa artık devlet nezdinde birtakım düzenlemelerle din bakımından muhatap kabul edeceği kurumlarla iletişim ve ilişkiye girmek zorunda kalmıştır.

Din ve devlet işlerini ayırdığını anayasasında beyan eden bir ülke olan Türkiye Cumhuriyeti’nin bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı dinî hayatın organizasyonu ve Müslüman toplumun ihtiyacı olarak dinî bilginin aktarılması ve ibadet yerlerinin yönetilmesi noktasında hizmet veren bir kurum olarak hayati öneme sahip bir kurumdur. Bu durumu onun üstlendiği belli başlı görevlerde görmek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı kendi resmî sitesinde Başkanlığın temel ilke ve hedefleri bahsinde aslında kurumun işlevini de gösterir şekilde; “Laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek (Anayasa md. 136), İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din ko-

²⁷ Fransa İçişleri Bakanlığı, (Basın Açıklaması) *Forum de l’islam de France: une étape nouvelle dans le dialogue entre les pouvoirs publics et le culte musulman*, 05 Şubat 2022.

nusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” olarak tanımlamıştır.²⁸ Buradaki ibareye bakıldığında ayrımın din devlet ilişkileri doğrultusunda ele alınmadığı, sadece siyasi bir aidiyetin reddedildiği görülmektedir. Amaç olarak da “milletçe dayanışma ve bütünleşme”ye vurgu yaparak kendisini ve misyonunu meşru bir zemine taşımaktadır. “İnanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek” ibareleri altında dinî hayatın gerektirdiği kapsamlı görev alanına işaret ederek toplumu aydınlatmak, yani dinî konularda toplumu eğitmek de dâhil olmak üzere topluma bilgi sunmak ve nihayetinde ibadet yerleri gibi mekân ve yapı bakımından somut varlıkların yönetimini kendisinin sorumluluk alanları olarak göstermiştir. Bunların dışında burada sıralanması pek de mümkün olmayan bir yetki alanından da söz etmiştir. Nitekim, bu kapsamlı yetki ve sorumluluk alanlarının gerektirdiği organizasyon ve kurumsal yapının büyüklüğü de dikkat çekicidir. Örneğin hac ibadeti organizasyonunda Diyanet İşleri Başkanlığı ciddi bir nüfusun hac ibadetini organize etmektedir. 2024 kayıt yenileme döneminde Türkiye genelinde hac ibadetini gerçekleştirmek için 2.473.065 kişi müracaat etmiştir. Somut birer varlık olan camilerin yönetiminin yine Diyanet İşleri Başkanlığının uhdesinde olduğunu belirtmiştik. 2022 itibarıyla Türkiye genelinde bulunan cami sayısı 89.302 olarak belirlenmiştir. Yine aynı yıl için Kur’an kurslarının sayısı 16.672 olarak verilmiştir. Personel sayısı da 141.218’dir. Bu rakamlar bir organizasyon ve kurumun gerekliliğini açık bir şekilde teyit etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının dinî bir hayat için gerekli olan alanlara hizmet sunması son derece gereklidir ancak laikliğin “Türk tipi laiklik” olarak adlandırabilecek bir uygulaması olan bu modelde neden sadece “İslam” dini ve müntesipleri muhatap kabul edilmiştir? Bu muhatapların sayısı değiştiğinde mu-

²⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, “Temel İlke ve Hedefler”, (Erişim 08 Şubat 2024).

hatap ve hizmetler de değişecek midir? Devlet bireylerine hizmet sunarken sadece sayıyı mı baz almaktadır? Farklı düzeydeki eleştiri ve sorular dinî ve siyasi kamuoyunda sıkça dillendirilmiştir. Bunların ciddi bir sorgulamaya neden olacak kadar etkili olmadığı söylenebilir. Bunun nedeni ise Fransa'nın veya Batı'nın laikleşmesinde etkili olan travmatik geçmiştir. Kilise ile devlet arasında baş gösteren iktidar mücadelesi son derece kanlı ve acılı olmuştur ve bunun neticesinde özellikle Fransız tipi laiklik son derece sert bir tutumla böyle kurum ve kuruluşları karşılamaktadır. Ancak İslam ve devlet arasında böyle düalist, çekişmeli ve savaşkan bir ilişki olmadığı gibi böyle bir çatışmadan da bahsedemeyiz.

Sonuç

17. yüzyıldan itibaren laik düşünce formlarının ortaya çıkmaya başladığı Avrupa'da, devletler kilise ile bağlarını zaman içinde yavaş yavaş koparmış, en nihayetinde dinî referansı baz almayan bir devlet ve vatandaşlık sistemi ortaya çıkmıştır. Buna göre devlet tüm dinlere karşı tarafsız, vatandaşlar ise dinî aidiyetlerine bakılmaksızın, hukuk önünde eşit sayılmıştır. Dine karşı gösterilen bu "tarafsızlık" Avrupa ülkelerinde birbirinden farklılık arz etmektedir. Süreç boyunca bazıları din kurumuyla ilişkilerini devam ettirirken bazıları bu ilişkiyi tamamen kesme yolunu seçmişlerdir. Din ve devlet işlerini kesin olarak birbirinden ayırma yolunu seçen Fransa, bu fiilî duruma laiklik adını vermiştir. Böylece o, Fransız tipi olarak adlandırılan katı laikliğin yaratıcısı olarak tarih sahnesinde yerini almış ve başka ülkelere de ilham kaynağı olmuştur. Bu ülkelerden biri de kuşkusuz Türkiye'dir. Cumhuriyet'in kurulması akabinde kurucu kadrolar din kurumunu lağvetmemiş, kendi perspektifleriyle yeniden yapılandırmışlardır. Bu kurum Türkiye'de din ile ilgili, yasayla tanımlanmış hizmetleri üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığıdır.

Türkiye’de, Diyanet İşleri Başkanlığının bir devlet kurumu olarak ihdas edilmiş olması, laiklik ilkesinin sorgulanmasına sebep olmuştur. Zira bu durumda din kurumu devlete bağlı bir organ olarak çalışmakta, din görevlilerin maaşı da devlet tarafından karşılanmaktadır. Laiklik, sadece Fransa’nın uygulamalarında görüldüğü gibi devletin, din kurumuyla tamamen ayrılıp onu finanse etmemesi anlamında kabul edilirse bu durumda sadece Türkiye değil Fransa’nın kendisinin bile laik olmadığı görülecektir. Bunun dışında diğer Avrupa ülkeleri de din ile olan ilişkilerini farklı sistemler üzerinden yürütmektedir ve bu sistemler dini dışlayıcı değildir. Dolayısıyla din ve devlet işlerinin ayrılması olarak tanımlanan laikliğin, tek bir ayrılma tipi üzerinden açıklanması doğru değildir. Nitekim kimi Fransız akademisyenler de laikliğin tek tipi olmadığını savunmaktadır.

Türkiye’nin kendine has bir laikliği olduğu söylenebilir. Bu laiklik anlayışında devletin dini referans almadığı ancak bir kurum olarak onunla ilişkisini devam ettirdiği ve kamu hizmeti olarak da bunu vatandaşlarına sunduğu görülmektedir. Bir din olarak İslam, özel ve kamusal alan ayırmadan günlük hayatın kopmaz bir unsuru olduğundan çoğunluğu Müslüman olan bir ülkenin devlet nezdinde bunları organize etmesi toplumsal düzeni ve güveni tesis etmede avantajlar sunduğu gibi doğası gereği de bunu yüksek bir sorumluluk içinde yerine getirmelidir de. İslam’ın Türkiye bağlamında dinî tarihi, Fransa’nın dinî tarihi gibi “kanlı-bıçaklı” değildir ve ne dinin ne de toplumun birbirini hazmetme ve kabullenme noktasında bir yük olarak taşınan müktesebatı bulunmamaktadır.

Ayrıca katı laiklik uygulaması ile bilinen Fransa’da bile ülkenin ikinci dini olan İslam ile ilgili bir muhatap bulunmaması nedeniyle devlet eliyle bir dernek tesis edilmiştir. Bu dernek Fransa’daki Müslümanların işlerini kolaylaştıracağı gibi devlet ile vatandaş arasında bir köprü görevi ifa edecektir.

Kaynakça

- Baubérot, Jean v.d. “Déclaration universelle sur la laïcité au XXIe siècle”. *Le Monde*, (09 Aralık 2005). https://www.lemonde.fr/idees/article/2005/12/09/declaration-universelle-sur-la-laicite-au-xxie-siecle-liste-des-universitaires-signataires_719652_3232.html
- Baubérot, Jean. *Dünyada laiklik*. çev. Ertuğrul Cenk Gürcan. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Baubérot, Jean. *Laïcité 1905-2005, Entre passion et raison*. Paris: Seuil, 2004.
- Belouezzane, Sarah. “Pour Emmanuel Macron, la difficile quête d’un interlocuteur représentatif de l’islam de France”. *Le Monde*, (16 Şubat 2023). https://www.lemonde.fr/societe/article/2023/02/16/pour-emmanuel-macron-la-difficile-quete-d-un-interlocuteur-representatif-de-l-islam-de-france_6162123_3224.html
- Bruce, Benjamin. *La Présidence des affaires religieuses (Diyamet) : au carrefour de l’islam, de l’action étatique et de la politique étrangère turque. Observatoire de recherche interdisciplinaire sur la Turquie contemporaine (Obtic)*, N°2, (2012), 3.
- Diyamet İşleri Başkanlığı. “Temel İlke ve Hedefler”. Erişim 08 Şubat 202. (çevrimiçi) <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay//3/diyamet-isleri-baskanligi-temel-ilke-ve-hedefleri>.
- Fransa İçişleri Bakanlığı. (Basın Açıklaması) *Forum de l’islam de France : une étape nouvelle dans le dialogue entre les pouvoirs publics et le culte musulman*. (05 Şubat 2022). <https://www.interieur.gouv.fr/actualites/communiqués-de-presse/forum-de-l-islam-de-france-etape-nouvelle-dans-dialogue-entre>.
- Goody, Jack. *L’Islam en Europe. Histoire, échanges, conflits*. çev. Isabelle Taudière. Paris: La Découverte, 2004.
- Gözaydın, İştâr B. “Religion, politique et politique de la religion en Turquie”. *La Présidence des affaires religieuses (Diyamet) : au carrefour de l’islam, de l’action étatique et de la politique étrangère turque. Observatoire de recherche interdisciplinaire sur la Turquie contemporaine (Obtic)*, N°2, (2012). 4-8.
- Isambert, François-André. “Religion et Politique. Discussions internationales”. *Archives de sciences sociales des religions*, 49-1, 77-81.

- Kissinger, Henry. *Diplomatie*. çev. Pierre-Emmanuel Dauzat. Paris: Editions Fayard, 1996.
- Karakas, Cemal. "La laïcité turque peut-elle être un modèle?" *Politique Étrangère*, N°3 (2007).
- Le Gall, Jean-Marie. "Olivier Christin. La paix de religion : l'autonomisation de la raison politique au XVIe siècle", *Histoire, économie et société*, n°2 (1998).
- Picq, Jean. *Une histoire de l'Etat en Europe. Pouvoir, justice et droit du Moyen Âge à nos jours*. y.y.: Presses de Sciences Po, 2009.
- Resmî Gazete*, 13 Şubat 1937.
- Subaşı, Necdet. *Sosyoloji Günlükleri*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Toprak, Hicret K. *Mihrap, Minber ve Devlet. Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Köre Yayınları, 2019.
- Zuber, Valentine. "La laïcité française, une exception historique, des principes partagés". *Revue du Droit des Religions*. N°7 (2019).

İKİNCİ BÖLÜM
DİN, DİYANET,
DİNİ CEMAATLER VE
GÜNDELİK HAYAT

DİYANETİN DİLİ: 2021-2023 YILLARINDAKİ HUTBELER ÇERÇEVESİNDE BİR ANALİZ

Vejdi BİLGİN*

Giriş

Diyanet İşleri Başkanlığı hem akademik hem de popüler anlamda üzerinde en fazla konuşulan devlet kurumlarının başında geliyor. Akademisyenler sosyal bilimlerin mantığı gereği objektif bir görüntü sergileseler ya da inançlarını paranteze almaya çalışsalar da popüler anlamdaki konuşmalarda Başkanlık genelde olumsuz şekilde anılıyor. Şüphesiz bu konuda Diyanet tek değil. Dinle irtibatlı olup birer devlet kuruluşu olarak varlıklarını sürdüren imam hatip liseleri ve ilahiyat fakülteleri de aynı şekilde olumsuz yargılarla karşı karşıya. Ancak dikkat çekici şekilde bu yargılar hem dindar camiadan ve dinî gruplardan¹ hem de dine mesafeli dünya görüşlerinden geliyor. Bir başka ifadeyle, pek çok yönden birbirine zıt dünya gö-

---

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD.

¹ 2001'de savunulan İstanbul örnekli bir doktora tez çalışmasının verilerine göre Diyanet İşleri Başkanlığına ait en olumsuz tutum dindarlık düzeyi yüksek kişiler arasında görülmektedir. Kemaleddin Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 153.

rüşleri Diyanet ve resmî din eğitim-öğretim kurumları söz konusu olduğunda olumsuz tutumda birleşiyorlar. Şüphesiz dine mesafeli dünya görüş sahipleri söz konusu kurumları “skolastik”, “radikal”, “gerici” olarak görürken dindar camia dine yeterince ve gereğince hizmet etmemekle suçluyorlar. Bu konuda “diyanet” kelimesinin kasıtlı ve kinayeli bir şekilde “dinayet” şeklinde telaffuz edilmesini ve “dinayet”in anlamına gönderme yapılışını hatırlamak gerek.

Kanaatimizce Diyanet İşleri Başkanlığına bakışta belirli kalıp yargılar başat bir rol oynuyor. Ancak bu kurumu tartışırken ülkenin siyasal ve toplumsal yapısını, kurumun statüsünü, kurum çalışanlarının özelliklerini vs. göz önüne almak mevcut durumun analizi için zorunluluk olarak ortaya çıkıyor. Bunun için de somut verilerden hareket etmek gerekiyor. Diyanet İşleri Başkanlığının söylemlerini birkaç araç üzerinden takip etmek mümkün: başkanın demeçleri, Başkanlığın yayınları, Din İşleri Yüksek Kurulunun dinî görüşleri ve hutbeler. Söz konusu ögeler içerisinde en önemlisinin hutbeler olduğu açıktır, zira Başkanlık tarafından merkezi olarak hazırlanan hutbe metinleri her hafta on milyonlarca erkek tarafından dinlenmektedir. Çok özel zamanlardaki hükümet yetkililerinin ve siyasetçilerinin mesajları dışında hiçbir metin bu kadar geniş bir kitleye hitap etmemektedir. Dolayısıyla hutbelerin dilinin Diyanetin dilini anlama hususunda çok önemli bir veri sağladığı kanaatindeyiz.

Bu çalışmada Diyanetin söylemlerini 2021, 2022 ve 2023 yıllarında okunan hutbeler üzerinden analiz etmeye çalışacağız. Söz konusu zaman diliminde bayram hutbeleri de dâhil olmak üzere 163 hutbe okunmuştur. Bu hutbeler Başkanlığın resmî web sitesinde yer almaktadır.²

² Bkz. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler/>

Başkanlığın Hutbelerinde Öne Çıkan Temalar

Başkanlık hutbelerinin mutlaka bir başlığı söz konusudur. Bu başlıklarda bazen bir, bazen birbiriyle ilişkili iki tema olabilir, ancak genelde hâkim konu bellidir. Sadece başlıklar incelendiğinde bile Başkanlığın üzerinde durduğu konular hususunda fikir sahibi olunabilir. Ancak salt başlıklar üzerinden yapılacak bir değerlendirme yeterli değildir, zira bir hutbenin başlığında yer almasa bile içerikte başka bir konu işlenebilir veya atf yapılabilir. Doğrudan başlıkta yer almamakla birlikte pek çok konu hutbe içeriklerinde yer alır.

Takvime Bağlı Olmanın Getirdiği Konular

Hutbeler haftalık olarak düzenli okunan metinler olduğundan konular üzerinde takvimin temel belirleyici faktör olduğu açıkça görülür. Hutbelerde her şeyden önce dinî takvim etkilidir, dolayısıyla mübarek gün ve gecelere daha fazla yer verilir. İkinci olarak konu açısından daha gerilerde kalsa da hutbelerde millî günlere ayrı bir önem verilir. Son olarak, takvime bağlı rutin uyarılar veya anlık gelişmelere bağlı uyarılar, dilekler ve taziyeler hutbelerde sık sık görülür.

Hutbe başlıklarında en fazla ele alınan konu dinî gün ve gecelerdir.³ İslâm'da, örneğin Katoliklikle mukayese edilebilecek kadar⁴ dinî gün olmamasına rağmen yine de bir dinî takvim

³ 2005 yılı hutbelerini ele alan bir çalışmada da aynı tespit yer almaktadır. Bkz. Kasım Kocaman, *Dini İletişimde Hutbe*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, 82, 112. 2001-2011 yılları arasında okunan 597 hutbenin içinde dinî gün ve gecelerle ilgili olanların oranı %27, millî günlerle ilgili olanların oranı %9 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Zekiye Demir, "Diyaret Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)," *Toplum Bilimleri*, Temmuz 2013, Cilt: 7, Sayı: 14, 100. Ancak yapılan tasnife göre oranlar da değişebilir. Örneğin Mücahit Karahan'ın tez çalışmasında bütün hutbeler üç başlık altında gruplandırılınca dinî ve millî günlerle ilgili hutbeler 2. ve 3. sıraya düşmüştür. Bkz. Mücahit Karahan, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, 46.

⁴ Hristiyanlarda Hz. İsa ve Hz. Meryem'in dışında pek çok azizi anmaya yönelik

söz konusudur. Bunlarla ilgili bilgiler de doğal olarak o zamana denk gelen cuma hutbelerinde verilmektedir. Cuma, Muharrem, üç aylar, Ramazan, İsra-Miraç, Berat Gecesi, Kadir Gecesi, Mevlid Gecesi, bayramlar ve kurban konuları üç yıl içerisindeki hutbe başlıklarında toplam 28 kere yer almaktadır. Hutbe başlığında yer almasa bile Regaib Gecesi üç ayları konu edinen hutbelerde geçmektedir. Halk arasında “kandil” ya da “kandil gecesi” olarak bilinen günlerin hutbelerde yer alması Başkanlığın İslâm geleneğine sahip çıktığını göstermektedir. Bu durum önemlidir, zira İslâm’da Kadir Gecesi dışında özel bir gece olmadığı konusunda son yıllarda gittikçe artan görüşlere karşı Diyanet, hutbelerde bu gecelere özel bir yer vermekte, ayrıca camilerde mevlid okutmakta ve canlı yayınlarla halka ulaştırmaktadır.

Toplumun Sünni kesiminde Muharrem “aşure ayı” olarak bilinir ve özellikle 10 Muharrem günü aşureler yapılıp dağıtılır. Sünni kesimde Hz. Hüseyin bilinmekle birlikte Muharrem ayının Kerbelâ faciasına sahne olduğu bilinmez. Son yıllardaki hutbelerde Muharrem ayı girdiğinde önce aşure gününe sonra da Kerbelâ’da Hz. Hüseyin’in şehit edilmesine yer verildiğini ve hutbenin büyük kısmının Kerbelâ etrafında ilerlediğini görüyoruz. Bu durum ilk bakışta ülkemizdeki Caferileri Sünni dünya ile kaynaştırma amacına yönelik bir taktik olarak düşünülebilir. Ancak bu şekildeki bir düşünce tam olarak doğru değildir, zira Muharrem mersiyeleri Sünni gelenekte de önemli bir yere sahiptir. Türkçe ilk örneği Yazıcıoğlu Mehmed (öl. 1451) ile başlayan Kerbelâ mersiyeleri, genel anlamda Türk edebiyatında mersiye yazımında bir gerileme görülmesine rağmen azalmamış, özellikle 19. yüzyılda zirveye çıkmıştır. Bunun en te-

---

yortular yapılır. Örnek olarak Katoliklerde bu yortular o kadar çoğalmıştır ki yıllık takvimin büyük kısmı dinî günlerle dolmuştur. Mehmet Katar, “Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 3, Sayı: 9, Ocak-Nisan 2001, 25.

mel sebebi de Ehl-i Beyt'e duyulan sevgi ve bu sevginin camilerde ve özellikle tekkelerde yapılan merasimlerle canlı tutulmasıdır.⁵ Günümüzde Başkanlık da bu geleneğe uygun bir söylem içerisinde hareket etmektedir.

Son yıllarda, doğrudan dinî bir gün olmamakla birlikte iki hutbe başlığı hicrete ayrılmış, ayrıca başlıkta yer almasa bile farklı hutbelerde hicrete yer verilmiştir. Bu hutbelerdeki temel vurgu hicri takvim ve hicri yılbaşısıdır. Toplum bir aşure ayı olarak Muharrem'i bilse, hatta bu ayda doğan çocuklara "Muharrem" ismini verse⁶ de Muharrem'le birlikte hicri olarak yeni bir yılın başladığını, bir başka ifadeyle İslâm geleneğindeki yılbaşının 1 Muharrem'de olduğunu bilmez. Başkanlık Muharrem hutbeleriyle bir taraftan İslâm geleneğindeki hicri takvimi hatırlatmakta, diğer taraftan miladi yılbaşına karşı hicri yılbaşını öne çıkarmaktadır. Konuyla ilgili hutbelerde ikinci olarak "hicret" in anlamı üzerinde durulur. Hicretin sadece bir yerden diğer yere gitmek şeklinde Hz. Peygamber zamanında gerçekleşen bir olay olarak görülemeyeceği, aksine hicretin teslimiyet ve manevi gelişim açısından süreklilik arz etmesi gereken bir durum olduğu anlatılır. 21.07.2023 tarihinde okunan "Hicret: İdealler Uğruna Çıkılan Kutlu Bir Sefer" başlıklı hutbede şöyle denilmiştir: "Hicret, sıradan bir göç değildir. Hicret, geçici menfaatler uğruna bir diyardan başka bir diyara gidiş değildir. Hicret, can ve mal korkusuyla bir şehirden kaçış hiç değildir. Bilakis hicret, Allah rızası uğruna her türlü dünyevi beklenti ve gayeyi bir kenara bırakarak çıkılan kutlu bir yolculuktur. Hicret, ideallerle yücelen bir hayatı mümkün kılmak için başlanan mübarek bir seferdir. Hicret, insanı yaratılış amacın-

⁵ Bünyamin Çağlayan, *Kerbela Mersiyeleri*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 37-39. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Mersiye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, c. 2, 483-484.

⁶ Mustafa Cansız, "Aşure", *Türk Dili*, Sayı: 732, Aralık 2012, 27.

dan uzaklaştıran her şeyi geride bırakmaktır. Kötülükten iyiliğe, zulüm ve haksızlıktan adalet ve hakikate kararlı bir yöneliştir. Hicret, insanı Allah'a kulluktan alıkoyan her türlü nefsanî arzu ve istekten yüz çevirmektir..."

Hutbelerde hicreti vurgulamak için, konu doğrudan hicret olmasa da Hz. Peygamber'in Medine hayatında yaşanan gelişmeler "hicretten üç yıl, beş yıl sonra" şeklinde tarihlendirilir. Dolayısıyla Muharrem ayının başına denk gelen hutbeler dışında da insanların sık sık "hicret" kelimesini duymaları sağlanır.

Hutbelerde dinî günler gibi millî günler de takvimin uygunluğuna göre başlıklarda ya da içeriklerde yer almıştır. Örneğin son üç yıl içinde İstiklal Marşı, Çanakkale Zaferi ve 15 Temmuz'un hutbe başlıklarında yer aldığını görüyoruz. İstiklal Marşı'nın dizelerine farklı hutbelerde de zaman zaman atıflar yapılmıştır. Başlık olarak bir kere yer alsa da mart ayındaki hutbelerde mutlaka Çanakkale Zaferi'ne yer verilmiş, farklı zamanlarda da bu zafere atıflar yapılmıştır. Hutbelerde genel bir uygulama olarak resmî millî bayramlara yer verilmemektedir. Ancak 27.10.2023 tarihinde okunan "Vatan Millet Sevdayısıyla Nice Yüzyıllara" başlıklı hutbede "Millî Mücadelemizin zaferle taçlanması, bağımsızlık güneşinin ülkemiz üzerine yeneden doğuşunun, Cumhuriyetimizin ilan edilmesinin yüzüncü yılındayız." denilerek bu özel zaman dilimine atıf yapılmıştır. 2021'de de Cumhuriyet'in kuruluşunun 98. yılı kutlanmıştır. 19 Mayıs 2023 tarihli hutbe, günün anlamına, yani 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nın ruhuna uygun olarak "Gençlerimiz, Millî ve Manevi Değerlerimizin Emanetçisidir" başlığıyla kaleme alınmıştır. Mayıs ayının son haftasındaki hutbelerde İstanbul'un fethi, ağustos ayının son haftasındaki hutbelerde Malazgirt Savaşı ve Büyük Taarruz işlenmiştir. Ayrıca son üç yılın temmuz aylarında üç hutbenin başlığında 15 Temmuz, iki hutbenin başlığında ise "din istismarı" kavramları yer almıştır. Dikkat çekecek şekilde son üç yılda üç hutbede Diyarbakır'ın

fethine de yer verilmiştir. Bu hutbelerden (26.05.2023) bir tane-sinin başlığı “Birlik ve Beraberlik Ruhu”dur. 28.05.2021 tarihli hutbede de “Anadolu’muzda ilk defa İyâz b. Ganem ve Halid b. Velid’in de içinde bulunduğu sahabe ordusu Diyarbakır’a İslâm’ın kutlu sancağını dikiyor, bu şehri Anadolu’nun İslâm’a açılan ilk kapısı haline getiriyordu. Sahabe şehri Diyarbakır o günden beri Müslümanların kalbi, İslâm’ın kalesi olmaya devam ediyor elhamdülillah.” denilerek ayrılıkçı anlayışlara karşı mesaj verilmiştir. Bunların dışında birer kez geçmekle birlikte son üç yılda Mohaç Savaşı, Sakarya Savaşı, Başkomutanlık Meydan Muharebesi anılmıştır.

Ele aldığımız dönemde dört hutbenin başlığında doğrudan “yılbaşı” denilmese de içeriklerin miladi yılbaşı ve kutlamalarla ilgili olduğunu görüyoruz. 23.12.2022 tarihinde, henüz yeni yıla girmeye bir hafta varken verilen “Bizi Biz Yapan Değerlere Sahip Çıkalım” başlıklı hutbede açık ve net bir şekilde “Ahlaki değerlerin, örf ve âdetlerin bozulmaya başladığı, kültürel yabancılığın hızla arttığı bir dönemde yaşıyoruz. Bu kültürel yozlaşmalardan birisi de yılbaşı kutlamalarıdır. Oysaki yılbaşı adı altında yapılan eğlencelerin, bu eğlencelerde yer alan sembolik figürlerin, çam ağaçlarının kesilmesinin tarihimize, kültürümüze hiçbir alakası yoktur. Yüce dinimiz İslâm, bütün kötülüklerin anası olan alkolü, ocakları söndüren, cinayetlerin işlenmesine sebep olan kumarı haram kılmıştır. Kumarın farklı bir çeşidi olan piyango, toto, loto ve bütün şans oyunları da dinimize haramdır, günahıdır.” denilmiştir. Ayrıca bu hutbelerde ömürden bir senenin geride kaldığı, insanın geçmişe yönelik nefis muhasebesi yapması ve bir sonraki yıl bu muhasebeye göre hayatına çeki düzen vermesi hususunda tavsiyelerde bulunulmuştur.

Aktüel Konular

Yukarıda görüldüğü üzere hutbe başlıkları ve konuları belirli bir takvime bağlı kalmanın gereği olarak önemli ölçüde şe-

killeniyor. Ancak aynı zamanda bu takvimin gerektirdiği dolaylı konulara (örneğin bayram öncesi trafik kazaları) ve rutinin dışında, ani olarak gelişen olaylara da hutbelerde yer verildiğini görüyoruz. Bu açıdan hutbelerin dinamik bir yapısının olduğu, konjonktüre göre kısa süre içerisinde hutbelerin revize edildiği veya yeniden kaleme alındığı anlaşılıyor.

28 Temmuz 2021’de Antalya’nın Manavgat ilçesinde başlayan orman yangınları genişlemiş, Ege, Marmara, Batı Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de yangınlar çıkmış, 12 Ağustos’a kadar süren yangınlarda çok fazla ormanlık alan küle dönmüş, binlerce hayvanın telef olmasının yanında, insan ölümleri de yaşanmıştı.⁷ Manavgat’taki yangının hemen akabindeki 30.07.2021 tarihli hutbede “Afetlere Karşı Sorumluluğumuzun İdrakinde Olalım” başlığıyla bu konuya yer verilmiş, yangınlar yayılınca bir sonraki 06.08.2021 tarihli hutbede de orman yangınları işlenmiştir. İki sene sonra 21.07.2023 tarihli hutbede de, o dönemde çıkan orman yangınları konu edinilmiş, yangın çıkmaması için alınacak tedbirler ve yangın sonrası ormanların ağaçlandırılması konuları işlenmiştir.

12 Kasım 1999’da meydana gelen Düzce depreminin yıldönümü olan 12 Kasım 2022’de, akşam yediye üç kala (18:57) bütün ülkede “Çök, Kapan, Tutun!” sloganıyla deprem tatbikatının yapılması kararlaştırılmıştı. Tatbikattan önce verilen 11 Kasım 2022 tarihli ve “Önce Tedbir Sonra Tevekkül” başlıklı hutbede doğal afetlerle ilgili şu ifadeler yer almıştır: “Afetlerin kötü neticelerinin bir kısmı kendi hata ve ihmallerimiz sebebiyledir. O halde geliniz! Afetlere karşı bilinçli, tedbirli ve hazırlıklı olalım. Sevgili Peygamberimiz (s.a.s)’in ‘Allah Teâlâ, birinizin yaptığı işi en sağlam şekilde yapmasından memnun olur.’ hadisini kendimize rehber edinelim. Deprem kuşağı üzerinde

⁷ Ertuğrul Bilgili, “2021’de Orman Yangınları”, <https://yillik.kizilayakademi.org.tr/2021de-orman-yaninglari/> (erişim, 11.02.2024).

yer alan ülkemizin gerçeklerine uygun adımlar atalım. Evlerimizi en doğru yere, en sağlam malzemeye ve en güzel şekilde inşa etmenin gayretinde olalım. Heyelan ve sel riski bulunan bölgelerde, dere yataklarında bina yapmaktan kaçınalım. Kendi elimizle kendimizi tehlikeye atmayalım.” Hutbenin sonunda da 12 Kasım’da yapılacak olan deprem tatbikatına katılım çağrısında bulunulmuştur.

6 Şubat 2023’te çok geniş bir bölgeyi ve dolaylı olarak bütün ülkeyi etkileyen Pazarcık depremi olduğunda hutbe rutini değiştirilmiş ve peş peşe üç hafta; 10, 17 ve 24 Şubat’taki hutbeler depremzedelerle yardımlaşma ve dayanışma konusuna ayrılmıştır.

2020-2021 yıllarında tüm dünyayı etkileyen Covid-19 pandemisinde de hutbelerde sık sık salgına dikkat çekilmiş, “maske, mesafe, temizlik” kuralına uyulması için uyarılar yapılmıştır.

Son yıllarda belirli periyotlarla İsrail Devleti’nin Filistinlilere karşı yaptığı uygulama ve zulümler hutbelere taşınmıştır. Son üç yıldaki hutbeler içerisinde “Filistin” kelimesi 31, “Kudüs” kelimesi 18, “Gazze” kelimesi ise 9 kez yer almıştır. Bir hutbenin başlığı ise “Kudüs” tür. 2023’ün son aylarında İsrail’in Gazze şeridinde başlattığı hunhar saldırılardan dolayı hutbelerde bu hususa daha fazla yer verildiğini görüyoruz. Konu işgal ve zulüm kavramları etrafında ele alınsa da anti-semitik bir görüntü vermemek ve doğrudan dış siyasete bulaşmamak adına “Yahudi” ve “İsrail” kelimeleri hutbelerde hiç geçmemiş, ancak 01.12.2023 tarihli hutbede açık bir şekilde “Siyonist zalimler” ifadesi kullanılmıştır.

Aile Vurgusu

Hutbenin bir takvime bağlı olmasının getirdiği doğal bir sonuç olarak, mübarek gün ve gecelerden sonra son üç yıl içerisinde öne çıkan ikinci sıradaki konunun “aile” olduğunu görüyoruz. Bu süre zarfında aile, evlilik, anne-baba rızası, çocuk-

lar, gençler, yaşlılar konusunda on altı başlık yer almıştır. Düğünlerde nebevi ölçü, miras, yetim ve sıla-i rahim başlıklı hutbeler de eklenirse bu sayı 20'ye çıkmaktadır. Hutbelerde "aile" kelimesi 199, bazıları farklı anlamda kullanılsa da "yuva" kelimesi 37, "evlilik" kelimesi 24, "nikâh" kelimesi ise 21 kez geçmiştir. "Aile" kavramının "namaz" dan daha çok tekrar edilmesi Diyanetin bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Hutbeler aileyi-nikâhı yüceltip teşvik eden, zinaya karşı insanları uyaran, fıtrata aykırı olduğu gerekçesiyle kadın-erkek ilişkisi dışındaki ilişkileri çirkin ve günah gören bir yaklaşım içinde kaleme alınmıştır. Üç yıl boyunca hutbelerde bir kere bile olsa "boşanma" veya "talak" kelimesinin geçmemesi dikkat çekicidir. Bu durum hutbelerin genel diline uygundur, zira hutbe metinlerinde genelde müspet kavramlar kullanılmakta ve olumsuz kavramlardan özellikle kaçınılmaktadır. Ancak gerektiğinde olumsuz olarak görülen konular da ele alınmıştır. Örneğin düğünlerdeki israf ve ağır borçlar altına girme gibi hususlara karşı 07.07.2023 tarihinde "Evliliklerimiz Kolay Olsun" başlıklı bir hutbe okunmuştur.

İtikat ve İbadet

Son üç yıldaki hutbelerde itikat ve ibadet konularının üçüncü sırada geldiğini görüyoruz. Doğrudan başlığında "iman" olan 4 hutbe bulunmakta, ancak burada geleneksel anlamda imanın şartları yerine salih amel, güzel ahlak gibi konular yer almaktadır. Ahiret başlığını taşıyan 5 hutbe kaleme alınmış ve bunlarda ahiret günü, hesap ve cennetten bahsedilmiştir. Başlığında "Hz. Muhammed" olan 3 hutbe okunmuştur.

İçerik açısından bakıldığında sadece "Allah" lafzı 867, "Peygamber" kelimesi 408 kez geçmiştir. Bunlara diğer isim ve sıfatlar eklendiğinde rakamlar hızla yükselmektedir. Son yıllarda Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında "Sevgili Peygamberimiz" şeklindeki kullanım yaygınlaşmıştır; hâlbuki geleneksel olarak "Peygamber Efendimiz" denilirdi. Bu değişimin sebe-

bi, bir “birey” olarak modern insan artık bir başkasını “efendi” olarak görmek istemiyor. Ayrıca Türk toplumuna mahsus özel bir durum olarak Osmanlı döneminde “efendi” şehzadeler ve ilmiye sınıfının kullandığı saygın bir unvan iken, modern Cumhuriyet’le birlikte odacı, kapıcı gibi alt sınıflara yakıştırılan bir unvan haline geldi.⁸ Dolayısıyla yeni kuşaklara hitap eden popüler din dilinde “peygamberlik” ve “efendilik” yan yana getirilmemeye başladı. Bu genel duruma mukabil hutbelerde “Peygamber Efendimiz” 142 kez, “Sevgili Peygamberiz” ise 105 kez kullanılmıştır. Burada Diyanetin geleneksel üsluba sahip çıktığını ancak yeni üsluba kapalı olmadığını görüyoruz.

Hutbe metinlerinde iman esaslarından olan “ahiret” 136 kez, bazen “cennet vatanımız” şeklinde farklı anlamlarda kullanılsa da “cennet” 103, “cehennem” ise 16 kez geçmiştir. Burada da korkutmaktan ziyade teşvik edici bir üslup göze çarpmaktadır. Yine hutbe metinlerinde “melek” kelimesi 18, “kader” ise 6 kez kullanılmıştır.⁹ Muhtemelen hutbe metinleri kalem alınırken halk tarafından anlaşılmasında güçlük yaşanan kavramlara daha az yer verilmek istenmiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz mübarek gün ve gecelerle ilgili hutbeler ibadetlere de yer vermiştir. Bunların dışında, başlıklarında doğrudan ibadetlerin yer aldığı hutbe sayısı çok azdır. Başlık olarak namaz 2, ibadet 1, besmele 1, kelime-i şehadet 1, hac 1, zikir 1 kez yer almış, ancak hutbelerin içeriklerinde bazı ibadetlere sık vurgu yapılmıştır. Örneğin “namaz” kelimesi son üç yıl içinde 150, “kurban” kelimesi 118, “oruç” kelimesi 35, hac/haccetme/hacı kelimeleri toplam 22 kez geçmiştir. Kurbanda da yardımlaşma esas olmakla birlikte doğrudan

⁸ Orhan F. Köprülü, “Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c. 10, 455-456.

⁹ Cennet, cehennem ve kader konularına daha önceki hutbelerde de benzer şekillerde yer verilmesi hakkında bkz. Karahan, *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*, 53-54.

yardımlaşmayı gösteren “zekât” kelimesi 44, “sadaka” kelimesi 31, “infak” kelimesi 18, “fitre” kelimesi 11 kez hutbelerde yer almıştır. Bunların toplamı da 105 eder ki, hutbelerde namazdan sonra en fazla vurgu yapılan ibadetin zekât olduğunu söyleyebiliriz. Ancak “dayanışma” (33 kez), “paylaşma” (30 kez) ve “yardımlaşma” (23 kez) kelimelerinin kullanım sıklığına baktığımızda zekât etrafında gelişen yardımlaşma ibadetinin, hutbelerde, namazın da önüne geçtiğini söyleyebiliriz.

Toplumsal Konular ve Kişilik Özellikleri

Hutbe başlıklarında toplumsal konuların ve olumlu kişilik özelliklerinin önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. İncelediğimiz zaman diliminde “Haklar” başlıklı üç hutbede kul, kamu ve komşuluk ele alınmış, “Ticaret” başlıklı dört hutbede ticaret hukuku ve iş ahlakına yer verilmiş, “İş ve Çalışma Ahlakı” başlıklı bir hutbe okunmuştur. “Zulüm” başlıklı üç hutbe, “Adalet” başlıklı bir hutbe kaleme alınmıştır. “Kur’an” başlığını taşıyan dört hutbe okunmuş, ancak bunların içerisinde ahlak ön plana çıkarılmıştır. Yine “Dayanışma” (4 kez), “İnfak/Zekât” (3 kez), “Vakıf” (1 kez), “İsraf” (1 kez), “Toplumsal Değerler” (1 kez), “Birlik ve Beraberlik” (1 kez) başlıklarda geçen toplumsal bağlamlı kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Olumlu kişilik özelliklerinin toplumsal konular kadar olmasa da hutbe başlıklarında yer alması dikkat çekmektedir. Son üç yıl içerisinde Müslümanın özelliklerine başlıklarında yer veren altı hutbe okunmuştur. Örnek olarak 20.08.2021’de “Müslüman İşini Sağlam ve Güzel Yapar” başlıklı hutbede “Müslüman, vaktini iyi değerlendirip en güzeli ortaya koymakla muhatap kılınmıştır. En güzeli ortaya koymak ise önce iyi niyetli olmaya sonra da işine ibadet aşkıyla sarılmaya bağlıdır. Sorumluluk ve vicdan sahibi her mümin, hayatın her alanında adaleti ve samimiyeti gözetir. Hak ve hakikati, doğruluk ve dürüstlüğü kendine şiar edinir. Üstlendiği görevleri emanet olarak

görür ve sadakatle yerine getirir. En kısa sürede, en mükemmel biçimde ve en faydalı nitelikte işler ortaya koymak için çaba gösterir.” denilmiştir. Burada “işine ibadet aşkıyla sarılma” ifadesi özellikle dikkate değerdir. Ayrıca hutbelerde “Şahsiyet” (1 kez), “Doğruluk” (2 kez), “İyilik” (1 kez), “İstikamet” (1 kez), “Merhamet” (2 kez) şeklinde başlıklar söz konusudur.

Yukarıda ifade ettiğimiz başlıklar toplandığında toplam 36 eder ki, toplumsal konular ve olumlu kişilik özelliklerinin hutbe başlıklarında ilk sırada yer aldığını iddia etmek de mümkündür.

İçerik olarak baktığımızda, toplumsal yönü olan zekât, infak, sadaka, fitre kelimelerinin toplam 105 kez, “dayanışma”, “paylaşma” ve “yardımlaşma” kelimelerinin toplam 86 kez geçtiğini ifade etmiştik. Bu bağlamda değerlendirilebilecek “yetim” kelimesi 42, “yoksul/fakir” 17, “kimsesiz” 16 kez geçmiştir.

Yine hutbelerde “adalet” kelimesi 80, “hukuk” kelimesi ise 32 kez yer almıştır. “Hak” kelimesi farklı bağlamlarda sayılamayacak kadar çok kullanılmış, ancak daha özeldede “kul hakkı” 12, “insan hakkı” 4, “başkalarının hakkı” şeklindeki kullanım 2 kez geçmiştir. Adalet ve hukuka en yakın kavramlar olan “mazlum” kelimesi 45, “zalim” kelimesi 44, “zulüm” kelimesi 32, “mağdur” kelimesi 23 kez kullanılmıştır. Tabii bu kavramların ya peygamberlere yapılan zulümler ya tarihte ülkemizin işgal girişimi ya da çoğunlukla olduğu gibi Filistin bağlamında kullanıldığını söylemek gerekir. 13.03.2021 tarihinde “Kerbelâ’yı İbret Nazarıyla Okuyalım” başlıklı hutbede “Kerbelâ denince bağı yanan, Hz. Hüseyin anılınca ‘Ah!’ eden her Müslümana düşen, Kerbelâ’yı doğru okumak ve anlamaktır. Yeni Kerbelâlar yaşamamak için tevhid ve vahdet bilincini kuşanmak, birlik ve beraberliğimize sahip çıkmaktır. Hakkın yanında, hakikatin yolunda olmaktır. Fitne zamanlarında basiret ve ferasetle hakikati görmektir. Tıpkı Hz. Hüseyin gibi zulme ve haksızlığa karşı çıkmaktır.” ifadeleri geleneksel anlayıştan oldukça farklıdır. Zira Sünni gelenekte “fit-

ne” adı verilen büyük zulümler karşısında edilgen bir tavırla çözüm arama yolu salık verilir.¹⁰

Toplumdaki dezavantajlı kesimler ve farklı toplumsal problemler de hutbelerde ele alınmıştır. Örneğin “engelli” başlığı altında dört hutbeye yer verilmiş, hutbe içeriklerinde ise “engelli” kelimesi 35 kez geçmiştir. 02.04.2021 tarihinde “Birbirimizin Farkında Olalım” başlığıyla okunan hutbe down sendromu ve otizme yönelik hazırlanmıştır. Ayrıca üç hutbenin başlığı şiddet ve suça yöneliktir. 19.11.2021 tarihinde şiddetle ilgili verilen hutbede ülkemizde son yıllarda daha sık görülen kadınlara yönelik şiddet ve şiddet sonucu meydana gelen ölümlere vurgu yapılmıştır. Zararlı alışkanlıklar ve bağımlılık ile çevre iki hutbe başlığında, hayvanlara merhamet ise bir hutbe başlığında yer almıştır. 16.12.2022’de “Çocuk: Rabbimizin Kıymetli Emaneti” başlıklı hutbede küçük yaşta evliliklere dikkat çekilmiş, evlilik için ergenliğin yeterli olmayıp reşit olmanın gerekliliğine vurgu yapılmış ve ülkemizde yasal olarak evlenme yaşının 18 olduğu belirtilmiştir.

Sonuç

21. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye’deki en sağdan en sola farklı dünya görüşleri ve ideolojilere, dine vurgu yapıp sahiplenenlerden dini reddedip mücadele edenlere, farklı etnik ve dinsel kökenlere kadar çok geniş bir hitap kitlesi içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı mutedil bir üslup tercih etmiştir. Başkanlığın bir devlet kuruluşu olmasına ve özellikle Ak Parti iktidarı zamanında başkanların siyasetçilerle çok sık yana görülmelerine rağmen hutbelerde siyasi söylem ve imalara yer verilmemiştir. Son üç yılın hutbelerine bakıldığında “muhafazakâr”, “milliyetçi”, “komünist”, “Marksist”, “faşist,”

¹⁰ Mustafa Çağrı, “Fitne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. 13, 159.

“sağ”, “sol” gibi siyasi kavramların asla kullanılmadığı görülmekte, aynı şekilde hutbelerde etnik ve dinî kökenlere dair söylem ve kavramlardan özellikle kaçınılmaktadır. Hem iktidardaki hem de muhalefetteki siyasetçilerin son yıllarda sık sık telaffuz ettikleri “Türk, Kürt, Laz, Çerkez” diye başlayan etnik isimlendirmeler son üç yılın hutbelerinde hiç geçmemiş, ortak bir kavram olarak “milletimiz” ya da “aziz milletimiz” ifadeleri tercih edilmiş, ancak pek çok yerde “aziz milletimiz” ifadesi “ümmet-i Muhammed”le birlikte kullanılmıştır. Hutbelerde ümmet ve ümmet olma bilincine çok sık atıf yapıldığı görülmektedir. 25.06.2021 tarihli hutbedeki “Yavrularımızı Allah’a kul, Resûlüllah’a ümmet olma şuuru kazanmış, güzel ahlaklı, vatanına, milletine ve insanlığa faydalı nesiller olarak yetiştirmek en önemli görevimizdir.” ifadeleri vatan, millet ve ümmet ideallerinin nasıl harmanlandığını gösteren önemli bir örnektir. Başkanlığın Sünni bir Diyanet teşkilatı olduğu ve ülkedeki nüfus yapısı gereği personelinin çoğunluğunun Hanefilerden oluştuğu bilinse de hutbelerde hiçbir şekilde “Sünnilik”, “Şiiilik”, “Alevilik”, “Hanefilik”, “Şafiiilik”, “Bektaşilik”, “Nakşibendilik”, “Kadirilik”¹¹ gibi kavramlar yer almamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı siyasi ve ideolojik görüş bildirmekten, etnik köken, mezhep ve dinî grup isimlerinden özellikle kaçınsa da devletin ve milletin birliği ve bütünlüğüne özel vurgu yapmaktadır. Son üç yıl içinde “birlik ve beraberlik” terkibi 32 kez geçmiştir. 13 Kasım 2022’de İstanbul’da İstiklal Caddesi’nde meydana gelen ve altı kişinin öldüğü terör saldırısının akabinde verilen 18 Kasım 2022 tarihli hutbedeki “...Vatanımıza, milletimize, değerlerimize saldıranlar dün olduğu gibi bugün de

¹¹ “1980-2017 yılları arasındaki hutbelerde birkaç istisna hariç doğrudan tasavvuf ve tarikatları itham eden, bütünüyle yok sayan veya eleştiren bir yaklaşıma rastlanmadığına” dair tespit için bkz. Şule Çakır, *Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 123.

yarın da asla kirli emellerine ulaşamayacaktır. Terör örgütleri ve arkalarındaki şer odakları, birlik ve beraberliğimize, kardeşlik ve dayanışmamıza asla zarar veremeyecektir.” cümleleri Diyanetin yaklaşımını özetler mahiyettedir.

Alev Alatlı *Viva La Muerte!* isimli romanında bir şairin Şişli Camii’nden kaldırılan cenazesini tasvir eder. Namaz kılmayan ancak cami cemaatinin arkadaşlarının namazlarını kılmasını bekleyen sanatçı, yazar ve gazetecileri anlatırken roman kahramanının ağzından, “Bizim takımın, sonuçta ‘bizim’ cenazemizi kaldıracak takkeliler kendilerine sürünmesinler diye geri kaçtıklarını gördükçe Müslümanların greve gitmelerini diledim.” der.¹² Alatlı’nın anlattığı bu halet-i ruhiye dindar insanlar arasında gözlenebilir. Eskiden beri dine karşı olduğuna dair beyanatları olan kişilerin vefat ettiklerinde niçin camilerde cenaze namazlarının kılındığına dair eleştiriler yapılmaktadır. Ailelerden gelen taleplerden dolayı camilerde bu kişiler için cenaze törenleri düzenlenmesi Diyanetin mutedil söylemi ile açıklanabilir. Bu kişilerin yaşarken camilere gelmesi engellenmediği gibi ölümlerinden sonra da kurumsal bir tavır alınmamıştır. Ancak bu durumun tek istisnası Allah’tan vahiy alan bir peygamber olduğunu iddia eden İskender Evrenosoğlu’nun Bursa’daki cenaze törenidir. Bursa Müftülüğü yazılı bir açıklama yaparak, cenaze törenine Diyanet personeli olarak hiç kimse katılmadığını, defin işlemlerinin Evrenosoğlu’nun adamları tarafından yapıldığını duyurmuştur.¹³

Diyanet İşleri Başkanlığı son yıllarda helal ve haramlarla ilgili bazı konularda dikkat çekici açıklamalar yapmıştır. Başkanlık daha önceleri ihtiyatlı veya çekingen denilebilecek bir

¹² Alev Alatlı, *Viva La Muerte (Yaşamın Ölüm!)*, 7. Bs., İstanbul: Boyut Yayınları, 1996, 9.

¹³ Vejdi Bilgin, “2019’da Türkiye’nin Dinî Gündemi”, *Türkiye Kültür ve Sanat Yılılığı 2020*, ed. Ahmet Fatih Gökdağ, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2020, 87.

üslup içerisinde bazı mesajları vermeye çalışsa da 2002'den beri süregelen muhafazakâr Ak Parti iktidarı ve bu iktidarın sık sık vurguladığı hususlar hutbelerin dilinde bir değişime imkân vermiştir diyebiliriz. Böylelikle alkolün, zinanın, kumarın haramlığına daha sık vurgu yapılmış, hatta marka ismini çağrıştıracak şekilde 23.12.2023 tarihli hutbede piyango, toto, loto ve diğer şans oyunlarının haram olduğu açıkça söylenmiştir. Popüler olarak sık sık Diyanetin haksızlık, adaletsizlik, rüşvet gibi konularda sessiz kaldığı söylense de yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere, aksine sık sık bu konularda uyarılar yapılmıştır. Ancak şüphesiz Başkanlık bir siyasi parti veya bir toplumsal harekete ait bir STK olmadığından, ele alınan meselelerde muhalefet yaparcasına agresif, çarpıcı, şok edici ifadeler yerine mutedil bir üslup tercih edilmiş, “yolsuzluk” gibi doğrudan resmî devlet kuruluşlarıyla ilişkilendirilen kavramlar kullanılmamıştır.

Sonuç olarak Diyanet İşleri Başkanlığının hutbelerine bir bütün olarak baktığımızda tartışmalara yol açacak, toplumun farklı kesimlerini ayrıştırıcı, iç ve dış siyasete malzeme olacak üsluptan uzak durulduğunu; salt dinî açıdan baktığımızda İslâm'ın geleneksel çizgisine uygun, herhangi bir şekilde mezheplerin veya tarikatlar gibi dinî oluşumların anılmadığı, inanç ve ibadetlerin detay konularına girmek yerine genel bir bilinçlendirme sağlayacak, toplumsal konulara ve kişilik/karakter gelişimine yönelik bir söylem tercih edildiğini görüyoruz.

Öneri

Çeşitli araştırmalarda hutbelerin dinî eğitimdeki yeri ve etkisi, toplumun hutbe ve vaazlardan memnuniyeti ele alınmıştır. Örneğin Kahramanmaraş'ın bir ilçesinde yapılan saha araştırmasında katılımcıların %75'i hutbelerin konu ve içerik ola-

rak yeterli olduğunu beyan etmiş,¹⁴ ancak farklı araştırmalarda eğitim düzeyi yükseldikçe hutbe ve vaazlardan memnuniyetsizliğin arttığı tespit edilmiştir.¹⁵ Konuya eleştirel yaklaşımlar hutbelerin insanları etkilemediği, davranışlarına yön vermediği, teknik ifadeyle kalıcı davranış değişikliği (eğitim) yapmadığını iddia etmişlerdir.¹⁶

Türkçe kısmının ortalama 5-6 dakika sürdüğü hutbe metinlerinden örgün veya yaygın eğitim gibi bir sonuç beklemek gerçekçilikten uzaktır. Hutbeler genel anlamdaki eğitim ve özelden din eğitiminin sadece hatırlatıcı bir ögesi olabilir, daha ötesi değil. Yine de hutbelerin daha etkili olması için bir öneri yapılabilir. Bazı hutbeler özel bir konuya odaklansa da genel itibarıyla bir hutbe içerisinde pek çok konuya ve kavrama temas edilmekte, kulluk, ibadet, ahlak, yardımlaşma, hak, hukuk, adalet gibi kavramlar bütün hutbelerde sürekli olarak tekrarlanmaktadır. Hutbelerin bütününe yayılan temalar ise tek bir hutbe içerisinde işlenerek algımıza kuvvetli bir şekilde hitap edemektedir. Hutbelere yapılan eleştirilerin de buradan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Kanaatimizce tematik hutbelerin daha fazla kaleme alınması ve bu hutbelerin belirli bir periyoda bağlanması mesajların kalıcılığı açısından faydalı olacaktır. Tematik hutbelere daha fazla yer verebilmek, yani tak-

¹⁴ İsmail Celfin, *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014: Çağlayan-cerit Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, 61.

¹⁵ Bkz. Şahin Öz, *Bir Cami Cemaatinin Anatomisi: Konya Kulu Merkez Kubbeli Cami Cemaati Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 81; Mehmet Yılmaz, *Din Eğitimi Açısından Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlilikleri ve Cemaatle Olan İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, 76.

¹⁶ Sırasıyla Ankara'da ve Bursa'da yapılan araştırmalardaki eleştiriler için bkz. Mehmet Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, 95-96; Muhammet Döner, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 72-73.

vimde yer bulmak için de dinî gün ve gecelere ayrılan hutbelerle –afetler gibi zorunlu olanlar dışında– aktüel olaylara ayrılan hutbelerin sayısı gözden geçirilmelidir.

Kaynakça

- Alatlı, Alev. *Viva La Muerte (Yaşamın Ölüm)!*. 7. Bs., İstanbul: Boyut Yayınları, 1996.
- Bilgin, Vejdi. “2019’da Türkiye’nin Dinî Gündemi”. *Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 2020*. ed. Ahmet Fatih Gökdağ, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2020, 77-87.
- Cansız, Mustafa. “Aşure”. *Türk Dili*. Sayı: 732, Aralık 2012, 27-28.
- Celfin, İsmail. *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014: Çağlayancerit Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Çağlayan, Bünyamin. *Kerbela Mersiyeleri*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Çağrı, Mustafa. “Fitne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. 13, 156-159.
- Çakır, Şule. *Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Demir, Zekiye. “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”. *Toplum Bilimleri*. Temmuz 2013, Cilt: 7, Sayı: 14, 95-118.
- Döner, Muhammet. *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Ertuğrul Bilgili. “2021’de Orman Yangınları”. <https://yillik.kizilayakademi.org.tr/2021de-orman-yanginlari/> (erişim, 11.02.2024).
- Karahan, Mücahit. *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Katar, Mehmet. “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”. *Dini Araştırmalar*. Cilt: 3, Sayı: 9, Ocak-Nisan 2001, 7-27.

- Kocaman, Kasım. *Dini İletişimde Hutbe*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Köprülü, Orhan F. "Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994, c. 10, 455-456.
- Öz, Şahin. *Bir Cami Cemaatinin Anatomisi: Konya Kulu Merkez Kubbe-li Cami Cemaati Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Taş, Kemaleddin. *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Yaşar, Mehmet. *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Yılğın, Mehmet. *Din Eğitimi Açısından Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlilikleri ve Cemaatle Olan İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YÖNETİCİ YETİŞTİRME VE ATAMA SÜREÇLERİ

Şahin GÜVEN*

Saygıdeğer başkanım, kıymetli yöneticilerimiz ve değerli meslektaşlarım, öncelikle iki hususu göz önünde bulundurmanızı istiyorum ben bu konuşmayı yaparken. Birincisi, yaklaşık olarak yedi yıl ihtisas eğitim merkezlerinde müftü-vaiz yetiştirmek için eğitim görevlisi olarak çalıştım. Hem Kayseri Din Yüksek İhtisas Eğitim Merkezinde, hem de ilk açılmış olan İstanbul Haseki Eğitim Merkezimizde müftülerimizin, vaizlerimizin yetişmesi hususunda katkılarımız oldu.

Tabi bu arada üç yıl kadar vaizlik yaptım. Bir yılı yurt dışında olmak üzere imamlık yaptım. Altı yıl da il müftülüğü yaptım. Diyanetin birçok alanında bulundum, bununla birlikte üniversitede de görev yaptım. Yani Selim Hocamızın güzel tabiriyle zülcenaheyn, hem üniversite eğitimi sırasında hem de eğitimciliğim ve Diyanette görev yaparken gördüğüm birtakım hususları değerlendirmek istiyorum.

---

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir ABD. (Prof. Dr. Şahin Güven Hoca'nın mazeretinden dolayı konuşma metni koulmuştur)

İkincisi ise tabii çok farklı şeyler beklenebilir benim bu başlığımın. Ben özellikle müftülerimizin yetişme, atama süreçleri üzerinde konuşmak istiyorum. Müftülerimizin Başkanlık teşkilatının atama süreçlerini bir taraftan siyasi, bir taraftan da alanının uzmanı olan insanların tercih edilerek değerlendirilmiş olduğu bir bölüm olarak görüyorum. Onun için bizim belki şu anda sahada halkımızın en çok gördüğü müftüler, il, ilçe müftüleri. Bunların yetiştirilme ve atama süreçlerinde bulunduğum için ve aynı zamanda bizzat müftü olarak da görev yaptığım için gördüğüm birtakım hususlar var.

Öncelikle sabahleyin bize burada İsmail Kara Hocamız Diyanetin serüvenini çizerken özellikle 1976 Haseki Eğitim Merkezinin kuruluşuna vurgu yaptı, bu önemlidir. Diyanet İşleri Başkanlığımız açısından ihtisas eğitim merkezi ilk önce Haseki'de açıldı. Rahmetli olan bir hocamızın tabiriyle 'el-Bâ'su ba'de'l-mevt'tir, bu ülke, bu topraklar açısından. Yani İslam'ın ve İslami görünümünün, görüntülerinin yok edilmeye çalışıldığı topraklarda özellikle müftü ve vaizlerin yetiştirilmesi, gittikleri ilçelerde ve illerde İslam'ın temsilcileri olmaları sebebiyle ciddi bir eğitime tabii tutuluyorlar. Önceleri yirmi aydı, sonra otuz aya çıktı, şu anda otuz üç ay çok ciddi bir zaman dilimi.

Bu otuz üç ayda neler yapılıyor? Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığımızın müftülerin özel ve genel yeterlilikleri ile ilgili zaten sitemizde de var, oradaki bu yeterlilikleri tek tek bakabilirsiniz, değerlendirebilirsiniz. Birinci olarak ihtiyaç nerede hissedilmiş o dönemde, 1950'lerden sonra dinî eğitimin de çok fazla olmadığı, Osmanlı'dan gelen klasik ilim adamlarının da sayısının yavaş yavaş azaldığı bir dönemde il ve ilçelere giden müftülerimiz ne ibare biliyor ne metin okuyabiliyor ne de gelen dinî sorulara cevaplar verebiliyor. Bunda bir sorun var. Onun için Dinî Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi ya da Haseki Eğitim Merkezi, müftü, vaizlik eğitim merkezi açılıyor.

Bu alan da gün geçtikçe gelişti. Özellikle 2004'ten itibaren yeni yapılan ihtisas eğitim merkezlerinin programının şekillenmesinde eğitim merkezi öğretmeni olarak katkıda bulunan kişilerden birisi de benim. Artıları var, eksileri var. Ancak şunu bilelim, bu ihtisas eğitim merkezleri, ilahiyat mezunu, Diyanette imamlık ve üstü birtakım görevler yapan arkadaşlardan önce yazılı sonra da mülakatla alınan, seçilen arkadaşlarımız, onun için alt yapıları önemli.

Eğitim merkezimize gelen, ihtisasa gelen üç tip müftü adayımız var. Birincisi, medrese eğitimi veya özel eğitim almış Arapçası çok güzel ama dünyayı okuyamıyor, Türkiye'yi okuyamıyor, gideceği ili, ilçeyi okuyamıyor. İkincisi, ilahiyatlardan mezun, az çok gündemi biliyor ama onun da ibaresinde sorun var. Yani Arapçayı okuyamıyor, dinî metinlere ulaşmasında sorun var. Üçüncüsü ise bu aslında günümüzün en önemli sorunlarından birisidir. Hani biraz zülfüyâre dokunalım dedik, bu anlamda en çok üzerinde duran sendikalarımızın da payı var diye düşünüyorum. Şu andaki ihtisas eğitim merkezlerine gelen önemli adaylarımızın, ihtisasa gelen kursiyerlerin önemli bir çoğunluğu açık öğretim ilahiyat mezunu.

Bunu yadsıdığım için söylemiyorum. Ama ortaokulu, liseyi dışarıdan okumuş, ilahiyatı dışarıdan okumuş, gelmiş ihtisasa orada da ibaresi varsa zaten geçiyor, bu kimsenin müftü olarak atandığı zaman kendisinden yaşça çok küçük olan kaymakamların karşısında nasıl konuşacağını, nasıl hitap edeceğini, diğer kurum amirleriyle nasıl diyalog kuracağını bilmediklerini görüyoruz, buraya dikkat. Bu açıdan bizim özellikle buna dikkat etmemiz gerekiyor.

Şunu söyleyelim, farklı fakültelerden mezun olan kaymakamlarımız var ama o fakültelerden açık öğretim mezunu kaymakam atıyorlar mı? Çok istisna ama bizde var, buna dikkat etmemiz gerekiyor bence. Yani özür dileyerek şunu söylemek istiyorum. Bir ilçe müftümüz atandı bu şekilde. Ben müftülük

yapıyorum, geliyor cuma günü şehrin içinden, Kayseri'nin içinden geçiyor. Kendi ilçesine gidiyor, görevine başlıyor. Öğleden sonra kaymakamından izin alarak umreye görevli olarak gidiyor. Bizim haberimiz yok. Pazartesi günü ilk önce göreve başlama yazısı değil bana izin yazısı geldi. Dedim ki, "Şu arkadaşımızı bir bağlayın da konuşalım." Ulaşılamıyor telefonlarına. Sorduk ki, umreye gitmiş. "Tamam, geldiği zaman görüşürüz." dedik. Geldi, göreve başladı, bir hafta oldu gelmedi daha. Ondan sonra ben davet ettim. Dedim ki, "Hocam siz görev yerinizden ilçe müftülüğü yapacağınız yere Kayseri'den geçmek zorundasınız her halükârda, mecburen. Buradan geçtiniz değil mi?" dedim. "Evet" dedi. "Özel aracınızla falan mı geçtiniz?", "Evet" dedi. "Bir il müftülüğüne uğrasaydınız da bir selam verseydiniz, biz de size bir iki şey söyleseydik." dedim. Dedi ki, "Hocam mesai saatlerinden önce geçtim. Sabah sekiz buçuktan önce geçtim." Olabilir, "Akşam geri döndünüz değil mi, geri dönerken uğrasaydınız." "Mesai saatlerinden sonra geçtim." dedi. dedim ki, "Hocam belki çevre yolundan gittiniz onun için Kayseri'yi bilmiyorsunuz." Demesin mi bana, Kayseri Dinî Yüksek İhtisas mezunuyum. Açık öğretim ilahiyattan sonra oraya gelmiş, ihtisasa gelmiş. "Hocam, benim telefonum falan da mı yoktu sizde?" dedim. Dedi ki, "Hocam siz dersimize de geldiniz." Bir, hocasıyım. İkincisi, bir önceki ilçe müftümüzden telefonumu da aldığı halde telefon açmadı. Dedim ki, "Hocam nere mezunusunuz?" "Ankara İlahiyat mezunuyum." dedi. Dedim ki, "Hocam Ankara İlahiyat mezunu böyle yapmaz. Açık öğretim mezunu musun?" Başını eğerek, "Evet" dedi.

Ben şunun için söylemek istiyorum, ayıp gördüğüm için değil. Bizim yönetici yetiştirmede farklı değerlendirmelerimizin olması gerekiyor. Ama biz ihtisasa kursiyer alırken bilgisine bakıyoruz, Arapçasına bakıyoruz. Bu iyi bir yönetici olur mu olamaz mı buna bakmıyoruz. Hadi orada bakmadık ama bun-

dan sonra ihtisasta alınan eğitimlerin tamamı Arapça ve aynı zamanda dinî ilimlerle ilgili, alt yapısını geliştiriyoruz. Bu da çok güzel. Bu insan idarecilik yapacak, yöneticilikle ilgili bir şeyler alması gerekiyor...

Bu örneği geçelim, diğer taraftan biz ihtisas eğitim merkezlerinde bu arkadaşlarımızı eğitirken en azından son üç ayında, altı ayında bulunmuş olduğu ki bunlar on tane büyükşehirdir diye sadece bildiğim kadarıyla Rize büyükşehir değil. Diğerlerinin tamamı büyükşehir. dinî yüksek ihtisas merkezleri, şu anda adı ilahiyat akademileri oldu. Bu arkadaşlarımızın mutlaka il ve ilçe müftülüklerinde staj yapmaları gerektiği kanaatindeyim. Öğrenmeleri gerekiyor, bu da artı bir husus. Biz sadece sorunu söylememeliyiz, aynı zamanda sorunun çözümleri nerelerde aranmalı, bu da önemli.

Dinî yüksek ihtisası bitirdi, bu arkadaşlarımız şu anda önce vaiz olarak atanıyor. Daha önce imam olarak bile atanıyordu. Vaiz olarak atanıyor, her vaiz de aynı zamanda potansiyel bir ilçe müftüsüdür. Hatta ilçe müftüsünün olmadığı yerde vekilidir. Doğru mu? O zaman bizim bu vaizlerimizi de ilçe müftüsü standardında yöneticiliğe alıştırmalıyız. Protokol kurallarına uygun nasıl hareket edeceğini öğretmeliyiz diye düşünüyorum.

Bu bağlamda başkan yardımcımız da burada, özellikle sadece bir mülakatla müftü, ilçe müftüsü tabii ki mülakat önemli ama onun öncesinde ihtisas eğitim merkezinden bir değerlendirme gelse her bir öğrencimiz için, her bir kursiyerimiz için. Daha önceden vardı, sonradan kalktı. O da ihtisaslarda ya da hizmet içi eğitim merkezlerinde öğretmen olabileceklerle ilgili bizden bir rapor istiyorlardı ama bu müftüler için de olmalı.

Uç bir örnek vereceğim. Bir arkadaşımız, benim ihtisasta görev yaptığım dönemde, "Asla müftü olmaz." dediğimiz bir arkadaşımız şu anda bir yerde il müftü yardımcısı. Ama onun başka güzel hasletleri var, orada değerlendirelim. Evet, sesi güzel.

Diğer taraftan bizler aynı zamanda özellikle ben Diyanet genel merkezimizde insan kaynakları başta olmak üzere, daire başkanları ve genel müdürler düzeyinde, başkan yardımcılarımız düzeyinde ve müfettişlerimiz düzeyinde illere gittikleri zaman ilçe müftüsünü, müftü yardımcısını ve il müftüsünü değerlendirsinler.

Birkaç yerden bakın eğitim merkezinden değerlendirme geliyor, daire başkanlarından değerlendirme geliyor, müfettişlerden değerlendirme geliyor. Mülakatta onlara bakılarak, bu insan iyi bir müftü olur mu olmaz mı? Bu sadece yeterli değil. Aynı zamanda üç bin, beş bin nüfusluk bir ilçeden çok güzel müftülük yapan bir insanı elli bin nüfusluk bir ilçeye atadığınız zaman afallayıp kalıyor. Bunlara da dikkat edersek iyi olur diye düşünüyorum.

Ben özellikle il müftülerinin bu anlamda en az bir yıl, iki yıl beraber çalıştığı il müftü yardımcıları ve ilçe müftüleri ile ilgili değerlendirmelerini genel merkez alırsa ve onları da değerlendirmeye katarsa çok iyi olabilir diye düşünüyorum.

İl müftüleri, başkanlığımız ile valilik arasında sıkışıp kalıyor. Öğleden önce bir hocamız özellikle, "Bizim niye kaymakamlar, valiler amirimiz oluyor? Zaten biz bütün işlerimizi Başkanlıkla çözebiliriz." dedi. Tecrübelerimden hareket ederek şunu söylemiş olayım. Sağlık Bakanlığında sağlık il müdürü istediği bir ilçe sağlık müdürünü bir yerden alıp başka bir yere görevlendirebilir, atayabilir. Bizde yok. Yani ilçe müftülüğüne atanan bir müftü, "Beni sen alamazsın, sen atamadın. Onun için çalışsam da çalışmasam da bir." diyor. Hele emekliliği gelmiş olanlar. Böyle bir sorunla karşı karşıyayız.

İl müftüsüne bu görev verilmeli. İl müftüsünün müftü yardımcılarının görev tanımını değiştirme hakkı var. A görevinde bulunanı B görevine verme hakkı var ama müdürleri, şefleri değiştiremiyoruz. Daha yeni başladı, geçenlerde duydum, başlamış güzel bir şey. Yani şefin değişmesi gerekiyor veya başka

bir mazereti, sorunu var. Özellikle insan kaynaklarına bakan şefler güvenilir olmalı müftüler açısından. Daha müftü duymadan gelen bir atamayı herkes duyuyor. Evet, nereden gidiyor bu? Bunlara dikkat etmemiz gerekiyor diye düşünüyorum.

Son olarak şunu söyleyeyim: Aslında Anadolu irfanı müftüye hem Başkanlıktan hem kurumlardan çok daha fazla değer veriyor. Ben bir ara üç valiyle çalıştım, bir tanesiyle sorun yaşadım. Bir kimse, bakın Anadolu'nun bir insanı, Kayseri'nin bir insanı, bir iş adamı Vali Bey'e gidiyor diyor ki: "Sayın valim! Duyduğum kadarıyla müftü beyle sorununuz varmış. Size şunu söyleyeyim yeter, müftü ile uğraşan vali de olsa vali gider, müftü kalır." Anadolu irfanı böyle bir şey, müftüye verilen değer açısından böyle bir şey. Onun için biz müftülerimize değer verirsek, müftülerimiz personeline değer verirsek iş birliği içerisinde açılmayacak kapı yoktur, yapılamayacak hizmet yoktur diyorum. Teşekkür ediyorum.

DEVLET, İLAHİYAT VE CEMAATLER KARŞISINDA DİYANET

Mehmet Ali BÜYÜKKARA*

*Giriş***

Osmanlı protokolünde şeyhülislam, sadrazamdan sonra ikinci sırada yer almaktaydı ve iftâ makamının başı sayılmaktaydı. Müftü, kadı ve müderrislerin tayin ve azilleri ile idarelerini üstlenen Şeyhülislamlık makamı veya diğer adıyla Meşihat, daha sonraki süreçte dergâhlara şeyh tayinlerini de mesuliyeti altına almıştı.¹ Bu bakımdan Şeyhülislamlık sadece iftânın de-ğil, adalet ve eğitim teşkilatının, vakıfların, ayrıca özünde sivil yapılar olan tarikat ve dergâhların da idaresini deruhte etmekteydi. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki idari değişiklikler icabı Şeyhülislamlık Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Şer'iyye ve Evkaf Vekâletine dönüştürüldü. Hilafetin 1924'teki

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepler Tarihi ABD.

** Bu çalışmanın çeşitli başlıklar altındaki içerikleri, büyük ölçüde KURAV'ın 22-23 Ekim 2022 tarihinde Bursa'da "Din ve Liderlik" konu başlığıyla düzenlediği çalıştayda sunduğum "Türkiye'de Dini Liderlik" başlıklı henüz yayımlanmamış geniş muhtevalı tebliğime dayanmaktadır.

¹ Geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 39/91-6.

ilgasıyla birlikte bu vekâlet de kaldırıldı. Bu karara paralel olarak şer'iyeye mahkemeleri kapatıldı. "Tevhid-i Tedrisat" ve "Tekke ve Zaviyelerin Seddine Dair" Kanunlarla birlikte medrese ve tekkelerin meşru mevcudiyeti ve resmîyeti sona ermiş oldu.

Bu olanlar, yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dinî sahanın tümünde yetki ve sorumluluklarından vazgeçmesi olarak görünse de sonuç böyle gelişmedi. Bilakis devlet bünyesinde resmî bir kurum olarak aynı tarihte Diyanet İşleri Başkanlığı ihdas edildi. Diğer taraftan İstanbul'daki 1900 kuruluş tarihli Dârülfünûna bağlı Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi, medreseler kapatılmış olmasına rağmen İstanbul Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi adıyla resmî düzlemde varlığını devam ettirdi.

1928'deki anayasa değişikliği ile devletin dininin İslam olduğu maddesi kaldırılmış, 1937'de ise laiklik ilkesi anayasaya girmişti. Buna rağmen yeni rejimin benimsediği laiklik politikası,² dini yok etmek değil onu kontrol etmek veya dönüştürmek gayelerini gütmekteydi. Bunun basın-yayın gibi sivil vasıtaları bulunmakla birlikte, ağırlıklı vazife resmî nitelikli dinî kurumlardaydı. İlahiyatlar ve bu çalışmada hususen üzerinde durduğumuz Diyanet teşkilatı yeni Türkiye'de dinî hayatın idaresinde, ayrıca dinî bilginin üretimi ve neşrinde sorumlu ve işlevsel kılındı.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Amaçları ve Sınırları

"Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair" 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı Devrim Kanunu'nun ilk maddesine göre, "*Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelâtı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup din-i mübin-i*

² Türkiye tipi laiklik hakkında bk. Mehmet Ali Büyükkara, "İlmî İslam Tartışmaları Zemininde Günümüz Türkiye'sinde Laikliğin Anlam ve Sınırları", *Usûl: İslam Araştırmaları* 9 (2008), 188-193.

İslâm'ın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütûn ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında (Bir Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir." Laiklik ilkesinin çok tekrarlanan "din işlerinin devlet işlerinden ayrılması" tanımı bu yüzden Diyanet kurumlaşması karşısında anlamını yitirir. Başbakanlığa bağlanmış olan bu kurum siyasetin doğrudan denetim ve müdahalesine imkân verecek bir statüdedir. Tanör'ün ifadesiyle, Diyanet İşleri Başkanlığı teknik bir kamu hizmeti olarak tasarlanmıştı. Yetkileri sınırlıydı ve ruhani bir otoritesi yoktu. Kurumun, rejimin talepleri doğrultusunda İslâm'ın kamudan soyutlanıp kişiselleştirilmesine katkıda bulunması isteniyordu. Dinin siyasal ve toplumsal alana karışması ihtimaline karşı tedbir vazifesi üstlenmişti. Ayrıca laikleştirme politikasına dinî meşruluk kazandırma görevini yüklenmişti.³

Berkes'e göre 429 sayılı Kanun'un asıl önemi, kurumun dinî yetkilerinin sınırlarını belirlemesiydi. Hıristiyanlıktaki gibi bir üst ruhani liderlik mevkii şeklinde tasarlanmamıştı. Bir ilahiyat doktrini, dogma veya mezhep benimseyerek müminleri bunlara uymaya sevk edecek bir görevi de asla olmayacaktı. Dini yorumlama yetkisi olmadığı gibi, devletin mevzuatını dinî açıdan değerlendirecek bir vazifesi de bulunmamaktaydı. O halde Diyanetin kamusal görev alanı Türkiyeli Müslümanların inanç gereklerini ve ibadetlerini yerine getirmelerini mevzuatın izin verdiği hürriyet çerçevesinde temin etmekle sınırlı kalmaktaydı.⁴

"Kuruluş ve Görevleri Hakkında" 1965 tarihli Teşkilat Kanunu Diyanet İşleri Başkanlığına şu üç hususta yetki ve sorumluluk yükliyordu: İslam dininin inançları, ibadet, ahlak esas-

³ Bülent Tanör, *Kuruluş Üzerine On Konferans (Türkiye: 1920 Sonraları)* (İstanbul: Der Yay., 1996), 158.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., 2003), 535.

ları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek. Muâmelât/hukuk sahasının kurumun görev tanımında yer almadığı açıkça görülmektedir ve bunun nedeni zaten bellidir. Bu husus bir tarafa, tevdi edilmiş bu mühim vazifelerin mesuliyetiyle gayri müteccanis bir şekilde Diyanet sürekli küçük düşürücü ithamların da muhatabı olmaktadır. Mesela Meclis'teki bütçe görüşmelerinde Diyanet İşleri Başkanı'nı Tapu Kadastro Müdürü'yle eşdeğerde tutan konuşmalar yapılmaktaydı. Hakikat de bundan fazlası değildi. 1927'de hutbelerin, 1932'de ezanın Türkçeleştirilmesi, 1934'te Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesi gibi mühim kararlar devlet nezdinde alınmış, Diyanetin ise ya görüşüne hiç başvurulmamış ya da aykırı görüşü olmasına rağmen bu kararları uygulamaya, hatta doğruluklarını savunmaya mecbur bırakılmıştı.⁵

Devletin Vazgeçilmez Anayasal Kurumu

Tüm bunlar Diyanetin Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Türkiye tipi laiklik için vazgeçilmez konumunu gölgelememelidir. Diyanet Teşkilat Kanunu'nun laiklik ilkesine aykırılığı iddiasıyla Birlik Partisi tarafından açılan davanın reddinin Anayasa Mahkemesince yazılan 1972 tarihli gerekçesinde, Diyanetin "dini değil idari" bir teşkilat olduğu vurgulanmaktadır. Gerekçe yazısında, birçok tarihî nedenin ve mevcut ülke koşullarının doğurduğu zorunlulukla ortaya çıkan bu kurumun dinî taassubun önlenmesi ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine yükseltilmesi için bir çözüm yolu olduğu dile ge-

⁵ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 39-43. Diyanet teşkilatının Türkiye Cumhuriyeti Devleti içerisinde ve laiklik ilkesi bağlamındaki pozisyonu, yetkileri, faaliyet alanları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam* (İstanbul: Dergâh Yay., 2008), 61-92.

tirilmektedir.⁶ Hatta Diyanetin kaldırılmasını veya statüsünün değiştirilmesini teklif dahi etmek, "laiklik ilkesinin ihlali" gerekçesiyle parti kapatma sebebi sayılmıştır. Diyanetin bir devlet kurumu olmaktan çıkartılması gerektiğini parti programında ifade eden Demokratik Barış Hareketi Partisine 1996 yılında açılan kapatma davasının iddianamesinde Başsavcı Vural Savaş, partinin bu talebinin laikliğe aykırı olduğunu şu gerekçeye dayandırmıştır:

*"Devletin din işlerine karışmaması, dinin cemaatlere bırakılması halinde, devletin kamu düzenini sağlama amacıyla ve inzibati düşüncelerle dinî işlerin bir kesimine karışmasına olanak veren ve hatta bunu gerekli kılan laiklik ilkesi çiğnenmiş olacak, Cumhuriyet, onun nitelikleri arasında sayılan ve değiştirilmeyeceği kabul edilen laiklik niteliğinden soyutlanmış olacaktır."*⁷

Diyanetin Reisleri

Anlaşıyor ki İslami faaliyetlerin bir kısmının riyasetinin bir devlet kurumu olarak Diyanetin uhdesine verilmesi Türkiye tipi laikliğin önemli bir gereğidir. Dinin cemaatlere veya doğrudan halkın inisiyatifine bırakılması türünden bir uygulama bu çeşit laikliğe aykırı görülmektedir. Neyse ki Diyanetin özelliikle tek parti dönemindeki kadrolarının genellikle iyi niyetli ve idare-i maslahatçı ama lüzum görüldüğünde kararlı tavırları, en azından bu kurum kaynaklı olarak dinî hayat üzerinde oluşacak tahribatı asgari düzeyde tutmuştur. 1924'ten itibaren Diyanet teşkilatında üst düzey vazifelerde bulunan ve 1947-1951 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapan Ahmet Hamdi Akseki, bu kadroların üst seviyedeki örneğini teşkil edebi-

⁶ Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum", 45.

⁷ Fazıl Hüsnü Erdem, "TCK'nun 312. Maddesinin Koruduğu Hukuksal Değerin Kısa Bir Analizi: Türk Devlet Düzeni ve Demokratik Kamu Düzeni", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (2003), 56-7.

lır. İslamcı şair ve hareket adamı Necip Fazıl onunla ilgili şöyle bir anekdot aktarır:

“Hocam, dedim ona; günün şartlarına göre siz bu makamda oturacağınıza sırtınızda bir kufe, kanalizasyon temizleyiciliği yapmanız ve necaset taşısanız daha hafif olmaz mı?” “Yüzü kireç kesildi. Hakkın var Necip Fazıl, dedi; fakat ben bu makama, daha fazla kötülüğe mâni olmak için katlanıyorum.”⁸

Diyanete biçilen söz konusu sınırlardaki dinî liderlik vazifesine rağmen kurumun ve ona bağlı yüksek birimlerin başına muteber hocaların getirilmesini Kara, Diyanetin halk nezdinde meşrulaştırılması teşebbüsü olarak açıklar. Kara’ya göre, yeni rejimle bütünleşmemiş ulema ve meşayih toplumda hâlâ yüksek itibarını muhafaza etmekteydi ve onların etkili statülerini alternatifleri üzerinden zayıflatmak için devlet özellikle dinî endişelere sahip insanlar nezdinde muteber kişileri Diyanetin üst riyasetine tayin etti.⁹ Bu durum baştaki hükümetlerin ideolojik kimliklerinin, söz konusu tayinlerdeki insan tercihlerinde ve onların görev sürelerinin uzunluğu veya kısalığında belirleyici olmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle 1970 sonrasındaki tayin ve azillerde sol, merkez sağ veya İslamcı partilerin ya da darbe yönetimlerinin Diyanetin başına kimleri koymak, orada kimleri görmek istedikleri hususu başkan atamalarında esas faktör olarak belirir. Billhassa koalisyon hükümetlerinde Diyanetten sorumlu Devlet Bakanlığının hangi partiye verileceği haliyle önem kazanmıştır. Üstelik bu başkanların bir kısmı, vazifeleri sona erdikten sonra, kendilerine sahip çıkan partilerin listelerinden seçimlere girerek milletvekili bile seçilmişlerdir.¹⁰

⁸ İsmail Kara, “Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)*, ed. H. Arslan, M. Erdoğan (Ankara: TDV Yay., 2004), 125.

⁹ Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum”, 46.

¹⁰ Konu hakkında örnekler ve değerlendirmeler için bk. Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum”, 47-50.

Diyanetin Mezhep ve Meşrebi

Son dönem Osmanlı'sında birtakım İslamcı münevver ve ulema arasında hayli revaçta olan “mezhepler üstünlüğü müdafaa” ve “taklidi zemmedip tahkik, rey ve icthadı teşvik” edici bir din tasavvurunun, Diyanetin ilk döneminde yeni rejimin pozitivist yönelimine görece uyumlu bir fikir zemini temin ettiği inkâr edilemez.¹¹ Ancak Diyanet riyaseti, gözettiği maslahatlar icabı başından itibaren Hanefi-Maturidi bir dinî çizgide konumlanmayı tercih eder. Reyciliği mühimseyen bir mezhep olması hasebiyle Henefilik aslında bu eğilime çok da tezat teşkil etmez. Akaid ve fıkhıta “millî” bir birliğin sağlanması da tabii ki “ulus devletinin icabı” olarak arzu edilmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1925 yılında Diyanete tefsir yazma görevi verdiğinde, Diyanet bu işi Elmalılı Hamdi'den istemiş ve onunla yaptığı sözleşmeye, bu eseri “itikatta Ehl-i Sünnet mezhebine, amelde ise Hanefi mezhebine riayet” ile yazması şartını koydurmuştur.¹² Bu tercih Türk halkının asırlardır takipçisi olduğu bir mezhebin yeniden teyidi ve Osmanlı ilim geleneğinin muhafazası ve hatta ihyası gibi bir gayeye matuftur. Ayrıca o dönemde hayli revaçta olan modernist Kur'an yorumlarına mahal vermeme gibi bir hedefi de mutlaka gözetmektedir. Zira Türk modernleşmesine paralel bir modern din anlayışını empoze etmeye hevesli birçok gönüllü etrafta mevcuttur. Kısacası, Diyanetin ilk döneminde dinî riyaseti üzerine alan Osmanlı bakiyesi hocalar bu minvalde üzerlerindeki tüm kontrol ve baskıya rağmen mesuliyet bilinciyle hareket etmiş-

¹¹ 1939-1951 arası Diyanette başkan yardımcılığı ve başkanlık yapan Ahmed Hamdi Akseki, *Muhâverâtü'l-Muslih ve'l-Mukallid* adlı Reşid Rıza'ya ait risaleyi *Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla Osmanlı döneminde Türkçeye tercüme etmişti. Akseki'nin bu esere yazdığı mukaddime, mezkûr temayülün çok bariz görüldüğü bir metindir. Bk. M. Reşid Rıza, *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, nşr. Hayrettin Karaman (Ankara: DİB Yay., 1974), 15-23.

¹² Sönmez Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamî Dini Gruplarla (Mezhep ve Tarikatlarla) İlişkileri”, *Dini Araştırmalar* 33 (2009), 109.

ler, çoğu kez tecdid-ıslah kavramları altında dillendirilen “yenilikçi” veya “modern” fikirlerini muhafazakâr reflekslerle geriye çekmişlerdir.

Söz konusu ettiğimiz idare-i siyaset sonraki dönemlerde de kurumun gidişatında belirleyici olmuştur.¹³ Hususen 1980 sonrası dönemde yaptığı teşkilat açılımlarıyla Diyanetin mezhebî tercihleri, Şâfiî-Eş’arî olan Kürt vatandaşların dinî ihtiyaçlarına da cevap verecek bir kapsayıcılığa ulaşmış, ulus devletin aygıtı olmaktan kaynaklı süregelen sorunlar mümkün olduğunca asgariye indirilmiştir. Benzer türden bir açılımın Diyanetin yurtdışı faaliyetlerinde de yakın zamanda gerçekleştiği söylenebilir. Uzun bir dönem “akraba topluluklar” adı altında Türki toplumlarla sınırlanan dinî hizmetler, Başkan Mehmet Görmez zamanında AK Parti iktidarının da onay ve desteğiyle “gönül coğrafyası” adı altında daha ümmetçi bir çerçevede genişletilmiştir.¹⁴

¹³ Din İşleri Yüksek Kurulunun kararlarına baktığımızda bu durumu rahatlıkla tespit edebiliriz. Kurulun Osmanlı Meşihat kurumundan tevarüs eden bir yöntemle fetvalarını verdiğini, Ehl-i Sünnet ana çizgisinde kalmaya azami gayret gösterdiğini ve fıkıh geleneğini önemsedğini görmekteyiz. Konu hakkında kapsamlı bir değerlendirme ve örnekler hakkında bk. M. Bülent Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13 (2017), 47-50. Kutlu, *Diyanet Dergisi*’ndeki yazıların Kurulun denetiminden geçtiğini, “geleneksel Sünni anlayışa uygunluğu” denetlendikten ve bu doğrultuda önemli müdahalelerde bulunulduktan sonra yazıların yayımlandığını belirtmektedir. Bk. Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, 113-4.

¹⁴ “Gönül coğrafyası” kavramının siyasal ve kültürel arkaplanı hakkında bk. Adem Bölükbaşı, “Gönül Coğrafyamıza Dönüş mü?: Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Coğrafya ve Kimlik İlişkinin Yeniden Tanımlanması”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 7/14 (2021), 14-42. Mehmet Görmez’in aynı kavramla alakalı değerlendirmesi için bk. İslam Düşünce Enstitüsü, “Mehmet Görmez Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce Kitap Serisinin Tanıtım Programında Konuştu”, (Konuşma: 05 Mart 2022; Erişim: 11 Mayıs 2022). Başka bir konuşmasında Görmez gönül coğrafyasını “...sınırların olmadığı...Müslümanın bulunduğu her coğrafya” olarak tanımlamaktadır. Bk. TRT Haber, “Diyanet İşleri Başkanı Görmez Ayasofya’da Konuştu”, (Konuşma: 22 Haziran 2017; Erişim: 11 Mayıs 2022).

Diyanet ve İlahiyat

Türkiyeli Müslümanları dinî konularda belirli amaçlar doğrultusunda düşünüp davranmaya sevk edecek ilmî bir altyapı sunması, ayrıca Diyanet için din hizmetlerinde, Millî Eğitim Bakanlığı için de din eğitiminde personel kaynağı olması yönüyle ilahiyat fakülteleri, hoca ve mezunlarıyla en az Diyanet teşkilatı kadar Türkiye'deki dinî liderliğin resmî cenahında ağırlığı bulunan bir kurumsal yapıyı teşkil etmektedir.

Diyanete kanunen verilmiş “dinî konularda rey oluşturma” mesuliyeti, öteden beri ilahiyatların üstlenmek istediği bir vazife olagelmıştır. Hatta ilahiyatlar bu konuda söz hakkının her hâlükârda kendilerinde olması gerektiğini düşünmektedir. Aslında bu “belli ölçüde yerinde” talep, bilhassa 1990 sonrasında fazlasıyla karşılanmıştır. Profesör unvanlı ilahiyatçı akademisyenler Diyanet reisliğine ve muavinliklerine atanmışlardır. Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliklerinde ve büyük il müftülüklerinde de durum aynıdır. Bu trend devam etmektedir. Fakat şöyle bir gerçekliği bu bağlamda vurgulamak gerekir: Söz konusu akademisyenler hangi ekole yakın ve yatkın olurlarsa olsunlar, iş başına geldiklerinde Diyanetin yukarıda sebeplerinden bahsettiğimiz muhafazakâr düşünce alanı çerçevesi içinde konuşlanmayı münasip bulmaktadırlar. Bu konuda radikal bir ayrılık ve aykırılık şimdiye kadar gözlenmemiş, ciddi bir sorunla yüzleşilmemiştir.

Ancak bu *de facto* uzlaşmanın çözüm üretmediğini, yetersiz kaldığını düşünen ve tabiri caizse düşüncede tüm iplerin ilahiyatların elinde olmasını talep edenler de yok değildir. Örneğin Kutlu, Diyanetin mevcut teşkilat yapısı içinde bilginin Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından kontrol edilmesinin özgürce bilgi üretimini imkânsız hale getirdiğini düşünmektedir. “Geleneksel paradigma”nın neredeyse hiç dışına çıkamayan Kurul, seçim ve atamayla gelen üyelerinin tamamı bilim adamlarından oluşsa dahi özgür bilgiyi üretemeyecektir. Bu nedenle

bilgi tümüyle ilahiyata bırakılmalı, o bilgiyi hizmete dönüştürmek ise Diyanete kalmalıdır.¹⁵

Öte yandan Bardakoğlu'nun ilahiyatçılığın tabiri caizse bir illeti olarak işaret ettiği "İslam'a göre", "Kur'an'a göre" diye başlayan kategorik ve normatif içeriklerle yüklü "gerçek ve tek İslam tasavvuru", Kutlu'nun ilahiyatlar adına talep ettiği bilgi üretimini en azından Diyanet açısından sınırlı bir hale sokma potansiyeline sahiptir. Subaşı'nın deyişiyle, kuşkuya mahal vermeyen inatçı bir hakikat iddiasındaki ilahiyatçı kendisini İslam'ın içinden seçtiği belli bir yorumu tarihsel açıdan doğrulamaya adanmıştır.¹⁶ Müslümanlar ise "gerçek İslamlar" arasında savrulup durmaktadır. Bardakoğlu'na göre, Diyanetin resmî din görüşü imal etmekten ziyade din hizmetlerini koordine eden ve bu hizmetlerin istikrarlı ifası için pratik tercihlerle yetinen bir kurum olarak kamuda yer alması, esasen "gerçek İslamcı" söylemin yanlıcılığına karşı alınmış bir tedbir niteliğindedir.¹⁷ Bu "tedbir", en başta ilahiyatçılığın böyle bir tekel emeline matuf bir önleme işaret etmektedir.

Diğer taraftan kendi ihtiyaçlarına binaen Diyanetin, "din hizmeti" vurgusuyla, insan kaynağını teşkil eden ilahiyatın "dinî düşünce" üretimi mekanizmasını bozabileceğini dillendiren Kutlu'nun endişeleri dikkate şayandır.¹⁸ Gerçekten de fakülte programlarının bu amaçla değiştirilmesi teşebbüsleri malum olduğu üzere ilahiyat akademiasında son yıllarda büyük rahatsızlıklara yol açan konulardan biri olmuştur.

¹⁵ Kutlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı", 121-2.

¹⁶ Necdet Subaşı, "İlahiyat(çı)lar Üzerine", *Emanet* 10 (Mayıs-Haziran 2001), 21-5 (Erişim 20 Mayıs 2022).

¹⁷ Ali Bardakoğlu, "İlahiyatçıların Din Söylemi", *İslâmiyât* 4 (2001), 67-9.

¹⁸ Kutlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı", 122.

Diyanet ve Özerklik

Diyanetin hem devletten ve ideolojisinden hem de cemaatlerden sınırlı ölçüde bağımsızlaşması, bir başka ifadeyle özerkleşmesi seçeneği, kurumun Türkiye’de üstlendiği dinî liderliğin mevcut durum ve geleceğini yakından ilgilendirmektedir. Konunun tartışılması yeni değildir. Ali Fuat Başgil (ö. 1967) *Din ve Laiklik* adlı meşhur eserinde Diyanetin 429 sayılı Kuruluş Kanunu’ndan bahisle, bu düzenlemenin din ve dünya işlerini ayırmasını, dinî işlerin icra ve infazını devlete bırakmasını “normal ve mantıki bir varış noktası” olarak değerlendirip övmekte fakat aynı kanunun teşkilat ve personeliyle Diyaneti tümüyle devletin emrine vermesinin “devlete bağlı bir din sistemi” vücuda getirdiğini, bunun ise kabul edilemez olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ İlk Ak Parti hükümetinde Diyanetten sorumlu Devlet Bakanı olacak olan Mehmet Aydın, 2001’de yayımlanmış makalesinde, Türkiye’nin devlete bağlı din modelinden tedrici bir usul takip ederek vazgeçmesi, Diyanetin de özerk bir kuruma dönüşmesi gerektiğini söylemektedir.²⁰ Diyanet reisi olarak 1987-1992 yıllarında görev yapan M. Sait Yazıcıoğlu ise, siyasetten olabildiğince arındırılmış idari ve ilmî özerkliğe sahip bir Diyanetin klasik laiklik tarifine daha uygun düşeceği, “devletin din işlerine karışmaması” tanımının işte o zaman tutarlı ve gerçekçi hale geleceği kanaatini taşımaktadır. “Nasıl bir statü?” meselesi ise ülkede demokrasinin ve toplumun gelişmesine paralel olarak süreç içine yayılarak hallolacak bir konudur.²¹

Ak Parti iktidarının atadığı ilk Diyanet reisi olan Ali Bardakoğlu da aynı şekilde özerklik talebinde bulunmaktadır. 2010 sonrası yeni anayasa hazırlıklarında bu konunun mutlaka ele

¹⁹ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Yağmur Yay., 1962), 187-90, 203-5.

²⁰ Mehmet S. Aydın, “Avrupa Birliği, Din ve Diyanet”, *İslâmiyât* 4/1 (2001), 17.

²¹ Halil Kaya, “Diyanet İşleri Başkanlarının Kaleminden Nasıl Bir Diyanet”, *Diyanet Aylık Dergi* 11 (Kasım 1991), 35.

alınması gerektiğini dile getiren Bardakoğlu, bu özerkliğin “kendi kaynaklarına sahip olmakla” tam manasıyla gerçekleşeceğini belirtmektedir.²² Bir sonraki başkan Görmez yine özerklik talebi bağlamında bir adım öne geçerek, talep edilen maddi kaynakların niceliğini açıklamaktadır. Görmez’e göre Diyanetin “dinî ve millî özerk bir kamu kuruluşuna dönüşebilmesi için” dinî eğitim ve dinî hizmet amacıyla kurulmuş tarihî vakıfların Diyanet ile birleşmesi yeterli olacaktır.²³ Bu talep ve temenniler hâlihazırda ne yazık ki gerçekleşmiş değildir. Belki de 12 Eylül yönetimi dâhil ülkenin zor yıllarında kuruma riyaset etmesinin de getirdiği devlet tecrübesiyle, “özerk bir Diyanet” yerine “kaygan zeminden kurtarılmış bir Diyanet” önerisinde bulunan, diğerinin Türkiye şartlarında gerçeklikten uzak bir hayalcilik olduğunu öne süren Altıkulaç,²⁴ bugün gelinen noktada haklı çıkmış olmaktadır.

Diyanet ve Cemaatler

Tek partili 1925-1950 yılları arasında takip edilen din politikalarının sonuçlarını dönemin Diyanet Reisi Ahmet Hamdi Akseki 12 Aralık 1950 tarihli raporunda iktidara yeni gelmiş Demokrat Parti yetkililerine şöyle aktarır: “... Başkanlığın da bugüne kadar din adamları yetiştirecek mesleki bir müesseseye sahip bulunmaması, bugün memleketin birçok yerlerinde hakiki din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçecek, halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam ve hatip bile bulunamamaktadır. Hatta bazı köylerimizde, ölenlerin techiz ve tekfini ile ebe-

²² Ali Bardakoğlu, “Diyanet Özerklik İstiyor”, *Radikal* (Görüşmecisi: Ahmet İnsel, Görüşme 23 Ekim 2010), (Erişim 11 Mayıs 2022).

²³ Mehmet Görmez’in 5. Din Şûrası’nda yaptığı konuşma için bk. Anadolu Ajansı, “Diyanet Özerk Bir Yapıya Dönüşmeli”, (Konuşma: 10 Aralık 2014; Erişim: 11 Mayıs 2022). İdari, ilmi ve mali sahalarda sağlam bir özerklik için vakıfların Diyanete bağlanması önerisi çok daha önce 1950’li yılların başında Ali Fuat Başgil tarafından yapılmıştır. Bk. *Din ve Laiklik*, 205-6.

²⁴ Kaya, “Diyanet İşleri Başkanlarının Kaleminden Nasıl Bir Diyanet”, 36.

di istirahatlarına tevdiî gibi en basit dini bir vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunmamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri işitilmekte ve görülmektedir..."²⁵ Devamlı, bu durumun "kanunen yasak olmasına rağmen" yalancı tarikatların, ayrıca kökleri yabancı birtakım akide ve mezheplerin memleketin her köşesinde yayılmasına neden olduğunu ifade eden Akseki, bunlara mani olacak din adamlarının yetiştirilmesi için ne lazımsa yapılmasını tavsiye eder.

Akseki tarikatlar için de şunları söylemektedir:

*"Diğer cihetten bugün, birtakım bâtil akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli denecek surette memleketin hemen her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da bir vakiadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları birtakım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, kariyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için de her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müsbet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır. Memlekette hakiki din adamları azaldıkça bu yoldaki tarikatların –kanunen yasak olmasına rağmen– yayılması ve gittikçe sahasını pek ziyade genişletmesi de bu ihtiyacı bir kat daha belirtmektedir."*²⁶

Gerçekten de tabiat boşluk kabul etmemiştir ve hacimleri görece büyük birtakım sivil cemaatler veya en azından küçük çapta sempatizan ağı teşkil edecek bireysel sivil inisiyatifler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların bir kısmı Türkiye'deki geleneksel dinî liderliklerin devamı sayılabilecek medrese ve tarikat yapılanmalarıdır. Diğer kısmı ise mesela Nurculuk, Süleymancılık gibi yeni/modern yöntem ve tarzlarda hareket eden dinî cemaatlerdir. Bu arada yine geleneksel alanın dışın-

²⁵ Ahmet Hamdi Akseki, "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu - III", *Sebilürreşad*, 5/102 (1951), 19.

²⁶ Akseki, "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu - III", 19.

da “entelektüel” düzeyde dinî liderlik talepleri olan Nurettin Topçu, Necip Fazıl gibi şahsiyetler de halkla buluşacaklardır. İmam-hatip okullarının, ilahiyat fakültelerinin açılması, Diyanetin güçlendirilmesi gibi devlet destekli adımlar –Akseki’nin beklentilerinin tersine– sivil dinî liderlik girişimlerinin önünü kesememiştir. Zaten bu mümkün de değildir. Dinin temel kaynaklarının ihtilafa müsait yapısı, dindarların siyasi ve kültürel tecrübelerinin çeşitliliği, buyurgan resmî din kurumları ve söylemlerinin soğukluğu, özgünlük arayışları, muhalefet ihtiyacı gibi bir dizi sebep daima sivil oluşumların çıkmasını tetiklemiştir. Zaman zarfında yer yer “resmî alan”la uyumlu, yer yer onunla rekabet halinde farklı liderlik sahalarının zuhuru kaçınılmaz olmuştur.

Diyanetin dinî riyaseti ve vazifeleri konusunun bu nedenle başka bir önemli boyutu, kurumun cemaatlerle olan ilişkisidir. Birçok dinî cemaat Diyanetin resmîyeti karşısında sivil bir alternatif otoriteyi kendilerine hak gördüğü için, doğal bir rekabet ister istemez ortaya çıkacaktır. Laiklik ilkesi icabı devletin bir dinî kurumunun olmaması gerektiği çıkarımından hareketle 1945 gibi erken bir tarihten itibaren Diyanetin cemaatlere devri meselesi daima tartışılan bir konu olmuştur.²⁷ Bu tartışmanın bir alt boyutu cemaatlerin Diyanette bağımsız temsili konusudur. Mesela 1963’te Diyanetle ilgili bir yasa tasarısında kurum bünyesinde bir “cemaatler müdürlüğü” kurulması teklif edilmiş, fakat “tefrikaya sebebiyet vereceği” gerekçesiyle teklif eleştirilmiş ve reddedilmiştir.²⁸ 1982 Anayasası’nın 136. maddesine girdiği şekliyle, “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşme-

²⁷ Özellikle CHP içinden gelen bu tür talepler hakkında bk. Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum”, 51-2.

²⁸ Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, 110-1.

yi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” Bu madde millî birlik ve beraberlik, ayrıca iç güvenlik amaçları doğrultusunda Diyanetin parti siyasetlerinden bağımsız kalmasını kanuni bir mecburiyet haline getirirken, zımnen mezhep, tarikat ve cemaatlerden de kurumun aynı amaçlarla bağımsız olması gerektiğini hükme bağlamaktadır.

1978-1986 yıllarında Diyanetin başında olan Tayyar Altıkulaç'ın cemaatlerle ve Millî Görüş dâhil İslamcı çevrelerle olan hayli gergin ilişkisi iyi bilinen bir husustur.²⁹ Altıkulaç 12 Eylül darbe yönetiminin din ve laiklik politikalarının teşkilinde, özellikle cemaatlerin siyasi merkezle irtibatlarının yeniden organize edilmesinde başrolüdür.³⁰ Dönemin elverişli politik koşullarında güçlendirilen, içeride en ücre köylere kadar uzanan, yurtdışında ise temsilcilikleriyle birçok kıtada görünür olan teşkilat, camiler ve Kur'an kursları üzerinden halkın nabzını tutmak suretiyle dinî radikalleşme eğilimlerine karşı da daima siper olmuştur. Kurumun “cemaat karşıtlığı” ise bilahare Özal'lı yılların liberal atmosferinde tedricen zayıflamış/zayıflatılmıştır. Cemaatlere bağlı kurs ve camilere Diyanetin personel ataması ilk planda cemaatlerin zararına gibi gözükse de Kutlu'nun da altını çizdiği gibi bu durum kendi dinî anlayışlarını, dünya görüşlerini meşrulaştırmak, ayrıca hukuki takibattan kurtulmak için onlara gayet elverişli fırsatlar sunmuştu.³¹ Zira atanan resmî personel bu durumda sanki fahri konuma düşmekte, cemaatin kendi personeli ise yönetimi fiilî olarak üstlenmektedir. Bu uzlaşmalı “idare” mekanizması, önceki gerginlikleri büyük ölçüde unutturarak ya da üzerini örterek bugüne kadar taşınmıştır.

²⁹ Mesela bk. Tayyar Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken* (İstanbul: Ufuk Yay., 2011), 1/481-7, 2/735-757.

³⁰ Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum”, 49.

³¹ Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, 116.

Ak Parti döneminde, özellikle de 2016 yılı 15 Temmuz darbe girişimi akabinde bazı sivil dinî yapıların iktidar ve bürokrasiyle Cumhuriyet tarihinde hiç görülmemiş biçimde yakınlaşma hatta bütünleşme imkânı bulması yine konumuzla ilgilidir. Bu sefer gördüğümüz şey ise bu yakınlaşmanın verdiği cüretle Diyanet üzerinde devletin çeşitli kanallarını veya siyasilere nüfuzlarını kullanarak baskı kurma girişimleridir. Örneğin “kutlu doğum haftası” hakkında bazı cemaatler marifetiyle oluşturulan tartışma ortamı ve onun getirdiği baskılar,³² 2003 yılından itibaren 7 yıl başkan yardımcısı, 7 yıl da başkan olarak Diyaneti yönetmiş olan Mehmet Görmez’i emekliliğini isteyerek görevini bırakma noktasına getiren nedenlerden birini teşkil etmiştir.

Diğer taraftan ise Diyanetin özellikle 15 Temmuz sonrasında maruz kaldığı “cemaatsel patolojileri teşhis edememe, doğacak muhtemel sıkıntıları öngörememe” suçlamasının izalesi adına aslında resmî görev alanına da dâhil olduğu şekliyle cemaatsel oluşumları değerlendirdiği bir rapor hazırlaması hiç iyi karşılanmamıştır. Belki de sadece devlet katında bir iç eğitim ve değerlendirmeye malzeme olsun diye hazırlanan “gizli” etiketli rapor 2019 Nisan’ında basına sızmış, Diyanet bu yüzden raporu sahiplenmek istememiş, Cumhurbaşkanlığı da aynı şekilde rapor iddiasını reddetmiştir.³³ Raporun bir çeşit

³² Başkan Görmez’in, üzerindeki söz konusu baskıları hafifletmek gayesiyle tertip ettiği Din İşleri Yüksek Kurulu Genişletilmiş İstişare Heyeti II. Toplantısı vesilesiyle yaptığı açıklama için bk. Anadolu Ajansı, “Diyanet İşleri Başkanı Görmez: Kutlu Doğum Haftası Siret Haftası’na Dönüştürülmeli”, (Konuşma: 18 Mayıs 2017; Erişim: 11 Mayıs 2022).

³³ 226 sayfadan oluşan rapor Kur’an İslam’ı söylemi; sefî söylem, mehdîci ve meşîyanî söylem; gelenekçiler; dinî-siyasi teşekküller; Risale-i Nur grupları; tarikatlar; diğerleri başlıkları altında Türkiye’de dinî alanda öne çıkan isim ve teşekkülleri altı bölümde incelemektedir. Rapor bu oluşumlar ve şahısların her biri isim/yapı, kısa biyografi, öne çıkan görüşler, faaliyetler ve değerlendirme şeklindeki alt başlıklarda ele alınmıştır. Raporun sonuç kısmında üzerinde durulan en önemli husus, Türkiye’de dinin temel kaynaklarının doğru anlaşılması için Diyanet İşleri Başkanlığı ve ilahiyat fakültelerinin rehberliğine mutlaka

“fişleme” üslubunda kaleme alınmasının hem etik sorunlarının olması hem de her kesimden geniş dindar kesimleri rahatsız edecek bu muhtevayı taşıması resmî makamların bunu kabullenmemesinin başlıca sebebidir.

Belirttiğimiz gibi, 15 Temmuz (2016) darbe teşebbüsü sonrası dinî cemaatler ile devlet ve bürokrasi ilişkileri üzerindeki Gülen grubunun bıraktığı boşluğun doldurulması işinin Ak Parti hükümetinin de sanki örtülü arzusuyla –bir bölümüyle de olsa– tarikatların üzerine yıkılması, bahse konu yapılar için bir fırsat alanı yaratmıştır. Aynı dönemde bir tür “meclis-i meşâyih” arayışının hükümet tarafından başlatılması ve Diyanetin de bu arayışlara öncü yapılması aynı konuyla alakalı diğer bir önemli gelişmedir.³⁴ Bir mesafe alındıktan sonra gelen noktada bu teşebbüsün rafa kaldırılmasını, sadece Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu kanunlarıyla oynamanın riskleriyle alakalı bir sonuç olduğunu söyleyemeyiz. Bir asırdır yasaklı olan tarikatların böylesine bir resmî muhataplığa hiç de hazır olmadıkları görülmüştür. Buna çok hevesli yapılar olduğu gibi, Osmanlı dönemindeki endişelerin benzerini hissederek bağımsızlık kaygısı duyan gruplar da mevcuttu. Diğer mesele göreneksiz/köksüz yapılarla eşitlenme sorunuuydu. Özgün olan

---

başvurulması gerektiğidir. Kontrolten geçmiş fikir ve kaideler Millî Eğitim Bakanlığı aracılığıyla halk sathına neşredilecek, resmî adalet mekanizması ise dinî hareketliliğin hukuki denetimini üstlenecektir. Özellikle devletten, bu oluşumların kanuni çerçeveye girebilmesi ve şeffaflıkla denetlenebilmesi için gerekli yasal düzenlemeleri bir an önce yapması talep edilmekte, ayrıca Osmanlı’nın Meclis-i Meşâyihine benzer bir özdenetim mekanizmasının faydalarından bahsedilmektedir. Bk. And Center, “Türkiye’de Dini Gruplar Raporu”, (Tarih: 02 Temmuz 2020; Erişim: 17 Temmuz 2022).

³⁴ 2016 Ekim ayından itibaren büyük kısmını tarikatların oluşturduğu cemaatlerle başlayan basına kapalı temaslar kamuoyuna Beşiktaş Ertuğrul Tekkesi Toplantıları olarak yansıdı. Konu hakkındaki haberlerden biri olarak bk. Yeni Şafak, “Diyanet İşleri’nden tarikatlara 5 ilke”, (Tarih: 05 Ocak 2017; Erişim: 05 Temmuz 2022). Seçilen mekânın II. Abdülhamid Han’ın İslamcı ittihad-ı İslam politikalarının bir uzantısı olarak Trablusgarp’tan getirdiği, bu gayeyle istihdam ve istifade ettiği Şâzelî Şeyhi Zâfir Efendi’ye tahsis edilen Ertuğrul Tekkesi olması, kanaatimce hadisenin arkaplanındaki fikir ve gayeyi imler niteliktedir.

ile olmayanı kim nasıl tespit edecekti? Diğer taraftan Diyanet, belki şimdiye kadar tam olarak hükmedemediği grupların bir kısmıyla üst-alt ilişkisi kurabilecekti. Fakat laik bir rejimde nasıl sürdürüleceği meçhul bir sistemin ne gibi yeni sorunlara gebe olduğu da az çok tahmin edilmekteydi. Sonuçta tabiri caiz ise bir beyin fırtınası yapılmış oldu. Devlet ve resmî dinî liderliğin uhdesinde olduğu Diyanet muhtemel riskleri üstlenmek istemedi. Tarikat liderlikleri ise şimdilik kendi alıştıkları usulde ve sorunsuz şekilde dernekler ve vakıflar üzerinden faaliyetlerini sürdürüyorlar. İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü ile Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından denetlenmeye devam ediyorlar.

Diyanet ve Aleviler

Bu meyanda Diyanetin sadece Sünnilerin değil Türkiyeli Alevi toplumun da riyasetini yüklenme makamında olup olmayacağı meselesi zikre değer bir mevzu haline gelmektedir. Tarihî süreç incelendiğinde, Diyanetin bu sorumluluğu kendi üzerine almayı hiç istemediği anlaşılmaktadır. Bugüne gelindiğinde Alevi toplumun önemli bir kesimi de zaten Diyanete katılmayı reddetmektedir. Ancak resmî prosedür icabı “mezhepler üstü” statüde olan Diyanet, Alevilerin devletten talepleri doğrultusunda ve özellikle AB uyum kriterlerinin zorlamasıyla hükümetlerin isteklerine cevaben yer yer küçük ölçekte “Alevilik açılımları” yapmak durumunda kalmıştır. Müftüler, vaizler, kurs hocaları ve imamlara dönük Alevilik konusunda hizmet içi kurslar düzenlemiştir. Muharrem ayında Alevi vakıf ve derneklerle birlikte yurtiçinde birçok kültürel program tertip etmiştir. Cem Vakfının belirlediği altı Alevi dedesi Alevileri bilgilendirsinler diye 2007 yılında Almanya’ya gönderilmiştir. Diyanet ayrıca “Alevi-Bektaşî Klasikleri”ni neşretme projesini başlatmıştır. Bunların Başkanlık yayınlarında basılması düşünülmüş fakat Din İşleri Yüksek Kurulunun bazı üyeleri-

nin itirazları neticesinde Diyanet Vakfı Yayınlarında basılması kararlaştırılmıştır.³⁵

Alevi kesimlerin Diyanet İşleri Başkanlığı karşısındaki tavırları ise genel olarak olumsuz olmakla birlikte, dört farklı yaklaşımın mevcudiyetini tespit edebiliyoruz:³⁶ “Diyanet yeniden yapılandırılсын ve Aleviler temsil edilsin.” diyenler, aynı Cafe-riler gibi, Diyanetin “Sünni” bir kurum olmaktan çıkartılmasını ve bu değişimin kanuni teminat altına alınmasını talep etmektedirler. Bugünkü haliyle kurumda Alevilerin temsilini isteyen –küçük de olsa– bir kesim, bunu ideal olmayan ama ivedi, pratik ve işe yarar bir çözüm olarak görmektedir. İdeal olan çözümün, Diyanetten ayrı fakat onun gibi mezhebî bir çatı oluşturan “Alevi İnanç Başkanlığı” benzeri bir devlet kuruluşunu tesis etmek olduğunu düşünen Aleviler de bulunmaktadır. Diyanetin varlığını devletin laiklik esasına aykırı gören, genellikle sol ve materyalist çevrelerden Aleviler ise bugün sesi en yüksek çıkan örgütlü kesimlerdir. Bu kesim, Alevi örgütlenmesinin her koşulda devlet aygıtlarından uzak ve bağımsız kalması gerektiğini ileri sürmektedir.

Yeni bir gelişme olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Alevi-Bektaşî Kültür ve Cemevi Başkanlığının kurulması yönündeki 9.11.2022 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı, mevzu bahis görüş sahiplerinden ilk üç kesimi memnun edecek niteliktedir. Buna göre ilgili bakanlığın görev ve yetkileri arasına “Alevi-Bektaşî kültürünün araştırılması ve cemevleriyle ilgili iş ve işlemleri yürütmek” şeklinde bir bent eklenmiştir. Üst yönetimi Alevi-Bektaşî Kültür ve Cemevi Başkanı ile iki yardımcısından teşkil edilen kurum, başkan ve 11 üyeden oluşan bir Danışma Kurulu ile koordineli çalışacaktır. Kurul üyeleri “Ale-

³⁵ Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, 117, 123.

³⁶ Geniş bilgi için bk. Sönmez Kutlu, “Alevilik-Bektaşîliğin Diyanette Temsil Sorunu”, *İslamiyât* 4/1 (2001), 21-40.

vi-Bektaşılık yolunda temayüz etmiş ve bu yol üzerine araştırma ve çalışmaları bulunan kişilerden” Cumhurbaşkanınca üç yıllığına seçilecektir.³⁷ Beklendiği gibi kararnamenin yayımlanmasının hemen akabinde, örgütlü Alevi çoğunluğun sözcüleri konumundaki çatı kurumlar bu yeni statüyü yok hükmünde saydıklarını, devletin hiçbir inancı tanımlama ve bu tanım uyarınca inananları yönetme hakkı bulunmadığını kamuoyuna açıklamışlardır.³⁸

Diyanet ve Caferiler

Türkiye’de Caferilere ait yetmiş İstanbul’da olmak üzere üç yüzden fazla caminin olduğu bildirilmektedir. Bu camilerde imamlık yapan ahundlar ilim havzalarında 10-12 yıl süren tahsillerinden sonra yurda dönüp, buldukları bölgedeki camilerde vazifeye başlamaktadırlar. Maaşlarını ise Diyanetten değil, o caminin bağlı olduğu vakıf veya dernekten almaktadırlar. Bu vakıf ve derneklerin zekât ve humus gelirleri bu maliyeti karşılayabilmektedir. Diyanet ise bu imamları “fahri” statüde kabul etmekte, sadece sigorta primlerini ödemektedir.³⁹

Prensip olarak Türkiyeli Caferi ulema Diyanete bağlı olmayı fıkhi ve siyasi sebeplerle kabul etmemektedir. Konuya açıklık getirmek isteyen Berlin İmam Rıza İslam Merkezi İmamı Türkyılmaz’a göre, “... asırlardan beri müstakil ve bağımsız olarak mektebi tebliğ edip tanıtan ve halkla iç içe olan ulemanın resmi bir devlet kuruluşu olan Diyanete bağlanması Şia alimlik kurumunun meşruiyetine halel getirir ve halk arasında huzursuzluklara yol açar...Diyanete bağlanmak elbette illa da Sünnileşmek anlamına gel-

³⁷ “Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, *Resmî Gazete* 32008 (9 Kasım 2022), 16-8.

³⁸ ABF Alevi Bektaşi Federasyonu, “Alevi Kurumları: Cumhurbaşkanlığı’nın Kararnamesi Bizim İçin Yok Hükmünde”, (Erişim: 16 Kasım 2022).

³⁹ Şaban Banaz, “Türkiye’de Ca’feriler”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 43. Diyanet mevzuatı ile ilgili sorunlar ve kurumun *de facto* çözümleri hakkında bk. Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, 124-5.

mez... Ancak bağımsız alimlik kurumunun resmi kurumlara bağımlı hale getirilmesi ve camilerin hakim gücün kontrolüne sokulmasının gelecekte vereceği zarar daha ağır sonuçlar doğuracaktır... (Z)amanla siyasetin güdümünde ve kontrolünde olan bir Şiiilik anlayışı Ehlîbeyt dostlarına dayatılacaktır...Merce-i taklidlere itaat ve bağlılık azalacak, maslahat adına dini ilkeler ve hassasiyetler çiğnenmiş olacaktır... (Üstelik) resmen ilan edilmemiş olsa bile mevcut Diyanet Başkanlığı fiilen Hanefî mezhebini resmi mezhep olarak kabul etmiştir...(M) ezheplerle ilgili bölümlere yasallık ve özerklik verilmeden bu kuruluşu girmek intihardır.”⁴⁰ Genel kabul gören bu mülahazalara rağmen, dernek veya vakıfla anlaşamayıp yahut daha iyi koşullarda özlük haklarına sahip olmak isteyip kuruma başvuran Caferî imamlara Diyanet sözleşmeli kadro verebilmektedir, fakat böyle vakalar az sayıda görülmektedir.

Sonuç

Hilafetin de sahibi olan Osmanlı İslam Devleti yıkılmış, yerine seküler bir toplum ve yaşam tasavvuru olan laik bir ulus devleti kurulmuştu. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal statüsünde din yasaklanmamış fakat Türkiye tipi laikliğin ve Kemalizm'in ideolojik amaçları doğrultusunda yönlendirilmek ve kullanılmak istenmişti. Ayrıca dinî alanın devlet aygıtının dışındaki unsurlara bırakılmaması siyaseti benimsenmişti. Diyanetin “resmî bir kurum” olarak tesisi böyle bir ideolojik rejim telakkisinin neticesidir. Diyanetin, amaçları itibarıyla yeni rejimin pozitivist yönelimli dini dönüştürme ve Kemalist inkılapları bununla besleme projesi içerisinde konumlandırılması, fakat birtakım sosyo-politik nedenlerle bunun gerçekleşmemesi bu çalışmadaki tespitlerden biridir. Hatta Diya-

⁴⁰ Sabahattin Türkyılmaz, “Diyanet’le İlgili Tavrımız Nasıl Olmalıdır?”, (Tarih: 01 Kasım 2013; Erişim: 06 Ağustos 2022).

net, sonraki zaman zarfında yer yer rejimin amaçlarının aksi istikametindeki faaliyetlerin unsuru haline dahi gelebilmiştir.

Gelinen noktada Diyanete, ülkedeki dinî hayatın ve Müslümanların genel olarak dinî gelenekçilik ile modernizmin ifrat ve tefrit yönlerindeki aşırılık ve istismarlarından uzak tutulmasında bir nevi icra ve hakem rolü biçildiği değerlendirilebilir. Bu rol amaç doğrultusunda Diyanetin, yine bir devlet kurumu olan ilahiyat fakülteleri ile bir uzlaşma ve paylaşım içinde olduğu, rekabet saikiyle hareket etmediği görülmektedir. Eski konumlarını kaybedip yasadışı bir statüye mecbur edilen geleneksel medrese ve tarikat kurumlarının, ayrıca yeni tip dinî cemaatlerin, kendi varlıklarını etkili şekilde sürdürebilmek adına karşılıklı rızayla Diyanetle uzlaşmaya gittikleri tespiti de bu değerlendirmemize eklenebilir.

Kaynakça

- ABF Alevi Bektaşî Federasyonu. "Alevi Kurumları: Cumhurbaşkanı'nın Kararnamesi Bizim İçin Yok Hükmünde". (Erişim 16 Kasım 2022). www.alevifederasyonu.org.tr/duyurudetay.php?id=76
- Akseki, Ahmet Hamdi. "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu - III". *Sebilürreşad* 5/102 (1951), 19.
- And Center. "Türkiye'de Dini Gruplar Raporu". (Tarih 02 Temmuz 2020; Erişim 17 Temmuz 2022). <https://andcenter.org/tr/dini-gruplar/turkiyede-dini-gruplar-raporu/>
- Altıkulaç, Tayyar. *Zorlukları Aşarken*. İstanbul: Ufuk Yay., 2011.
- Anadolu Ajansı. "Diyanet Özerk Bir Yapıya Dönüşmeli". (Konuşma 10 Aralık 2014; Erişim 11 Mayıs 2022). <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/diyanet-ozerk-bir-yapiya-donusmeli/93815>
- Anadolu Ajansı. "Diyanet İşleri Başkanı Görmez: Kutlu Doğum Haftası Siret Haftası'na Dönüştürülmeli". (Konuşma 18 Mayıs 2017; Erişim 11 Mayıs 2022). <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/diyanet-isleri-baskani-gormez-kutlu-dogum-haftasi-siret-haftasina-donusturulmeli-/820998>

- Aydın, Mehmet S.. "Avrupa Birliği, Din ve Diyanet". *İslâmiyât* 4/1 (2001), 11-20.
- Banaz, Şaban. "Türkiye'de Ca'feriler". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 29-62.
- Bardakoğlu, Ali. "İlahiyatçıların Din Söylemi". *İslâmiyât* 4 (2001), 63-76.
- Bardakoğlu, Ali. "Diyanet Özerklik İstiyor". *Radikal* (Görüşmeci: Ahmet İnsel, Görüşme 23 Ekim 2010). (Erişim 11 Mayıs 2022). <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ahmet-insel/diyanet-ozerklik-istiyor-1025109/>
- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yay., 1962.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., 2003.
- Bölükbaşı, Adem. "Gönül Coğrafyamıza Dönüş mü?: Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Coğrafya ve Kimlik İlişkinin Yeni Tanımlanması". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 7/14 (2021), 14-42.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İlmli İslam Tartışmaları Zemininde Günümüz Türkiye'sinde Laikliğin Anlam ve Sınırları". *Usûl: İslam Araştırmaları* 9 (2008), 173-200.
- Dadaş, M. Bülent. "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13 (2017), 37-74.
- Erdem, Fazıl Hüsnü. "TCK'nun 312. Maddesinin Koruduğu Hukuksal Değerin Kısa Bir Analizi: Türk Devlet Düzeni v. Demokratik Kamu Düzeni". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (2003), 37-62.
- İpşirli, Mehmet. "Şeyhülislâm". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 39/91-6.
- İslam Düşünce Enstitüsü. "Mehmet Görmez Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce Kitap Serisinin Tanıtım Programında Konuştu". (Konuşma 05 Mart 2022; Erişim: 11 Mayıs 2022). <https://www.ide.org.tr/TR/detail/mehmetgormezmuslumandunyadacagdas-dusunceserisininintanitimprogramindakonustu>
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 29-55.

- Kara, İsmail. "Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki". *Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)*. ed. H. Arslan, M. Erdoğan. Ankara: TDV Yay., 2004, 123-9.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yay., 2008.
- Kaya, Halil. "Diyamet İşleri Başkanlarının Kaleminden Nasıl Bir Diyanet". *Diyanet Aylık Dergi* 11 (Kasım 1991), 32-40.
- Kutlu, Sönmez. "Alevilik-Bektaşiliğın Diyanette Temsil Sorunu". *İslâmiyât* 4/1 (2001), 21-40.
- Kutlu, Sönmez. "Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiçi Dini Gruplarla (Mezhep ve Tarikatlarla) İlişkileri". *Dini Araştırmalar* 33 (2009), 107-127.
- Resmî Gazete*. "Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi". 32008 (9 Kasım 2022), 16-8.
- Rıza, M. Reşid. *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*. nşr. Hayrettin Karaman. Ankara: DİB Yay., 1974.
- Subaşı, Necdet. "İlahiyat(çı)lar Üzerine". *Emanet* 10 (Mayıs-Haziran 2001), 21-5. (Erişim 20 Mayıs 2022). <https://www.necdetsubasi.com/calismalar/makale/127-ilahiyat-ci-lar-uzerine>
- Tanör, Bülent. *Kuruluş Üzerine On Konferans (Türkiye: 1920 Sonraları)*. İstanbul: Der Yay., 1996.
- TRT Haber. "Diyanet İşleri Başkanı Görmez Ayasofya'da Konuştu". (Konuşma 22 Haziran 2017; Erişim 11 Mayıs 2022). <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/diyanet-isleri-baskani-gormez-ayasofyada-konustu-320988.html>
- Türkyılmaz, Sabahattin. "Diyanet'le İlgili Tavrımız Nasıl Olmalıdır?". (Tarih 01 Kasım 2013; Erişim 06 Ağustos 2022). http://www.rasthaber.com/yazar_17267_60_diyantle-iligili-tavrimiz-nasil-olmalidir-.html
- Yeni Şafak. "Diyanet İşleri'nden tarikalara 5 ilke". (Tarih 05 Ocak 2017; Erişim 05 Temmuz 2022). <https://www.yenisafak.com/gundem/diyanet-islerinden-tarikatlara-5-ilke-2591729>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GELECEĞİN DÜNYASINDA
DİN, DİYANET VE
YENİ UFUKLAR

YENİ MEYDAN OKUMALAR KARŞISINDA YURT DIŞI DİN HİZMETLERİNİN GELECEĞİ

Selim ARGUN*

Giriş

Köklü geçmiş ve vizyoner geleceği ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yüzüncü yılını yüz akıyla tamamlamıő ve dünya genelinde etkin bir rol üstlenmiş önemli devletlerin başında gelmektedir. Türkiye'nin resmî kurumlarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı da yurt içi ve yurt dışı teşkilatıyla tüm dünyaya hizmet veren bir kurum olarak pek çok ülke için örneklik teşkil etmektedir. Tarihte olduğu gibi günümüzde de din hizmetinin sunulması noktasında çeşitli güçlükler söz konusudur. Bu güçlüklerin, Osmanlı modernleşmesine kadar uzandığını söylemek mümkündür. Din eğitimi veren kurumların geleceğinde büyük etkiler meydana getirecek olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti ve daha sonra Şeriye ve Evkaf Vekâletinin teşekkülünde de yerli ve yabancı dinî ve siyasi akımların etkisiyle pek çok güçlük yaşanmıştır.¹ Bugün Diyanet İşleri Başkanlığı

---

* Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Başkan Yardımcısı.

¹ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:

ğının hizmet sunumunda karşılaştığı güçlükler, böyle bir arka planın günümüze yansımaları ve şekil değiştirerek devam etmesi olarak değerlendirilebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, yüz elli bini aşkın personeli ile hizmet veren anayasal bir kuruluştur. Dünyada, bu kuruluşun hizmetlerinin aynı zamanda Türkiye Diyanet Vakfı gibi kamu yararı vasfı olan bir vakıf aracılığıyla yürütüldüğü başka bir teşkilat, dinî kurum veya Hac ve Evkaf Bakanlığı bulunmamaktadır.² Yurt içi ve yurt dışı teşkilatıyla Diyanet bugün dünyaya da model olma durumunu her geçen gün daha da artıran güzide bir teşkilattir. Tebliğde, köklü bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığının önümüzdeki yüzyılda dünya sathında karşı karşıya kalabileceği yeni meydan okumalar ele alınacaktır. Bunlara karşı alınması gereken tedbirler, gösterilecek refleksler, çalıştırılması gereken mekanizmalar ile Başkanlığın bunlar karşısındaki tutumu ve yeni çalışmaları da tebliğde ele alınacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, şu an itibarıyla dünyanın seksen bir farklı ülkesinde yüz otuz farklı şehrinde, iki bin beş yüz kadın ve erkek personeli ile hizmet veren küresel çapta bir hizmet birimidir. Diyanet İşleri Başkanlığının hizmetlerine bağlı olarak Türkiye Diyanet Vakfı da göz önünde tutulduğu zaman Diyanetin bilfiil dünyanın yüz altmış ülkesinde faaliyet yürüten büyük bir kurum olduğunu ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla Diyanetin ülkemizi tüm dünyada temsil eden bir kurum olduğunun altı çizilmelidir.

TDV, 1995), 11: 521-524; Hüseyin Hüsameddin Yaşar, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1919), 28; Selim Argun, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2022), 190.

² İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 29-34.

Diyanetin yurt dışındaki hizmetleri milyonlarca kişiye ulaşmakta ve insanların hayatlarında iz bırakmaktadır. Anadolu irfanı diye de tabir edilen birlikte yaşama hukuku ve kültürü bugün yurt dışında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı eliyle devam ettirmeye çalışılmaktadır. Farklı kültürlerin bir arada yaşamasının sürekli olarak güvenlik perspektifiyle değerlendirildiği, birlikte yaşamaya tahammülün olmadığı, ötekileştirmenin ve yabancı düşmanlığının arttığı bir zaman diliminde Diyanet İşleri Başkanlığının yurt dışı faaliyetlerinin önemi daha da artmaktadır.³

Bu noktada belirtmek gerekir ki özellikle son yıllarda Diyanetin yurt dışındaki müşavirlik ve ataşelikler aracılığıyla yaptığı hizmetlerin sayısının ve çeşitliliğinin artması, başta Avrupa ülkelerinde olmak üzere bazı çevreleri rahatsız etmeye başlamıştır. Bugün Diyanetin hizmetlerinden duydukları rahatsızlıkları açıkça dile getiren siyasiler vardır.⁴ Önümüzdeki dönemde özellikle Kıta Avrupa'sı ve Amerika eksenli olmak üzere aşırı sağcı politik söylemin tırmanışıyla beraber Diyanetin yurt dışı din hizmetlerinin birçok siyasi ve bürokratik engelle karşı karşıya kalması muhtemel görünmektedir. Diğer taraftan buna bir de Hint Alt Kıta Yarımadası'ndaki Hindutva ideolojisini de ilave etmek gerekmektedir. İçinden geçmekte olduğumuz politik iklimde Avrupa'da aşırı sağcı politik söyleme sahip siyasi partiler ya iktidar veyahut ana muhalefette gözükmektedir. Benzer bir durum Amerika ve Hindistan için de geçerlidir. Hindistan'ın iktidar partisinin resmî ideolojinin arka planında var olan Hindutva hareketi Siyonizm'le birçok açıdan benzer-

³ Hakan Mehmetcik, "Humanitarian NGOs: Motivations, Challenges and Contributions to Turkish Foreign Policy", *Perceptions*, 24/2-3 (2019), 249-278.

⁴ Diyanet İşleri Başkanlığının "politik bir enstrüman" olarak değerlendirilmesine dair bkz. Ahmet Erdi Öztürk, Semiha Sözeri, "Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria", *Politics and Religion*, 11/3, (2018), 624-648.

lik göstermektedir. Buradan hareketle günümüzde Hint Alt Kıta Yarımadası'ndaki birçok Müslüman İsrail'in Gazze'de Müslümanlara yaptığı zulümlerin bir benzerine maruz kalmaktadır.⁵ Türkiye Müslümanları olarak bize hem itikadi hem amelî mezheplere mensubiyet açısından dünyada en fazla benzeyen Müslümanlar Hint Müslümanlarıdır. Anadolu'da olduğu gibi tasavvuf ve tekke kültürü yaygındır.⁶ Anadolu'daki birçok tasavvufi yapının kökeni Orta Asya'ya dayanmakla birlikte tarih içerisinde Hindistan coğrafyasından da etkileşim olmuştur. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti olarak Avrupa ve Amerika kadar Hindistan ile de ilgili çalışmalar da yapmamız, o bölgedeki Müslümanların durumlarından haberdar olmamız gerekmektedir. Bu aynı zamanda 20. yüzyılın başında Hilafet Hareketi (*Khilafat Movement*) başlatarak Kurtuluş Savaşı'mıza destek gönderen Hindistan Müslümanlarına karşı vefa borcunun da bir gereğidir.⁷

Avrupa merkezli olarak ortaya çıkmış olsa da bugün İslamofobi, diğer bir deyişle İslam ve Müslüman düşmanlığı dünyaya yayılmış bir olgudur. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından düzenli olarak yayımlanan İslamofobi Raporu'na göre 2021-2022 yıllarında 50 farklı ülkede İslamofobik olay gazete ve raporlara yansımıştır.⁸ İslamofobik söylem ve fiillerin yaygınlaştığı şu günlerde, Türkiye'nin yurt dışında hizmet veren kamu kurum ve kuruluşları içerisinde İslamofobik saldırılardan en fazla ve doğrudan etkilenen kurum Diyanet İşleri Başkanlığı-

⁵ Syed Qandil Abbas & Syeda Hudaisa Kazmi, "Indo-Israel Relations under Hindutva and Zionism Ideational Factors for Pakistan", *UW Journal of Social Sciences*, 5/1 (2022), 133-150.

⁶ M. Hanefi Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hindistan'ın İslamlaşmasında Türklerin Rolü ve Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu 31 Mayıs - 1 Haziran 2007*, 93-97.

⁷ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Hilafet Hareketi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan-hilafet-hareketi> (12.08.2024).

⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *2021-2022 İslamofobi Raporu: Dünya Basımında Yer Alan 1881 İslamofobik Olayın Bilimsel Analizi*, Ankara 2023.

dır. Nitekim pek çok ülkede camilerimiz vandalizmin kurbanı olmakta, kadın ve erkek din görevlilerimiz fiilî ve fiziki saldırılara maruz kalmaktadır. Hizmet binalarımıza saldırılar düzenlenmekte ve personelimize tehdit mektupları gönderilmektedir. Bu tür saldırıların faillerinin yakalanamaması, yakalanırsa da mahkemelerden ciddi ve caydırıcı kararların çıkmaması yurt dışı din hizmetlerinin önündeki en büyük engellerden biri olarak kabul edilmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının yurt dışında karşılaştığı bir diğer güçlük, yeni bir oryantalist kavramsallaştırma olarak kabul edilebilecek ve İslam dininin en temel özelliklerinden olan evrensellik ilkesi ile taban tabana zıt olan “Avrupa İslam’ı”, “Fransa İslam’ı” gibi anlayışların Avrupa’da din eğitimi alanında hayata geçirilmeye çalışılmasıdır. Bugün bazı Avrupa ülkeleri, herhangi bir devletin başkonsolosluğu ya da büyükelçiliği ile irtibatı olan, maaşı geldiği ülke tarafından ödenen din görevlilerinin ülkelerindeki camilerde görev yapmasına müsaade etmemektedir.⁹ Bunun en çarpıcı örneği Avusturya’dır. Üç yıldır Avusturya’daki altmış altı tane camimize artık Türkiye’den imam gönderememekteyiz. Orada, yerelde istihdam ettiğimiz imamların maaşlarını da Türkiye’den göndermemize izin verilmemektedir. Diğer taraftan Fransa hükümeti 2024 yılından itibaren artık Türkiye’den imam almak istemediğini açıkça ifade etmiştir. Belçika’nın bazı bölgelerinde de benzer problemler yaşanmaktadır. Dolayısıyla artık Türkiye, Cezayir, ya da Fas’tan, konsoloslukla irtibat ve iltisakı olan imamların istenmediği, imamların yerelden yetiştirilmek ve yerelden istihdam edilmek istendiği bir döneme giriyoruz. Bu evrede artık Türkiye’den din görevlisi istenmediği açıkça dile getirilmektedir.¹⁰

⁹ Barbara Surk, “Macron’s government seeks to reshape Islam in France”, <https://apnews.com/article/europe-religion-france-elections-presidential-elections-c0e-a6a2c9c9b07ae29aa80de8e9d5767>, 10.06.2024.

¹⁰ Bkz. Euronews, “Fransa 1 Ocak’tan itibaren yurt dışından görevli gelen imam-

Türkiye'deki gibi nazari ve tatbiki dinî bilgilerin verildiği ilahiyat fakültelerinin henüz olmadığı bu ülkelerde mahallinden imam eğitimi beraberinde bazı zorlukları da getirmektedir. Başkanlığımızın bu noktada Avrupa'daki ilgili ve yetkili mercilerle yakın temas halinde olduğunu ve her iki tarafın ihtiyaç ve taleplerini göz önünde bulundurarak ortak çözüm yollarını hayata geçirmeye çalıştığını ve kurumsallaşma noktasında önemli mesafeler alındığını ifade etmek mümkündür. Söz gelimi Almanya ile Türkiye arasında Almanya'da görev yapacak din görevlilerinin eğitimi konusunda bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre Türkiye'de ilahiyat fakültelerinden mezun olan kişiler arasından yapılacak sınavla her yıl 75 civarında aday Almanya'ya gönderilecek ve bir yıl boyunca yoğun Almanca eğitimine tabi tutulacaktır. Bunun akabinde yaklaşık bir yıl boyunca da Almanya'dan bir üniversite ortaklığında DİTİB tarafından formasyon dersleri verilecektir. Bu dersler adayın hem meslekî donanımını arttıracak hem de görev yapacağı toplumun tarihini ve kültürünü daha iyi tanımasına yardımcı olmaya yönelik dersler olacaktır. Fransa hükümeti ile de B2 seviyesinde Fransızca dil bilgisine sahip din görevlilerinin Fransa'ya gitmeleri ve 1 yıl içerisinde Fransa'da belirlenen 30 civarında üniversiteden herhangi birinde bir yıl sürecek olan ve "Diplome Universitaire" adı verilen formasyon dersleri akabinde oturumlarının uzatılması yönünde mutabakata varılmıştır. Her iki modelin ortak noktası temel dinî eğitimlerini Türkiye'de tamamlayan din görevlilerinin yabancı dillerini geliştirmeleri ve görev yapacakları toplumlarda daha iyi hizmet verebilmeleri için o ülkelerin tarihini, kültürünü, örf ve âdetlerini daha iyi öğrenmeleri hedeflenmektedir.

---

lara kapılarını kapatıyor", <https://tr.euronews.com/2023/12/30/fransa-1-ocaktan-ittibaren-yurt-disindan-gorevli-gelen-imamlara-kapilarini-kapatiyor>, 10.06.2024; TRT Haber, "Türkiye'den Almanya'ya din görevlisi gönderme uygulaması sona eriyor", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiyeden-almanyaya-din-gorevlisi-gonderme-uygulamasi-sona-eriyor-821130.html>, 10.06.2024.

Avrupa yurt dışı din hizmetlerinin kırk-elli yıllık gelişim ve değişimini belli aşamalarda değerlendirmek mümkündür. İlk aşama Almanya'ya giden işçi kardeşlerimizin kiliselerde bayram ve cuma namazlarını kılmaları ile başlamıştır. Daha sonraki süreçte şehir merkezlerinde dükkânlar kiralanıp mescide çevrilmiştir. Bir sonraki aşamada şehir merkezinden uzak gettolarda büyük depolar kiralanmış ve bu mekânlarda ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Zamanla kiralanmış bu depolar satın alınmıştır. Günümüzde ise birçok bölgede kubbeli, minareli camilerin yaptırılmaya başlandığını ifade etmek mümkündür.

Vatandaşlarımızın yoğun olarak yaşadığı Avrupa ülkelerinde orada doğmuş ve büyümüş evlatlarımızın dinî eğitimlerini alabilecekleri ilahiyat fakültelerine benzer yüksek öğretim kurumlarının bulunmayışı bir diğer problem olarak karşımızda durmaktadır. Daha önce bu tür bir ilahiyat fakültesi açma girişimleri çeşitli sebeplerden ötürü gerçekleşmemiştir. Geline nokta itibarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, Avrupa'daki camilerde görev yapacak din görevlilerinin mahallinden, eğitimini sahîh kaynaklardan ve muteber hocalar eliyle alabilecekleri şekilde gerçekleştirebilmek için farklı alternatifler üretme gayreti içerisinde. Değinilen konuda özellikle Uluslararası İlahiyat Programı (UIP) önemli bir noktada durmaktadır.¹¹ Program kapsamında Avrupa'da doğmuş, oranın vatandaşı olan, dilini çok iyi konuşan ve özgüveni yüksek gençleri Türkiye'ye getirerek Diyanet Vakfı bursiyeri olarak okutmaktayız.¹² Bu öğrencilerin bir kısmı ilahiyat fakültesi eğitiminden sonra dini yüksek ihtisas merkezlerinde eğitimlerine devam etmektedir. Eğitimlerini tamamlayan gençler, ülkelerine dönerek din görevlisi olarak hizmet sunmaktadır.

¹¹ İsmail Erşahin, "Bir Diyanet Projesi olarak Uluslararası İlahiyat Programı", *Diyanet İlmî Dergi* 51/2, 2015, 125-146.

¹² https://disiliskiler.diyamet.gov.tr/Documents/UIP_PROGRAM_Tanitim_Basvuru_Kilavuzu_2024%20.pdf

UIP programının yanı sıra Diyanet, Avrupa ülkelerinde imam yetiştiren mahallî eğitim kurumlarını kurma girişimi içerisinde- dir. Örneğin Köln Dahlem’de Imam-Ausbildung diye tabir edil- len bir imam eğitim merkezi ile Fransa Strazburg’da ve Paris’te Kıta Avrupa’ında imam yetiştiren, ön lisans ve lisans program- ları olan ilahiyat eğitim programları açma çalışmalarını sürdür- mektedir. Diğer taraftan Türkiye’de de muhtelif dillerde din eğitimi veren kurumlar açarak yurt dışına din görevlisi yetiştirme planları yapılmaktadır. Önümüzdeki dönemde İngilizce ve Arapça ilahiyat programlarında olduğu gibi Fransızca ve Almanca ilahiyat programlarının da açılması için gerekli çalış- malar devam etmektedir. Gelen talepler göz önünde bulundurul-duğunda uzun vadede İspanyolca, Japonca, Çince, Rusça gibi dillerde ilahiyat programlarının açılması da planlanmaktadır.

Avrupa ülkelerinde din hizmetleri alanında yaşanan güçlük- ler din görevlisi yetiştirilmesi ile sınırlı değildir. Günümüzde Avrupa’daki bazı DİTİB (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği) teş- kilatlarının banka hesapları herhangi meşru bir gerekçe göste- rilmeden kapatılmakta ve yeni hesapların açılmasına müsaade edilmemektedir. Bu tür mali bir kısıtlama, hepsi birer hayır ve hizmet kurumu olan bu teşkilatların bağış toplamasını en- gellemek suretiyle işlevsiz hale gelmesine neden olmaktadır.¹³ Özellikle Avusturya, İsveç, Fransa ve Belçika’nın bazı bölgele- ri bu meyanda zikredilebilir. Dolayısıyla diaspora Müslüman- ları olarak Avrupa’da zor bir döneme doğru gittiğimizi bilme- miz ve bunun farkında olmamız gerekmektedir. Bu güçlüklerle karşı Başkanlığımız da etkin bir şekilde çalışmalarına devam etmekte ve bir taraftan alternatif çözümler üretmeye devam ederken diğer taraftan da hukuki zeminde hak arama mü- cadesini sürdürmektedir.

¹³ Halil Kürşad Aslan, “Aşırı Sağın Yükselişi: Resme Küresel Perspektiften Bak- mak”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 53 (Ocak-Nisan 2018), 47-70.

Diyanet İşleri Başkanlığının 17 Afrika ülkesinde müşavirliği, 2 ülkede koordinatörlüğü bulunmaktadır. Ayrıca her yıl Türkiye Diyanet Vakfı aracılığı ile düzenlenen Vekâletle Kurban Organizasyonları, ramazan ayı yardım kampanyaları, açılan su kuyuları ve diğer insani yardım faaliyetleri ile Afrika'nın birçok ülkesinde hizmetlerini sürdürmektedir. Bütün bunlara ilaveten Afrika'da destek verdiği eğitim kurumları da bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının yurtdışı bağlamında özellikle Afrika kıtasındaki hizmetlerini etkileyen bir diğer husus misyonerlik faaliyetleridir. Misyonerlik her ne kadar bir sömürge yüzyılı olan 19. yüzyılda çok etkin olarak varlığını hissettirmiş olsa da günümüzde de hâlâ bu tür çalışmalar büyük fonların desteğiyle devam etmektedir. Misyonerliğin ne kadar etkili olduğunu anlamak için Afrika ülkelerinin yüz yıllık demografik yapılarına bakmak yeterli olacaktır. Yüzyıl önce Afrika'daki çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin nüfus oranı ile bugünkü nüfus oranlarına bakıldığında zaman birçok ülkede yüzde elli oranında Müslüman nüfusun gerilediğini ve Hıristiyan oranının arttığını görmek mümkündür. Yüzyıllık bir misyonerlik faaliyetinin neticesinde Afrika'da maalesef Müslümanlar birçok ülkede çoğunluk iken bugün azınlık durumuna düşmüş durumdadır.¹⁴ Ekonomik dar boğaz, gelir dağılımındaki eşitsizlikler, geri kalmışlık, yolsuzluk ve cehaletin kıskacındaki Müslüman topluluklar karşısında Afrikalı Müslüman ebeveynler çocuklarının istikbalini kurtarma adına evlatlarının isimlerini değiştirmeye zorlanmakta, çocuklarını çaresizlik içerisinde misyoner okullarına göndermekte ve zaman içerisinde din değiştirmeler meydana gelmektedir. Evladını karşısına alıp “Oğlum/kızım senin adın Ali, Fatma, Ayşe ama seni medreseye gönderirsek bir istikbalin olmayacak. O yüzden ismini değiştirip seni Hıristiyan

¹⁴ Houssain Kettani, “Muslim Population in Africa: 1950 – 2020”, *International Journal of Environmental Science and Development*, 1/2 (June 2010).

okuluna göndereceğiz ama sen Müslümanlığı muhafaza et.” diyen çaresiz anne-babaların varlığı rivayet edilmektedir. Hizmetleri ile dünyanın birçok ülkesinde bilinen ve tanınan Başkanlığımıza özellikle Afrika ülkelerinden dinî okullar açılması yönünde sıkça talepler ulaşmaktadır. Bu durum, bizlere aynı bir sorumluluk yüklemektedir. Kolonizasyon geçmişimizin olmadığı Afrika ülkelerinde kurumumuza yönelik ilginin her geçen gün arttığını ifade etmek mümkündür. Başkanlığımız organizasyonu ile Afrika ülkelerinden getirilen imamların sabahdan öğlene kadar dinî bilgiler, öğleden akşama kadar ülkelerinde maişetlerini kazanabilecekleri bir mesleğin öğretildiği özel kurslar Başkanlığımıza yönelik beklentileri arttırmıştır. Afrika’nın birçok ülkesinden benzer talepler gelmeye devam etmektedir. Afrika Müslümanları, ülkelerinde okul ve medrese açmamızı, oralara yatırım yaparak Müslümanların eğitim ihtiyacını yaşadıkları ülkelerde karşılamamızı beklemektedir.

Milyarlarca dolarlık bütçesiyle Vatikan ve Dünya Kiliseler Birliği Afrika’da okullar, hastaneler açmakta ve bu kurumlar vasıtasıyla misyonerlik faaliyetlerine devam etmektedir. Şurası unutulmamalıdır ki, İslam Mekke’de doğmuş sonrasında Medine’ye intikal etmiştir ama Mekke’den Medine’ye gitmeden önce Afrika’ya ulaşmış bir dindir.¹⁵ Kadim kaynaklarımızda Afrika kıtasından “Müslüman Kıta” olarak söz edilir. Dolayısıyla Afrika’ya yapılan yatırım çok önemlidir. Uluslararası programlarda Başkanlığımız aracılığıyla Türkiye’ye en fazla talebin geldiği bölgelerin başında Afrika gelmektedir. Başkanlığımız bugün Afrika’nın birçok ülkesinde müşavirlikler ve ataşeliklerimiz vasıtasıyla hizmetlerini sürdürmektedir. Ancak gelen talepler göz önünde bulundurulduğunda

¹⁵ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003), 1/109-113.

Afrika'daki varlığımızı ve hizmetlerimizi artırmamız gerektiği de anlaşılmaktadır.

Afrika'nın dışında misyonerlik konusunda öne çıkan diğer bir ülke Güney Kore'dir. Korecenin gramer yapısının Türkçeye uygunluğu, Altay kültürünün dil, örf ve âdetlerindeki benzerlikler nedeniyle her iki dilde yaklaşık 2.000 ortak kelimenin bulunması bu dillerden birini konuşan bir kişinin diğer dili de kolaylıkla öğrenebileceği uzmanlar tarafından dile getirilmektedir.¹⁶ Diğer taraftan Güney Kore tandanslı müzik grupları ve diziler üzerinden oluşturulan kültürel hayranlık gençleri etkilemektedir. Bugün ülkemizde Güney Koreli birçok misyonerin Türkçe konuşuyor olmasından hareketle bu tür kültürel etkinliklerin misyonerlik faaliyetleri için bir kamufraj olarak kullanılabilirliği göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁷ Aslında Güney Kore'den dalga dalga yayılan bu kültürel akımın sadece Türkiye'ye yönelik olmadığını ifade etmek gerekir. Burada dünya genelinde etkin olan yayılcı kültürel hegemonyadan bahsetmek mümkündür. Diğer milletler gibi Türkler de bu durumdan etkilenmektedir. İki ülke arasında var olan tarihî, dinî ve kültürel bağları güçlendirmek amacıyla yakın bir dönemde açılan Diyanet İşleri Başkanlığı Seul Din Hizmetleri Müşavirliği, yukarıda bahsi geçen alanda da dâhil olmak üzere çalışmalarına aktif bir şekilde devam etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının yurt dışı hizmetleri konusunda değinilmesi gereken bir diğer konu ise ihtida ve mühtedilerdir. Her ne kadar İslam'la müşerref olan insanlar her zaman ve hemen her toplumda var olagelmiş olsa da, 7 Ekim olaylarından sonra İsrail'in Filistinlilere yaptığı soykırıma rağmen Filistinli-

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Hee Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslam'ın Yayılması ve Kültürel Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991).

¹⁷ Ali Ulvi Özbey, *Türkiye'de Asyalı Evanjelist Misyonerler* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021), 178-215.

lerin gösterdiği dayanıklılık ve vakur duruş, özellikle Batı bloğu ülkelerde İslam'a yönelik ilgiyi arttırmış ve buna bağlı olarak da ihtida sayılarını arttırmış görünmektedir.¹⁸ İslam'ı seçmelerinin farklı arka planları olsa da mühtediler yeni hayatlarında psikolojik, sosyal ve ekonomik güçlüklerle karşılaşabilmektedir. Onların bu süreçte ihtiyaç duydukları her türlü bilgi ve desteği sağlamak da Diyanet İşleri Başkanlığına sorumluluk getirmektedir. Bu amaçla Başkanlığımız Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü bünyesinde Mühtedi Çalışmaları ve Yurtdışı Sosyal İçerikli Din Hizmetleri Dairesi ihdas edilmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak denilebilir ki Türkiye ve dünyada önemli bir konumda olan Diyanet İşleri Başkanlığının yurt dışında pek çok alanda var olması ve hizmet üretmesi gerekmektedir. Diğer taraftan bu hizmetleri hedef kitleye ulaştırmanın önünde bazı engeller söz konusudur. Batı ülkelerinde artan aşırı sağcı siyasi söylem, yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve İslam karşıtlığı, başta yurtdışında yaşayan millet varlığımızı ve o bölgelerde azınlık olarak yaşayan tüm Müslümanları tehdit etmektedir. Bu durum, Diyanet İşleri Başkanlığının sürdürmüş olduğu din hizmetleri açısından da her geçen gün farklı zorluklara sebebiyet vermektedir. Gerek camilerimiz gerekse de din eğitimi veren kurumlarımız fiilî ve fiziki saldırılara maruz kalmaktadır. Diğer taraftan Afrika kıtasındaki misyonerlik faaliyetleri Müslüman nüfus üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmekte, yabancı fonlarla desteklenen eğitim kurumlarıyla rekabet etme konusunda zayıf kalan geleneksel İslami kurum ve kuruluşlar çeşitli sıkıntılara maruz kalmaktadır. Bu noktada bölge

¹⁸ Religion Watch, "Islam gaining admirers, converts after October 7", <https://www.religionwatch.com/islam-gaining-admirers-converts-after-october-7/> (Erişim: 10 Haziran2024).

Müslümanlarından Başkanlığımıza yönelik beklenti ve talepler her geçen gün artmaktadır.

Dünyanın farklı bölgelerindeki konjonktüre uygun olarak bu engelleri aşmak ve İslam'ın evrensel mesajını tüm dünyaya ulaştırmak için Diyanet İşleri Başkanlığı geçmişte olduğu gibi bugün de çalışmalarını aralıksız sürdürmektedir. Ancak her geçen gün bu hizmetleri yapabilmeyenin önündeki engeller de çeşitlenerek artmaktadır. Bunun için artan ihtiyaç ve taleplere göre yeni plan ve programlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Açıkça belirtilebilir ki ülkemiz, bu planların gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan insan kaynağına da sahiptir. Türkiye'de yüz elli bine yakın Diyanet mensubu bulunmaktadır. Başkanlığımız bünyesinde otuz bin Kur'an kursunda hocalarımız ve hoca hanımlarımız görev yapmaktadır. İlahiyat fakülteleri, imam hatip liseleri ve Diyanet Akademi bir arada düşünülürse tebliğde değinilen küresel ölçekteki talepleri karşılayacak ve meydan okumalara cevap verebilecek donanımda insan kaynağımız mevcuttur. Bu noktada kurumlar arasındaki eşgüdüm ve sinerjinin olması, oldukça önemlidir. Mali kaynaklarda olduğu gibi beşerî kaynak israfının da minimum seviyeye getirilerek kurumlar arası iş birliği ile hep beraber çalışmamız gerektiği açıktır. Tüm dünyada Türkiye'den ve Diyanet İşleri Başkanlığından beklenen talepleri karşılama konusundaki çalışmaların ivme kazanarak devam etmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Abbas, Syed Qandil & Kazmi, Syeda Hudaisa. "Indo-Israel Relations under Hindutva and Zionism Ideational Factors for Pakistan". *UW Journal of Social Sciences*, 5/1 (2022), 133–150.
- Argun, Selim. *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2022.

- Aslan, Halil Kürşad. "Aşırı Sağın Yükselişi: Resme Küresel Perspektiften Bakmak". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 53 (Ocak-Nisan 2018), 47-70.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *2021-2022 İslamofobi Raporu: Dünya Basınında Yer Alan 1881 İslamofobik Olayın Bilimsel Analizi*. Ankara: TDV, 2023.
- Erşahin, İsmail, "Bir Diyanet Projesi olarak Uluslararası İlahiyat Programı". *Diyanet İlmi Dergi*. Cilt: 51, Sayı: 2, 2015. s. 125-146.
- Euronews. "Fransa 1 Ocak'tan itibaren yurt dışından görevli gelen imamlara kapılarını kapatıyor". <https://tr.euronews.com/2023/12/30/fransa-1-ocaktan-ibaren-yurt-disindan-gorevli-gelen-imamlara-kapilarini-kapatiyor>, 10.06.2024.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. 1. Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003.
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 29-34.
- Kettani, Houssain. "Muslim Population in Africa: 1950 – 2020". *International Journal of Environmental Science and Development* 1/2 (June 2010).
- Mehmetcik, Hakan. "Humanitarian NGOs: Motivations, Challenges and Contributions to Turkish Foreign Policy". *Perceptions* 24/2-3 (2019), 249-278.
- Özbey, Ali Ulvi. *Türkiye'de Asyalı Evanjelist Misyonerler*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021, 178-215.
- Öztürk, Ahmet Erdi & Sözeri, Semiha. "Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria". *Politics and Religion*, 11/3, (2018), 624-648.
- Öztürk, Nazif. "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti". *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995),
- Palabıyık, M. Hanefi. "Hindistan Tarihinde ve Hindistan'ın İslamlaşmasında Türklerin Rolü ve Katkıları". *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. 31 Mayıs - 1 Haziran 2007.
- Qureshi, M. Naem. "Hindistan Hilafet Hareketi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan-hilafet-hareketi>

Religion Watch. "Islam gaining admirers, converts after October 7"
<https://www.religionwatch.com/islam-gaining-admirers-converts-after-october-7/>

Surk, Barbara. "Macron's government seeks to reshape Islam in France". <https://apnews.com/article/europe-religion-france-elections-presidential-elections-c0ea6a2c9c9b07ae29aa80de8e9d5767>, 10.06.2024.

Yaşar, Hüseyin Hüsameddin, İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*. (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1919)

TR Haber. "İsveç radikalleşme bahanesi ile İslami okulları kapatıyor". <https://www.trhaber.com/dunya/isvec-radikallesme-bahanesi-ile-islami-okullari-kapatiyor-h354590.html>, 10.06.2024.

TRT Haber. "Türkiye'den Almanya'ya din görevlisi gönderme uygulaması sona eriyor". <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiyeden-almanya-din-gorevlisi-gonderme-uygulamasi-sona-eriyor-821130.html>, 10.06.2024.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞMEYE KATKI POTANSİYELİ: FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

Kemal ATAMAN*

Sayın başkan, değerli katılımcılar, hepimizi saygı ve muhabbetle selamlıyorum. Böyle bir toplantıyı düzenleyen organizasyon komitesine ayrıca teşekkür ediyorum.

1. Şu an içinde bulunduğum duruma bakıyorum; bir yarımda sendika başkan yardımcısı, hemen yanında Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı var. Böylesi zor bir durumda olmak insana ne söyleyeceğini unutturuyor olsa da dilim döndüğünce önemli gördüğüm bazı hususlara başlıklar halinde değinmeye gayret edeceğim. İtiraf etmeliyim ki, Kerim Hocamızın Harari'den yaptığı atıf bana cesaret verdi ve ben de konuşma, Fransız İhtilali esnası ve sonrasında, özelde Londra ve Paris, genelde ise Batı Avrupa'nın içinde bulunduğu kriz ortamının çarpıcı bir şekilde anlatıldığı, edebiyatın önemli eserlerinden Charles Dickens'in *İki Şehrin Hikayesi*'nin giriş cümle-

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD.

sini hatırlatarak başlamak isterim: “It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness...” Türkçesi şöyle: “Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, hem akıl çağıydı hem aptallık çağıydı, hem inanç devriydi hem de kuşku devriydi, aydınlık mevsimiydi, karanlık mevsimiydi, hem umut baharı hem de umutsuzluk kışıydı, hem her şeyimiz vardı hem hiçbir şeyimiz yoktu, hepimiz ya doğruca cennete gidecektik ya da öteki yana – sözün kısası–, şimdikine öyle yakın bir dönemdi ki, kimi yaygaracı otoriteler bu dönemin, iyi ya da kötü fark etmez, sadece ‘daha’ sözcüğü kullanılarak diğerleri ile karşılaştırılabileceğini iddia ederdi.” Ayrıca, Çinlilerin birine beddua etmek istediklerinde “May you live in interesting times!” (Tuhaf zamanlarda yaşayasın!) dediklerini de ekleyelim.

Yukarıdaki alıntılarla, geçmişteki zıtlıklarla dolu dönemlerin bugünün dünyasıyla olan benzerliklerine ve devam eden geççerliliğine dikkat çekmek istedim. Günümüzde de benzer karmaşıklıklar, zıtlıklar ve belirsizlikler yaşanmaktadır. Dickens’in sözleri, tarih boyunca tekrarlanan temaları ve insanlık durumunu anlamamıza yardımcı olurken, günümüzün ve geleceğin zorluklarını ve çelişkilerini de yansıtmaktadır. Bu nedenle, enseyi karartmaya gerek olmadığını düşünüyorum. Bazı düşünürler, tarihsel süreçleri üçe ayırır: geleneksel veya modern öncesi toplumlar, modern toplumlar ve postmodern toplumlar. Günümüzdeki durumu anlamak için postyapısalcı, yapısökümcü, posthüman, transhuman ve hakikat sonrası toplumlar gibi birçok yeni kavram ortaya atılmaktadır. Hangi toplumdaki bahsederek bahsedelim; içinde bulunduğumuz toplumu hangi kavramlarla anlamaya çalışırsak çalışalım, Charles Dickens’in anlattığı hikâyedeki temalar her zaman bir şekilde varlığını sürdürecektir. İyi zamanlarımız da olacak, kötü zamanlarımız da. Bizler, bu zamanların ruhunu oluşturarak ve bu ruha uygun faaliyetleri hayata geçirerek hem iyi hem de kötü zamanlarda

varlığımızı sürdüreceğiz. Diyanet İşleri Başkanlığının işlevini, başarısını ve başarısızlığını, tıpkı öteki devlet mekanizmaları gibi, bu bağlamda değerlendirmemiz gerektiğini düşünüyorum.

2. İsmail Kara Hocamız keşke burada olsaydı. Bu konuşmaya şöyle bir cümleyle başlamayı düşünmüştüm: “Türkiye’nin başına gelen en güzel şey, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasıdır.” Konu üzerindeki uzmanlığıyla bilinen Kara Hoca’nın konuşmasından sonra, biraz daha ihtiyatlı davranarak, “Türkiye’nin başına gelen en güzel şey olmasa da en güzel şeylerden biri, Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasıdır.” deme noktasına geldim. Alternatiflerini düşündüğümde, bu konuda ısrarcı olduğumu fark ettim. İsmail Kara Hoca’nın konuşmasının en azından bir kısmında, Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş amacının hukuki boyutu bir yana, fiilî olarak dini kontrol altına almak ve hatta, biraz ileri bir yorumla, dini dejenerasyona uğratmak olarak değerlendirilebileceği açıkça ortaya konuyordu. Bu tür yorumların geçerliliğini değerlendirebilmek için içinde bulunulan tarihsel dönemin ve süreçlerin, sosyal, siyasal, ekonomik, bilimsel ve düşünsel koşullarını, yani zamanın ruhunu dikkate almak gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı da diğer devlet kurumları gibi, kendisine biçilen rol çerçevesinde faaliyetlerini sürdürüyor; bu faaliyetlerin bir kısmında başarılı olduğu söylenebilirken, bazılarında başarısız olduğu iddia edilebilir. Böyle bir yorum, bu kurumun her alanda geliştirilmeye ihtiyaç duyduğu gerçeğini inkâr etmeyi gerektirmez. Bu toplantılar zaten bu amaca matuftur! Üniversite yıllarında, Diyanet İşleri Başkanlığında yaklaşık altı yıl çalışmış, uzun bir süre Batı dünyasındaki sosyal ve dinî hayatı, din-siyaset, din-kültür ilişkilerini ve benzer yapıları araştırmış biri olarak, Diyanetin Türkiye’de olmazsa olmaz bir kurum olduğu kanaatini taşıyorum. Batı’daki örneklerinin hiçbirisi, Türkiye’deki Diyanet İşleri Başkanlığından daha başarılı değildir; bundan emin olabilirsiniz. Müslüman dünyadaki

uygulamalar hakkında yeterli bilgiye ve uzmanlığa sahip değilim; ancak oradaki durumun daha iyi olduğunu gösteren çalışmalarla çok sık rastladığımız söylenemez. Bu, alkışlanacak bir yorum değil; çünkü biraz sonra söyleyeceklerim sizi üzebilir.

3. Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki statüsüyle ilgili kanaatimi baştan ifade edeyim: Benim görüşüm, Diyanetin özerk olması yönündedir. Ancak bu konuda bazı zorluklarla karşı karşıyayım. Bu zorlukların başında finansal kaynakların nasıl sağlanacağı meselesi geliyor. Bu konuda ciddi kaygılarım var. Diğer problemler belki bir şekilde çözülebilir, ancak finansal kaynakların temini ve güç ilişkilerinin düzenlenmesi konusunda ciddi sorunlar bulunmaktadır. Bu durumu şu nedenle dile getiriyorum: Dinî çoğulculuğun en yoğun yaşandığı ülke olarak kabul edilen Amerika Birleşik Devletleri, hâlâ dindar bir toplum olarak anılmaktadır. Pek çok araştırma, insanların yüzde seksen beş ila doksan oranında Tanrı'ya inandığını ortaya koymaktadır. Ancak orada yaşanan din, Hıristiyanlıkla uzaktan yakından çok fazla ilgisi olmayan bir yapıdadır. Bu durumu *Sivil Din* adlı eserimde de yazmıştım. Amerika'da yaşanan Hıristiyanlık, Yeni Ahit Hıristiyanlığından ziyade Eski Ahit'e dayalı bir yorumun geleneğinden beslenmektedir. Bugünkü Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e olan koşulsuz desteğini bu çerçevede anlamak gerektiğini düşünüyorum. Yani, Yeni Ahit'ten ziyade Eski Ahit Hıristiyanlığının, Kalvinizm yoluyla Amerikan kültüründe etkili olduğunu söyleyebilirim.

Ayrıca ve belki de daha da önemlisi şudur: Özellikle bazı liberal düşünürlerimiz, Amerika Birleşik Devletleri'ni örnek göstererek, Diyanet İşleri Başkanlığının lağvedilmesiyle orada görülen dinî çoğulculuğun Türkiye'de de sağlanabileceğini savunuyorlar. Bu görüşü savunanlar, geçmişte bu fikri daha yüksek sesle dile getiriyorlar ve toplumda bu yönde bir değişim beklentisi yaratıyorlardı. Ancak zamanla, bu arkadaşlarımızın ve büyüklerimizin bir kısmının, bu görüşlerini revize ettikleri-

ni gözlemleyebiliyoruz. İsim vermeden söylemek gerekirse, bu düşünce değişikliğini fark etmek mümkün. Çünkü, dinî çoğulculuk hakkında yapılan bu değerlendirmeler, genellikle yüzeysel bir bakış açısıyla yapılmakta, dinî çoğulculuk ile dinî parçalanma arasındaki farklar göz ardı edilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ni incelediğimizde, orada görülen manzara, aslında dinî çoğulculuk değil, dinî parçalanmadır. Amerika, farklı inanç ve mezhepleri barındıran, binlerce kiliseden oluşan bir toplumdur. Bu kiliselerin her biri, kendi teolojik doktrinleriyle birbirinden oldukça farklıdır. Bir grup insan bir araya gelecek, kendi inançları doğrultusunda bir kilise kurar; bu kilise, bin beş yüz, iki bin kişiden oluşan bir kongregasyon halini alır. Ancak zamanla, bu kongregasyondaki fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklar sonucu yeni ayrışmalar başlar ve nihayetinde farklı inançlar etrafında yeni bir kilise doğar. Amerika'ya gittiğinizde, her köşe başında, bir benzin istasyonu açarcasına sık açılan kiliseler görmek, bu durumu gözler önüne serer. Bu yapılar birbirinden tamamen bağımsız ve çoğu zaman zıt doktrinlere sahip olup, dinî bir bütünlükten ziyade, dinî bir parçalanmayı yansıtır.

4. Diyanet İşleri Başkanlığının yasayla kurulmuş olması ve çalışanlarının maaşlarının devlet tarafından karşılanmasının hem dinî hem de toplumsal açıdan çeşitli avantajlar ve dezavantajlar sunduğu bir gerçektir. Bu durum, kurumun yapısı, devlet ile din ilişkisi, dinî özgürlükler ve toplumdaki dinî çeşitliliğin temsili gibi faktörlere bağlı olarak farklı şekillerde değerlendirilebilir. Yasayla kurulu olması, Diyanetin dinî hizmetleri düzenli ve standart bir şekilde yürütülmesini sağladığı söylenebilir. Devletin denetiminde olması, dinî hizmetlerde eşitlik ve düzeni sağlarken, farklı bölgelerdeki camilerdeki uygulamaları da bir çerçeveye oturtur. Ayrıca, çalışanlarının maaşlarının devlet tarafından karşılanması, kurumun finansal sürdürülebilirliğini güvence altına alır, çalışanlarının başka mah-

fillere veya güç odaklarına bağımlı kalmalarına engel olur. Diyanet, Türkiye'deki tüm Müslümanları temsil eden bir kurum olarak, toplumsal birlik ve dinî istikrarı desteklemek gibi bir işlev de görür. Her ne kadar dezavantaj gibi görünse de devletin resmî dinî kurumu olarak, dinî inançların devletin yapılarıyla uyumlu şekilde ilerlemesini sağlaması da bir yönüyle avantaj olarak kabul edilebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığının devlet bünyesinde yer alması, sıklıkla devlet ile din arasındaki sınırları belirsizleştirdiği durumlar yarattığına şahit olmaktayız. O kadar ki, bazen devletin din karşısındaki tutumunun tam olarak ne olduğu konusunda ciddi kafa karışıklıkları yaşandığı örneklerle karşılaşmaktayız. Devletin dinî bir kurumu yönetmesi, zaman zaman kendini seküler olarak tanımlayan kesimlerce laiklik ilkesine aykırı ve farklı dinî inançlara sahip bireylerin haklarını zedeleyici bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Bazı dindar kesimlerce ise, Kara Hocamızın yorumuna benzer şekilde, laik bir devlette, "devletin dini denetlemesi" olarak algılanarak eleştirilmektedir. Türkiye'deki dinî çeşitlilik göz önüne alındığında, Diyanetin yalnızca bir mezhebin veya yorumun resmî temsilcisi olduğu izlenimi vermesi, diğer dinî topluluklar arasında eşit temsili zora soktuğu ve toplumsal gerilimlere yol açtığı durumlar söz konusudur. Ayrıca, devletin Diyaneti yönetmesi, hükümetlerin dinî alandaki ideolojik etkilerini hissettirdiği dönemler olmuştur; özellikle de ara dönemlerde. Bunun bir uzantısı olarak, hükümet değişiklikleri, Diyanetin faaliyetlerini ve söylemlerini değiştirme riskini bünyesinde barındırır. Bu da kurumun bağımsızlığını yitirerek, tüm topluma hizmet etme idealini zora soktuğu şekilde yorumlanmaktadır. Son olarak, merkeziyetçi bir yapıya sahip olan Diyanet, yerel dinî ihtiyaçlara, farklı mezheplerin taleplerini dikkate alarak hızlı ve etkili çözümler üretmekte yeterli olamamakla eleştirilebilir. Zira, bürokrasinin ağır işlemesi, halkın dinî taleplerine es-

nek yanıtlar verilmesini zorlaştırmaktadır. Bu hususların birer problem olarak önümüzde durduğu gözden kaçırılmamalıdır.

5. Diyanet İşleri Başkanlığının dinî gruplara (cemaatler olarak da adlandırılabilir) eşit mesafede olması gerektiğini düşünüyorum. Bu eşit mesafe, özellikle son zamanlarda bazı dinî grupların devletin bazı organlarını ciddi şekilde tehdit etme noktasına gelmesi gibi tehlikeleri engellemek için elzemdir. Mehmet Ali Büyükkara Hocamızın da belirttiği gibi, bu mesafe, sadece eşitlik ilkesinin bir gereği değil, aynı zamanda toplumsal barışı korumak için bir zorunluluktur. Buradaki mesafe anlayışım, kesinlikle düşmanlık ya da dışlama değil, yalnızca adalet ve tarafsızlık ilkesine dayanan duruşun gerekliliğidir. Eşit mesafe sağlanmazsa, toplumun yapısını tehdit edebilecek, FETÖ tipi zararlı yapılar ortaya çıkabilir. Bu tür yapılar, devletin içinde güç kazandıkça, toplumsal istikrarı bozar ve gücü kendi amaçlarına hizmet ettirmek için kullanmaya başlarlar.

Son zamanlarda sosyal medyada ve bazı akademik çevrelerde, FETÖ hareketi eleştirilirken, bazen bu hareketin “ezoterik” bir yapı olarak tanımlandığını görmekteyiz. Ancak dürüstçe söylemek gerekirse, tarikatlar ve dinî gruplar arasında ezoterik ögeler taşıyan çok sayıda yapı vardır. Bu ögeler, sadece FETÖ’ye özgü değildir. Pek çok dinî yapı ve tarikat, inançlarını daha derin, gizli veya kapalı bir şekilde aktarır ve kendi içlerinde belirli öğretiler, ritüeller veya sembolik anlamlar barındırır. Bu, sadece FETÖ’nün özelliği değil, dinî hareketlerin ve tarikatların çoğunda görülen bir durumdur. Fakat FETÖ’yü farklı kılan, bu yapının iktidara karşı açıkça başkaldırması, devleti hedef alması ve zaman içinde terör gibi kabul edilemez yöntemlere başvurmasıdır. Diğer dinî yapıların, en azından şiddet kullanmama noktasında sınır koymuş olmaları, bu yapıların içinde buldukları çevreyi, uyguladıkları stratejileri ve ana akım İslam anlayışıyla örtüşmeyen söylem ve eylemleri göz ardı etmemizi gerektirmez. Bu yapılar, üyelerine ve toplu-

ma yönelik uyguladıkları zihinsel, entelektüel ve teolojik bas-kılar, fiziksel şiddetle eşdeğer olmasa da toplumsal ve bireysel düzeyde önemli zararlara yol açmaktadır. Diğer bir ifadeyle, FETÖ'nün şiddetinin doğrudan fiziksel olması, bazı diğer yapıların toplumun fikirsel ve bireysel düzeyde uyguladıkları benzer şiddet pratiğini geçersiz kılmaz. Bu konularla ilgili çalışmalar büyük bir titizlikle ve zamanında yapılmalı ve bu çalışmaların sonuçları, sorumluluk makamında olanlarca ciddiye alınmalıdır. Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığının 2017 yılında FETÖ hakkında yaptığı çalışma gerçekten de aceleyle bir araya getirilmiş, eleştirilecek düzeyde bir çalışmadır. Bu çalışmadaki veriler büyük ölçüde bağlamından koparılmış ve yetersiz analizler ve yorumlar içermektedir. Yukarıda da ifade ettiğim üzere, bu çalışmada eleştirilen hususlar, "ana akım" olarak kabul edilen dinî yapıların çoğunda fazlasıyla mevcuttur. Tekrar etmek gerekirse, söz konusu çalışma titiz bir şekilde yapılmadığı gibi zamanında da yapılmamıştır. Çalışmada görülen yüzeysellik, zamanında yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır denebilir.

6. Bendenizin dinî veya la-dinî gruplarla ilişkisi her zaman mesafeli, soğuk ve seviyeli olmuştur. Bu, bu gruplara karşı hasmane bir tutum sergilemek anlamına gelmez. Beşinci başlıkta dile getirdiğim hususlar, dinî gruplara karşı düşmanca bir yaklaşım benimsemeyi gerektirmez. Aksine, dinî gruplar, bir toplumun yapısının ve işleyişinin temel bileşenlerinden biridir. Bu gruplar yalnızca dinî hizmetleri sunmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal bağları güçlendirir; türlü sembol ve ritüellerle geçmişi bugüne, bugünü de geleceğe bağlayarak toplumun devamına ve bir arada tutunmasına katkı sağlar. Bu özellikleri resmî eğitim yoluyla vermek pek işe yaramıyor. Dolayısıyla, sadece Diyanet üzerinden dinî hizmetlerin yürütülmesi tek başına yeterli olmayacaktır. Dinî gruplarla sağlıklı ve eşit me-

safede bir ilişki kurmak, toplumun dinî ihtiyaçlarına daha etkili ve kapsayıcı bir şekilde cevap verilmesini sağlar.

Bu noktada, özellikle dikkat çekmek istediğim husus, devletin ve özelde Diyanetin toplumu aydınlatma noktasındaki sorumluluklarının önemidir. Devletin, dinî hizmetler ve toplumsal değerler konusundaki rehberlik görevini yerine getirirken, her türlü zararlı dinî ve la-dinî akımlara karşı da uyanık ve tedbirli olması gerekir. Diyanetin bu alandaki rolü yalnızca dinî uygulamalarla sınırlı olmamalı, aynı zamanda toplumu çeşitli tehlikelerden, ideolojik manipülasyonlardan ve zararlı akımlardan koruyacak bir denetim mekanizması oluşturması da kritik bir görevdir. Bu bağlamda, mesafeli ve seviyeli bir yaklaşım, toplumu koruma ve aynı zamanda farklı dinî ve inanç gruplarına adil bir yaklaşım sergilemek için önemli bir denge unsuru oluşturur.

Bu hususu kısaca şöyle formüle edebilirim: Türkiye’de dinî gruplar ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili olarak kabaca dört ana yaklaşımdan söz edilebilir. İlk yaklaşım, dinî cemaatlerin ortadan kaldırılmasını savunur. İkinci yaklaşım, Diyanet İşleri Başkanlığının kaldırılmasını savunan bir görüşe dayanır; bu görüşü savunanlar arasında dindar ve dindar olmayan kişiler de bulunmaktadır. Üçüncü yaklaşım hem dinî cemaatlerin hem de Diyanetin ortadan kaldırılmasını isteyen bir yaklaşımdır. Dördüncü yaklaşım ise, Diyanet ve diğer dinî grupların varlıklarını birlikte sürdürmeleri gerektiğini savunur. Ben-denizin önerisi sonuncusuyla örtüşmektedir.

7. İsmail Kara Hocamız, Diyanet İşleri Başkanlığı ile Yeni Selefilik arasında bir paralellikten söz etti. Konuyu nasıl ele aldığınıza bağlı olarak, istenirse türlü yapılarla paralellikler kurulabilir şüphesiz; hocamızın bu görüşü geçerli de olabilir. Bana kalırsa, Diyanet İşleri Başkanlığı, ilahiyat fakülteleri ile birlikte sosyolojide “resmî din” olarak ifade edilen kavramın işaret ettiği yapılanmaya denk düşmektedir ve onun temsilcisidir.

Bu temsilcilik, öteki yapılara karşı biraz da esnek davranan bir temsilciliktir. Normalde dinî grupların faaliyetlerini görmemesi lazımdır çünkü yasaktır. Ancak, Diyanet bir şekilde öteki tarafta bakıyor ve “Siz yapmak istediğinizi yapmaya devam edin ama çok da ileri gitmeyin.” modunda hareket ediyor.

8. Diyanet İşleri Başkanlığının mevcut yapısıyla devam etmesi, toplumsal menfaat ve selamet açısından son derece önemlidir. Diyanetin ortadan kaldırılması önerisi, makul ve kabul edilebilir bir teklif değildir. Her fırsatın bir bedeli vardır; eğer bir kişi veya kurum sizi finansal olarak destekliyorsa, doğal olarak onun beklentilerini karşılamak durumunda kalırsınız. Diyanet İşleri Başkanlığının da böyle bir çıkmazı vardır, bu anlaşılabilir bir durumdur. Diğer alternatiflerle kıyaslandığında, Diyanetin mevcut durumu daha az riskli görünmektedir.

Yine Amerika örneğine dönecek olursak, dinî hizmetleri cemaatlere bıraktığınızda, ya bin parçaya bölünmüş bir İslam; sadece adı İslam olan bir İslam ortaya çıkar ya da holdingleşen cemaatler türer. Bunlardan şimdi bile yeterince var; Türkiye’de de gözlemleyebiliyoruz. Amerika’daki televangelistleri araştırın; nasıl lüks içinde yaşadıklarını, nasıl özel uçaklarla seyahat ettiklerini, nasıl olağanüstü büyük kiliseler inşa ettiklerini (Mega Church), nasıl televizyon sahibi olduklarını çok net görebilirsiniz.

Bazılarımız bu durumu olumlu görebilir; ancak, saha araştırmalarının sonuçları bu tezi desteklememektedir. Öyle ya, “Allah kuluna bir nimet vermişse, onun eserini kulunun üzerinde görmek ister.” Öğrencilerim, Begüm Köker, Hakan Tafran ve Numan Sağırlı ile hem kendileri hem de aileleri mütedeyyin olan gençler üzerine gerçekleştirdiğimiz TÜBİTAK projelerinde ortaya çıkan sonuçlardan biri şöyle: Bütün gençler din adamlarının ve Diyanet İşleri Başkanlığının lüksten, şatafattan uzak olmasını istiyor. Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığının lüks bir aracı varsa, bu, gençlerin gözüne batıyor. Bu lüksün ve şatafa-

tın başka kurumlarda olması durumu değiştirmiyor. Zira gençler, dini ve dinî kurumları ve temsilcileri farklı bir kriter setiyle değerlendiriyor. “Diyamet İşleri Başkanlığında söz konusu lüks ve israf sanıldığı kadar yaygın değildir; hatta öteki kurumlarla kıyaslandığında yok gibidir.” şeklindeki bir argüman onların gözünde geçerli değildir zira algı böyle oluşmuştur ve algı gerçek gibi kabul görür. Algıyı yönetemiyorsanız, oluşan algı size zarar verir ve onu değiştirmek için yapmanız gereken görevi bırakıp algıyı düzeltmeye çalışırsınız. Bu ise sizi asli görevinize yoğunlaşmaktan alıkoyar. Kısaca lüks, din hizmetlerini bozuyor ve din gönüllülerine olan güveni sarsıyor; gönüllülük ve ihlas ortadan kalkıyor. Bu da gençlerimizin din ile aralarına mesafe koymalarının ana nedenlerinden biridir.

9. Çalışmalarımızdan çıkan bir başka sonuca göre, gençlerin en çok şikâyet ettiği konulardan bir diğeri, Diyanet İşleri Başkanlığının veya dinî temsil eden herhangi bir otoritenin ya da rol modelin, şu ya da bu siyasi parti ile aynı fotoğrafta gözükmesidir. Bu, en çok eleştiri aldığımız konuların başında gelmektedir.

Bu nedendir ki, Begüm, mütedeyyin gençlerin durumunu anlatan bir kavram geliştirdi: “muhalif dindarın ikilemi.” Muhalif mütedeyyin gençlerin böyle bir ikilemi var. Nedir o? “Ben şimdi dindar olduğum için AK Partili mi oluyorum? Tamam, dindarım; her dindar olan AK Partili mi oluyor?” AK Partili ise ne oluyor? Sosyal ortamlarda kendilerini gizlemek zorunda hissediyorlar. Zira din ile belli bir siyasi parti özdeşleştiriyor. Buna da Hakan Tafran “seküler maskeler” diyor. Sosyal ortamlarda mütedeyyin ailelerin mütedeyyin çocukları kendi dinî kimliklerini gizlemek zorunda kalıyorlar.

Söz konusu çalışmalardan çıkan bir başka kavramsallaştırma Numan’ın geliştirdiği “temsil kimlik ağırlığı”dır. Bu kavram, bir hanımefendi başını örttüğünde, dinî olan veya görünen ne kadar insan, kurum, yapı vs. varsa, hepsinin müspet veya daha çok menfi her türlü sembolik yükünün bu hanımefen-

dinin üzerine boca edilmesi olarak anlaşılabilir. Başörtüsü örtmeyi bırakanların çoğu dinden çıkmadığını, dinle arasına mesafe koymadığını ifade ediyor. Hatta daha da ileri giderek, “Başımı açtım rahatladım, ‘nötr’ oldum; temsil kimlik ağırlığından kurtuldum, şimdi dinimi daha rahat bir şekilde yaşayabiliyorum.” diyor. Bununla ilgili çok sayıda örnek var.

10. Hocam, müsaadenizle, sizin daha iyi bildiğiniz bir hususa değinerek konuşmama son vermek istiyorum. Amerika’da olsun, Avrupa’da olsun, devletlerin aslında en çok güvendikleri imamların Türkiye’den gelen imamlar olduklarını biliyoruz. Zira Türkiye’de ciddi bir güvenlik soruşturmasından geçiyorlar. Aşırı olarak kabul edilecek ideolojileri benimsememiş insanları istihdam ediyor Diyanet İşleri Başkanlığı. Fakat diyelim ki, Mısır’dan gelen, adını vermek doğru olur mu bilmiyorum, farklı ülkelerden gelen, ne tür bir eğitim sürecinden geçtiği meçhul, finansal desteklerini nereden aldıkları tartışmalı imamların sebep olduğu sorunlara dair çok hikâye duydum. Bu noktada Türkiye’den gelen imamların, güvenilir olmaları açısından, buldukları ülkelerde daha çok tercih edildiklerini görüyoruz. Buradaki güvenlik soruşturmalarının, ciddi incelemelerin ve denetimlerin sonucunda bu güvenilirlik sağlanıyor.

Bu durum, Diyanet İşleri Başkanlığının yaptığı çalışmaların ve denetimlerin önemini bir kez daha gösteriyor. Çünkü buradaki süreçler, dinî hizmetleri veren kişilerin sadece dinî bilgi açısından değil, aynı zamanda ideolojik ve güvenlik açısından da uygun olup olmadıklarını denetliyor. Bu, dinî hizmetlerin sağlıklı ve güvenli bir şekilde yürütülmesi için son derece önemli bir husustur.

Özetle, Diyanet İşleri Başkanlığının bu denetim ve güvenlik süreçleri, sadece Türkiye’de değil, uluslararası alanda da dinî hizmetlerin güvenilir bir şekilde yürütülmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle, dinî hizmetlerin organizasyonu ve de-

netimi konusunda Diyanet İşleri Başkanlığının rolü ve önemi tartışılmaz bir gerçekliktir.

11. Sonuç Yerine: Diyanet İşleri Başkanlığının toplumsal bütünleşmeye katkı potansiyeli, sunduğu fırsatlar ve karşılaştığı zorluklar üzerinden değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Diyanetin rolü ve işlevi, tarihsel, sosyal ve siyasi bağlamda ele alınarak incelenmelidir.

Türkiye’de din hizmetlerini düzenlemek, yönetmek ve toplumu dinî konularda aydınlatmak amacıyla kurulmuş bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığının, toplumun geniş kesimlerine din hizmetlerini ulaştırarak dinî hayatın düzenli bir şekilde yürütülmesine katkı sağladığı varsayılmaktadır. Diyanetin merkezî yapısı, farklı bölgelerdeki camilerin ve din görevlilerinin standart bir çerçevede hizmet sunarak dinî hizmetlerde eşitlik ve düzeni sağlamada önemli bir rol oynama ve böylece dinî birlik ve beraberliğin korunmasına yardımcı olma potansiyeli vardır.

Bununla birlikte, Diyanetin bu merkezî yapısı, yerel dinî ihtiyaçlara hızlı ve etkili çözümler üretilme kapasitesini sınırlandırdığı da bir gerçektir. Ayrıca, Diyanetin, devletin resmî dinî kurumu olarak konumlanmasının, farklı mezhepler ve dinî gruplar arasında eşit temsil sağlama konusunda sorunlar yarattığına şahit olmaktayız. Bu durum, Diyanetin tarafsızlığı konusunda soru işaretleri doğurarak toplumsal gerilimlere yol açma riskini bünyesinde barındırıyor.

Diyanetin özerk olması gerektiği yönündeki görüşler, kurumun finansal kaynaklarının sağlanması ve güç ilişkilerinin düzenlenmesi konularında ciddi zorluklarla karşılaşmaktadır. Diyanetin özerk bir yapıya sahip olması, mali sürdürülebilirliği sağlama ve siyasi baskılardan bağımsız hareket edebilme açısından önemli görülse de bu durumun pratikte nasıl gerçekleştirilebileceği konusunda belirsizlikler mevcuttur.

Diyanetin, dinî gruplara eşit mesafede durması gerektiği görüşü, toplumsal barışın korunması ve dinî çoğulculuğun sağlanması açısından önemli bir ilkedir. Ancak, bu ilkenin hayata geçirilmesi, Diyanetin faaliyetlerinin ve söylemlerinin hükümet değişikliklerinden etkilenmemesi için kurumsal bağımsızlığın güçlendirilmesini gerektirir.

Diyanetin toplumu aydınlatma ve zararlı dinî akımlara karşı uyarma sorumluluğu, kurumun toplumsal bütünleşmeye katkı potansiyelinin önemli bir boyutunu oluşturur. Devletin ve Diyanetin, toplumu koruma ve farklı dinî gruplara adil yaklaşma konusundaki rehberlik görevini etkin bir şekilde yerine getirmesi, toplumsal istikrar ve birlik için kritik öneme sahiptir.

Sonuç olarak, Diyanet İşleri Başkanlığının toplumsal bütünleşmeye katkı potansiyeli, sunduğu fırsatlar ve karşılaştığı zorluklarla şekillenir. Kurumun merkezî yapısı, dinî hizmetlerin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlarken, özerklik ve eşit temsiliyet konularında karşılaşılan zorluklar, Diyanetin toplumsal bütünleşme üzerindeki etkisinin sınırlı seviyede kalmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, Diyanetin toplumsal bütünleşmeye katkı potansiyelinin artırılması, kurumsal yapı ve işleyişte yapılacak iyileştirmelerle mümkündür.

DİJİTAL DÜNYADA DİNÎ KURUMLARIN GELECEĞİ: DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÖRNEĞİ

Mustafa Derviş DERELİ*

Giriş

Radyo ve televizyon gibi konvansiyonel iletişim araçlarından internete ve sosyal medya ortamlarına, hatta yapay zekâ uygulamalarına kadar dini öteki insanlara ulaştırma gayesiyle neredeyse bütünleşik hale gelmiş kitle iletişim araçları, dinler için imkânları ve handikapları eş anlı biçimde ortaya çıkarmıştır. Dijitalleşmenin ilerleyişinin giderek hızlanması, dinî kurumları, bu mecraların handikaplarını görece azaltmaya çalışırken imkânlarından daha fazla yararlanma konusunda seferber etmektedir.

Bu çalışma, dijitalleşmenin kısa tarihsel serüveninden ve dijital dünyada dinin karşı karşıya kaldığı problem alanlarından hareketle Diyanet İşleri Başkanlığının dijital fotoğrafını ortaya çıkartmayı amaçlamaktadır. “Diyanet İşleri Başkanlığı dijitalleşmenin yeni safhasına kendisini ne düzeyde uyarlayabilmiş-

---

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD.

tir?" araştırma sorusuna matuf olarak kaleme alınan bu çalışmada nitel yöntem ve dokümantasyon tekniği kullanılacaktır. Araştırma sürecinde araştırmacının ihtiyaç duyacağı yazılı belgelerden oluşan nitel dokümanlar, gazetelerden resmî toplantı tutanaklarına, kişisel günlüklere anı defterlerine, mektuplardan e-postalara kadar çeşitlenebilmektedir. Dijital ağlar üzerinde yapılan netnografik gözlemlerle ulaşılan dijital materyaller de nitel dokümanlar arasında yer almaktadır.¹ Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığına ait web siteleri, sosyal medya hesapları ve mobil uygulamalar dokümantasyon tekniğiyle analiz edilerek Başkanlığın dijital ortamlardaki fotoğrafına ulaşılabilecektir.

Dijital Kültürü Ortaya Çıkartan Gelişmeler

İletişim sosyolojisi çalışmalarının önemli isimlerinden Van Dijk, son iki yüzyılda dünyanın tecrübe ettiği önemli dalgalara sebebiyet veren teknolojik gelişmeleri dörde ayırır. Ona göre 1800-1850 yılları arasındaki ilk dalgaya buhar makinesinin icadı sebep olurken 1850-1900 arasındaki gelişmelere elektriğin ve ilk iletişim araçlarının icadı damga vurmuştur. Petrol, çelik ve içten yanmalı motorlar 1900-1950 arasının belirgin teknolojik gelişmelerini oluştururken, 1950-2000 yılları arasında elektronik olarak kontrol edilebilen makinelerin ve bilgisayarların devrimsel gücü tecrübe edilmiştir.² Bütün bu teknolojik gelişmelerin üretimde, ekonomik ilerlemelerde, iletişim tarihinde ve elbette gündelik hayatın bizzat kendisinde muazzam etkileri olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Söz konusu etkiler özellikle insanlar arasındaki iletişimi sağlayan, bireysel ve toplumsal haya-

¹ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma -Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber-*, çev. Selahattin Turan (Ankara: Nobel Yayınları, 2015); John W. Creswell, *Araştırma Desenleri -Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları-*, çev. ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017).

² Jan van Dijk, *Ağ Toplumu*, çev. Özlem Sakin (İstanbul: Kafka Yayınları, 2016), 121.

tı dönüştüren araçlar üzerinden irdelendiğinde daha net görülür. Örneğin 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanan telgraf ve telefon kendisinden önceki dönemlere ilk vurucu darbeyi indirmiştir. Bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilen telgraf, o zamana kadar geçerli olan enformasyon tanımına son vermiş ve önceleri insanlar sadece bilgi sahibi oldukları şeylerin eylem değerlerini bilirlerken, telgrafla birlikte mekânın öneminin görece ortadan kalkmasının bir sonucu olarak, hiçbir işe yaramayan ve karşılığı da olmayan enformasyon fazlalığıyla yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

20. yüzyılın ilk yarısında icat edilmekle birlikte ikinci yarıyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başlayan televizyon ise iletişim tarihi açısından bir diğer kilometre taşı olmuştur. *Televizyon: Öldüren Eğlence* adlı meşhur kitabında Neil Postman, eğer televizyon herhangi bir şeyin devamıysa, 15. yüzyıldaki matbaanın değil, 19. yüzyılın sonlarında telgraf ile fotoğrafın başlattığı geleneğin devamıdır, der. Ona göre geçmişin ve geleceğin olmadığı bir “şimdi”ye kafamızı gömmemizi zorunlu kılan televizyonun üst ideolojisi eğlence olup, trajedi ve cinayet haberleri de dâhil olmak üzere orada gösterilen hemen her şey bizim eğlenmemiz ve haz almamız içindir.³ Televizyonun sağladığı bu eğlence kültürüne bakıldığında genelde izleyicilerin pasif ve tüketici oldukları göze çarpar. Dolayısıyla dergi, gazete, radyo ve sinema gibi televizyonda da haberlerin/yayının tek yönlü olduğu, okuyucuların ve izleyicilerin kendilerine sunulan şeyleri yalnızca alıp tükettikleri, konuyla ilgili aktif herhangi bir yorumda bulunamadıkları bir iletişim süreci görülür ki, iletişim tarihinde bu araçlara “konvansiyonel/geleneksel medya” ismi verilmektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve gittikçe büyüyen “yeni medya” ise kullanıcıları zamandan ve mekândan

³ Neil Postman, *Televizyon: Öldüren Eğlence -Gösteri Çağında Kamusal Söylem-*, çev. Osman Akinhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 102.

soyutlayarak onlara interaktif olarak etkileşimde bulunabilecekleri yeni bir mecra sundu. 1969 yılında askerî amaçlarla geliştirilen ve bugünkü internetin ilk nüvesini oluşturan ARPANET (Gelişmiş Araştırma Projeleri Dairesi Ağı) bireysel kullanıcılara sunulmadan önce UCLA, Santa Barbara, Utah, MIT, Harvard gibi önde gelen Amerikan üniversitelerinde öğrencilere ve akademisyenlere açıldı.⁴ ARPANET teknolojisi sayesinde Savunma Bakanlığı mühendisi Ray Tomlinson, @ sembolünü elektronik yer tespiti sembolü şeklinde tanımlayarak 1972'de ilk elektronik postayı yolladı. Yine aynı yıllarda bazı araştırmacıların ya da hükümet görevlilerinin kullanımına sunulan küçük yerel bilgisayar ağları (LAN'lar) geliştirildi. Bu arada bilgisayarlar boyut olarak küçülmeye ve ucuzlamaya başladı. 1973'te IBM ve Hewlett-Packard, ilk masaüstü bilgisayarları piyasaya sürdü. Çeşitli firmalar tarafından piyasaya sürülen markalar arasında belki de en fazla popülerliğe, 1976 yılında Steve Jobs ve ortağı Wteve Wozniak tarafından tasarlanan Apple ulaştı. Hemen hemen aynı tarihlerde Paul Allen ve Bill Gates, Microsoft'u kullanıma açtılar ve böylece 1970'lerin sonuna gelindiğinde kişisel bilgisayar satın alan insan sayısında gözle görülür bir artış kaydedildi.⁵

İnternetin bütün dünyada yaygınlaşması ise 1989-1991 yılları arasında İngiliz mühendis Tim Berners-Lee tarafından geliştirilen World Wide Web (www) teknolojisi ile gerçekleşti. Lee'nin çalıştığı kurum olan Avrupa Nükleer Araştırma Merkezi (CERN) web teknolojisini oldukça makul fiyatlarla sundu ve böylece web ortamları, dünyanın pek çok coğrafyasına ulaşarak, başta dosya paylaşımı ve mesajlaşma; sonrasında ise te-

⁴ Manuel Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi (Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt 1)*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 472.

⁵ Mary Chayko, *Süperbağ(lantı)lı: İnternet, Dijital Medya & Tekno-Sosyal Hayat*, çev. Berkan Bayındır vd. (Ankara: Der Yayınları, 2018), 22-23.

lefon çağruları ve görüntülü konuşmaya kadar pek çok olanağı beraberinde getirdi. Stanford Üniversitesi doktora öğrencileri Larry Page ve Sergey Brin tarafından 1990'lı yılların ortalarında geliştirilen Google ise, 1997 sonlarında halka açıldı ve web aramaları o günden bu yana gittikçe gelişme kaydetti.⁶

Yeni medyanın son dönemlerdeki en popüler yüzü olan sosyal medya, insanların karşılıklı olarak etkileşime geçebilecekleri, yazılabilecekleri, görüntülü görüşmeler yapabilecekleri siber uzam ortamları olarak günümüz dünyasının dijitalliğinin merkezinde yer almaktadır. Bir şemsiye kavram olan sosyal medya, blog sitelerinden mikrobloglara, dosya paylaşım platformlarından mesajlaşma uygulamalarına, fotoğraf paylaşım uygulamalarından eğlence içerikli mobil uygulamalara kadar pek çok türe ev sahipliği yaparak bireyi, toplumu ve gündelik hayatın bizatihi kendisini önemli ölçüde dijitalleştirmekte ve dijital kültürü ortaya çıkartmaktadır.

Tarihsel serüven olarak son çeyrek asra yaslansa da ülkemizdeki yaygın kullanım geçmişi ortalama on, on beş yıl öncesine tekabül eden sosyal medya platformları, kullanımı giderek yaygınlaşan akıllı telefonlarla ve giderek sofistike bir hal alarak "kişiyeye özel" teknoloji haline gelmeye başlayan yapay zekâ uygulamaları ile birlikte yakın zamanda dahi kolay kolay öngörülemeyecek bir dijitalleşme düzeyini hayatımızın tam da merkezine yerleştirmektedir.

Dijital Dünyada Din: Problem Alanları

Dijital kültürün birey ve toplum hayatında meydana getirdiği köklü etkiler, bir kılıcın iki yüzü gibi bir taraftan olumlu, öte yandan olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Aynı durum din alanında da geçerli olmaktadır. Dijitallik bir taraftan dinin öğrenilmesi, öğretilmesi, uzak coğrafyalardaki insanlara

⁶ Chayko, *Süperbağ(lantı)lı: İnternet, Dijital Medya & Tekno-Sosyal Hayat*, 26-27.

ulaştırılması, yaygınlaştırılması gibi pek çok şeyi büyük ölçüde kolaylaştırırken bunun karşılığında elbette birtakım problem alanlarını da üretmektedir.

Dijitalliğin dinî alanda meydana getirdiği dönüşümlerden belki de en başta geleni, dinî bilgiye ulaşma yollarının geleneksel formlarını değiştirmesidir. Yeni medya ortamlarında hemen her konuda olduğu gibi, dinî alanda da doğru ya da yanlış, sahih veya değil, muazzam bir “enformasyon kirliliği” göze çarpmaktadır. Enformasyon kelimesi burada kasıtlı bir biçimde kullanılmıştır; çünkü internet ortamlarında sahih olup olmadığı ayıklanmamış pek çok dinî içerik söz konusudur. Bu bakımdan dinî bilgi/fetva için uzunca bir süredir kendilerine başvuru alan kurumlar ya da kişiler yerine bunlara doğrudan arama motorları veya sosyal medya ağları üzerinden kolayca erişmek isteyen bireyler, söz konusu içeriklere ne kadar güvenilip ne kadar güvenilemeyeceği konusunda önemli bir problemle karşı karşıya kalmaktadırlar. Zira gerek Facebook ve Twitter/X gibi mecralar gerekse WhatsApp gibi mesaj temelli uygulamalar aracılığıyla bir ayetin hadis, hadisin ayetmiş gibi ya da günümüzde yaşayan bir yazarın sözünün sahabi sözüymüş gibi paylaşıldığına dair pek çok örnekle karşı karşıya kalınabilmektedir.

Bilginin otantikliği/sahihliği şeklinde tanımlanabilecek bu problemi besleyen bir diğer sorun alanı ise dinî otoritedir. Dinî konularda geleneksel otorite konumundaki kurumların, sosyal medyanın akışkan enformasyon ağı içerisinde otoritesini kaybetmekle karşı karşıya kaldığı; fakat ilginç bir şekilde kırılan bu otoritelerini yine aynı ortamlardaki faaliyetler yoluyla tekrar kazanma yoluna gittikleri görülmektedir. Dinî içerikli blog yöneticisi ya da sosyal medya hesabı sahibi bazı kişiler, dinî konularda yeterli vukufiyete sahip olup olmadıkları sorgulanmaksızın yeni dinî mikro otoriteler konumuna erişmektedir.

İnternet ve dijital ağlar diğer taraftan geleneksel din anlatımının mantalitesini de önemli ölçüde değiştirdi. Bir zamanla-

rın aynı fiziki mekânı paylaşan büyük kalabalık kitlelerine yönelik uzun süreli vaazlar, yerini aynı siber uzam ortamını paylaşan izleyici grubuna yönelik hazırlanan kısa süreli videolara bıraktı. Video paylaşım sitelerinin yapısıyla ve sosyal medya kültürüyle uyumlu bir şekilde dinî sohbetlerin süresi de değişerek birer ikişer dakikalık etkileyici ve çarpıcı, kısmen de eğlendirici içeriklerden oluşan kısa videolar haline geldi. Çevrimiçi uzam ile çevrimdışı dünya arasında sürekli geçişler yaşayan kullanıcıların dikkatini çekmek için, konuşmanın en dikkat çekici bölümleri dikkat çekici başlıklarla sunulmaya başlandı. Dinî grup ve cemaatler, kitleleri, özellikle de gençleri kendilerine çekebilmek için kendilerini dijital ağların bu karakteristiğine kısa bir süre içerisinde uyarlamış oldular.

Dijital ortamlarda din bağlamında karşılaşılan bir diğer sorun, dinî içeriklerin özünü ve mahiyetini kaybettirecek bir kullanım pratiğinin yaygınlaşmasıdır. Barthes sinema, fotoğraf, reklam ve televizyon ürünlerinden oluşan bir iletişim sistemi olarak gördüğü mit/söylen kavramıyla kitle iletişim araçlarının ürettiği sahte doğallığı ortaya koymaya çalışmaktadır⁷ ki dinî içerikli paylaşımlar konusunda da bu sahte doğallık zaman zaman görülebilmektedir. Sosyal medya ağlarındaki dinî içeriklerin bir gösteri formatında sunulması ve bu sunum esnasında özünün boşaltılması, Baudrillard'ın asıl itibarıyla televizyon özelinde ifade ettiği ve içeriği boşaltılmış gerçeğin, asıl gerçekten daha gerçek haline gelmesi şeklinde tanımladığı simülarkları⁸ da hatırlatmaktadır. Gerçeğin yerine onun simülarkının ikame edilmesi, sözgelimi dinî bir temanın, tüm göstergelere sahip olmakla birlikte içerikle olan bağlantısını yitirmesi ihtimalini doğurabilir. Örneğin bir hatim programına dair yapılan görsel yoğunluklu

⁷ Roland Barthes, *Çağdaş Söylenler*, çev. Tahsin Yücel (İstanbul: Metis Yayınları, 2014).

⁸ Jean Baudrillard, *Simülarklar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanur (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014).

paylaşımlar ya da vlog şeklinde özenle çekilmiş videolar, etrafındaki tüketim ve gösteriş unsurlarından dolayı, içerikteki dinî niteliği yerle bir ederek, seküler dinselilikleri üretebilmektedir.⁹

İnternet ve sosyal medya kültürü, bunların yanı sıra, din dilinde de önemli değişikliklere sebebiyet verdi. Postman, her teknolojinin kendine ait bir gündeminin ve hedefinin bulunmasından hareketle televizyonun gündeminin ve temel hedefinin eğlence olduğunu öne sürer. Eğlence, televizyondaki her türlü söylemin bir üst-ideolojisi olduğu için neyin gösterildiğinin ya da hangi bakış açısının yansıtıldığına bir önemi yoktur; önemli olan izleyenleri eğlendirmesi ve onlara haz vermesidir. Postman bir adım daha ileri giderek, televizyonun eğlendirici temalar sunmasının bir problem teşkil etmediğini; asıl problemin, sunduğu bütün temaları eğlenceye dönüştürmesi olduğunu ısrarla vurgular.¹⁰ Postman'ın televizyonla ilgili bu söylemleri, siber uzama yansıyan dinî içerikler için de oldukça anlamlıdır. Din dilinin dijital ortamlarda geleneksel din dilinden ve anlatım üslubundan bir nebze farklılaşması gayet olağandır. Burada dikkat çekilmeye çalışılan nokta, izleyicilerin dikkatlerini çekebilmek ve daha fazla takipçi/abone toplayabilmek için anlatımlarda mizahi unsurlara gereğinden fazla yer verilmesi ve böylece sanki bir eğlence kurgusunun içerisine sığ bir dinî anlatımın enjekte edildiği hissiyatının oluşmasıdır. Aynı dinî grup ya da yapı içerisinde yer almakla birlikte genç kuşak tele-vaizlerinin sohbet ve vaaz dilinin önceki kuşaklar tarafından ciddi şekilde eleştirildiği yer tam da bu noktadır. Dolayısıyla ister ramazan aylarında görünlüğü artan dinî içerikli televizyon programları isterse video siteleri ya da sosyal medya hesapları aracılığıyla paylaşılan dinî sohbetler bağlamında olsun, medyanın her şeyi endüstrileştire-

⁹ Mustafa Derviş Dereli, *Bir Müslüman Sosyal Medyaya Nasıl Bakmalı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021).

¹⁰ Postman, *Televizyon: Öldüren Eğlence -Gösteri Çağında Kamusal Söylem-*, 99-102.

bilme potansiyelini ve iyi niyetlerle yapılan bazı sunumların da-
hi buna hizmet edebileceğini sürekli göz önünde tutmak fazla-
sıyla önem kazanmaktadır. Aksi takdirde dinî içeriklerin reytinge,
gösterişe, beğeni sayısına, şöhrete, fenomenliğe kurban edilmesi tehlikesi söz konusu olacaktır.

Söz konusu problem alanlarının neredeyse tamamıyla ilgili olan çok temel bir sorunsala daha bu başlıkta dikkat çekmek gerekmektedir. Yeni medyanın en popüler yüzü olan sosyal medya platformlarının hayatlarımızın içerisine bu kadar girmesi, çevrim dışı ve çevrim içi uzamları giderek birbiriyle bütünleşik hale getirmektedir. Bu bakımdan ister bilgisayar, tablet isterse cep telefonları aracılığıyla olsun, ekranın ardında gerçekleştirilen her türlü eylemin de dinî anlamda bir karşılığı vardır. Başka bir deyişle, çevrim dışı ortamlarda cari olan her türlü dinî sınır, sosyal medya platformlarında da geçerlidir. Kullanıcıların bu mecralara “sanal” gözüyle bakmaları ve sanki fiziki dünyadan ayrıymış gibi bir anlayış içerisinde olmaları, orada yapıp ettiklerine dair sanki hiçbir sorumlulukları yokmuş gibi davranmalarına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla gıybet, dedikodu ve iftiradan mahremiyete kadar insani ve İslami anlamda kişilerin yüz yüze ortamlarda koruması gereken her türlü sınır çizgisini internet sitelerinde ve dijital ağlarda da muhafaza etmeye çalışmak, dijital kültürde dinin karşı karşıya kaldığı problem alanlarının önemli bir kısmının üstesinden gelinmesine imkân sağlayacaktır.

Dinî Kurumlar için Dijital Dünya: Fırsatlar ve Tehditler

Din sosyolojisinin yoğunlaştığı başlıca konulardan birisi, din ve dünya görüşü ekseninde bir araya gelmiş insanların birlikteliklerindeki temel dayanakların neler olduğu, bu birlikteliklerin nasıl sürdürüldüğü, hangi saiklerle motivasyonlarını canlı tuttuklarıdır. Bireylerin ve toplulukların gündelik hayatlarında dinin sahip olduğu etkiyi azaltan veya artıran ya da onların dinî yönelimlerini belirlemelerinde etkin olan unsurlardan biri

dinî kurumlardır. Ammerman'ın tabiriyle dinî kurumlar, dinî tecrübenin ve dinî kimliklerin inşasının ihmal edilemez sahalrı, dinî gizemin yegâne sosyal ambarlarıdır.¹¹

Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet gibi dinlerden senkretik veya eklektik inançlara kadar hemen her dinî anlayış, kurumsal mekanizmalar üretmiştir. Bu mekanizmaların mahiyeti, içeriği veya inananlar üzerindeki etkisi dinler veya dinimsi yapılar içerisinde elbette farklılıklar arz edebilir. Fakat dinî kurumlar nihayetinde insanlara, Berger'in tabiriyle, "kutsal kubbe"¹² vazifesi görece bir güven tesis eder. Toplu şekilde dua ve zikirlerin yapılması, ilahilerin söylenmesi, dinî karşılığı olan belirli virtlerin takip edilmesi veya kıssaların anlatılması gibi pek çok ritüel insanları dinî kurumlar sayesinde belli bir sistematik içerisinde yerine getirme imkânı elde ederler. Şerif Mardin'in *ortodoksi* ve *heterodoksi*¹³ kavramlarından hareket edecek olursak, söz konusu dinî kurumların bir kısmı, toplum içerisindeki insanların çoğunluğunun kabul ettiği ve önemli ölçüde güvendiği bir kurum olabilirken (ortodoksi), diğer bir kısmı toplumun merkezinde yer almayan daha farklı bir dinî anlayışı ve perspektifi savunabilmektedir (heterodoksi). Yine bazı dinî kurumlar –Diyaret İşleri Başkanlığı gibi– devletin resmî bir kurumuna karşılık gelebilirken farklı dinî toplulukların, grupların ve cemaatlerin kurumsal çatısını oluşturan kurumlar da söz konusu olabilmektedir. Her halükârda bütün dinî kurumlar için ortak olan husus, dijitallikle birlikte bir dönüşüm içerisinde girmeleri veya bu dönüşüme dâhil olmaya kendilerini mecbur hissetmeleridir.

İnternet ve dijital ortamlar; birey, toplum ve topluluklar gibi dinî kurumlar için de fırsatları ve tehditleri birlikte sunar.

¹¹ Nancy T. Ammerman, "Dini Kimlikler ve Dini Kurumlar", çev. Hüsamettin Arslan, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Michele Dillon (Ankara: Paradigma Yayınları, 2014), 299-325.

¹² Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005).

¹³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

Bir yandan kimsenin belki de bugüne kadar hayalini kuramadığı biçimde uzak coğrafyalardaki insanlara dinî ulaştırma ve tebliğ imkânı verir. Bir dine inanan insanlar belki de dinlerini yaşama amaçlarının hemen ardından kendileri gibi inanan insanların sayılarını artırma arzusunda olur. Benzer şekilde belli bir dinî anlayış perspektifinde öbeklenen dinî topluluklar ve cemaatler de müntesiplerini artırma hedefinin peşinden giderler. Aynı gaye dinî kurumlar için de geçerlidir. Dinî kurumlar da hem dinin yaşanabilmesi ve pratiğe dökülebilmesi hem de yeni müntesipler elde edilebilmesi anlamında belli mekanizmalar kurma amacını taşır. Bundan dolayı da inananlarda, dinî topluluklarda ve dinî kurumlarda var olan “dini tebliğ etme ve öteki insanlara ulaştırma” gayesi, önceki dönemlerde davetçiler veya misyonerler aracılığıyla gerçekleştirilirken, teknolojinin ilerleme seviyesine göre farklı isimlendirmeler almıştır.

Geleneksel medyanın popüler aracı olan televizyonlar Amerika’da halk katmanlarında yaygınlaşmaya başlayınca, 1950’li yıllardan itibaren kitlelere televizyonlar aracılığıyla dini ulaştırma fikri ortaya çıkmıştır. Amerikalı Evanjelistlerle başlayan televizyondan dinî yayın yapma faaliyetinde görev alan hatiplere televanjelist adı verilmiştir. Günümüzde de oldukça popüler olan bu kişiler genelde dinî bilgisi iyi düzeyde olan, hitabet kabiliyeti fazla, jest-mimik ve beden dilini çok iyi kullanan, kitleleri etkileme gücü yüksek din adamlarından oluşur.¹⁴ 1950 ve 1960’lı yıllarda Amerika’da dini kitlelere ulaştırma anlamında televizyonun kullanılması her ne kadar bazı tartışmaları beraberinde getirse de takip eden on yıllarda bu tartışmalar azalmış ve bir geleneksel medya aracı olarak televizyon, dinî tebliğin önemli bir parçası haline gelmiştir.

¹⁴ Abdurrahman Kurt, “Televizyonda Misyonerlik”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 1-36; Kemal Ataman – Kitty Vaughan, “When ‘Civil Religion’ Becomes ‘Political Religion’: The Special Case of Great Britain”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 145-159.

1991 yılında ortaya çıkan www (world wide web) teknoloji- siyle birlikte yeni bir dönem başladı. İnternetin ortaya çıkışıyla eş anlı biçimde dinî içerikler internet sitelerine taşındı. İnterne- tin ilk formlarını oluşturan web 1.0 düzleminde insanlar inter- netten daha çok dinleriyle ilgili inanç ve ibadetlere dair bilgiler çerçevesinde istifade etmekteydiler. 2000’li yıllardan itibaren gö- rünürlük arz eden ve sosyal medya ortamlarıyla birlikte giderek güçlenen web 2.0 teknolojiyle birlikte insanlar dinleri hakkında bilgi toplama veya dinî anlamda merak ettikleri soruların cevap- larına ulaşmaları yanında kendisi gibi inanan kişilerle tanışma, etkileşime geçme ve dinleri hakkında karşılıklı müzakerede bu- lunma, tartışmalı dinî konularla ilgili düşüncelerini ortaya koy- ma gibi pek çok yeni imkânlar elde ettiler. Facebook, Twitter/X ve Instagram başta olmak üzere çeşitli sosyal medya platform- larının hemen hepsinde platformun mahiyetine göre metin, fo- toğraf, hareketli resim veya videolar şeklinde dinî içerikler pay- laşarak dinî motivasyonlarını artırma anlamında dijital ortam- lardan faydalandılar. Dinî vaazlar, hutbeler ve sohbetler gerek birey ve topluluk gerekse kurumların sosyal medya hesapların- dan canlı yayınlar yoluyla kitlelere anlık ulaşır hale geldi. Dinî kurumlar da sosyal medya platformlarının bu özelliğinden bü- yük ölçüde istifade ederek müntesipleriyle etkileşimlerini canlı ve sıcak tutma avantajını kullandılar.

Türkiye’deki dinî grup ve cemaatler –ve onları temsil eden kurumsal dinî yapılar– 1970’li yıllardan itibaren televizyon- la kurdukları uzun yıllara yayılan mesafeli ilişkiyi internet ve sosyal medya ortamları için göstermediler. İlk ortaya çıktıkları dönemde elbette belli bir süre şüpheyle yaklaşılsa da kısa sü- re içerisinde sosyal medya ortamlarına kendilerini uyarladılar. Dijital ağları “yeni tebliğ arenaları”¹⁵ olarak tanımlayarak bu

¹⁵ Mustafa Derviş Dereli, *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2022).

mecralarda etkili paylaşımlar yapmayı hedefler hale geldiler. Dinî topluluğun manevi önderi olarak kabul edilen kişinin sohbet ve vaazlarını zamanın ruhuna uygun şekilde kısa videolar halinde paylaşarak, canlı yayınlar yaparak, kimi zaman diğer dinî gruplarla belli bir tartışma düzleminde dinî konuları tartışarak dijital ağların imkânlarından istifade ettiler.

Dijital kültürün ve dijitalleşmenin bu imkânlarının bir bedeli olarak dinî kurumlar anlamında ortaya çıkardığı en önemli handikap, bu kurumların otoritesini zayıflatması ve hatta kimi zaman ortadan kaldırması olmuştur. Önceki dönemlerde toplum nezdinde çok daha fazla oranda kabul gören, kıymet verilen “sözü”nün otoritesini sarsmış ve Berger ve Luckmann’ın tanımlamasıyla onların “sorgulanmaksızın kabul edilme”¹⁶ ayrıcalığını ortadan kaldırmıştır. Hatta bununla da kalmamış, modern dönemdeki herhangi bir kurum statüsüne indirgeyerek dinî kurumun görüşünü ve yaklaşımını her türlü eleştiriye açık hale getirmiştir. Toplumda kemikleşmiş ve uzunca bir süre itibar edinmiş (makro) kurumların otoritesi, yerini –yukarıda da bahsini ettiğimiz– yeni mikro dinî otoritelere bırakmıştır. Bunun sonucunda herhangi bir kurumsal dinî eğitim almamış bireyler veya toplumun genelinde dinî bağlamda herhangi bir saygınlığı veya kabul edilirliliği söz konusu olmayan küçük ölçekli dinî kurumlar, toplumun yeni dinî otoritesi olma çabası içerisine girmiştir.

Dinin kurumsal yapısının zayıfladığını ve otoritelerinin azaldığını gören dinî kurumlar, kaybolan dinî otoritelerini yine dijital platformlar üzerinden elde etmeye çalışmaktadırlar. Başka bir ifadeyle, dijital dünyada inançlar ve dinî anlayışlar anlamında tesis edilmeye çalışılan otoriter pozisyon, yüz yüze ortamlardaki otoriter konumun teminatı haline gelmeye başlamıştır.

¹⁶ Peter L. Berger – Thomas Luckmann, *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*, çev. Mustafa Derviş Dereli (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021).

Böylelikle gerek hashtagler ve etiketler gerekse fotoğraf-video gibi görselliğe yaslanan dinî içerikler ve yirmi otuz saniyelik reels videoları aracılığıyla –belki de kaçınılmaz olarak– sosyal medyanın akışkan dünyasında yer edinme çabası içerisine girmek, hemen bütün dinî kurumların yeni hedefi haline gelmiştir. Bu yönelim elbette birtakım handikaplara, yanlış anlaşılmalara, dinî içerikli videoların kırılması suretiyle belli toplumsal infiallere ve linçlere de kapı aralayabilmektedir.

Diyamet İşleri Başkanlığının Dijital Fotoğrafı

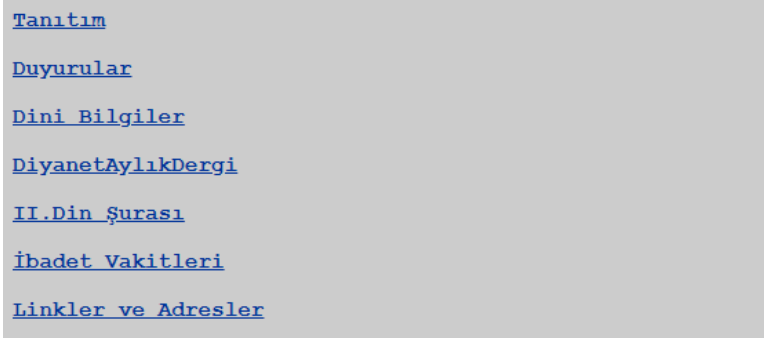
“İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere kurulmuş olan”¹⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye’deki en üst düzeyde dinî kurum olarak son yarım asırdır bahsi geçen görevlerini ifa etme konusunda kitle iletişim araçlarından istifade etmektedir. Ülkemizde devletin resmî kanalı olan TRT’nin radyo ve televizyonları aracılığıyla başlayan medya-din etkileşimine dair süreç,¹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığının kendi radyo ve televizyon kanalları ile (2013 yılında Diyanet Radyo, 2019 yılında Diyanet TV) aracılığıyla devam etmiştir.

1990’lı yıllar, dinî kurumların kendi görünürlüklerini internet sitelerine taşımaya başladığı dönemdir. Başkanlığın kurumsal web sitesi olan www.diyamet.gov.tr, 7 Aralık 1998’de

¹⁷ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf> (Erişim Tarihi: 21.03.2024).

¹⁸ Türkiye’de dinî içerikli radyo ve televizyon yayınlarının tarihsel serüveniyle ilgili bkz. (Mehmet Görmez, “Sesli ve Görüntülü Yayıncılık Açısından Diyanet İşleri Başkanlığı”, *II. Uluslararası Dinî Yayınlar Kongresi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 35-38; Şenol Demiröz, “TRT ve Özel Kanallarda Dini Yayınlar”, *II. Uluslararası Dinî Yayınlar Kongresi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 29-34; Mete Çamdereli, *Din Ekranda Nasıl Durur* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018); Mustafa Çuhadar, “Türkiye’de Kamu Hizmeti Yayıncılığı Açısından Dinî Temalı TV Programları ve Diyanet TV Program Türleri Üzerine Bir İnceleme”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)* 2/2 (2019), 237-266.

açılmıştır. İnternet Archive aracılığıyla ulaştığımız sitenin açılış gününe dair ekran görüntüsünde görseller gözükmemekle birlikte sitenin sol tarafında Tanıtım, Duyurular, Dini Bilgiler, *Diyanet Aylık Dergi*, II. Din Şurası, İbadet Vakitleri, Linkler ve Adresler başlıkları yer almaktadır.

Resim 1: 7 Aralık 1998 tarihli www.diyamet.gov.tr adresi.

Resim 2: 21 Şubat 2024 tarihli www.diyamet.gov.tr adresi.

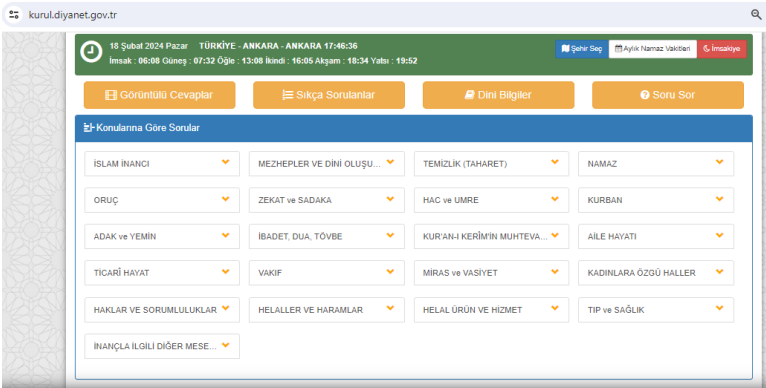
Diyanet İşleri Başkanlığının dinî konularda en yüksek karar alma ve danışma organı konumunda olan Din İşleri Yüksek Kurulunun web sitesi de Başkanlığın sıklıkla ziyaret edilen önemli kurumsal web sayfaları arasında yer almaktadır.

The screenshot shows the website of the Din İşleri Yüksek Kurulu (Diyadin Yüksek Kurulunu). The page features a search bar at the top with the text "Soru ve Cevaplarda Ara". Below the search bar, there is a large image of sheep, with a red banner overlaid that reads "Din İşleri Yüksek Kurulu KURBAN İBADEETİYLE İLGİLİ AÇIKLAMA". To the right of the image, there is a list of questions in Turkish, such as "Kımler kurban kesmekle yükümlüdür?" and "Teşik tekbirlerinin dinî hükmü nedir, bu tekbirleri kımler ne zaman getirir?".

Resim 3: Din İşleri Yüksek Kurulu web sitesi (<https://kurul.diyadet.gov.tr/>).

İnsanların sahih dinî içeriklere ulaşmalarının ve fetva arayışlarının belki de ilk durağı konumunda olan Din İşleri Yüksek Kurulu web sitesinin bilhassa genç kuşaklara hitap eden yeni bir görseelliğe büründürülmesi gerektiği düşünölmektedir. Soruların ve cevapların son zamanlarda görmeye başladığımız yeni web sitesi formatlarında çok daha sistematik şekilde düzenlenmesi, karmaşıklığın ortadan kaldırılması ve fetva ihtiyacına daha net biçimde cevap verebilecek bir biçimde düzenlenmesi isabetli olacaktır.

The screenshot shows the "Konularına Göre Sorular" (Questions by Topic) section of the website. The page has a green header with the date "18 Şubat 2024 Pazar" and the location "TÜRKİYE - ANKARA - ANKARA 17:46:36". Below the header, there are four buttons: "Görüntülenen Cevaplar", "Sıkça Sorulanlar", "Dini Bilgiler", and "Soru Sor". The main content area is a grid of dropdown menus for various topics, including "İSLAM İNANCI", "MEZHEPLER VE DİNİ OLUŞU...", "TEMİZLİK (TAHARET)", "NAMAZ", "ORUÇ", "ZEKAT ve SADAKA", "HAC ve UMRE", "KURBAN", "ADAK ve YEMİN", "İBADET, DUA, TÖVBE", "KURAN-I KERİMİN MUHTEVA...", "AİLE HAYATI", "TİCARİ HAYAT", "VAKIF", "MİRAS ve VASIYET", "KADINLARA ÖZGÜ HALLER", "HAKLAR ve SORUMLULUKLAR", "HELALLER ve HARAMLAR", "HELAL ÜRÜN VE HİZMET", "TIP ve SAĞLIK", and "İNANÇLA İLGİLİ DİĞER MESE...".

Resim 4: Din İşleri Yüksek Kurulu web sitesi (<https://kurul.diyadet.gov.tr/Kurul-Anasayfa>) "Konularına Göre Sorular" bölümü.

Resim 5: Din İşleri Yüksek Kurulu web sitesi (<https://kurul.diyamet.gov.tr/>) "Soru Arama" bölümü.

Resim 4 ve Resim 5'te ekran görüntüleri bulunan "Konularına Göre Sorular" ve "Soru Arama" başlıklı kısımlar, ilgili sitenin en fazla kullanılan alanına tekabül eder. İnsanlar, dinî anlamda merak ettikleri soruların cevaplarına konu başlıklarından hareketle ya da arama bölümünden arama yaparak ulaşabilmektedirler. Son derece kullanışlı olmakla birlikte bu sekmelerin yeniden düzenlenmesi, soru arama kısmının arka planını oluşturan algoritmaların gözden geçirilmesi önemli bir ihtiyaç olarak belirmektedir. Sözelimi herhangi bir kelime ile yapılan arama da karşımıza zaman zaman ilgisiz sonuçlar da çıkabilmektedir.

Resim 6: Diyanet İşleri Başkanlığı Resmi Twitter/X Hesabı @diyanetbasin

Resim 6'da Diyanet İşleri Başkanlığının Kasım 2011 tarihinde açılan resmî Twitter/X hesabına dair ekran görüntüsü görülmektedir. 389 bin takipçinin bulunduğu hesaptan daha çok Başkanlığın faaliyetlerine dair haber ve duyurular içeren paylaşımlar yapılmaktadır.

Resim 7: Din İşleri Yüksek Kurulu Resmi Twitter/X Hesabı.

Kasım 2018 tarihinde açılan ve 16 bin takipçisi bulunan Din İşleri Yüksek Kurulu Resmî Twitter/X Hesabı ise 2021 ve 2022 yıllarında yoğun ve etkili paylaşımlar yapmakla birlikte 22 Kasım 2022 tarihinden bu yana yeni paylaşım yapmadığı görülmektedir. Her yaştan insanın son yıllarda en fazla kullandığı, diğer kullanıcılarla yoğun etkileşime geçtiği, dinî anlamda tartışmalı pek çok konuya şahitlik ettiği Twitter/X platformunda Din İşleri Yüksek Kurulunun çok daha aktif yer alması elzemdir. Gündemde tartışma zemini elde etmiş konularla ilgili olarak insanları yönlendirme ve Kurulun yayımlanmış olduğu yeni fetvaları duyurma anlamında bu platformun

çok daha etkili kullanılması önemli bir ihtiyaçtır. Aksi takdirde gençler başta olmak üzere dinî konulara meraklı olan ve sahih dinî arayışın peşinde olan insanlar söz konusu dinî bilgiye erişme ihtiyacını başka mecralar aracılığıyla gidermek durumunda kalacaklardır.

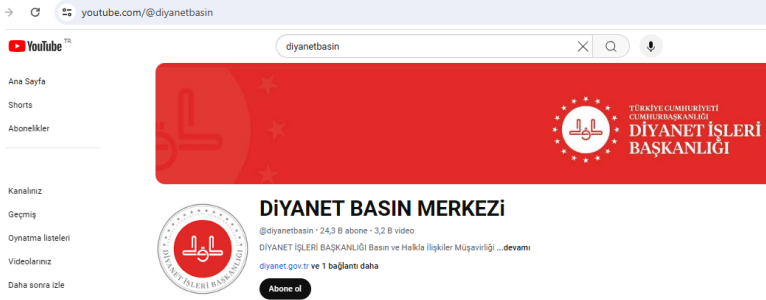
Resim 8: Diyanet İşleri Başkanlığı resmî Facebook sayfası.

19 Ekim 2011 tarihinde açılan Diyanet İşleri Başkanlığı resmî Facebook sayfasının 685 bin takipçisi bulunmaktadır. Facebook hesabının büyük ölçüde güncel paylaşım yapmadığı anlaşılmaktadır.

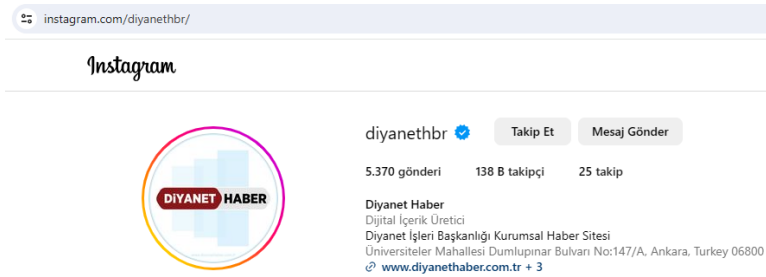
Resim 9: Din İşleri Yüksek Kurulu resmî Facebook sayfası.

15 Temmuz 2014 tarihinde açılan Din İşleri Yüksek Kurulu resmî Facebook sayfasının 15 bin takipçisi bulunmaktadır. Gençler son dönemlerde Facebook platformunu çok tercih etmeseler de özellikle orta yaş ve üzeri milyonlarca insanın bu platforma üye olduğu düşünüldüğünde, düzenli paylaşımlar yapılmayan bu hesabın çok daha aktif şekilde kullanılması gerektiği ortaya çıkacaktır.

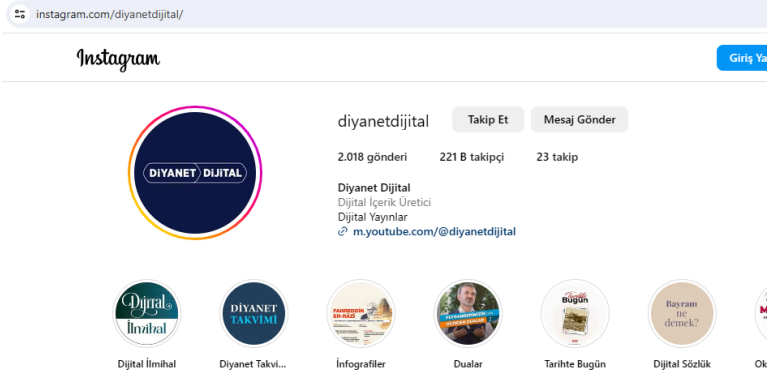
Resim 10: Diyanet Basın Merkezi YouTube Hesabı.

Diyanet Basın Merkezi YouTube Hesabı (@diyanetbasin) 6 Ocak 2012 tarihinde açılmış olup daha çok Başkanlığın faaliyetlerine dair video içerikler sunmaktadır.

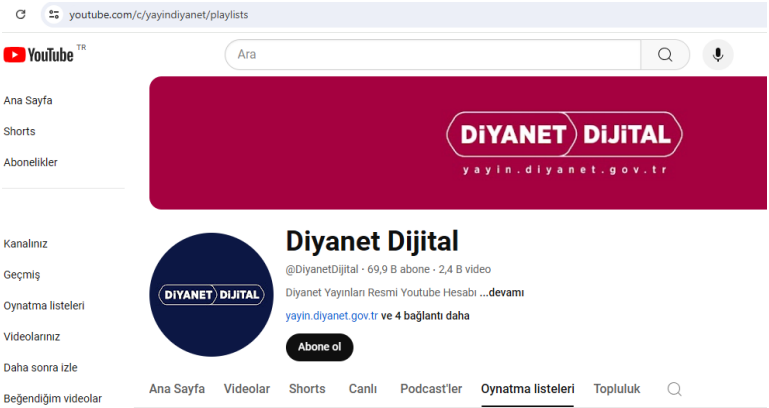

Resim 11: Diyanet Haber Instagram Hesabı.

138 bin takipçisi bulunan Diyanet Haber Instagram Hesabı da yine benzer şekilde Başkanlığın faaliyetlerini duyurmaktadır.

Resim 12: Diyanet Dijital Instagram Hesabı.

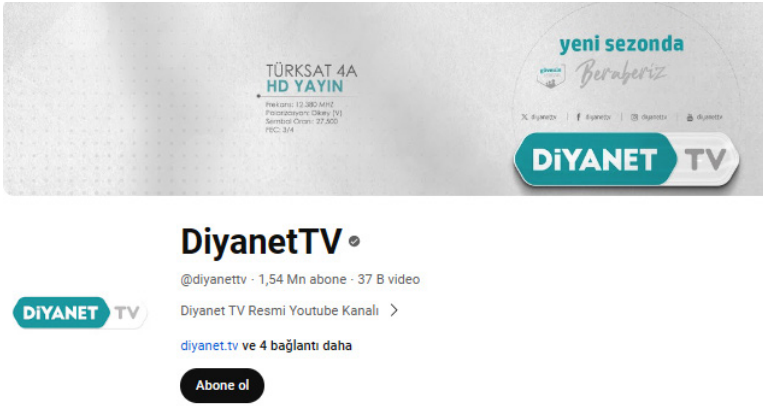
Resim 13: Diyanet Dijital YouTube Hesabı.

Başkanlık, farklı platformlarda çeşitli hesap adları altında ürettiği içerikleri son dönemlerde genelde @diyanetdijital hesaplarından paylaşmaktadır. Facebook, Twitter/X, YouTube ve Instagram'da aynı isimle açılan bu hesapların ortak özelliği, yukarıda bahsi geçen hesaplara kıyasla çok daha aktif ve etkileşim-

me açık paylaşım yapmasıdır. Bu hesaplar arasında en sık takip edilen Instagram ve YouTube platformları olmuştur ki Resim 12 ve Resim 13'te bunların ekran görüntülerine yer verilmiştir. Gerek ramazan ayında Diyanet TV'den yapılan yayınlardan kesilen dikkat çekici reels videolarıyla gerekse gündemde belli bir tartışma zemini oluşturmuş tartışmalı dinî konulara dair hazırlanan kısa videolarla @diyanetdijital hesaplarının aktif tutulduğuna önemle dikkat çekmek gerekir.

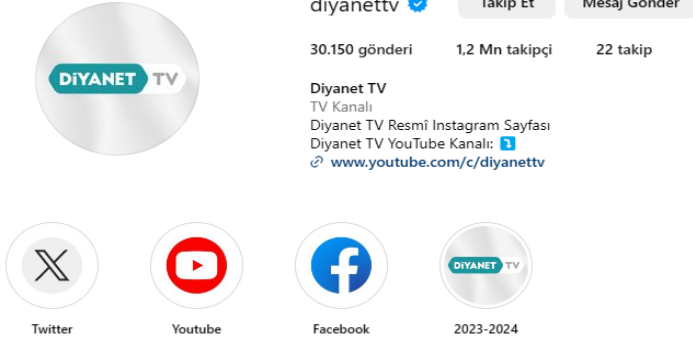

Resim 14: Diyanet TV Resmî Facebook Hesabı.

Resim 15: Diyanet TV Resmî YouTube Kanalı.

Instagram

Resim 16: Diyanet TV Resmî Instagram Sayfası.

Diyanet İşleri Başkanlığına ait farklı isimlerdeki hesaplar arasında en aktif şekilde paylaşım yapılan ve en çok takipçisi bulunan hesap/kanal ismi Diyanet TV'dir. Diyanet TV Resmî Facebook hesabının 1,7 (Resim 14); YouTube kanalının 1,5 (Resim 15), Instagram hesabının (Resim 16) ise 1,2 milyon takipçisi/üyesi bulunmaktadır. Diyanet TV'de yayınlanan hemen her programdan dikkat çekici kısımların sunulduğu bu hesap ve kanalların kitleleri yönlendirme konusunda önemli bir potansiyel taşıdığı görülmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı sahih dinî içerikleri insanlarla buluşturma konusunda önemli bir adım olarak mobil uygulamalar da geliştirmiştir. "Diyanet" kelimesiyle ios App Store'den yapılan taramada on beş civarında mobil uygulama karşımıza çıkmaktadır. Diyanet Elifba, Diyanet Hafız, Diyanet Namaz Vaktim, Diyanet Hac ve Umre Rehberi, Diyanet Kitaplık, Diyanet Dergilik, Diyanet Çocuk Dergi, Diyanet Çocuk Takvimi, Diyanet Radyo TV, Diyanet Kur'an Akademi, Sure ve Dualar, Namaz Rehberi, Kurban Rehberi bunlar arasında en fazla tercih edilen mobil uygulamalardır. Son zamanlarda bunlar arasın-

da yerini alan Diyanet Fetva uygulamasının önümüzdeki dönemlerde kullanıcılar tarafından çok daha fazla tercih edilmesi muhtemel gözükmektedir.

Sonuç ve Bazı Öneriler

Diyanet İşleri Başkanlığı, toplumu dinî konularda aydınlatma misyonunun önemli bir kısmını son çeyrek asırda hem konvansiyonel hem de yeni medya araç ve ortamları aracılığıyla yerine getirmektedir. Radyo ve televizyonla başlayan süreç, 1990'lı yıllardan itibaren internete, 2000'li yıllardan itibaren de sosyal medya platformlarına taşınmıştır. Nitel dokümantasyon tekniğiyle Diyanet İşleri Başkanlığının web sitelerini, sosyal medya hesaplarını ve mobil uygulamalarını mercek altına alan bu çalışma, bazı önemli sonuçlara ulaşmıştır. Dinî bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığının dijital fotoğrafının çok daha etkili hale nasıl getirilebileceği üzerine bir fikir yürütmenin ürünü olarak ortaya çıkan bu sonuçlar, aynı zamanda bir takım önerilere kapı aralamaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığının gerek resmî web sitesi gerekse Din İşleri Yüksek Kurulunun web sitesi incelendiğinde içerik olarak oldukça önemli bir çerçeveye sahip olmakla birlikte görsel ve kullanılabilirlik anlamında yetersiz olduğu görülmektedir. Bilhassa Din İşleri Yüksek Kurulu web sitesinin çok daha interaktif hale getirilerek insanların fetva arayışlarına cevap bulabilecekleri mahiyette bir formata dönüştürülmesi önemli bir ihtiyaçtır.

Diyanet İşleri Başkanlığının farklı sosyal medya hesapları ve kanalları, toplumun önemli bir ihtiyacına karşılık vermekle birlikte bunların, kullanıcıların yorumlarına ve sorularına çok daha fazla alan açan bir mahiyette yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Bunun yanı sıra ülkemizde milyonlarca insan tarafından kullanılan ve son zamanlarda giderek etkinlik alanı artan Twitter/X gibi mecralarda Din İşleri Yüksek Kurulu he-

sabından yeni fetvalara yönelik yeni paylaşımlar yapılmaması eksiklik oluşturmaktadır. Yine @diyanetdijital ve @diyanetttv hesapları/kanalları haricinde genel anlamda sosyal medya hesap ve kanallarının daha çok metin içerikli olduğu ve görsele yeterince yer verilmediği, dinî içeriklerin bu platformlardan büyük ölçüde aynı kelimelerle paylaşıldığı, platformların kendilerine özgü özelliklerini ve hitap ettikleri kitleleri çok dikkate almadan paylaşımların yapıldığını ifade etmek gerekir.

Başkanlığın Diyanet Elifba, Diyanet Hafız, Diyanet Radyo TV, Diyanet Kur'an Akademi gibi pek çok mobil uygulama geliştirmesi ve son dönemlerde bir de bunlara Diyanet Fetva'yı eklemesi takdire şayandır. Böyle bir uygulamanın geliştirilmesi son derece isabetli olmakla birlikte aranan sorular ile cevapların daha uyumlu hale getirilmesi, görselliğin artırılması ve yalnızca belli düzeyde dinî bilgiye sahip olanların değil herkesin faydalanabileceği bir kullanım kolaylığının oluşturulması gibi birtakım güncellemelerin yapılması yerinde olacaktır.

Başkanlığa ait web siteleri, sosyal medya hesapları/kanalları ve mobil uygulamalarının hemen hepsiyle ilgili varılan ortak sonuç, bunların web 1.0 veya web 2.0 formatında bir hüviyete sahip olduğu, büyük ölçüde tek taraflı bilgi akışını yansıttığı ve kullanıcıları yeterince aktif hale getiremediğidir. Burada Christopher Helland'ın *religion online* ve *online religion* kavram ikilisine atıfta bulunmak yerinde olacaktır. Buna göre internetin ilk ortaya çıktığı dönemlerde daha çok görülen *religion online*, internete "yukarıdan aşağı" kurumlaşmış bir iletişim aracı gözüyle bakmanın sonucu olarak dinin internet üzerinden tek yönlü olarak kaynaktan hedef kitleye aktarılmasını imlemektedir. Bu bağlamda herhangi bir dinin öğretileriyle ilgili bilgilerin sunulduğu ya da bir mezhebin, dinî grubun tanıtımının yapıldığı web siteleri *religion online* kapsamına girmektedir.

Siber uzamın interaktif bir ortam (medium) oluşturduğunu vurgulayan ve hiyerarşik olmayan "aşağıdan yukarıya" bir et-

kileşimi mümkün kılan *online religion* ise katılımcılara geleneksel dinî aktarım biçiminin dışında bir alan sunmaktadır. Kullanıcılar bu tarz web sitelerinde forumlar ve chat ortamları aracılığıyla dinî konularda karşılıklı olarak düşüncelerini paylaşmakta, gerektiğinde tartışmalar yapmakta, dolayısıyla oldukça aktif bir öğrenme sürecine dâhil olmaktadır. Bu bakımdan Helland, kullanıcıların diğer kullanıcılarla etkileşime geçmesi sonucu inançların birbirini daha fazla etkilediği, bu etkilerin sonucunda değiştiği ve dönüştüğü bir mecra sunması bakımından *online religion* tarzı web sitelerindeki öğrenme sürecini diyalektik bir süreç olarak tanımlamaktadır.¹⁹

Religion Online – Online Religion ayrımı çerçevesinde incelediğimizde Diyanetin gerek web sitesi ve sosyal medya hesaplarının gerekse mobil uygulamalarının pek çoğunun tek yönlü hiyerarşik bir iletişime mecbur bırakan *religion online* türünde olduğu sonucuna varmaktayız. Yapılması gereken, bireylerin doğrudan sorular sorabileceği, karşılıklı etkileşimi sağlayabileceği, sadece site/sosyal medya hesabı yöneticileriyle değil; yorum yapan diğer kullanıcılarla da dinî konularda fikir alışverişinde bulunabileceği *online religion* türünde web siteleri, sosyal medya hesapları ve mobil uygulamalar geliştirmektir.

Bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığının kurumsal dinî otorite anlamında geleceğini tesis etmek için çok daha farklı, bugünün şartlarına ve gençlerine hitap eden yeni bir plana ve eyleme geçmesi isabetli olacaktır. Hem web sitelerinin hem de sosyal medya hesaplarının çok daha etkileşime açık hale getirilmesi ve gerekirse profesyonel şirketler aracılığıyla bu platformların gençler başta olmak üzere toplumun her kesiminden insanın istifadesine sunulması önem arz etmektedir. Diğer yan-

¹⁹ Christopher Helland, "Online-Religion/Religion-Online and Virtual Communitas", *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*, ed. Lynn Schofield Clark vd. (Elsevier Science, 2000), 205-223.

dan resmî/kurumsal soğukluğu bertaraf edebilecek, resmî yüzü daha geri planda bırakabilecek farklı platformların kurulması, çok daha geniş kullanıcı kitlesini bu sitelere ve hesaplara çekecektir.

Bunların yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığının gelişen yeni teknoloji anlamında yapay zekâya odaklanması ve yapay zekâ uygulaması geliştirmesi yerinde olacaktır. Dinî içerikli yapay zekâ uygulamaları konusunda somut adımlar atılması, bu uygulamaların arka planında onlara veri sağlayacak dinî içerikler üretilmesine de alan açacaktır ki sahih olmayan dinî enformasyonun fazlaca yoğunlaştığı bir dönemde bu nokta da son derece mühimdir. Bu çerçevede sahih dinî içeriklerin yer aldığı güvenilir web/sosyal medya ortamlarının niceliksel anlamda fazlaştırılması, farklı hedef kitlelerine göre tasarlanmış, göze hitap eden yeni platformların hazırlanması gibi yapılabilecek önemli yeni görevler karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan pek çok saha araştırması²⁰ toplumun önemli bir kesiminin dinî bilgiler ve fetvalar konusunda Diyanet İşleri Başkanlığının basılı yayınlarına, web sitelerine ve sosyal medya hesaplarına güveninin olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Diyanet İşleri Başkanlığının, teknolojinin ve dijitalleşmenin geldiği yeni safhaya uygun şekilde kendisini uyarlaması ve topluma sahih dinî içeriği ulaştırma anlamında dijital ortamları çok daha etkin şekilde kullanması son derece önemlidir. Aksi takdirde toplumda geniş kitlelerce kabul görmeyen çok farklı dinî anlayışları savunan kişiler, topluluklar veya kurumların sosyal medya mecralarında yoğun ve dikkat çekici paylaşımlar yapmak suretiyle toplumda önemli bir yönlendirici güç elde etmesi kaçınılmaz olacaktır. Dijital dünyanın bu anlamda

²⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: DİB Yayınları, 2014); Metin Eken, *Çevrim İçi Dindarlık: M Neslinin İnanç Pratikleri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2021); Dereli, *Sanala Veda*.

sürekli mücadele edilmesi gereken bir uzam olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Kaynakça

- Ammerman, Nancy T. "Dinî Kimlikler ve Dinî Kurumlar". çev. Hüsa-mettin Arslan. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Michele Dillon. An-kara: Paradigma Yayınları, 2014.
- Ataman, Kemal – Vaughan, Kitty. "When 'Civil Religion' Becomes 'Po-litical Religion': The Special Case of Great Britain". *Ankara Üni-versitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 145-159.
- Barthes, Roland. *Çağdaş Söylenler*. çev. Tahsin Yücel. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Baudrillard, Jean. *Simülarklar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Anka-ra: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi -Modern İnsanın Yönelimi-*. çev. Mustafa Derviş Dereli. İst-anbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Ya-yınları, 2005.
- Castells, Manuel. *Ağ Toplumunun Yükselişi (Enformasyon Çağı: Ekono-mi, Toplum ve Kültür, Cilt 1)*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Chayko, Mary. *Süperbağ(lantı)lı: İnternet, Dijital Medya & Tekno-Sosyal Hayat*. çev. Berkan Bayındır vd. Ankara: Der Yayınları, 2018.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni -Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yakla-şımları-*. çev. ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2017.
- Çamdereli, Mete. *Din Ekranda Nasıl Durur*. İstanbul: Ketebe Yayınla-rı, 2018.
- Çuhadar, Mustafa. "Türkiye'de Kamu Hizmeti Yayıncılığı Açısından Dinî Temalı TV Programları ve Diyanet TV Program Türleri Üzerine Bir İnceleme". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (ME-DİAD)* 2(2), 237-266.
- Demiröz, Şenol. "TRT ve Özel Kanallarda Dini Yayınlar". *II. Uluslararası Dinî Yayınlar Kongresi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005.

- Dereli, Mustafa Derviş. *Bir Müslüman Sosyal Medyaya Nasıl Bakmalı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Dereli, Mustafa Derviş. *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Eken, Metin. *Çevrim İçi Dindarlık: M Neslinin İnanç Pratikleri*. Ankara, Nobel Yayınları, 2021.
- Görmez, Mehmet. “Sesli ve Görüntülü Yayıncılık Açısından Diyanet İşleri Başkanlığı”. *II. Uluslararası Dinî Yayınlar Kongresi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005, 35-38.
- Helland, Christopher. “Online-Religion/Religion-Online and Virtual Communities”. *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. ed. Lynn Schofield Clark vd. Elsevier Science, 2000, 205-223.
- Kurt, Abdurrahman. “Televizyonda Misyonerlik”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 1-36.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Merriam, Sharan. B. *Nitel Araştırma -Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber-*. çev. Selahattin Turan. Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- Postman, Neil. *Televizyon: Öldüren Eğlence -Gösteri Çağında Kamusal Söylem-*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Van Dijk, Jan. *Ağ Toplumunu*. çev. Özlem Sakin. İstanbul: Kafka Yayınları, 2016.

GELECEĞİN DÜNYASINDA DİYANET, DİN GÖREVLİLERİ VE SENDİKA ÜZERİNE KISA DEĞİNİLER

Kerim ALPTEKİN*

Giriş

Ülkemizin en saygın kurumlarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı, geçmişle kıyasladığında kuruluş misyonunun çok ötesinde görev ve etki alanına sahiptir. Bu yüzden konumu itibarıyla değişen gerçeklikler karşısında sürekli pozisyonunu güncellemesi büyük önem arz ediyor. Çünkü geleneksel dinî kurumların sosyo-kültürel alan başta olmak üzere toplumsal hayatın sokak aralarında canlılığını sürdürebilmesi, dinamik bir hayatta değerlerle duruş belirleyebilmesi tamamen hızla dönüşen toplumun ve akışkan hayatın gerisinde kalmasına bağlıdır. Dolayısıyla bu hızlı değişim karşısında Başkanlığın gelecek tahayyülünün olması gerekir. 21. yüzyıl için “post-metafiziksel, post-truth” çağ olacak gibi tanımlamaların yapıldığı bir zaman diliminde sendika olarak kurumun ilerle-

---

* Diyanet-Sen Genel Başkan Yardımcısı.

yen yıllarda hangi stratejiler üzerinden kendisini yenilemesi gerektiğini bir nevi tartışmaya açtık. Çünkü buna ihtiyaç var. Entelektüel seviyesi yüksek içeriklerle gerçekleştirdiğimiz programlar, Başkanlığımızın nitelik olarak daha üst seviyelere çıkmasına, zamanın ruhunu okuyabilmesine bir katkı niteliğindedir. Çalışmalarımızla bir taraftan bugünü resmederken aynı zamanda geleceği de tasarlıyoruz.

Gelecekte insanlığı nasıl bir dünyanın beklediği merakı sadece fütüristlerin değil psikoloji, sosyoloji, ekonomi, ekoloji ve teoloji gibi pek çok disiplinin kesiştiği ortak ilgi alanıdır. En güncel örneklerden biri olarak, gelecekte tüm sosyal alanları kökten değiştireceği düşünülen yapay zekânın sosyo-kültürel ve ekonomik hayata nasıl etki edeceği kaygısı kurumsal yapılarda ve haliyle dinî kurum ve yapılarda da endişe ve tartışmalara neden olmaktadır. Başkanlığın zihin dünyasının ve gündeminin içinde yaşadığı toplumdaki uzaklaşması hem sosyal zeminini kaybetmesine hem de toplumsal meşruiyetinin azalmasına sebep olacaktır. Böyle bir sonuç fiilen etkisizliği doğuracağı için kurumun sosyal gerçeklikten kopmaması gerekiyor. Köse'nin ifadesiyle "Artık bilim ve teknolojinin yürüngesine giren bir dünyanın ortasında kalmış bir din var." ve "Din, 18. yüzyıldan itibaren üç asırdır kendine rakip ilan ettiği birçok akım ve ideoloji ile karşılaştı. Pozitivizm, aydınlanma, endüstri devrimi, modernizm, hümanizm ve bireysellik bunlardan bazılarıydı. 21. yüzyılda ise yepyeni bir rakibi oldu: transhümanizm. Bu rakip, gelip geçici bir şey değil gibi ve sanki önceki rakiplerin süzölmüş hali. Eski rakiplerin hırpaladığı din, şimdi bu rakiple yeniden ringde. Din, eski rakipler karşısında bir şekilde ayakta kalmayı başarmıştı. Ama bu defa rakip, ağır sıklet unvanlı ve tehdit büyük. Dahası rakip, uzun süre ringden inmeyecek gibi. Yumrukların nereden geldiği belli değil ve giderek katlanıyor. Öldürücü yumruğun adı ise yüksek sıfatlı teknoloji. Hem de kuralları

ben koyarım edasında bir din gibi. Bu nedenle ona, teknoloji dini diyen bile var.”¹

Harari ise *Homo Deus* kitabında; “21. yüzyılın başında ilerleme treni bir kez daha perondan ayrılmak üzere. Bu belki de homo sapiens isimli perondan yapılacak son sefer olacak ve treni kaçırınların ikinci bir şansı olmayacak. Trende bir yeriniz olsun istiyorsanız bu yüzyılın teknolojisini, özellikle de biyoteknolojiyi ve bilgisayar algoritmalarının gücünü kavrayabilmeniz gerekiyor. Buhar makinelerinden ve telgraftan çok daha etkili olacakları gibi kullanım alanları da yiyecek, tekstil, araç ve silah üretimiyle sınırlı kalmayacak. Beden, beyin ve zihin, 21. yüzyılın temel ürünleri olarak konumlanırken bunları üretmeyi bilenlerle bilmeyenler arasındaki fark Dickens İngiltere’iyle Mehdi’nin Sudan’ı arasındakinden çok daha derin olacak. Hatta Sapiens ile Neandertaller arasındakinden bile daha büyük bir farka şahit olacağız. 21. yüzyılda ilerleme trenine yetişenler, yaratmanın ve yok etmenin ilahî kudretini elde ederken, geride kalanlar yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalacaklar.” diyor.² Yani demek istiyor ki, “Ashab-ı Kehf gibisiniz... Uyuyorsunuz. Yarın bambaşka bir dünyaya uyanacaksınız ama vakit geç olacak... Artık kutsal mekân Orta Doğu değil, Slikon Vadisi olacaktır. Bugün Google, Facebook ve Amazon sadece yeni cihazlar değil, yeni dinler yaratıyor, dinin vadettiği tüm geleneksel sözleri veriyorlar.”³

Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş da dünyanın temel meseleleri ve İslam dışı din ve inanç sahiplerinin İslam imajına zarar veren her türlü gerçeklik karşısında şunları söylüyor: “Bu noktada savunmacı olmanın ötesinde proaktif bir yönetimin belirlenmesi ve takip edilmesi önem arz etmektedir. Ortaya çıkan sosyal ya da düşünsel krizlere doğru, makul ve gerçekçi izah-

¹ Ali Köse, *Dinin Geleceği* (Ankara: Nobel Yayınları, 2023), XI, 268.

² Yuval Noah Harari, *Homo Deus, Yarının Kısa Bir Tarihi*, çev. Poyzan Nur Taneli (İstanbul: Kolektif Kitap, 2016), 286.

³ Ali Köse, *Dinin Geleceği*, 284, 285.

lar ve çözümler getirilememesi aslında temelsiz ve tutarsız bir takım yaklaşımların varlık alanı bulmasına neden olmaktadır.”⁴

Neticede yapay zekâ ve biyoteknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesi bugünü değiştirirken geleceği de kendi değerleriyle şekillendiriyor. Bu durum karşısında kurumsal dinin istikbalinin ne olacağı meselesi hayati öneme sahiptir. Geleceğin dünyasında özellikle dijital platformların içerisinde dine yönelik olumsuz saldırıların, yorumların önünü alabilmenin yolu bu mecraları kurumun kendi lehine kullanmasından geçiyor. Özellikle küresel ikna makinesine dönüşen sosyal medyada Diyanet, daha kuşatıcı, kapsayıcı, tatmin edici sivil içerikler üretmelidir. Bunun için özel bir birim olarak yeni sosyal medya uzmanları istihdam edilebilir. Hayatın ritminin bu mecralarda attığı düşünülüğünde sosyal medya başta olmak üzere dijital alanlara yatırım yapmak gelecek planlaması içerisinde en stratejik hamlelerden biri olacaktır. Çünkü bu mecralar, kirli bilgilerin sürekli el değiştirdiği, dinden kaçışa sebep olabilecek birçok içeriğin üretildiği sonsuz alan niteliğindedir. Bununla birlikte kurumun gelecek planlaması içerisinde personelin kalitesi, sosyal ve ekonomik durumu, adalet, liyakat ve şeffaflık gibi insan sermayesine gereken stratejik yatırımlar öncelenmelidir. Çünkü gelecekteki potansiyel değişimleri ve bu değişimleri tetikleyen dinamikleri düşündüğümüzde değişen koşullar karşısında hızlı bir şekilde reaksiyon geliştirebilmek kurumun en değerli varlığı olan çalışanlarına doğru yatırımlar yapmasına bağlıdır.

Dinî Hayatın Tüm Sorunlarını Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerinden Çözme Beklentisi

Bir asırlık Cumhuriyet tarihi boyunca laik sistem içerisinde varlığı, statüsü sürekli sorgulanan Diyanet İşleri Başkanlığı,

⁴ *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-IX*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 20.

din-devlet ilişkileri bağlamında sürekli tartışmaların merkezinde yer aldı. Diyanet sadece onun laik sistem içerisindeki varlığını sorgulayanlar tarafından değil, cami cemaati, dinî grup ve cemaatler tarafından yani “içeriden” de eleştiri ve tartışmalara konu olmakta; adeta Diyanetin ülkedeki tüm dinî, manevi ve ahlaki problemleri çözüme kavuşturması beklenmektedir. Bu “baskı” veya “beklenti” bazen yerinde bazen de ayağı yere sağlam basmayan projeler ve uygulamaların personele yaptırılması sonucunu doğuruyor. Ülkede sanki ilahiyat fakülteleri, Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı ve bunlara bağlı alt birimlerin manevi ve ahlaki alanla ilgili hiç yükümlülükleri yokmuş gibi deizmin artmasından cinayet ve yolsuzluklara kadar tüm problemlerde Diyanet sorumlu tutulabilmektedir.

Genel bir değerlendirme olarak Başkanlığın dışarıdan bakıldığında görülmeyen, içeriden bakıldığında ise görevliyi belli vakitlere bağlayan, resmî olmayan görevleri de kapsadığı geleneksel, tarihsel bir misyonu da devam ettirdiğini göz önünde bulundurmak gerekiyor. Yani din görevlileri hakkında toplumun beklentisi, bir kanaat önderi olarak mahallesinin güvenilen, danışılan, dargınlar arasını bulan, gençlerle iyi iletişim kurabilen, devlet ile millet arasında adeta bir kaynak punto işlevi gören misyon beklentisi öne çıkıyor. Bu yönüyle din görevlilerinden misyonlarını daha fazla yerine getirmeleri beklenebilir. Fakat, kurumun tek başına dinî sorunların tamamını çözmesini beklemek gerçekçi yaklaşım olmayacaktır. Başta siyasi iradenin, paydaş kurumların ve sivil-dinî yapıların da kendilerini gözden geçirerek taşın altına ellerini koymasıyla dinî alanla ilgili problemler asgari seviyeye düşürülebilir.

Sendikalar ile Kurum İlişkisi

Sendika yöneticiliğinin gereği olarak sürekli hem merkez hem de taşra teşkilatlarında programlar düzenliyor, şubelerimizin yaptığı etkinliklere katılıyoruz. Bu gidiş gelişler sayesinde

hem taşrada görev alan hocalarımızın isteklerini, şikâyetlerini birebir dinliyor hem görevli profilini görüyor hem de illerimizin sosyo-kültürel ve dinî hayatını gözlemleyebiliyoruz. Sürekli saha ile sıcak ve canlı ilişki içerisinde olmamızdan dolayı kurumun gelecek planlamasında söylemlerimizi, raporlarımızı dikkate almasının önemli olduğuna inanıyoruz. Sendika olarak sahip olduğumuz imkân, birikim ve saha deneyimlerimiz ile değişen, dönüşen ve hatta yıkıma maruz kalan toplumsal yapı karşısında din hizmetlerine ve personele dair birtakım görüş ve önerilerimizi beyan etme hakkımız ve görevimiz olduğunu düşünüyoruz. Fakat nedense sendika denince birçok yöneticinin zihninde olumsuz bir imge oluşuyor; zaman zaman karşı durma, mesafeli olma, varlığından rahatsız olma gibi durumlarla da karşılaşabiliyoruz. Bu durumun oluşmasında sendika kaynaklı etkenler de söz konusu olabilir. Ancak karar alma süreçlerine kurumun en büyük sivil ayağı ve başarı hikâyesi olan sendikamızın yapabileceği katkılar göz ardı edilmemelidir. Kaldı ki bugüne değin düşünce ve kıyafet özgürlüğünden memurlara cuma ve hac iznine, Teşkilat Kanunu'nun çıkarılması için imza kampanyasından Diyanet Akademisinin kuruluşuna kadar onlarca meselede sendikanın ciddi katkı ve destekleri olduğu gibi kurumun itibarına yönelik her türlü haksız itham ve iftiralara karşı basın açıklamaları ve hukuki adımlarla da Başkanlığımızın yanında yer aldığımız herkesin malumudur.

Sendikalar ve kurumlar arasında zaman zaman çatışma ve problemlerin yaşandığı görülebilir. Bunu doğal olarak değerlendirmek lazım. Hele hele Başkanlığın hiyerarşik bünyesiyle, geleneksel kodlara uygun yapısından kaynaklı olarak sendikalara karşı mesafeli tavrı anlaşılabilir. Sendikanın yapısı gereği tabandan gelen tepkiyi, sıkıntıyı direkt karşılayan bir özelliği var. Çalışanların sendikaya/sendikacılara, kurum ve sendikayla ilgili düşünce ve eleştirilerini doğrudan ve daha "cesaretli" bir

şekilde iletme imkânının olduğu bilinmektedir. Doğrudan tabanın istekleriyle muhatap olan sendika/sendikacı, yöneticilere sahanın problemlerini iletince haliyle kurum ve sendika arasında gerginlikler yaşanabilmektedir. Sendikacının politik hassasiyetleri ya da bürokratik hiyerarşiyi hesaba katmadan doğrudan muhatap olduğu konuları kendisi de direkt ilgililerine iletmesi tabii ki hoş karşılanmayabilir. Fakat sendikaların varlık nedenlerinin yasal, hukuki ve insani gerekçelerinin olduğu her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

Diyanet Sivil Toplum İlişkisi

Yaşadığımız çağ, sivil toplumun ağırlığının arttığı bir zaman dilimini ifade ediyor. Sivil toplum örgütlerinin dışarıdan bakışla mevcut kurulu düzene, cari olan kurumsal politikalara ve toplumsal meselelere karşı takındıkları tavırlar ile alternatif içerikler üretmeleri, farklı açılardan kurumlara vizyon belirlemeleri her geçen gün ilgi odağı olmalarını sağlıyor. Başkanlık etki alanını genişletmek ve itibarını yükseltmek için üniversitelerde öğrenci kulüpleri dâhil yerel, bölgesel ve genel olarak faaliyet gösteren sivil toplum örgütleriyle iş birliğini artırmalıdır. Başkanlığın çatı örgütlenmesinde baş olduğu bir organizasyonda lojistik ve insan kaynağı desteğiyle sözü, faaliyeti, fikri, müktesebatı ve tavsiyeleriyle sorunlara karşı duyarlılığı olan sivil toplum örgütleriyle dirsek temasına geçilmelidir. Burada hangi sivil toplum örgütünün muhatap alınacağı meselesi kurumun belli hassasiyetleri üzerinden faaliyet alanları, topluma katkıları dikkate alınarak belirlenebilir. Bu ilişki süreci, inanç tabanlı sivil-dinî yapıların mevcut durumlarını eleştirel yaklaşımla gözden geçirerek yenilendikleri bir dönemin başlamasına da vesile olabilir.

Diyanetin kendi içerisinde çok kaliteli akademik programlar yapmasını yeterli görmek doğru bir yaklaşım değildir. Yeni politika ve strateji üretme mekanizmalarında sivil toplumun

yer alması toplumsal meşruiyet zeminini genişletmesine ve genel kabul seviyesini yukarılara taşımasına katkı sağlayacaktır. Sözelimi, dijital tekno kültürün hâkim olduğu alanlara karşı iş birliği, Kur'an kurslarının mekân, eğitici, eğitimin içeriği gibi sorunlarında, dinî eğitim odaklı sivil dinî kuruluşların ve medreselerin din dillerinden dinî eğitimleri müfredatına, cami mimarisinden estetiğine kadar birçok konu Başkanlık, akademi ve sivil toplum işbirliğiyle değerlendirilmelidir. Burada amaç, sivil toplumun toplumsal fayda üreten itici gücünden, çözüm odaklı birikiminden, etkileşimi artıran potansiyelinden yararlanmak ve geleceği birlikte inşa etmek olmalıdır.

Diyamet Çalışanlarının Problemlerine Genel Bir Bakış

Bu başlık altında Diyanet personelinin çeşitlenen ve derinleşen genel problemlerine dikkat çekmeye çalışacağım. Dile getireceğim konular hem din görevlisi hem de sendikacı kimliğiyle sahadan elde ettiğim bilgilere dayanmakta olup, sendikanın kurumsal ve resmî görüşleri anlamına gelmemektedir.

Beklentilerin merkezî konusu olarak en başa enflasyonist ortamın yarattığı hayat pahalılığı karşısında tüm çalışanların enflasyon farkı ile refah payı alma isteklerini koyabiliriz. Taban maaşa yapılacak her artış emekliliğe de yansyacağından bu istek çalışanın ömrünün sonuna kadar etkileneceği bir konudur. Genel idare ve yardımcı hizmetler sınıflarında çalışanların özlük ve ekonomik haklarında iyileştirmenin olması önemli beklentilerdendir. Eş tayini konusunda aile bütünlüğünün hesaba katılarak kolaylıklar tanınması insani bir adım olacaktır. Kariyer sınıflandırmasında yeteri kadar kadronun ayrılması, ayrıca mevcut unvanlara ödenen ücretlerin az olması da büyük tepkilere sebep olmaktadır. Oysa Millî Eğitim Bakanlığında yasalaşan kanuna göre hem uzman hem de başöğretmen kadrolarında sınır yoktur. Öğretmenlerde on yılını dolduranlara uzman, yirmi yılını dolduranlara da başöğretmen-

lik hakkı veriliyor. Aynı uygulamanın Diyanette de olması halinde çalışma azmini ve kurumsal aidiyeti artıracığında şüpheli yoktur. Uzman ve baş imam, baş vaiz, baş Kur'an kursu öğreticisi gibi unvanlarda kadro sayılarının artması demek, din görevlileri açısından olumlu bir gelişme olacaktır.

Vaizlik, murakıplık, eğitim ve din hizmetleri gibi farklı unvanlardaki hocalarımızın özlük hakları konusunda haklı talepleri vardır. İl müftüsü atanma kriterlerinin daha şeffaf ve adil olmasının beklentisi ilçe müftüleri tarafından yüksek sesle dile getirilmektedir. Hac ve umre görevlendirmelerinde sınavsız kontenjan ayrılmasının isteği de yoğun talep görmektedir. Yüzlerce, hatta caminin büyüklüğüne göre binlerce cemaate önderlik eden bir görevlinin yirmi kişilik, kırk kişilik gruplara rehberlik yapamayacağını düşünmek doğru değildir. Bu konuda pilot il uygulamasıyla emekliliği yaklaşan ve hiç hac ve umreye gitmemiş görevlilere umre imkânı verilebilir.

Diğer bir sorun ise lojmanlar meselesidir. Cami hizmetleri, din görevlilerinin camiye çok yakın mesafede ikametini zorunlu kılan bir meslektir. Bu bakımdan özellikle kent merkezlerinde lojman olmaması görevlilerin cami tercihlerini doğrudan etkilemektedir. Çünkü bir yandan yüksek kira gideri, diğer taraftan küçük ölçekli kasaba ve ilçelerde kiralık ev bulma sıkıntısı ortaya çıkmaktadır. Var olan lojmanların küçük ve bakımsız olması, mülkiyetinin ise Diyanette bulunmaması ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Ayrıca yeni yapılan camilerin lojman ihtiyacı da en baştan düşünülmalıdır.

Birçok konuda olduğu gibi, çeşitli vesilelerle camilerde toplanan yardımlarda da cami görevlileri ön planda olmakta, neticede yardım duyurusunu onlar yapmaktadır. Özellikle cuma namazları sonrası cemaatten yardım talepleri zaman zaman sitem konusu olabilmektedir. Görevlilerin sıcak para ile ilişkisini aza indirecek bazı yollar bulunabilir. Ayrıca her fırsatta Türkiye Diyanet Vakfı için ellerinden gelen çabayı gösteren din görevlileri,

vakıftan da ilgi ve destek beklemektedir. Bu beklentiler içinde, üniversitede okuyan çocuklarına her yıl için burs imkânı verilmesi söylenebilir. Şu an için sadece ilk yılda başvuru yapanlara verilen burs konusunu Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması'nda, "*Diyanet Vakfının öğrenci bursu verme konusunda Diyanet mensuplarının çocuklarına öncelik vermesini desteklerim.*" görüşüne %79,9 katılım çıkmıştır.⁵

Derneklerle müftülük ve cami görevlileri arasındaki ilişkilerde de zaman zaman problem yaşanabilmektedir. Dernekler elbette cami hizmetleri için önemli olmakla birlikte, bazı durumlarda müftülük ve cami görevlilerine karşı tatsız tutum ve davranışlarda bulunabilmekte, bazen de cami ihtiyaçlarının karşılanmasında geri durabilmektedir. Nitekim sendikamızın araştırmasında katılımcıların %59,5'i, "*Cami dernekleri camilerin ihtiyaçlarını karşılamakta duyarsızdır.*" fikrine katıldığını ifade etmiştir.⁶ Cami derneklerinin ya da caminin yapımına öncülük eden kişi/kişilerin caminin ve camiye ait binaların mimarisinde müftülük ve Diyanetle iş birliği içinde olmaları önem arz etmektedir. Caminin yapımında ya da herhangi bir ihtiyacının karşılanmasında katkı sunan kişi veya kişilerin müftülük ve din görevlileri üzerinde baskı ya da yönlendirme çabası içine girmelerine müsaade edilmemelidir. Din görevlilerinin, izin günlerinden görev yapma şekillerine kadar birçok alanda zaman zaman müdahaleyle karşılaştıkları bilinen bir durumdur. Genellikle buldukları yerde ekonomik ve siyasi güç sahibi olan dernek yöneticileri tarafından gösterilen bu tutum ve davranış karşısında, idareciler de çekingen davranabilmektedir.

Sahada yaşanan sıkıntılar yüzünden sendikamızın dönem dönem kurum ile din görevlileri arasında sıkıştığı da bir gerçek-

⁵ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, haz. Recep Kaymakcan, Serkan Yurdakul (Ankara: Diyanet-Sen Yayınları, 2023), 66.

⁶ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 43.

tir. Bu konuda en güncel örneklerden biri maaş ödemelerinin yapılacağı bankalar melesidir. Din görevlileri veya sendikanın katılım bankalarıyla yapılacak anlaşmaya sıcak bakmalarının yanında, katılım bankalarının kendilerine sunacakları şube ve ATM hizmetlerinin yaygınlığı, ulaşılabilir olmaları ve diğer bankalar seviyesinde eşit fırsatlar, hizmetler, imkânlar sunabilmeleri de önem taşımaktadır. Bu bakımdan son zamanlarda sendika ile kurum arasındaki önemli konu başlıklarından birini maaş anlaşması oluşturmuştur. Nitekim sendikanın araştırmasında, “*Diyanetin maaş, promosyon anlaşmasını zorunlu olarak katılım bankalarıyla yapmasını onaylıyor musunuz?*” sorusuna katılımcıların %64,7’si “hayır” cevabı vermiştir.⁷

Sendikaya ulaşan problemlerle ilgili dikkat çeken konulardan biri de kurumun aylık çıkardığı yayınların veya bazı kitapların abonelikleri ya da satın alınmasına yönelik taleplerdir. Genellikle müftüler/idareciler tarafından görevlilerin kitaba yönelmelerinin yollarını açmak yerine mobbingi andıran uygulamalarla yaklaşılmaması din görevlilerinin tepkilerine neden olabilmektedir. Sendika da din görevlilerinin kendilerini geliştirmesi, kurumun ve vakfın yayınlarının takip edilmesi konusunda kurumla aynı düşünmekle birlikte, bunun bir zorlamaya tabi tutulmaması gerektiğini düşünmektedir. Anket çalışmasında da “*Personel süreli yayınlara abone olmaya zorlanmamalıdır.*” sorusuna katılımcıların %84,5’i “katılmıyorum” cevabını vermiştir.⁸ Bu oranın yüksekliği karar alıcılar için sadece önemli bir veri değil aynı zamanda okumaya teşviğin dayatmacı, otorite diliyle olmayacağıının ifadesidir.

Sonuç

Diyanet-Sen yönetimi olarak Başkanlığın toplumsal alanın tüm katmanlarında etkili din hizmeti yürütülebilmesinin ge-

⁷ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 60.

⁸ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 66.

rekliliği ve niteliği üzerine çalışmalar yaparken aynı zamanda personelinin tamamının sosyal, ekonomik ve özlük haklarını 4688 sayılı Kanun gereği kronikleşmiş veya güncel birçok konuyu Kurum İdari Kurulu, Kamu Personel Danışma Kurulu ve Toplu Sözleşme gibi yetkili organlarda masaya taşıyarak çalışanların sesi olmaya ve Memur-Sen ile çözüm üretmeye çalıştığımızı belirtmek istiyorum.

Küresel ölçekte gelişen, büyüyen sorunlar, kuşatmalar, tehditler ve içeride biriken problemler karşısında ne Başkanlığın ne de sendikaların zamanın dışında kalma, var olanla yetinme, görmezden gelme gibi bir lüksünün olmadığı açıktır. Bu konuda, bir kısmı bu çalıştayda da dile getirilen konuların ivedilikle gündemimizdeki yerini alması gerekmektedir.

Başkanlığın idealize ettiği hedefleri yakalayabilmesi için öncelik sıralamasını yapması da önemlidir. Önce içinde yaşadığımız reel toplum yani muhatap olduğumuz kitle tüm sosyal olgu ve dinamikleriyle tanınmalı, teşhis edilmelidir. Nasıl bir toplumsal yapı ile karşı karşıyayız? Bu toplumsal yapı iç ve dış etkenlerle gelecekte nasıl bir sosyolojiye evrilebilir? Bu gerçeklikler ve olasılıklar karşısında sahip olduğumuz insan kaynaklarının yeterliliği ile geleceğin dünyasına hazır mıyız? Merkezî sorunlarıyla önümüzdeki gerçeklere bakarak geleceğe emin adımlarla yürünmek isteniyorsa taze bir perspektif geliştirilmelidir.

Bunun için yeni toplumu sosyolojik olarak doğru okuyabilecek ve ona göre yeni bir fıkıh anlayışından dijital dünyadaki görünürlüğe, bugüne hitap etmekten geleceği öngörmeye kadar işlevsel yeni birimler kurulmalıdır. Hedeflerini var olan insan kaynağıyla gerçekleştireceği için çalışanların bilgi seviyelerini belli bir standarda yükseltecek ve niteliklerini besleyecek dinamiklerle birlikte kurumun personelinin ekonomik refahını, huzurlu çalışma ortamını, daha adil ve insancıl yaklaşımı odağına alan yönetim ruhuyla hareket etmesi çalışanların motivasyonlarını artıracaktır.

“YENİ TÜRKİYE YÜZYILINDA DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÇALIŞTAYI” ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Mustafa BAKIRCI*

Tebliğlere Yönelik Genel Değerlendirmeler

Bu yazı, 22 Şubat 2024 tarihinde Ankara’da Diyanet-Sen tarafından organize edilen, “Yeni Türkiye Yüzyılında Diyanet İşleri Başkanlığı Çalıştayı”nda sunulan tebliğlere ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili bazı konulara kısa değiniler yapmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan öncelikle, Memur-Sen Genel Merkezinin konferans salonunda gerçekleşen çalıştayın açılış konuşmasını ve açılış konferansını değerlendirmek, sonrasında ise oturumlarda sunulan tebliğlere geçmek; devamında ise, bir kısmı tebliğlerde de dile getirilen, Diyanetle ilgili bazı konu ve tartışmalara dair kısa değerlendirmeler yapmak istiyorum.

Diyanet-Sen Genel Başkanı Ali Yıldız’ın açılış konuşmasında el aldığı konulardan biri, yeni anayasa tartışmalarında Diyanet İşleri Başkanlığının konumu idi. Bu konunun “Diyanet-Sen’in gündeminde ve takibinde” olduğunu ifade eden Yıldız,

---

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

2023 yılında Diyanet-Sen olarak yaptıkları, “Diyanet Çalışanlarının Sorunları ve Beklentileri” başlıklı çalışmadan bahsetti.¹ Raporu, başta Diyanet İşleri Başkanı olmak üzere tüm il ve ilçe müftülerine takdim ettiklerini ifade etti. Başkanın ayrıntılarına girmediği ancak diğer başlık altında bazı çarpıcı verilerine yer verdiği rapora/çalışmaya dikkat çekmek istediği açtı.

Yıldız’ın konuşmasının devamında “Diyanet İşleri Başkanlığı, ilahiyat fakülteleri ve imam hatip okullarının birbirlerini tamamlayıcı unsurlar” olduğuna vurgu yaptıktan sonra, “140 bin personeliyle Diyanet İşleri Başkanlığının ve sayıları yüzü aşan ilahiyat fakültelerinin günümüz insanının dinî hayatına ve sorunlarına ne kadar cevap üretebildiği, ürettiği bilgilerin ne ölçüde toplumsal karşılığının olduğuna” yönelik soruları dikkat çekiciydi.

Çalıştayın açılış konuşmasını Osmanlı-Türk modernleşmesi ve özellikle bu sürecin günümüze kadar din ve kültürle bağlantılı konuları hakkında çok önemli çalışmalar ortaya koymuş; benim de hem yüksek lisansta dersini aldığı hem de yüksek lisans tezimi yazarken birçok görüşmemizde/konuşmamızda ufkumu açan değerli hocam Prof. Dr. İsmail Kara Hoca yaptı.

İsmail Kara Hoca’nın, “Cumhuriyet’in Temel ‘Dinî’ Kurumunu Bir Asır Sonra Yeniden Değerlendirmek (İmkânlar ve Problemler)” başlıklı konuşmasının hemen başında, aslında birçok çalışmada açıkça görülebilecek olan, “Türkiye’de ‘dinî’ yada ‘seküler’ hangi mesele olursa olsun, bu meseleleri, kendilerini çevreleyen konularla birlikte müzakere etmek” şeklinde özetlenebilecek yaklaşımını görüyoruz: “Diyanet İşleri Başkanlığının ve onun etrafındaki hemen bütün meselelerin, bir asırlık tarihi boyunca müstakil ve kendisiyle sınırlı meseleler ol-

¹ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, haz. Recep Kaymakcan, Serkan Yurdakul (Ankara: Diyanet-Sen Yayınları, 2023). Yayının dijital nüshası için bkz. <https://www.diyansen.org.tr/dokuman/calisansorunlar.pdf>.

madığını, Cumhuriyet idaresi ve ideolojisinin din-laiklik politikaları ve anlayışları başta olmak üzere bürokrasi, eğitim-din eğitimi, hukuk anlayışı, İslam dünyasıyla münasebetler gibi birçok problem alanının bir parçası olarak kendine yer aradığını/yer bulduğunu hatırlatmak lazım. Kurumun problemleri ve imkânları bunların arasında oluşuyor.”

Kara, esasında Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik değerlendirmelerini, “bir kurumsal yapının ne olduğu/ne olmadığı konusunun, birbiriyle irtibatlı asgari üç unsurdan söz açmakla mümkün olabileceği” teorik yaklaşımı üzerine inşa etti. Bunlar: “Kurucu fikir yahut kuruluş felsefesi”, “Bütün kademeleriyle müesseseseleşme” ve “Kurumun üslubu, kendini ifade ediş biçimleri; bunlara işaret edecek unsurların, sembollerin ete kemiğe bürünmesi, belirginleşmesi, yer(li)leşmesi.” Kara’nın, bunların ne anlama geldiği ya da bu maddelerden ne anlaşılması gerektiğine dair açıklamalarından sonra, özellikle büyük önem arz ettiği anlaşılan, “Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş aşamasında açıklıkla ortaya konmuş yahut sonradan iliştilenmiş-yüklenmiş bir kurucu fikri var mı?” sorusuna, “cevapsız bir soru” olarak dikkat çekmesi ve özellikle “muğlak ve müphem” alanların kullanılışlığına dair değerlendirmesi önemliydi.

Kara, konuşmasının devamında, “Kurucu fikri tasrih edilmeyen Diyanet İşleri Başkanlığının kendi sahasında bir devamlılığa mı yoksa bir farklılaşma ve kopuşa mı işaret ettiği meselesini” ele alarak, esasında Cumhuriyetin birçok kurum ve düşünce yapılarını da kapsayan, “devamlılık-kopuş” yaklaşımını Diyanet kurumu üzerinden değerlendirmeye tabi tuttu.

Kara’nın, “Diyanet’in din anlayışının ve Türkiye’deki her seviye ve fikirdeki dindarlarla, dinî gruplarla, daha geleneksel bir karakter gösteren cemaat ve tarikat yapılarıyla münasebetlerini” ele aldığı kısımda, “Diyanet İşleri Başkanlığının din anlayışını ana hatları itibarıyla ‘kaynaklara dönüş’ fikri etrafında kurulup gelişen Yeni Selefî din anlayışı” şeklinde tanımlama-

sı oldukça dikkat çekiciydi. Konuşmasının devamında Diyanetle dinî grup ve cemaatler arasındaki ilişkilerden, daha birçok konuya dair görüş ve değerlendirmelerde bulunan Kara, “Cumhuriyet’le yaşıt bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bütün problemlerine ve yetersizliklerine rağmen soğukkanlılıkla ve bütün yönleriyle iyi değerlendirilebilirse kıymetli bir tecrübe” olduğu ve Diyanetin “en yukarisından en aşağısına kadar tüm personelinin bugünkünden daha fazla ve ciddi emek sarfederek, meslekî kabiliyetlerini geliştirmesinin, bir üslup kazanmasının” gerekliliğine vurgu yaparak konuşmasını bitirdi.

Birinci oturumun moderatörlüğünü, Türkiye’de din sosyolojisi alanının önemli isimlerinden Necdet Subaşı Hoca yaptı. Sonraki süreçte Necdet Hocamdan bu kitaba katkı sunması konusunda ricada bulundum ve Necdet Hoca’nın “Gözetim ve İnşa -Paradoksal Laiklik ve Diyanet İşleri Başkanlığı-” başlıklı kapsayıcı yazısı İsmail Kara Hoca’nın yazısından sonra okuyucunun istifadesine sunulmuş oldu.

Birinci oturumun ilk konuşmacısı, “2. Yüzyılın Eşiğinde Diyanet’in Anayasal Görevi” başlığı ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi Hasan Sayım Vural idi. Vural’ın bildirisini kitapta “Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasal Statüsünün Gelişimi ve Ögeleri” başlığı şeklinde yer aldı. Vural tebliğinde öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki statüsünün hangi aşamalardan geçtiği üzerinde açıklamalarda bulundu. Kurumun hukuki temellerinin gelişiminde üç farklı aşama olduğuna işaret eden Vural, bu aşamaları 1924 yılında Diyanet İşleri Reisliği adıyla kuruluşu, ilk defa kendi adını taşıyan bir başlık altında müstakil bir maddede düzenlendiği 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası ile başlayan ve devam eden süreç olarak tanımladı. Konuşmasının devamında Diyanetin hukuki sürecine dair detaylı bilgiler veren Vural’ın özellikle “eşitlik” ve “laiklik” bağlamında yaptığı değerlendirmeler ise dikkat çekiciydi.

Birinci oturumun ikinci konuşmacısı, “Diyanet İşleri Başkanlığının Kurucu Fikriyatı” başlıklı tebliğiyle Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Hicret K. Toprak idi. Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili yapılmış önemli tezlerden² birinin sahibi olan Toprak, Türk modernleşmesinde dinin nasıl bir etki alanına sahip olduğu konusunda sonra hilafetin ilgası ve Riyasetin kurulmasındaki temel misyonun ne olduğu konusuna değindi. Toprak’ın, “Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşundan itibaren devlet ve toplum arasında bir sıkışmanın ve yer yer de uzlaşma arayışının izlerini taşıyan” bir kurum olduğu tespiti dikkat çekiciydi. Toprak’a göre bu yüzden, “Başkanlığın kadroları erken dönemden itibaren rejimin beklentileriyle dinin yerleşik sabite ve formlarını toplumsal talepleri de karşılayacak bir vasatta buluşturma konusunda bir hayli zorlanmışlardı.”

Birinci oturumun üçüncü konuşmacısı, Samsun Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi Mehmet Talha Paşaoğlu idi. Paşaoğlu, “Diyanet’in Toplumunu Aydınlatma Misyonunun Yeniden Yorumlanması” başlıklı tebliğinde, “Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren din politikalarının hiçbir zaman karar alıcılardan bağımsız olmadığı” altını çizdi. Paşaoğlu’nun, Diyanet İşleri Başkanlarından Prof. Dr. Ali Bardakoğlu’na referansla, Başkanlığı beş dönem içinde değerlendirmesi dikkat çekiciydi. Tebliğinin devamında, “Akseki’den 1980’lere Diyanet”, “Diyanet’in ‘Toplumunu Aydınlatma’ İşlevi” ve “21. Yüzyıla Tevarüs Eden ‘Anayasal Görev’” alt başlıkları içinde çeşitli değerlendirmeler yapan Paşaoğlu’nun *Diyanet Aylık Dergi*’ye yönelik değerlendirmeleri önemliydi. “Diyane-

² Hicret Kiraz Toprak, *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyeti’nde İslam’ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2017); Hicret K. Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet (Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı)*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).

tin Avrupa Birliği sürecinde kendini toplumsal barışa katkı yapabilecek bir aktör olarak gösterip öne çıkardığı” yorumunu yapan Paşaoğlu, 15 Temmuz darbe teşebbüsü sonrasında ise Başkanlığın, “din istismarı ve FETÖ ile mücadelenin ana hatlarını oluşturacak olan başkasının güdümünde yaşama, kendi aklıyla hareket edememe, birilerinin fetvaları ile sorumluluktan kurtulmaya çalışma gibi eğilimleri ve olguları ‘dindar birey’ olmanın önündeki engeller olarak tasvir ettiğine” dikkat çekti. Başkanlığın 2003-2017 arasındaki yayınlarını değerlendiren Paşaoğlu, Diyanet-siyaset ilişkisine dair değerlendirmelerde bulundu ve adeta kamu kurumlarının kamu çıkarları konusunda inisiyatif alma noktasında devletle/siyasetle kaçınılmaz bir ilişki içinde olduğuna dikkat çekti.

Birinci oturumun son konuşmacısı ise din sosyolojisi alanında akademik çalışmalarına devam eden Aslıhan Gül idi. Gül, “Batılı Ülkelerde Laiklik ve Laikliğin İslam Dünyasında Uygulama Pratiği Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı” başlığını taşıyan tebliğinde laikliğin Batı toplumları için nasıl bir tecrübe olduğuna yönelik giriş bilgilerinden sonra, Batı’daki din-devlet ilişkilerine ve çeşitliğine yönelik değerlendirmelerde bulundu. Tebliğinde, “Din ve devlet işlerini ayırdığını anayasasında beyan eden bir ülke olan Türkiye Cumhuriyeti’nin bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığının dinî hayatın organizasyonu ve Müslüman toplumun bir ihtiyacı olarak dinî bilginin aktarılması ve ibadet yerlerinin yönetilmesi noktasında hizmet veren bir kurum olarak hayati önemde” olduğunun altını çizen Gül, Türkiye’nin Fransız tipi laiklik anlayışını benimsediğini belirtti. “Cumhuriyet’in kurulması akabinde kurucu kadroların din kurumunu lağvetmeyip, kendi perspektifleriyle yeniden yapılandırdıklarını”, “Türkiye’nin kendine has bir laikliği olduğunu”, “Bu laiklik anlayışında devletin dini referans almadığı ancak bir kurum olarak onunla ilişkisini devam ettirdiği ve kamu hizmeti olarak da bunu vatandaşlarına sunduğunu” ifade etti.

Moderatörlüğünü yaptığım ikinci oturumun konu başlığı ise “Din, Diyanet, Dinî Cemaatler ve Gündelik Hayat” idi. Oturumun ilk konuşmasını, “Diyanet’in Dili: 2021-2023 Yıllarındaki Hutbeler Çerçevesinde Bir Analiz” başlığıyla, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Vejdi Bilgin Hoca yaptı. Bilgin, tebliğinin başında, farklı gerekçelerle Diyanetin hem “dindar” hem de “seküler” çevrelerce sürekli eleştirilen bir kurum olduğuna dikkat çekti.

Bilgin tebliğinin devamında, Diyanet üzerine çalışan ya da çalışmak isteyen araştırmacılara da yol gösterici nitelikte olan, Başkanlığın söylemlerinin hangi araçlar üzerinden takip edilebileceğine dair bir yöntem önerdi. Bunlar: “Kurumun en üst makamında olan ve her zaman tüm çevreler tarafından dikkatle takip edilen Diyanet İşleri Başkanı’nın demeçleri”, “Başkanlığın yayınları” ve “Din İşleri Yüksek Kurulunun dinî görüşleri ve hutbeler.” “Söz konusu öğeler içerisinde en önemlisinin hutbeler olduğunu” ve “Başkanlık tarafından merkezî olarak hazırlanan hutbe metinlerinin her hafta on milyonlarca erkek tarafından dinlenilmekte” olduğunun altını çizen Bilgin, “çok özel zamanlardaki hükümet yetkililerinin ve siyasetçilerinin mesajları dışında hiçbir metnin bu kadar geniş bir kitleye hitap etmediğine” dikkat çekti. Bilgin tebliğine, Başkanlığın resmî web sitesinde yer alan, 2021, 2022 ve 2023 yıllarında okunan 163 hutbenin analiziyle devam etti. Bilgin, “Başkanlığın Hutbelerinde Öne Çıkan Temalar”, “Takvime Bağlı Olmanın Getirdiği Konular”, “Aktüel Konular”, “Aile Vurgusu”, “İtikat ve İbadet”, Toplumsal Konular ve Kişilik Özellikleri” gibi başlıklar altında hutbe içerikleriyle ilgili önemli ve dikkat çekici bilgiler verdi.

İkinci oturumun ikinci konuşmacısı, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Şahin Güven Hoca idi. Diyanet İşleri Başkanlığında, 2004-2007 yılları arasında vaiz, 2007-2011 yılları arasında eğitim görevlisi ve 2015-2021 yılları arasında Kayseri İl Müftü-

sü olarak görev yapan Güven, “Diyamet İşleri Başkanlığı Yönetici Yetiştirme ve Atama Süreçleri” başlığıyla bir tebliğ sundu. Güven konuşmasının başında, “yaklaşık yedi yıl ihtisas eğitim merkezlerinde müftü-vaiz yetiştirmek için eğitim görevlisi olarak çalıştığını, hem Kayseri Din Yüksek İhtisas Eğitim Merkezinde hem de ilk açılmış olan İstanbul Haseki Eğitim Merkezinde müftü ve vaizlerin yetişmesi hususunda katkılarının olduğunu, üç yıl kadar vaizlik yaptığını, bir yılı yurt dışında olmak üzere imamlık, altı yıl da il müftülüğü yaptığını” ifade etti. Diyanetin içinde çeşitli görevlerde bulunmuş, önemli saha deneyimi olan biri olarak Güven, “ihtisas merkezlerine gelen üç tip müftü adayı olduğundan” bahsetti. Birinci grubu, “Medrese eğitimi almış, Arapçası çok güzel ama dünyayı, Türkiye’yi, gideceği ili, ilçeyi okuyamayan” adayların; ikinci grubu, “İlahiyatlardan mezun, az çok gündemi biliyor ama onun da ibaresinde sorun var. Yani Arapçayı okuyamayan, dinî metinlere ulaşmasında sorun olan” adayların; “Aslında günümüzün en önemli sorunlarından birisi” olarak tanımladığı üçüncü grubu ise, “Açık öğretim ilahiyat mezunu” adayların oluşturduğunu ifade etti.

İkinci oturumun üçüncü tebliğini, “Devlet, İlahiyat ve Cemaatler Karşısında Diyanet” başlığı ile Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Mehmet Ali Büyükkara Hoca sundu. Büyükkara tebliğinde, “Osmanlı’nın son döneminde birtakım İslamcı münevver ve ulema arasında hayli revaçta olan ‘mezhepler üstülüğü müdafaa’ ve ‘taklidi zemmedip tahkik, rey ve ichtihadı teşvik’ edici bir din tasavvurunun, Diyanetin ilk döneminde yeni rejimin pozitivist yönelimine görece uyumlu bir fikir zemini temin ettiğinin inkâr edilemez” bir durum olmasına rağmen, “Diyanet riyasetinin, gözettiği maslahatlar icabı ilk başından itibaren Hanefi-Maturidi bir dinî çizgide konumlanmayı tercih ettiğini” vurguladı. Büyükkara’nın, “Diyanetin ilk döneminde dinî

riyaseti üzerine alan Osmanlı bakiyesi hocaların üzerlerindeki tüm kontrol ve baskıya rağmen mesuliyet bilinciyle hareket ettikleri, çoğu kez tecdid-ıslah kavramları altında dillendirilen ‘yenilikçi’ veya ‘modern’ fikirlerini muhafazakâr reflekslerle geriye çektikleri” tespiti ise dikkat çekiciydi. Büyükkara’nın dikkat çektiği konulardan biri de 2003 yılından beri ilahiyat fakültelerinden Diyanet İşleri Başkanlığına atanan profesör unvanlı başkanların, “hangi ekole yakın ve yatkın olurlarsa olsunlar”, bir anlamda ilk dönemde görev alan başkanlara benzer şekilde, “muhafazakâr düşünce alanı çerçevesi içinde konuşlanmayı münasip buldukları” tespiti idi. Büyükkara, benzer şekilde, “Din İşleri Yüksek Kurulunun da seçim ve atamayla gelen üyelerinin tamamının bilim adamlarından oluşmasına rağmen, özgür bilgiyi üretemeyeceklerine” dair değerlendirmesi dikkat çekiciydi. Büyükkara bildirisinin devamında Diyanetle cemaatler arasındaki ilişkiye genel hatlarıyla temas etti ve ayrıca Diyanetin Aleviler ve Caferilerle ilgili yaklaşımını da ayrı birer başlık altında ele aldı.

Çalıştığınız “Geleceğin Dünyasında Din, Diyanet ve Yeni Ufuklar” başlığı altında yapılan üçüncü oturumunun moderatörlüğünü Diyanet-Sen Genel Başkan Yardımcısı Kerim Alptekin Hoca yaptı. Sonraki süreçte Kerim Hoca’dan da kitaba katkı sunması konusunda ricada buldum ve Kerim Hoca’nın, “Geleceğin Dünyasında Diyanet, Din Görevlileri ve Sendika Üzerine Kısa Değıniler” başlıklı yazısı bu yazı öncesinde kitapta yerini almış oldu.

Üçüncü oturumun ilk tebliğini, “Yeni Meydan Okumalar Karşısında Yurt Dışı Din Hizmetlerinin Geleceği” başlığıyla Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Selim Argun Hoca sundu. Argun tebliğinin başında, “Diyanet İşleri Başkanlığının, yüz elli bine yakın personeli ile hizmet veren anayasal bir kuruluş” olduğunun altını çizerek, “dünyada, bu kuruluşun hizmetlerinin aynı zamanda Türkiye Diyanet Vakfı gibi kamu yararı vasfı olan bir

vakıf aracılığıyla yürütülen başka bir teşkilat, dinî kurum veya Hac ve Evkaf Bakanlığı bulunmadığını” belirtti.

Argun tebliğinde, “Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Dış İlişkiler Genel Müdürlüğünün, dünyanın seksen bir farklı ülkesinde yüz otuz farklı şehrinde, iki bin beş yüz kadın ve erkek personeli ile küresel çapta hizmet veren bir birim” olduğu bilgisini verdi. Bu hizmetlere bağlı olarak Türkiye Diyanet Vakfının hizmetleri de göz önüne alındığında “Diyanetin bilfiil dünyanın yüz altmış ülkesinde faaliyet yürüten büyük bir kurum olduğunu” ifade etti. Argun’un, “Önümüzdeki dönemde özellikle Kıta Avrupa’sı ve Amerika eksenli olmak üzere aşırı sağcı politik söylemin tırmanışıyla beraber Diyanetin yurt dışı din hizmetlerinin birçok siyasi ve bürokratik engelle karşı karşıya kalması muhtemel görünmektedir.” tespiti dikkat çekiciydi.

Argun’un tebliğinde dikkat çektiği ve Diyanetin hizmetlerini doğrudan ilgilendiren konulardan biri de İslamofobi konusu oldu. Argun tebliğinde, “Avrupa merkezli olarak ortaya çıkmış olsa da bugün İslamofobinin, diğer bir deyişle İslam ve Müslüman düşmanlığının dünyaya yayılmış bir olgu” olduğuna ve “Türkiye’nin yurt dışında hizmet veren kamu kurum ve kuruluşları içerisinde İslamofobik saldırılara en fazla ve doğrudan Diyanet İşleri Başkanlığının” hedef olduğuna işaret etti.

Üçüncü oturumun ikinci konuşmacısı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Kemal Ataman Hoca idi. Ataman, “Diyanet İşleri Başkanlığının Toplumsal Bütünleşmeye Katkı Potansiyeli: Fırsatlar ve Zorluklar” başlıklı tebliğine, Charles Dickens’ın *İki Şehrin Hikayesi*’nin, “Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü hem akıl çağıydı hem aptallık çağıydı hem inanç devriydi hem de kuşku devriydi, aydınlık mevsimiydi, karanlık mevsimiydi hem umut baharı hem de umutsuzluk kışıydı hem her şeyimiz vardı hem hiçbir şeyimiz yoktu...” giriş cümlelerini okuyarak başladı. Ataman, dünyanın aslında her zaman, “karmaşıklık-

lar, zıtlıklar ve belirsizliklerle” dolu olduğunu belirterek, “Diyanet İşleri Başkanlığının işlevinin, başarısının ve başarısızlığının, tıpkı öteki devlet mekanizmaları gibi, bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini” ifade etti.

Ataman konuşmasında, “Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun, alternatifleri düşündüğünde, Türkiye’nin başına gelen en güzel şey olmasa da en güzel şeylerden biri” olduğunu ifade etti ve bir anlamda her türlü eleştiriye rağmen Diyanet İşleri Başkanlığının çok önemli bir kurum olduğunu vurgulamış oldu.

Ataman, esasen “Diyanetin özerk olması yönünde” bir görüşe sahip olduğunu belirtmekle birlikte, bu konunun “en başta finansal kaynak problemi olmak üzere, kurumdaki güç ilişkilerinin düzenlenmesine” kadar aşılması çok zor problemler içerdiğine de dikkat çekti.

Ataman özelde Diyanet İşleri Başkanlığının dinî grup ve cemaatlerle eşit mesafede ilişki kurmasından hareketle, kendisinin de “dinî veya la-dinî gruplarla olan ilişkisinin her zaman mesafeli, soğuk ve seviyeli olduğunu” ifade ettikten sonra bu tavrın, “bu gruplara karşı hasmane bir tutum sergilemek anlamına gelmediğini” ifade etti.

Üçüncü oturumun üçüncü tebliğini Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Mustafa Derviş Dereli sundu. Dereli, “Dijital Dünyada Dinî Kurumların Geleceği: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği” başlıklı tebliğinde, “dijitalleşmenin kısa tarihsel serüveninden ve dijital dünyada dinin karşı karşıya kaldığı problem alanlarından hareketle Diyanet İşleri Başkanlığının” durumunu ele aldı.

Dereli, “ülkemizde devletin resmî kanalı olan TRT’nin radyo ve televizyonları aracılığıyla başlayan medya-din etkileşimine dair sürecin, Diyanet İşleri Başkanlığının 2013 yılında Diyanet Radyo’yu, 2019 yılında da Diyanet TV’yi kurarak devam ettiğini, kurumsal web sitesi olan www.diyamet.gov.tr, adresinin

ise çok daha önce, 7 Aralık 1998’de açıldığını” ifade etti. Başkanlığın “resmî Twitter/X hesabının Kasım 2011, resmî Facebook sayfasının ise Ekim 2011 tarihinde açıldığını” ifade eden Dereli, “Diyanet İşleri Başkanlığının “Diyanet Elifba, Diyanet Hafız, Diyanet Namaz Vaktim, Diyanet Hac ve Umre Rehberi, Diyanet Kitaplık, Diyanet Dergilik, Diyanet Çocuk Dergi, Diyanet Çocuk Takvimi, Diyanet Radyo TV, Diyanet Kur’an Akademisi, Sure ve Dualar, Namaz Rehberi, Kurban Rehberi” gibi mobil uygulamalarının da olduğuna dikkat çekti.

Diyanet ve Din Görevlilerine Yönelik Genel Değerlendirmeler

Tebliğlerle ilgili kısa değerlendirmeden sonra, başta ifade ettiğim gibi, bir kısmı tebliğlerde de yer alan Diyanet ve din görevlileriyle ilgili bazı konu başlıklarına kısa kısa temas etmek istiyorum.

Diyanet-Sen Genel Başkanı Ali Yıldız’ın açılış konuşmasında bahsettiği, 2023 yılında Diyanet-Sen tarafından yapılan, “Diyanet Çalışanlarının Sorunları ve Beklentileri” başlığını taşıyan çalışma, 07-23 Temmuz 2023 tarihleri arasında, Türkiye genelinde Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı 6406 personele 65 sorudan oluşan online anket uygulamasıyla gerçekleştirilmiş bir çalışmadır.³ Bazı çarpıcı sonuçlarını paylaşacağım bu araştırmanın Başkanlık tarafından ciddi bir şekilde ele alınmasının gerekliliği ortadadır.

Araştırmada dikkat çekici verilerden biri, katılımcıların %41,4’ünün, “Çalışana hak ettiği değerin verilmemesi ile karşılaştım.” seçeneğini işaretlemiş olmasıdır.⁴ Diyanetin özerk olmasını isteyenlerin oranı %48,2 iken, mevcut statüsünün devam etmesini isteyenlerin oranı %50,1’dir. “Diyanetin denetle-

³ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, haz. Recep Kaymakcan, Serkan Yurdakul (Ankara: Diyanet-Sen Yayınları, 2023).

⁴ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 38.

me görevi yaparak Başkanlığın görevlerinin cemaatlere devredilmesini” uygun bulanların oranı ise 1,7’dir.⁵ Bu durumda özerklikle ilgili hatırı sayılır bir oran olmakla birlikte Başkanlığın görevlerinin cemaatlere devredilmesine yönelik görüşün Diyanet personelinde neredeyse hiçbir karşılık bulmadığı anlaşılmaktadır. Ankete katılan Diyanet personelinin %52,6’sının “Diyanetin din hizmetleri sunumunu yeterli bulmaması” da dikkat çekici bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶ Aynı şekilde bu oran civarındaki katılımcı da “Diyanetin yürüttüğü faaliyetlerin halkın dindarlığını arttırmada etkili olmadığını” düşünmektedir.⁷ Yeterli bulmayanların içinde %30’a yakın katılımcı, “siyasetle verilen görüntünün olumsuz yansımaları olduğunu” düşünmektedir.⁸ Katılımcıların %80’e yakınının “Diyanette torpil, iltimas ve kayırmacılık olduğunu” düşünmesi ise araştırmanın en çarpıcı sonuçlarından birini oluşturmaktadır.⁹ Katılımcıların %52,3’ünün “Diyaneti, din ve devlet arasında sıkışmış bir kurum” olarak görmeleri de ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur.¹⁰ Katılımcıların %71,5’inin, “Diyanet personelinin görevi sırasında herhangi bir siyasi partiyi övmesini veya yermesini” doğru bulmaması ise oldukça dikkat çekici bir veridir.¹¹ Bu durumda katılımcıların hem Başkanlığın hem de personelin yürüttükleri görevde günlük siyasetle ilişkiler kurmalarına olumsuz baktığı anlaşılmaktadır. Katılımcıların %43’ünün “Türkiye’deki farklı dinî grup ve cemaatleri bir zenginlik olarak görmesi” ise önemli bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²

⁵ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 57.

⁶ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 63.

⁷ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 73.

⁸ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 65.

⁹ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 73.

¹⁰ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 73.

¹¹ *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 73.

¹² *Diyanet Çalışanlarının Sorunları, Beklentileri ve Din-Diyanet Algıları Araştırması*, 73.

Ali Yıldız'ın konuşmasında dile getirdiği, “Diyanet İşleri Başkanlığı, ilahiyat fakülteleri ve imam hatip okullarının birbirlerini tamamlayıcı unsurlar” olduğu vurgusu önemlidir. Zira ilahiyat fakültelerindeki öğrencilerin çoğu imam hatip okullarından gelmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının personelinin neredeyse tamamını da imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültesi mezunları oluşturmaktadır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı veya Millî Eğitim Bakanlığı gibi kurumları, bu kurumlarda görev yapan personelin mezun olduğu üniversitelerin ilgili fakülte ve bölümlerini ele almadan, bu kurumlar arasındaki alışveriş ilişkisini gözden geçirmeden müzakere etmenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Üniversitelerin liselerden gelen öğrenci yeterliliğine dair değerlendirmeleri kadar ve hatta daha fazlasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı veya Millî Eğitim Bakanlığı gibi kurumların da üniversitelerden kendilerine gelen ilgili alanlardaki mezunların yeterliliği üzerine değerlendirme yapma hakkının olduğunu unutmamak gerekir.

Konuyla ilgili müzakere edilmesi gereken bir başka husus da ilahiyat fakültelerinin “sadece” din görevlisi veya din kültürü öğretmeni yetiştirmekle sınırlı bir müfredat ve misyona sahip olmadığı ve olmaması gerektiğidir. Netice itibarıyla eğitim fakülteleri doğrudan öğretmen yetiştirmekle ilgili bir müfredat ve misyona sahipken, ilahiyat fakülteleri dinle ilgili alanda akademik/entelektüel bilgi üretiminin de mekânı durumdadır. Elbette ilahiyat fakülteleri bünyesinde, daha önceden eğitim fakülteleri içinde açılan din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliğine benzer bir bölüm açılabilir. Aynı şekilde Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik bir bölüm de kurulabilir. Üç yılın sonunda her iki alanla ilgili yönlendirme yapılabilir ya da lisans sonrasında verimli bir program da uygulanabilir. Genel olarak birçok kişinin ilk anda aklına gelebilecek bu seçenekler beraberinde birçok problemi de ortaya çıkarabilecektir. Dolayısıyla

la bu konunun soğukkanlılıkla ve etraflıca düşünülmesi gereken bir konu olduğu açıktır.

Yeri gelmişken yukarıda bahsedilen konuyla ilgili ele alınması gereken bir husus da hem Diyanet İşleri Başkanlığı hem de Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde açılmış olan “Akademi” programıdır. Diyanet ve Millî Eğitimin daha öncesinde ve hâlihazırda da “hizmet içi eğitim” kapsamında değerlendirilebilecek birçok programının olduğu ancak bu programların istenilen düzeyde fayda üretmediği bilinen bir husustur. Dolayısıyla akademilerin de benzer kaderi paylaşmamaları için bu yapılarla ilgili ciddi müzakerelerin yapılması gerektiği ortadadır.

Akademi konusuna benzer şekilde üzerinde düşünülmesi gereken konulardan bir de Millî Eğitim ve Diyanette uygulamaya konulan “kariyer basamakları/kariyer sınıflaması” konusudur. Bu meselede insanların çoğunda, “Ne güzel işte, kurum çalışanlarına hem unvan hem de maaş anlamında katkı sunuyor.” şeklinde “olumlu” bir düşünce oluşabilir. Öncelikle bu kurumlardaki “öğretmenlik” ve “din görevliliği” gibi mesleklerin, akademik hiyerarşi içinde ihdas edilmiş unvan basamaklarına benzer bir kariyer sınıflamasına uygun meslekler olmadığını belirtmek gerekir. Bu kurumlarda çalışan kişilerin, üniversiteler bünyesinde elde ettikleri kariyer unvanlarını kullanması, kurumların bu kişilerden farklı şekillerde istifade etmesi, bunları onore etmesi, çalışanlarını akademik kariyer konusunda teşvik etmesi gibi konular elbette herkesin olumlu karşılayacağı adımlardır. Ancak test sınavlarıyla ya da mülakatlara benzer ölçümlerle oluşturulacak kariyer basamağı, çalışma huzurunu bozma potansiyeli yüksek bir uygulama olarak görülmektedir. Birçok kişinin bu tür uygulamalarda “nitelikten” önce kariyer basamağının maaşa olan katkısına odaklandığı açıktır. Bu durumda yapılması gerekenin, bu tür kurumların yapılarına uygun olmayan, nesnel ölçümlere imkân vermeyen, çalışma huzurunu bozacak “popülist” uygulamalara

başvurmak yerine, çalışma yılı, medeni hal, çocuk sayısı gibi etkenler dikkate alınarak tatmin edici maaşların verilmesi olduğu söylenebilir.

Bildiri metinlerinde de işaret edildiği gibi, esasında Diyanetin sadece din-devlet arasında değil, farklı din yorumlarından tutun da “seküler”, “dindar” çevrelerden, çok çeşitli dinî ve grup cemaatlere kadar birçok dinamik arasında sıkışmış bir kurum olduğu söylenebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı, dinle/İslam’la mesafeli çevreler tarafından, tabiatı gereği “din işle-riyle” uğraşıyor olmasından dolayı başlı başına bir “problem” olarak görülürken, “dindar” çevreler, dinî grup ve cemaatler tarafından da tam tersine “din işlerinde”, “dinî bilgiyi” aktarmada, “dinî hayatı” yönetmede/yönlendirmede “yetersizlikle” itham edilebilmektedir.

Vejdi Bilgin Hoca’nın tebliğ konusunu oluşturan hutbele- rin her zaman bir şekilde tartışma konusu olduğunu biliyoruz. Cami hizmetlerinin, bazı açılardan kolay bir görev olarak al- gılanmasının yanında, birçok açıdan da zorluklar barındırdığı söylenebilir. Örneğin vaaz ve hutbelerde, herhangi bir sınıf ya da eğitim kurumunda olduğu gibi; bilgi, dil, üslup konu- sunda hitap etmeyi kolaylaştıracak homojen bir muhatap kitle söz konusu değildir. Cuma namazı kılmak için camiye gelen; o şehirde/beldede oturan, oraya misafir gelen, o vakitte yoldan geçerken uğrayan, hemen her konuda çeşitliliğe sahip insanlar cuma namazında kürsüde vaaz eden, minberde hutbe oku- yan din görevlisinin muhatapı durumundadır. Dolayısıyla bu durum birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Diyanet- in ve din görevlilerinin bu gerçekliği göz önünde tutarak irşat vazifelerini yürütmesi; özellikle Türkçenin iyi kullanılmasına, ayet ve hadislerin orijinallerinin düzgün ve akıcı okunmasına, vaaz ve hutbe dilinin ve içeriğinin iyi belirlenmesine dikkat et- mesi ve özen göstermesi önem arz etmektedir.

Şahin Güven Hoca'nın Diyanette yönetici pozisyonunda atanan açık öğretim ilahiyat fakültesi mezunlarıyla ilgili değerlendirmesi, elbette devletin kişilere sağladığı bu tür imkânlardan yararlanan kişilerin şahsıyla ilgili bir problem değildir. Örgün eğitim, ilgili alanda kişilerin yetkinliğini garanti eden bir durum olmadığı gibi açık öğretim programlarından mezun olmak da kişilerin ilgili alanda yetersizliklerine delalet etmez. Ancak haklı gerekçelerle, psikoloji alanında açık öğretim programının açılmadığını biliyoruz. Esasında psikoloji eğitimiyle ilgili gerekçeler hemen hemen tüm açık öğretim alanları için de geçerli bir durumdur. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığının bu programı gözden geçirmesi ve özellikle müftü, vaiz pozisyonlarındaki atamalarda örgün eğitim ilahiyat/İslami ilimler mezunu olma şartını getirmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Mehmet Ali Büyükkara'nın müzakere ettiği konulardan biri de "özerklik" konusuydu. Konunun altmışlı yıllardan günümüze kadar birçok isim tarafından gündeme getirildiğini ifade eden Büyükkara, özerklik konusunda eski Diyanet işleri başkanlarının konuyla ilgili açıklamalarına yer verdikten sonra Diyanetin kurumsal yapısında büyük etkisi olduğu bilinen Tayyar Altıkulaç'ın, "'özerk bir Diyanet' yerine 'kaygan zeminde kurtarılmış bir Diyanet'" olması gerektiğine dair görüşünü aktardı. Çünkü Altıkulaç'a göre özerklik, "Türkiye şartlarında gerçeklikten uzak bir hayalcilikti." Büyükkara, "bugün gelinen noktada Altıkulaç'ın haklı çıktığını" ifade etti.

Özerklik meselesinin teorik bir tartışma olarak gerçekten entelektüel ve akademik bir çerçeve zenginliğine sahip ve bir o kadar da ilgi çekici bir konu olduğu söylenebilir. Ancak pratik boyutu göz önüne alındığında, Altıkulaç'ın "gerçeklikten uzak bir hayalcilik" olarak nitelemesini hak edecek kadar çetrefilli bir konu olduğunu da görmek gerekir. Ancak diğer taraftan, yine Altıkulaç'ın tespitiyle, "Diyanetin mevcut kaygan zemininden kurtarılmasının da" gerekliliği ortadadır. Dolayı-

sıyla her türlü eleştiriye rağmen, yüz yıllık süreç içerisinde din hizmetlerini yürütme konusunda önemli bir deneyim elde etmiş kurumla ilgili yapılacak değişikliklerde soğukkanlı, birçok dengeyi hesap eden, acelecilikten uzak, entelektüel ve akademik çevrelerin özgürce dâhil olabildiği bir sürecin işletilmesi hayati önem arz etmektedir. Nitekim özellikle Osmanlı'nın sön döneminden günümüze kadar eğitimden ekonomiye, sosyo-kültürel ve dinî hayatın birçok alanında, sonuçları yeterince hesap edilmeden kurumsal yapılarda yapılan değişikliklerin ülkeye çok ağır bedeller ödettiği ve ödetmeye devam ettiği hepimizin malumudur.

Türkiye'de dindar olsun ya da olmasın hemen herkesin ve her kesimin bir şekilde ilgi alanına giren en önemli konulardan biri dinî grup ve cemaatlerdir. Dinî grup ve cemaatler konusunda en sıkışmış kurum da hiç şüphesiz Türkiye'nin dinle ilgili en üst makamı olan Diyanet İşleri Başkanlığıdır. Herhangi bir sosyolojiye giriş kitabını açtığımızda "Sosyal/Toplumsal Grup", "Grupların Genel Oluşumları, Yapıları ve Özellikleri", "Grupların Oluşmasına Neden Olan Faktörler", "Sosyal/Toplumsal Grup Türleri", "Sosyal/Toplumsal Grupların Birey Üzerindeki Etkileri" gibi başlıklardan tutun da "insanların neden sosyal/toplumsal gruplara katıldıklarına" ve birçok alt başlığa kadar devasa bir literatürün olduğu görülecektir. Dolayısıyla sosyolojinin "Sosyal/Toplumsal Grup" konusundaki teorik müktesebatı büyük oranda dinî grup ve cemaatler konusunu da kapsamaktadır. Dolayısıyla bir grubun "dini" ya da "seküler" olmasının ötesinde, kamusal alanda ürettiği "yapıcılık", "birleştiricilik" gibi unsurlara bakmak faydalı olacaktır. Ancak ne var ki Türkiye'de birçok "dinî" ya da "seküler" grubun, kendilerine yönelik eleştirileri, kendileri üzerine düşünme yeteneği geliştirerek müzakere etmek yerine, kamuoyunun yüksek hassasiyeti olan konuları kendilerine siper ederek bertaraf etmeyi tercih ettikleri görülmektedir.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki, ne yazık ki ülkemizdeki kurumsal yapıların üretmiş oldukları hizmetlere yönelik sağlıklı geri dönüş alma, bir anlamda hizmet ürettikleri kitlenin/sahanın sesini duyma konusunda bir yeteneğe sahip olduğunu söyleyebilecek durumda değiliz. Oysa biz bugün gündelik konuşmalarımızda bile, dünyada, kendisini ilgilendiren konularda güçlü masalar/birimler oluşturabilen ülkelerin/kurumların başarılı olabildiklerine/olabileceklerine dair kanaatlerimizi dile getiriyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığının dünyada ve ülkemizde kendisini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren konular hakkında detaylı ve titiz takibat yapan bir birime sahip olup olmadığını bilmemekle birlikte en basit şekilde, Doğu Karadeniz, Giresun ve Ordu yöresinin “dinî hayatına” dair yaptığımız çalışmaları bir tarafa bırakarak, Diyaneti doğrudan ilgilendiren akademik çalışmalarımı ilgili olarak şahsıma herhangi bir dönüşün olmadığını şahidiyim. Bu çalışmalarımın iki si Doğu Karadeniz bölgesinde uzun yıllar görev yapmış, toplumda etki bırakmış iki farklı din görevlisi tipolojisi çalışmasıdır.¹³ Yine Diyaneti doğrudan ilgilendiren çalışmalarımın birisi Amerika Birleşik Devletleri’nde yaptığım post doktora çalışmamın bir bölümüdür.¹⁴ Diğer çalışmam da yine Amerika’da post doktora çalışmam esnasında yaptığım, Amerika’da görev yapan din görevlilerinin Diyanet hizmetlerine yönelik görüş ve değerlendirmeleridir.¹⁵

¹³ Mustafa Bakırcı, “Piraziz Merkez Camii Emekli İmamı Hakkı Memiş Hocanın Hayatı ve Görüşleri Üzerine Bir İnceleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2014, 17(3), 157-184. Mustafa Bakırcı, “Doğu Karadeniz’de Bir Köy İmamı Balcı Hoca (Hasan Balcioğlu)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2014, 7(32), 355-371.

¹⁴ Mustafa Bakırcı, *Amerika’daki Giresun (Göç, Kültür ve Din)* (İstanbul: Bir Yayıncılık), 2019. Bu çalışmanın 214-297 sayfaları arasında yere alan “Dini Hayat” başlığı doğrudan Diyanet hizmetleriyle ilgilidir.

¹⁵ Mustafa Bakırcı, “Din Görevlileri Gözünden Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Din Hizmetleri”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Haziran 2019, 6 (1): 71-101.

Gönül isterdi ki Diyanet İşleri Başkanlığının yüzüncü yılı anısına, Türkiye genelinde toplumda iz bırakmış, örneklik oluşturmuş yüz din görevlisiyle gerçekleştirilmiş bir sözlü tarih çalışmasını elimizde tutabilseydik. Umarım Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet-Sen veya Türkiye Diyanet Vakfı gibi kurumlar vakit kaybetmeden bu tarz bir çalışmayı gerçekleştirebilirler ve onlarca din görevlisinin eğitim hayatından cemaatle/toplumla nasıl iletişim kurduğuna, beslendiği kaynaklardan, dünyaya, hayata, Diyanete... nereden nasıl baktığına kadar sahip olduğu düşünce ve kanaatlerinden haberdar olmamıza vesile olurlar. Bu arada, uzun yıllar Başkanlığın merkez ve taşra teşkilatında görev yapmış müteveffa personelden etki bırakmış olanlarla ilgili yapılacak çalışmaların da önemli olduğu kadar Başkanlık ve diğer ilgili kurumlar için bir vefa borcu olduğunu da hatırlatmak isterim.

Benzer bir konu da Diyanette görev yapmış ya da yapmaya devam eden müftülerin biyografileriyle ilgili. Bu kişilerle ilgili bilgi almak istediğimizde, görev yaptığı farklı müftülüklerin sitelerinde farklı bilgilerle karşılaşabiliyoruz. Oysa bu biyografilerin Başkanlık tarafından titizlikle hazırlanarak, “yedek su-baylığını” nerede yaptığı bilgisinden ziyade entelektüel bir biyografi şeklinde hazırlanması, uzun yıllar kuruma hizmet eden o kişi ve kurum için daha itibarlı bir iş olmasının yanında, zaman zaman bu biyografilere ihtiyaç duyan araştırmacılar için de verimli bir kaynak olacaktır.

Selim Argun’un tebliğinde dikkat çektiği ve Diyanetin hizmetlerini doğrudan ilgilendiren konulardan biri de “İslamofobi” konusu oldu. Argun tebliğinde, “Avrupa merkezli olarak ortaya çıkmış olsa da bugün İslamofobinin, diğer bir deyişle İslam ve Müslüman düşmanlığının dünyaya yayılmış bir olgu” olduğuna ve “Türkiye’nin yurt dışında hizmet veren kamu kurum ve kuruluşları içerisinde İslamofobik saldırılara en fazla ve doğrudan Diyanet İşleri Başkanlığının” hedef olduğuna işaret etti.

Argun'un özellikle Avrupa merkezli olarak işaret ettiği İslamofobi konusunun Avrupa'daki söylem ve uygulamalara benzer şekilde zaman zaman ülkemizde de karşımıza çıktığı ve bu konuda da en fazla Diyanet İşleri Başkanlığının hedef alındığı söylenebilir. Türkiye'de tüm kurumlara ve dolayısıyla da Diyanete yönelik çok haklı eleştirilerin olduğu ve bunu başta bu kurumlar olmak üzere her kesimin dikkatle takip etmesi gerektiği elbette doğru bir yaklaşımdır. Ancak Diyanete yönelik eleştiri ve zaman zaman da öfke ve nefrete varan tepkilerin bir kısmı doğrudan İslam karşıtlığına tekabül etmektedir. Diyanetin, "evliliğin ve ailenin önemi, nikâhsız ve eşcinsel birlikteliklerin, içkinin, kumarın, faizin dinen yasak olması, başörtüsünün dinen farz olması" gibi dinin en temel konularında hutbe okuması ya da kamuoyuna bir vesileyle bu konularda "Dinin emri bu şekildedir." şeklinde bir beyanatta bulunması bile Diyanete karşı nefret söylemlerine gerekçe kılınabilmektedir.¹⁶

Hatta bazen doğrudan ya da dolaylı olarak Diyanet İşleri Başkanlığının dâhil olduğu meselelerle ilgili yapılan yorumlara bakıldığında, yorumların öfke ve nefretin de ötesinde tamamen psikiyatrinin alanına girecek bir "akla ziyanlık" içermesi ise ayrı bir üzüntü ve endişe oluşturmaktadır. Diyanetin de katkılarıyla üniversite kampüslerine inşa edilen/edilmek istenen camilerin ele alındığı bir eserde, Ege Üniversitesinde yapılması planlanan kampüs camisiyle ilgili olarak, aynı üniversitede görev yapan iki akademisyenle yapılan mülakatta, akademisyenlerin, "Üniversite kampüsünde ibadet yeri sorunu olmadığını, hemen her fakültede kadın ve erkekler için mescit olduğunu, yani mekânsal ihtiyaç olmadığını... üniversite öğrencileri ya da çalışanlarından gelen herhangi bir talebin de olmadığını" dair ifadelere yer verildikten sonra, doğrudan akade-

¹⁶ Burcu Karakaş, "Biz Her Şeyiz" *Diyanetin İşleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 19, 20.

misyenlerin ağzından şu ifadeler aktarılmaktadır: “Öyle ya da böyle, Ege Üniversitesi bir şeyi temsil ediyor. Seküler bir hayatın sembolü olarak görülüyordu üniversite. Siz de ısrarla buraya getirmek istiyorsunuz, bunun kimseye faydası olmaz. Amaç şeklen İslamileştirmek, yani burayı Müslüman kılmak. Fetihçilik budur: ‘Sana başka türlü sununun imkânını vermeyeceğim.’ Böyle hissetmemiz isteniyor. Cami ve külliye hayatımızı gündelik anlamda değiştirebilme kudretini henüz bilmiyoruz çünkü daha çok yeni. Ancak ihtiyaç hasıl olduğunda saldırıya girecek odakların buradan örgütlenmesi... Böyle bir endişemiz var en başından beri. Burası, ibadethane meselesi değil bizim için. Siyasi bir mesele.”¹⁷

Bu tür kişilerin camilerle ilgili düşüncelerinin sadece kampüs camileriyle sınırlı olmadığını anlamak zor değil. Bu kişilerin, “Ege Üniversitesi” yerine herhangi bir üniversite, şehir, mahalle, muhit, köy vs. ismi koyarak da bu cümleleri kurabilecekleri açık. Bir kere fakültelerde mescitlerin olması bir “lütf” değil bir gerekliliktir. Her fakültenin mescidinde ayrı ayrı cuma namazı kılma imkânı olmayacağı için, bu ve başka haklı sebeplerden dolayı kampüslerde cami olması da bir ihtiyaç ve gerekliliktir. Öğrencilerin mescide ya da camiye gitmelerine yönelik bir zorlama olmadığı sürece bu yapıları “seküler yaşam formlarına” tehdit oluşturmakla, “fetihçilikle” ve hele hele “saldırıya girecek odaklarla” ilişkilendirmeyi en basit tabirle “seküler şımarıklık” olarak tanımlamak mümkündür. Bu tavrın, “fetihçilik” ifadesinde/ithamında olduğu gibi, kendisine uymayan düşünce, tutum ve davranışları “ahlakçı(lık)”, “cihatçı(lık)”, “dinci(lik)” gibi kavramlarla ilişkilendirme “ucuzluğu”, “kurnazlığı” ve “saldırganlığı” ayrı bir inceleme konusudur.

Özellikle İkinci Meşrutiyet’ten bugüne, kabaca “seküler” olarak tanımlanabilecek muhitlerdeki bazı kimselerin, İslam

¹⁷ Burcu Karakaş, “Biz Her Şeyiz” *Diyanetin İşleri*, 171, 172.

veya “mütedeyyin”, “muhafazakâr” kimliklerle ilgili yorum ve değerlendirmelerinde, kendilerine “hak” olarak gördükleri bir “şımarıklık” maalesef her zaman göze çarpan bir durum olmuştur. Kısaca “seküler özgüven/seküler şımarıklık” olarak tanımlanabilecek bu tür tutum ve davranışların temelinde kendi sahip oldukları düşüncelerin yani bir anlamda “seküler”, “modern”, “Batılı” vs. olanın, “olması gereken” ve “normal” olarak kodlanması olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, arka planında İslam karşıtlığının olduğu Diyanet eleştirilerinin en önemli sonuçlarından biri, “dindar”, “muhafazakâr” çevrenin, bir anlamda “din karşıtlarıyla” aynı safa düşmemek adına Diyanete yönelik haklı eleştirilerini yutkunmak zorunda kalmalarıdır. Yine bu tür “mütedeyyin”, “muhafazakâr” kesimin tepkisini çekeceği belli olan açıklamalar, ülkenin huzuruna, insanlığına, entelektüel hayatına hiçbir katkı sunmazken tam tersine çatışma ve huzursuzluk alanları oluşturmakta, bir taraftan da siyasi temsillerde “taraf” ve “karşı” olma üzerinden kullanışlı bir aparata dönüşmektedir.

Zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili olarak gündeme gelen birçok meselenin aslında Türkiye’nin hemen her kurumuyla ilgili bir tartışma olduğunu, yani aslında bir “Türkiye hikâyesi” olduğunu söyleyebiliriz. Mesela Diyanetin bütçesi, Başkan’ın makam aracı, Başkan’ın yurt dışı gezileri, Diyanetin lüks otellerde yaptığı toplantılar, teşkilat içinde yapılan atamalarda torpil ya da kayırmalar, teşkilatın siyasetle ilişkisi gibi daha birçok konu ve eleştiri sadece Diyanetle ilgili bir durum mudur? En basitinden, devletin denetlemeyle ilgili kurum ve kuruluşlarının kamu kurumlarının personel istihdamı, bütçesi, harcamaları gibi konulardaki raporları dikkate alındığında, bütçesinin büyük bir kısmını personel giderleri oluşturan Diyanet İşleri Başkanlığı acaba sıralamaya girebilir mi? Türkiye’de çoğunluğu yabancı lüks otolardan oluşan ma-

kam araçlarının yüz yirmi binlerde olduğunu biliyoruz. Bu sayı, bu araçları istese “belediye yardımı” gibi dağıtabilecek üretici ülkede sekiz dokuz binlerde.

Kamuda yaşanan israflar, liyakat problemi, siyasetin kurumlara etkisi gibi çoğaltabileceğimiz konuların Türkiye gündeminde düştüğü bir zaman dilimine sahip miyiz acaba? Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı da az ya da çok Türkiye’nin kamusal alandaki kronik problemlerinin içinde yer alan bir kurumdur. Ancak burada, Kemal Ataman Hoca’nın öğrencileriyle birlikte yaptığı çalışmada da ortaya koyduğu gibi, “her şeye rağmen toplumun Diyanetten daha yüksek bir hassasiyet beklediğinin” de altını çizmek gerekir. Ataman’ın öğrencileriyle birlikte hem kendileri hem de aileleri mütedeyyin gençler üzerine gerçekleştirdikleri TÜBİTAK projelerinde ortaya çıkan sonuçlar konuyu daha iyi anlamamıza imkân vermektedir: “Bütün gençler din adamlarının ve Diyanet İşleri Başkanlığının lüksten, şatafattan uzak olmasını istiyor. Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığının lüks bir aracı varsa, bu, gençlerin gözüne batıyor. Bu lüksün ve şatafatın başka kurumlarda olması durumu değiştirmiyor. Zira gençler, dini ve dinî kurumları ve temsilcileri farklı bir kriter setiyle değerlendiriyor. ‘Diyanet İşleri Başkanlığında söz konusu lüks ve israf sanıldığı kadar yaygın değildir; hatta öteki kurumlarla kıyaslandığında yok gibidir.’ şeklindeki bir argüman onların gözünde geçerli değildir... Kısaca, lüks, din hizmetlerini bozuyor ve din gönüllülerine olan güveni sarsıyor; gönüllülük ve ihlas ortadan kalkıyor. Bu da gençlerimizin din ile aralarına mesafe koymalarının ana nedenlerinden biridir.”

Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesiyle ilgili dile getirilen bir başka “absürt” durum da bazı kimselerin/çevrelerin ya da yayın organlarının, Diyanete ayrılan bütçeyle, kendilerine göre “daha faydalı” olduklarını düşündükleri hangi işlerin yapılabileceğine dair oluşturdukları listelerdir. Bir kurumu/kuruluşu kendi varoluş gerçekliği/gerekliliği dışında, kendi hayat pratik-

lerimize/düşüncelerimize uygun olup olmadığı ölçüsü içinde değerlendirdiğimizde belli bir çevrenin “daha faydalı/önemli” gördüğü kurum ve kuruluşlar pekâlâ başkaları için “gereksiz” olarak görülebilir. Kaldı ki bu kişilerin daha fazla kaynak ayrılmasını istedikleri kurum ve kuruluşlar için gerçekten böyle bir ihtiyaç varsa bunun yolu Diyanetin bütçesini dile dolamak değil, israfı önlemek ve başka kaynaklar yaratmak olmalıdır.

Camilerde görev yapan imam-hatip, müezzin-kayyım gibi din görevlileriyle ilgili sıklıkla karşımıza çıkan birkaç “absürt” konuya da değinmek gerekir. Bazı insanlar/çevreler din görevlilerin saat olarak çok az mesai yaparak maaş aldıklarını dile getirmektedir. Halbuki dünyada tüm meslekleri günde sekiz saatlik mesai üzerinden değerlendirme imkânı yoktur. Özellikle yaz mevsimi düşünüldüğünde, din görevlilerinin mesaisi imsaktan en az bir buçuk iki saat öncesinden başlayıp gecenin geç saatlerine kadar sürebilmektedir. Her ne kadar günlük beş vakit namaz aralarında boş zamanı olsa bile bu zaman aralıklarını aşan sürelerde görev yerinden ayrılmaları mümkün olamamaktadır. Bu arada din görevlilerinin her vakit öncesinde erken gelerek camiye açmaları ve gerekli hazırlıkları yapmaları da bir zorunluluktur. Dolayısıyla, her vakit için erkenden camiye gelmeleri, ibadet esnasında ve sonrasında camide geçen süre hesap edildiğinde iddia edildiği kadar az mesai yapmadıkları görülecek olan din görevlilerinin mesai saatleri ve yine başka meslek çalışanlarıyla “mukayese edilerek” maaşlarıyla ilgili değerlendirmeler yapmanın hakkaniyetle bağdaşmadığını ifade etmek gerekir. Bunun yanında görevlerini hakkıyla yerine getirmeyen, suistimal eden din görevlileri varsa, diğer kamu çalışanları için uygulanması gereken prosedür ne ise bu kişiler için de uygulanması herkesin kabul edeceği bir durum olacaktır.

Sendika kurumuna yönelik de kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, bilindiği gibi sendikalar günümüz toplumlarında

en önemli sivil toplum kuruluşları olarak kabul edilmektedir. Çok az kurum dışında hemen tüm kurumlarda sendikal faaliyetler yürütülmekte; kurum çalışanları kendilerine uygun buldukları farklı sendikalarda hak arayışlarını sürdürmektedir. Elbette sendikaların çalışanların hakları konusunda mücadele ettikleri gibi kurumun daha iyi duruma gelmesi hususunda yapıcı tutum ve davranışlarda bulunması da önem arz etmektedir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, her kurumda olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı personeline yönelik de farklı sendikalar faaliyet yürütmektedir. Bu sendikaların zaman içerisinde “yetkili sendika” olma hususunda aralarında nöbet değişimi olabileceği herkesin malumudur. Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin, diğer kurumlardan daha fazla olarak, farklı sendikalar arasındaki ilişkilerde nezaket katsayısını en üst seviyede tutmasının toplumun genel bir beklentisi olduğunu; böyle olması gerektiğinin kurumun varlık gerekçesinin bir zorunluluğu olduğunu belirtmek gerekir.

Sendikaların, üyelerinin ücret ve özlük haklarına yönelik mücadele yürütmeleri elbette varlık sebeplerini oluşturan, kendilerinden beklenen bir durumdur. Ancak Diyanet personeline hizmet veren sendikaların, üyelerinin ücret ve özlük haklarına yönelik mücadelelerinde, Türk milletinin yüz yıllardır, dinî alanda kendilerine hizmet eden din görevlilerine açtıkları “itibar” alanlarını yok edici tutum ve davranışlardan uzak durmaları önem arz etmektedir. Aksi tutum ve davranışlar, yüz yıllar içinde oluşmuş “kanaat önderi” olma pozisyonunu zayıflatıp, “namaz kıldırma memurluğu” söylem ve konumunu güçlendirecektir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili zaman zaman medyaya yansıyan ve tartışmalara neden olan konulardan biri de Diyanetin, Adalet Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı gibi çeşitli kurum ve kuruluşlarla yaptığı protokoller ve hizmet alanlarıyla ilgili olmaktadır. En başta şu-

nu belirtmek gerekir ki, Diyanet İşleri Başkanlığının en önemli görevi ve varlık sebebi cami hizmetlerini en iyi şekilde yürütmektir. Kurumun başka kurumlarla yaptığı bazı protokol ve temaslar ilk bakışta kurumun inisiyatif alması adına “olumlu” bir durum olarak görülse de kamuoyunda bıraktığı etkinin “olumsuz” olduğunu görmek gerekir. Devletin çeşitli kurum ve kuruluşlarında dinî alanla ilgili eğitim, öğretim ve çeşitli uygulamalar konusunda ihtiyaç varsa, bu kurumlar, üniversitelerin ilgili fakülte ve bölümlerinden mezun kişilerden istifade edebilir ya da ihtiyaçlarına yönelik olarak ilgili birimlerle müzakere yürütebilirler. Dolayısıyla bu kitapta yer alan yazıların içinde de dikkat çekildiği gibi, mevcut cami hizmetleri ve cami merkezli hizmet alanlarıyla ilgili gözden geçirilmesi gereken birçok konu varken, kurumun isminin olur olmaz yerlerde konuya dâhil edilmesi en başta kuruma zarar vermektedir.

Kerim Alptekin’in de başlık olarak temas ettiği, “dinî hayatın tüm sorunlarını Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden çözmeye beklentisi” de etraflıca konuşulması gereken bir konudur. Ailelerin, kurum ve kuruluşların üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmemesinden kaynaklanan tüm problemlerin, çocukların birkaç haftalığına gönderildiği kurslarla, insanların çoğunun beş on dakikasına yetişebildiği vaazlarla, çoğu kişinin camiden çıktıktan sonra konusunu bile hatırlamakta zorlandığı hutbelerle halledilmesini beklemek sorumluluklarımızdan kaçmak anlamına gelmektedir. Esasında bu konunun, son yıllarda giderek artan bir şekilde, yukarıda temas ettiğim “seküler şımarıklığın” tezahürlerinden biri olarak, “dindar”, “muhafazakâr” çevrelerin kendilerini “din” konusunda sürekli ikna etmek, tatmin edici açıklamalar yapmak zorunda olduklarına dair “beklentidir”. Bu “beklenti” daha çok bir ergen edasıyla, “Hadi bakalım, dinle ilgili bu konuda bizi ikna edin!” şeklinde, “Zaten savunulabilecek/açıklanabilecek bir tarafı yok!” ön kabulü üzerine oturmaktadır. “Müslümanların dinin emir ve yasakla-

rını gücü nispetinde, uygun yol ve yöntemlerle anlatmak durumunda olduklarına” dair genel kabul, “dindar” ya da “sekküler” fark etmeksizin, her kesim tarafından “sorumluluk” ve “özgürlük” gibi kavramlar etrafında ele alınmalıdır. Dolayısıyla Diyanetin ya da “dindarların” insanların inancından, imanından değil, dinî alana yönelik ürettikleri nitelikli hizmetten, kuşatıcı, onarıcı dilden, dinî temsil biçimlerinden sorumlu olduklarını belirtmek gerekir.

DİZİN

12 Eylül darbe yönetimi 259
12 Eylül Darbesi 180
15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi/Teşebbüsü/Hâilesi 188, 190, 261
15 Temmuz 260
1648 Vestfalya Antlaşmaları 196
1924 Anayasası 27, 204
1960 Askerî Müdahalesi 168
1960 Darbesi 177
1961 Anayasası 29, 88, 91, 131, 134, 135, 140, 145, 346
1982 Anayasası 29, 89, 131, 136, 140, 145, 189, 190, 191, 258, 346
27 Mayıs Darbesi 173
27 Mayıs İhtilali 177
633 sayılı Teşkilat Kanunu 177

A

Abdullah Cevdet 155
adab-ı muâşeret 154
adalet 19, 110, 116, 198, 222, 229, 234, 245, 261, 293, 334
Adliye 158
Adliye ve Evkaf Nezaretleri 31
Afrika 78, 79, 279, 280, 281, 282
ağ mantığı 79
ağ toplumu 78

Ahmet Hamdi Akseki 33, 36, 166, 167, 173, 176, 249, 250, 256, 257, 268
Ahmet Hamdi Başar 23, 24, 161
Ahmet Okutan 179
aile 182, 188, 193, 225, 226, 349, 368
Ak Parti (Adalet ve Kalkınma Partisi) 40, 53, 92, 182, 183, 185, 230, 233, 252, 255, 260, 261, 267
Ak Parti iktidarı 230, 233
akışkan modernite 107
Alev Alathı 232
Alevi 41, 42, 70, 262, 263, 264, 266
Alevi toplumu 70, 262
Aleviler 262, 263, 351
Alevilik 37, 39, 41, 231, 262, 263, 268
Ali Bardakoğlu 36, 39, 175, 185, 254, 255, 256, 347
Ali Erbaş 333
Ali Fuat Başgil 88, 255, 256
Ali Yalçın 16
Ali Yıldız 13, 343, 354, 356
Almanya 37, 197, 202, 203, 262, 276, 277, 285
Alsace-Moselle bölgesi 203
Altay kültürü 281
Amerika 79, 203, 273, 274, 290, 291, 296, 298, 311, 352, 361

- Amerikalı Evanjelistler 311
 Anadolu 155, 156, 161, 223, 224, 243,
 256, 260, 266, 273, 274
 anarşist 179
 Anayasa Mahkemesi 30, 40, 42, 137,
 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149,
 151, 152
 Anderson 66, 121, 191
 Anglikan Kilisesi 202
 Anglosakson 200
 Anglosakson ülkeler 200
 anne-baba rızası 225
 Antalya 224
 anti-komünizm 177
 AP 178, 181
 App Store 323
 Arap-İslam dünyası 160
 ARPANET 304
 Ashab-ı Kehf 333
 Asya 78, 79, 274
 aşırı sağcı politik söylem 273
 aşırı sağcı siyasi söylem 282
 Avrupa 79, 93, 117, 123, 138, 144, 185,
 187, 196, 202, 203, 210, 211, 255, 267,
 273, 274, 275, 276, 277, 278, 287, 298,
 304, 348, 352, 362, 363
 Avrupa İslam'ı 275
 Avrupa toplulukları 196
 Avusturya 203, 275, 278
- B**
 Bakanlar Kurulu 32, 33
 Balıkesir Camii 156
 Balkanlar 78, 79, 189
 baskı aygıtları 71
 Başkanlık hutbeleri 219
 Başkomutanlık Meydan Muharebe-
 si 223
 Batı 24, 40, 41, 48, 50, 51, 54, 68, 80, 93,
 119, 122, 153, 154, 155, 196, 210, 224,
 282, 287, 289, 307, 328, 348
 batıcı 81, 154, 155
 Batıcı, Türkçü ve İslamcı eğilimler 154
 bellek zinciri 69
- Berat Gecesi 220
 Bernard Lewis 48, 51
 besmele 227
 bi'l-icma farz 166
 bilgi-iktidar ilişkileri 120
 Bill Gates 304
 bireysel inançlar 53
 Birleşik Krallık 203
 Birlik ve Beraberlik 223, 228
 Birlik ve Dirliğimizin Teminatı Cami-
 ler ve Din Görevlileri 184
 biyopolitika 57, 58, 102, 103
 butik mescitler 108
 Bülent Ecevit 180, 193, 361
 Büyük Selçuklu 47
 Büyük Taarruz 222
- C**
 Caferi 220, 264, 265
 Caferiler 264
 Caferilik 82
 cami 72
 cami görevlileri 339, 340
 Cem Vakfı 262
 Cemaleddin Afgani 80
 Cemaleddin Efendi 166
 Charles Dickens 287, 288, 352
 CHP 33, 169, 172, 176, 180, 181, 258
 CHP Ankara teşkilatı 33
 CHP hükümetleri 180
 Christopher Helland 325, 326
 Coğrafi Keşifler 153
 Conseil français du culte musulman
 207
 Covid-19 225
 Cuma 220, 231, 234, 235, 236, 358
 Cumhuriyet 11, 20, 23, 24, 25, 26, 28,
 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 45,
 46, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 62, 64,
 65, 66, 76, 81, 88, 90, 124, 125, 129,
 130, 131, 132, 140, 146, 147, 148,
 149, 152, 153, 155, 156, 158, 161,
 162, 166, 169, 171, 172, 173, 175,
 176, 179, 192, 204, 210, 222, 227,

- 245, 247, 248, 249, 260, 268, 334, 344, 345, 346, 347, 348
- Cumhuriyet Halk Fırkası 172
- Cumhuriyet idaresi 23, 345
- Cumhuriyet tarihi 171, 175, 334
- Cumhuriyetçi Köylü Millet Partili 177
- Ç
- Çanakkale Zaferi 222
- Çek Cumhuriyeti 203
- Çerkez 231
- çevre 25, 53, 230, 240
- Çince 278
- çoban-sürü 102
- D
- Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu 139, 140
- Danimarka 203
- Dârûl-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi 159
- Darulfünun İlahiyat Fakültesi 29
- Dayanışma 188, 228
- dayanışma 29, 66, 89, 110, 135, 136, 137, 139, 141, 150, 175, 190, 191, 208, 209, 225, 228, 229, 258
- de facto 253, 264
- Demokrat Parti 52, 88, 91, 176, 256
- Devlet Memurları Kanunu 137, 143, 146
- devletin ideolojik aygıtları 71
- dijital tekno kültürü 338
- dijital vaaz platformları 116
- din disiplininin buharlaşması 116
- Din Eğitimi 184, 234, 236
- din ile devlet arasındaki ilişki 202
- Din İşleri Yüksek Kurulu 35, 190, 192, 218, 252, 253, 260, 262, 267, 316, 317, 318, 319, 320, 324
- Din İşleri Yüksek Kurulunun fetvaları 35, 49
- din ve devlet 20, 38, 54, 55, 56, 87, 88, 158, 195, 202, 203, 204, 207, 208, 211, 355
- din ve laiklik 88, 122, 169, 255, 256, 267
- din ve sosyal hayat 184
- din yorgunluğu 110
- Din, Diyanet ve Dini Cemaatler ve Gündelik Hayat 20
- din-devlet ilişkileri 45, 46, 50, 53, 87, 105, 115, 153, 335
- din-düşünce-yorum 184
- dinî alan 55, 76, 77, 84, 85, 96, 107, 120, 197
- dinî alanın ekonomik boyutu 107
- dinî hayat 99
- Dinî Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi 238
- dinsiz 38
- Diplome Universitaire 276
- DİTİB 276, 278
- Diyanet Aylık Dergi 36, 175, 183, 184, 185, 186, 187, 192, 193, 255, 268, 315, 347
- Diyanet Çalışanlarının Sorunları ve Beklentileri 17, 344, 354
- Diyanet Çocuk Dergisi 323, 354
- Diyanet Çocuk Takvimi 323, 354
- Diyanet Dergi 177
- Diyanet Dergilik 323, 354
- Diyanet Dergisi 183, 186, 252
- Diyanet Elifba 323, 325, 354
- Diyanet Fetva 325
- Diyanet Gazetesi 177, 179, 184
- Diyanet Haber Instagram Hesabı 320, 321
- Diyanet Hac ve Umre Rehberi 323, 354
- Diyanet Hafız 323, 325, 354
- Diyanet imamları 36
- Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki statüsü 290
- Diyanet İşleri Başkanı 40, 141, 176, 177, 248, 252, 260, 266, 268, 333, 344, 349
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun 28, 89, 133, 142, 151, 173
- Diyanet İşleri Başkanlığı Seul Din Hizmetleri Müşavirliği 281

- Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Yasası 16
- Diyanet İşleri Başkanlığının anayasal statüsü 129
- Diyanet İşleri Başkanlığının devlet bünyesinde yer alması 292
- Diyanet İşleri Başkanlığının gayri resmî dinî yapılarla geliştirdiği etkileşim 106
- Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki kuruluşu 129, 131
- Diyanet İşleri Başkanlığının rolü ve önemi 299
- Diyanet İşleri Başkanlığının toplumsal bütünleşmeye katkı potansiyeli 299
- Diyanet İşleri Başkanlığının varlığı 121
- Diyanet İşleri Reisliği 11, 28, 88, 131, 132, 133, 149, 151, 160, 161, 162, 165, 167, 171, 173, 247, 346
- Diyanet Kitaplık 323, 354
- Diyanet Kur'an Akademi 323, 325, 354
- Diyanet Namaz Vaktim 323, 354
- Diyanet Radyo 92, 189, 192, 314, 323, 325, 353, 354
- Diyanet Radyo TV 323, 325, 354
- Diyanet Teşkilat Kanunu 42, 248
- Diyanet TV 92, 189, 193, 314, 322, 323, 328, 353
- Diyanet Vakfı 78, 181, 182, 189, 193, 227, 230, 235, 236, 245, 263, 267, 272, 273, 277, 279, 281, 339, 351, 362
- Diyanet-i İslamiyye 157
- Diyanetin cuma hutbeleri 94
- Diyanetin çok katmanlı rolü 75
- Diyanetin genel geçer işleyişi 75
- Diyanetin görev alanının sürekli genişlemesi ve çeşitlenmesi 50
- Diyanetin kurumsal gücü 76
- Diyanetin kurumsal kapasitesi 100
- Diyanetin laiklik ilkesi çerçevesinde temellendirilmesi 68
- Diyanetin modern Türkiye'deki özgül konumu 99
- Diyanetin sosyal hizmet alanındaki işlevi 117
- Diyanetin Türkiye'deki dinî alandaki hegemonik konumu 96
- Diyanetin üstlendiği biyopolitik işlev 103
- Diyanetin varlığı ve işlevleri 45
- Diyanetin varlığı ve işleyişi 57, 119
- Diyanet-Sen 3, 12, 13, 14, 15, 331, 340, 341, 343, 344, 351, 354, 362
- diyani 64
- Diyarbakır 222, 223
- Doğruluk 229
- DP 173, 176, 177, 179
- DP dönemi 173
- E
- E. Sabri Hayırlıoğlu 177
- Ege 224, 363, 364
- eğitim-öğretim 28, 218
- Ehl-i Beyt 221
- ehl-i hal ve'l-akd 47
- Eko-camiler 116
- Elazığ 15
- Elmalılı Hamdi 251
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 167
- Emile Durkheim 63
- epistemolojik 103, 105, 106, 116, 118
- Erik Jan Zürcher 52, 131
- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti 27
- Ernest Renan 155
- Eski Ahit 290
- Evkaf Nezareti 156
- Evkaf Umum Müdürlüğü 11
- Evkaf-ı Hümayun Nezareti 271
- evlilik 225, 226, 230
- Ezher 48
- F
- Facebook 306, 312, 319, 320, 321, 322, 323, 333, 354

- faşist 230
fenomenolojik 111
FETÖ 186, 188, 189, 190, 192, 293, 294, 348
fetva 28, 48, 49, 58, 60, 62, 65, 79, 103, 113, 114, 116, 166, 306, 316, 324
Filistin 15, 225, 229
Filistin'e Destek Platformu 15
Filistinliler 225, 281
fitre 228, 229
FORIF 208
Fransa 197, 200, 201, 203, 207, 208, 210, 211, 212, 275, 276, 278, 284
Fransa hükümeti 275, 276
Fransız devrimleri 197
Fransız İhtilali 287
- G
- gayri meşru 86
Gazze 15, 225, 274
Geleceğin Dünyasında Din, Diyanet ve Yeni Ufuklar 21, 351
geleneksel 69
geleneksel cemaat yapısı 117
geleneksel dünya 154
geleneksel otorite 58, 59, 86, 306
Giresun Üniversitesi 20, 343
Google 305, 333
Gotthard Jäschke 52
Gökalp'in laiklik anlayışı 63
Göztepe Camii 166
Guyana 203
Güney Amerika 203
Güney Kore 281
Güney Koreli 281
- H
- hac 16, 89, 205, 206, 209, 227, 336, 339
Hac ve Evkaf Bakanlığı 272, 352
hakikat tekeli 113
haklar 185, 193, 228
Halid b. Velid 223
halifelik 31
halife-sultan 59
- Halil İnalçık 31
Hanefi 42, 68, 82, 168, 251, 265, 274, 284, 350
Hanefilik 231
Harari 287, 333
Harvard 174, 193, 304
hayali cemaat 66
hegemonik 77, 84, 92, 95, 96, 98, 105, 106, 113
Hegemonya 84
Hervieu-Léger 69, 124
heterodoksi 310
Hewlett-Packard 304
Hıristiyan 41, 102, 146, 204, 220, 235, 279
Hıristiyanlığın hâkim olduğu coğrafya 204
Hıristiyanlık 24, 56, 95, 122, 205, 290, 310
Hicret 8, 13, 91, 125, 153, 169, 205, 213, 221, 222, 347
Hilafet Hareketi 274, 284
Hindistan 48, 273, 274, 284
Hindutva hareketi 273
Hindutva ideolojisi 273
Hint Alt Kıta Yarımadası 273, 274
Hint Okyanusu 203
Hollanda 203
Homo Deus 333
hukuk 23, 29, 31, 50, 54, 59, 134, 156, 166, 197, 198, 199, 203, 210, 229, 234, 248, 345
hukuk devleti 59, 134
hutbe 21, 28, 29, 37, 50, 72, 156, 160, 166, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 234, 256, 349, 358, 363
Huzur Partisi 41
Hüseyin (Hz.) 220, 229
- I
- IBM 304
ILC Uluslararası Emek Örgütü 16
Imam-Ausbildung 278

- Instagram 312, 320, 321, 322, 323
 Internet Archive 315
 Irak-Şam İslam Devleti 189
 ırkçılık 185, 282
 IŞİD 189
- İ
- ibadet 28, 29, 58, 63, 64, 71, 83, 89, 99, 103, 108, 112, 133, 134, 144, 147, 160, 163, 166, 206, 208, 209, 226, 227, 228, 229, 234, 247, 248, 314, 348, 363, 367
 İbrahim Elmalı 33
 ideolojik aygıtlar 71
 İki Şehrin Hikayesi 287, 352
 ilahiyat fakülteleri 18, 35, 217, 253, 266, 295, 335, 344, 356
 imam 18, 19, 47, 53, 91, 112, 132, 162, 182, 217, 241, 256, 275, 276, 278, 283, 339, 344, 356, 367
 imam hatip mektepleri 29, 159
 imam hatip okulları 35
 İmam-ı Azam Ebû Hanîfe 65
 infak 228, 229
 infak/zekât 228
 İngiltere 197, 333
 insan hakkı 185, 229
 interaktif dinî eğitim programları 116
 İrlanda 203
 İslam 205
 İslam Araştırmaları Tetkik Enstitüsü 159
 İslam dünyası 205
 İslam fıkhı 46
 İslam karşıtlığı 282
 İslamcı 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 120, 154, 155, 164, 250, 251, 254, 259, 261, 350
 İslamcı hareketler 84, 85, 86
 İslamcı muhalefet 85, 86
 İslamcı söylem 82
 İslamcılar 81, 82, 83
 İslamileştirmek 364
 İslamiyet 38, 56, 95, 122, 310
 İslamofobi Raporu 274, 284
 İsmail Kara 12, 13, 14, 19, 34, 36, 42, 55, 81, 130, 147, 148, 176, 181, 184, 192, 238, 248, 250, 272, 289, 295, 344, 346
 İspanyolca 278
 İsrâf 228
 İsrail 15, 225, 274, 281, 290
 İsrâ-Miraç 220
 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 159
 İstanbul'un fethi 222
 İstikamet 229
 İstiklal Caddesi 231
 İstiklal Marşı 222
 İsveç 203, 278, 285
 İş ve Çalışma Ahlakı 228
 İtalya 144, 203
 itikat 28, 133, 160, 226
 İttihat ve Terakki Kongreleri 64
 İyâz b. Ganem 223
 İyilik 229
- J
- Japonca 278
 Jean Baubérot 196, 199, 203
- K
- Kadın Aile ve Gençlik Merkezi 182, 193
 Kadın Kolları 182
 Kadir Gecesi 220
 Kadirilik 231
 Calvinist mezhepler 197
 kamu otoritesi 50
 kamusal alan 53, 84, 211
 Kanun-ı Esasi 156
 kaos 114, 115, 116, 206
 katı laiklik uygulaması 211
 Katolik 196, 197
 Katolik ibadeti 197
 Katolik Kilisesi 197
 Katoliklik 203
 kazai 64, 65
 kazai işler 64
 kelime-i şehadet 227

- Kemal Ataman 12, 352, 366
 Kemal Karpat 52
 Kemalizm 81, 265
 Kenan Evren 181
 Kerbelâ 220, 221, 229, 235
 Kerbelâ mersiyeleri 220
 Kerim Alptekin 12, 13, 21, 351, 369
 Kıta Avrupa 273, 278, 352
 Kıta Avrupası 273, 352
 kiliseler 291, 296
 KKTC 189
 komünist 230
 konkordato 202
 Köln Dahlem 278
 Köse 332
 Köy Kanunu 163
 Kudüs 225
 Kur'an kursları 160
 Kur'an öğreticisi 112
 Kur'an-ı Kerim 16, 160, 166
 kurban 220, 227, 309
 Kurban Rehberi 323, 354
 Kurucu Meclis 134, 137, 138, 149
 Kutlu 254
 kutsal kubbe 310
 kutsal şemsiye 74, 75, 94
 Kutuz Hoca'nın Hatıraları 19
 kuvvetler ayrılığı 59
 Kültür Bakanlığı 63, 67, 123, 335
 Kültür ve Turizm Bakanlığı 263
 kültürel hegemonya 61, 106
 küresel akışlar 79, 108
 Kürt 231
- L
- l'İslam de France 208
- laik 11, 26, 29, 31, 38, 40, 46, 52, 53, 54, 62, 67, 68, 82, 113, 145, 146, 147, 156, 157, 158, 160, 164, 165, 168, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 208, 210, 211, 262, 265, 292, 334, 335
- laik rejim 20, 51, 200
- laikleşme süreci 197
- laikliğin vatanı 200
- laiklik 196, 199
- laiklik anlayışı 67
- laiklik anlayışının tartışmalı doğası 205
- Laiklik ilkesi 136, 139, 198, 208, 258
- laiklik ilkesi 29, 41, 68, 90, 135, 136, 137, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 158, 200, 246, 248, 249, 258
- laiklik modeli 63
- laiklik politikaları 23, 28, 38, 345
- laiklik ve sekülerleşme 93
- Larry Page 305
- Laz 231
- lojmanlar 339
- Luckmann 99, 111, 122, 313, 328
- Lutherci 197
- Lütfi Doğan 33, 180, 181
- M
- M. Sait Yazıcıoğlu 33, 34, 255
- Maarif 31, 132, 159, 169
- Macaristan 203
- maddi sermaye 76
- mağdur 229
- Malazgirt Savaşı 222
- Manavgat 224
- Marksist 230
- Marmara 70, 81, 123, 124, 148, 152, 176, 193, 224, 245, 248, 267, 287, 350, 352
- masum imam 47
- Maurice Pernot 156
- Mayotte 203
- mazlum 229
- meclis-i meşâyih 261
- medya-din etkileşimi 314
- Mehdi 333
- Mehmet Akif Ersoy 80
- Mehmet Ali Büyükkara 13, 246, 293, 350, 359
- Mehmet Ali Paşa 48
- Mehmet Ali Paşa dönemi 48
- Mehmet Altınsoy 177, 178
- Mehmet Aydın 255
- Mehmet Fehmi Ülgener 158

- Mehmet Görmez 33, 252, 256, 260, 266, 267, 268, 314, 329
 Mehmet Özgüneş 180
 Mehmet Talha Paşaoğlu 13, 347
 Mekke 280
 melek 227
 Memur-Sen 12, 15, 16, 342, 343
 merci-i taklid 47
 Merhamet 229
 merkez 22, 25, 31, 35, 36, 37, 53, 58, 60, 134, 242, 250, 335, 362
 Merkezî dinî otorite 112
 meşru 55
 Mevlid Gecesi 220
 mezhepsel gerilimler 118
 Mısır 48, 298
 MIT 304
 millî din 66
 Millî Eğitim Bakanlığı 236, 253, 261, 335, 356, 357, 368
 Millî Görüş 259
 Millî Güvenlik Konseyi 134, 135, 141
 milliyetçi 66, 177, 179, 181, 182, 230
 modern devlet 59, 101, 102, 197
 modern sosyal bilimler literatürü 104
 Modern toplumlarda dinin kamusal görünürlüğü 96
 modern toplumlarda sivil dinin ulusal kimlik inşası 97
 modern Türkiye 46
 modern Türkiye'nin laiklik anlayışı 46
 modernleşme aracı olarak Diyanet 70
 modernleştirilmiş 56
 Mohaç Savaşı 223
 muhafazakâr 52, 180, 230, 233, 252, 253, 351, 365, 369
 Muharrem 220, 221, 222, 262
 murakıplık 339
 Mustafa Derviş Dereli 14, 308, 312, 313, 328, 353
 Mustafa Kemal Atatürk 23, 24, 54, 130, 152, 155, 156, 157, 158, 161, 169, 184, 188
 müezzîn-kayyım 367
 müftü 112, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 350, 359
 müftülük 65, 239, 242, 340
- N**
 Nakşbendilik 231
 namaz 11, 36, 160, 163, 166, 205, 206, 226, 227, 256, 367, 368
 Namaz Rehberi 323, 354
 Namık Kemal 80
 Neandertaller 333
 Necmettin Erbakan 40, 181, 301, 353
 Neil Postman 303
 nikâh 198, 226
 Nil Mutluer 183
 Niyazi Berkes 48, 51, 122, 130, 152, 247, 267
 normal düzen 77
- O**
 oin 153
 online tasavvuf dersleri 108
 ontolojik 83, 103, 106, 116
 Orta Çağ Hıristiyanlığı 196
 Orta Doğu 78, 333
 ortodoksi 310
 oruç 227
 Osmanlı 31, 32, 35, 39, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 76, 84, 122, 125, 130, 149, 153, 154, 155, 158, 164, 167, 169, 172, 204, 205, 221, 227, 236, 238, 245, 251, 252, 261, 265, 271, 344, 350, 351, 360
 Osmanlı İslam Devleti 265
 otoritenin dönüşümü 61
- Ö**
 Ömer Lütfi Barkan 31
 Ömer Nasuhi Bilmen 167
 özerklik meselesi 18, 359
- P**
 Paris 196, 197, 207, 212, 213, 278, 287
 pastoral iktidar 57, 58, 102, 106

- Paul Allen 304
 paylaşma 110, 228, 229
 Pazarcık depremi 225
 Peter Berger 74, 94, 99, 111, 122, 310,
 313, 328
 Portekiz 203
 Postman 308
 post-metafiziksel 331
 post-seküler 69, 120
 post-truth 118, 331
 Protestan 196, 197
- R
- Ramazan 188, 220
 rasyonelleşme 61
 Ray Tomlinson 304
 Refah Partisi 92
 Regaib Gecesi 220
 resmî din 49, 69, 72, 82, 116, 218, 254,
 258, 295
 resmî din kurumu 49
 Resmî Gazete 30, 41, 132, 133, 137, 150,
 151, 161, 204, 213, 264, 268
 Rifat Börekçi (Börekçizade Mehmet
 Rifat) 33, 165, 166, 172
 RTÜK 189
 ruhban sınıfı 205
 Rusça 278
- S
- sadaka 228, 229
 sağ 179, 180, 231, 250
 Sakarya Savaşı 223
 Samsun Üniversitesi 171, 347
 Santa Barbara 304
 Sapiens 333
 seküler 51, 52, 56, 57, 62, 69, 72, 74, 81,
 83, 95, 97, 100, 105, 107, 118, 120,
 265, 292, 297, 308, 344, 349, 358, 360,
 364, 365, 369, 370
 Selim Argun 13, 21, 272, 351, 362
 sembolik sermaye 59, 60, 76, 77
 Sergey Brin 305
 sermaye 60, 76, 77, 96, 101, 107, 112
- Sivil Din 98, 290
 sivil” dinî gruplar 105
 siyasal-toplumsal düzen 62
 Siyaset-Diyabet 34
 siyasetle ilgilenme 137, 144
 siyer 16
 Siyonizm 273
 Slikon Vadisi 333
 Slovakya 203
 Slovenya 203
 sol 42, 179, 193, 231, 250, 263, 315
 sosyal sistemler teorisi 108
 sosyalist 179
 sosyolojik 45, 56, 63, 66, 96, 97, 99, 100,
 111, 119, 121, 124, 205, 342
 Steve Jobs 304
 Strazburg 278
 Suat Hayri Ürgüplü 177
 Sudan 333
 Sultan 54, 188
 Sure ve Dualar 323, 354
 Sünni 38, 41, 47, 68, 70, 82, 164, 168,
 220, 229, 231, 252, 263
 Sünni dünya 220
 Sünni İslâm dünyası 38
 Sünniler 42
 Sünnilik 231
- Ş
- Şâfiî-Eş’arî 252
 Şafiilik 82, 231
 Şahin Güven 12, 13, 237, 349, 359
 Şahsiyet 229
 Şemsettin Günaltay 172, 176
 Şer’iye Encümeni 32
 Şer’iye ve Evkaf Vekâleti 27, 32, 156,
 159, 160, 171
 Şer’iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i
 Umumiye Vekâletlerinin İlğasına
 Dair Kanun 88, 132, 150, 171
 Şer’iyye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i
 Umumiye Vekâletleri 11
 Şerafettin Yaltkaya 33, 172, 173
 Şeriat hukuku 54

- Şerif Mardin 52, 53, 172, 310
 Şeriye ve Evkaf Vekâleti 132, 271
 Şeyhülislamlığın en önemli işlevlerinden biri 60
 Şeyhülislamlık 31, 46, 48, 58, 59, 60, 61, 62, 123, 126, 245
 Şeyhülislamlık kurumu 59, 62
 Şiilik 231, 265
 Şii-Sünni 47
 Şişli Camii 232
 Şükrü Saracoğlu 157
- T**
 taksim-i amal 64
 Tanzimat dönemi 54, 65
 Tanzimat reformları 54
 tarafsızlık ilkesi 68
 tarikat 36, 262
 tarikat liderlikleri 262
 Tayyar Altıkulaç 33, 34, 180, 181, 256, 259, 266, 359
 TBMM 65, 125, 157, 162, 163, 169, 171, 172
 TDV Mütevelli Heyeti 189
 TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi 189
 tebliğ 14, 28, 34, 264, 311, 312, 350, 358
 Tek Parti Dönemi 176, 177
 teknolojik dönüşüm ve küreselleşme 120
 teolojik 104, 108, 113, 118, 119, 205, 291, 294
 teolojik anarşi 116
 Tevhid-i Tedrisat 26, 132, 151, 157, 159, 171, 246
 Tevhid-i Tedrisat Kanunu 26, 132, 151, 157, 159, 171
 Thomas Dye 175
 Ticaret 189, 228
 Tim Berners-Lee 304
 toplumsal değerler 228
 toplumsal hareketler 85
 TRT 189, 252, 268, 276, 285, 314, 328, 353
- TÜBİTAK 296, 366
 Türk 26, 30, 37, 38, 41, 53, 55, 63, 64, 66, 67, 79, 91, 93, 105, 113, 124, 125, 131, 134, 138, 140, 145, 146, 147, 152, 160, 169, 179, 182, 187, 209, 217, 220, 221, 227, 231, 235, 236, 248, 249, 251, 267, 274, 278, 281, 284, 344, 347, 368
 Türk laikliği 41
 Türk tipi laiklik 209
 Türkçe 67, 156, 160, 163, 166, 220, 234, 281
 Türkçe ezan uygulamaları 166
 Türkçü 154
 Türkî Cumhuriyetler 189
 Türk-İslam sentezi 67, 91
 Türkiye Büyük Millet Meclisi 28, 88, 132, 161, 245, 246, 251
 Türkiye Cumhuriyeti 27, 28, 45, 46, 47, 51, 54, 62, 63, 71, 72, 84, 87, 88, 89, 111, 122, 124, 130, 132, 133, 134, 135, 140, 146, 147, 149, 151, 152, 157, 161, 169, 171, 184, 192, 204, 205, 208, 246, 248, 261, 265, 271, 274, 347, 348
 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 133, 134, 135, 140, 146, 147, 149
 Türkiye’de dinî hayat 98
 Türkiye’de laiklik 68
 Türkiye’de laiklik ilkesi 105
 Türkiye’deki dinî grup ve cemaatler 312
 Türkiye’nin modernleşme deneyimi 97
 Türkiye’nin modernleşme tecrübesi 115
 Türkiyeli Alevi toplumu 262
 Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşma 67
 Twitter/X 306, 312, 317, 318, 321, 324, 354
- U**
 UCLA 304
 Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi 246
 ulus-devlet 48, 49, 51, 56, 74, 87

- Uluslararası İlahiyat Programı 277, 284
 Utah 304
 Uzak Doğu 79, 281
- Ü
 üç aylar 220
- V
 vaaz 28, 37, 72, 116, 206, 308, 358
 vaiz 40, 112, 132, 237, 241, 339, 349, 350, 359
 vaizlik 237, 238, 339, 350
 vakıf 181, 182, 228
 Vakıflar Genel Müdürlüğü 262
 Valentine Zuber 198, 199
 Van Dijk 302, 329
 Vatikan 197, 280
 Vatikan ve Dünya Kiliseler Birliği 280
 Vehbi Bolak 163
 Vejdi Bilgin 13, 232, 349, 358
 velâyet-i âmme 47, 50
 velayet-i fakih 47
 Viva La Muerte! 232
- W
 web 1.0 312, 325
 web 2.0 312, 325
 web 2.0 teknolojisi 312
 Weber 58, 61, 101, 111, 120, 126
 WhatsApp 306
 Wteve Wozniak 304
 www (world wide web) teknoloji-
 si 312
- Y
 yabancı düşmanlığı 282
 Yahudi 225
 Yahudilik 310
 yapay zekâ 17, 116, 301, 305, 327, 334
 yasal-rasyonel otorite 86, 111
 Yazıcıoğlu Mehmed 220
 Yeni Ahit Hıristiyanlığı 290
 Yeni Selefî din anlayışı 35, 345
 yetkili sendika 368
 YÖK 29
 Yunanistan 203
 yuva 226
 Yüksek İslâm Enstitüleri 35
- Z
 Z kuşağı 109, 120
 zalim 229
 zekât 228, 229, 264
 zikir 227
 Ziya Gökalp 46, 63, 67, 123, 155
 zulüm 222, 225, 228, 229

Bilindiği gibi, 3 Mart (1924) 1340 tarih ve 429 sayılı Şer'iyye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun ile Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine başvekâlete bağlı Diyanet İŞleri Reisliği ve Evkaf Umum Mûdûrlûğu kuruldu. 2024 yılı itibarıyla yûzûncû yılını dolduran Diyanet İŞleri Başkanlığı yûz yıllık tarihi içinde, dine yakın ya da uzak, her kesimin tartiŐma odağında oldu. Kimi evreler Diyanet'i, laik Cumhuriyet içinde olmaması gereken, hukuki varlığı tartiŐmalı, modern dûnya değerleriyle çatışan bir kurum olarak gûrûrken, kimi çevreler de dinin devlet tarafından kullanılmasına payandalık yapan, dine zarar veren bir kurum olarak değerlendirdi. Haliyle Diyanetin sahadaki en gûrûnûr elemanları olan imamlar da her daim bu tartiŐmaların baş aktûrleri oldu. Nice filmlere, romanlara; "ûfûrûkû", "hurafeci", "bilim karşıtı" karakterlerle konu edildikleri gibi kimi onları rejimin yanında kimi karşısında gûrdû ve bu gerekçelerle arkalarında namaz kılmadı. Ne var ki toplumun çoğunluğu, her fırsatta eleştirmekten geri durmasa da Diyanet İŞleri Başkanlığını, din gûrevlilerini bağrına bastı, onlara gûvendi, ibadetlerini huzur içinde yerine getirdi; dilinden "Allah devlete, millete zeval vermesin. Ezanlar susmasın, bayraklar inmesin." duasını dûŐûrmedi.

Elinizdeki kitapta alanlarında uzman akademisyenlerin katkılarıyla Diyanet-Sen, yûzûncû yılında Diyanet'in daha iyi seviyelere gelmesi için birtakım konuları tartiŐmaya açmaktadır.

ISBN 978-625-5549-17-4

9 786255 549174